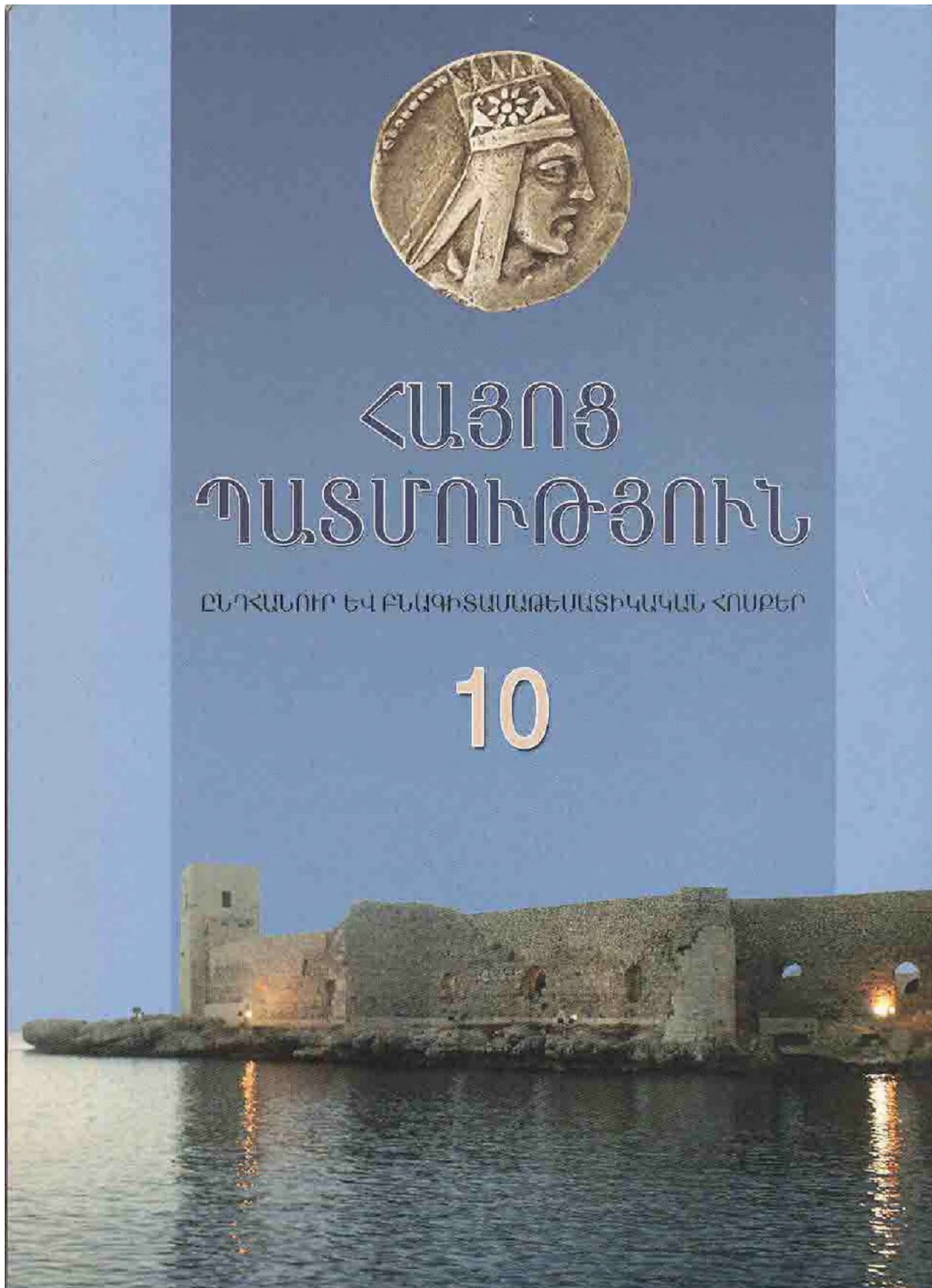

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲԵՆԳԻՏԱՍԱԹԵՍԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀՈՍՔԵՐ

10

Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Ա. ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ,
Պ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Է. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, Վ. ԲԱՐԻՆՈՒԴԱՐՅԱՆ,
Գ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Պ. ՉՈՒԲԱՆՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

10-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ
ԲՆԱԳԻՏԱՍԱՊԵՍԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀՈՍՔԵՐ

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2014

Հաստատված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից՝ որպես դասագիրք
ավագ դպրոցի 10–րդ դասարանի ընդհանուր և քնագիտամաթեմատիկական հոսքերի համար

ՀՏԳ՝ 373.167.1: 941(479.25)(075)
ԳՄԴ՝ 63.3(2Հ)Գ72
Հ՝ 282

Խմբագիրներ՝

**ԱՇՈՏ ՄԵԼԵՔՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու**

Հեղինակներ՝

ԱՇՈՏ ՄԵԼԵՔՈՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
(Ներածություն, Մաս Բ. Բաժին 2. Գլուխ 2)
ՀԱՅԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ
Պատմագիտության դոկտոր
(Մաս Ա. Բաժին 1, Բաժին 4. Գլուխ 1)
ԱՐՏՏԱԿ ՄՈՒԼԻՍՅԱՆ
Պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Մաս Ա. Բաժին 2, Բաժին 3. Գլուխ 1, 2, Բաժին 4. Գլուխ 2)
ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՒՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
Պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Մաս Ա. Բաժին 3. Գլուխ 3, Գլուխ 4. § 1)
ԷԳՈՒԱՐԳ ԳԱՆԻԵԼՅԱՆ
Պատմագիտության դոկտոր
(Մաս Ա. Բաժին 3. Գլուխ 4. §§ 1–3, Մաս Բ. Ներածություն,
Բաժին 1, Բաժին 4. Գլուխ 1)
ՎԼԱԳԻՄԻՐ ԲԱՐԵՈՒԳԱՐՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
(Մաս Բ. Բաժին 2. Գլուխ 1, Բաժին 3. Գլուխ 2)
ԳԱԳԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Մաս Բ. Բաժին 2. Գլուխ 3, Բաժին 4. Գլուխ 2)
ՊԱՎԵԼ ՉՈՐԱՆՅԱՆ
Պատմագիտության դոկտոր
(Մաս Բ. Բաժին 3. Գլուխ 1, Բաժին 4. Գլուխ 3)

Մեթոդական մասի հեղինակներ՝

**ԱՐՄԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ. պատմաբան, մանկավարժ
ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու**

Հայոց պատմություն: 10–րդ դաս.
Հ 282 Ընդհանուր և քնագիտամաթեմատիկական հոսքեր: /Ա. Մելքոնյան, Հ. Ավետիսյան, Ա. Սով-
սիսյան, Պ. Հովհաննիսյան, Է. Գանիբեյան, Վ. Բարխուդարյան, Գ. Հարությունյան, Պ. Չորան-
յան.– Եր.: «Ջանգալ», 2014.– 240 էջ:

ՀՏԳ՝ 373.167.1: 941(479.25)(075)
ԳՄԴ՝ 63.3(2Հ)Գ72

ISBN 978-9939-68-309-6

© «Ջանգալ» հրատարակչություն, 2014 թ.

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. «ԱՆՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»-Ը ԱՎԱԳ ԴՊՐՈՅՈՒՄ

Ավագ դպրոցի ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի ծրագրի հիման վրա գրված երեք դասագրքերը նպատակ ունեն միջին դպրոցում սովորողների ուսումնասիրած ու յուրացրած նյութի իմացությունը մտածանաչողական ավելի բարձր մակարդակի վրա դնելու: Իստեղծագիտական գլխավոր նպատակն է սովորողներին հիմնարար գիտելիքներ տալ հայկական քաղաքակրթության պատմական զարգացման ընթացքի հիմնական օրինաչափությունների և առանձնահատկությունների վերաբերյալ: Ավագ դպրոցում հատկապես կարևորվում է սովորողների ազգային ինքնագիտակցության զարգացման, ազգային արժեքային համակարգի, նրանց աշխարհայացքի ամբողջական ձևավորման խնդրի լուծումը:

Առարկայի բովանդակությունը բնդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերում: Ավագ դպրոցի 10–12-րդ դասարանների դասագրքերի բովանդակության ձևավորման համար հիմնական չափանիշ է ընտրվել պատմության մեկնաբանման և արժևորման քաղաքակրթական սկզբունքը՝ այն գույճորդելով պատմական դարաշրջանների հաջորդականության տեսության հետ: Ուստի ծրագրի բովանդակության հիմքում գլխավորապես դրված են հիմնախնդիրների ժամանակագրական և թեմատիկ ուսուցման մոտեցումները:

Ծրագիրը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է հայկական քաղաքակրթության ամբողջական պատմու-

թյունը՝ նրա ակունքներից մինչև արդի՝ հետարդյունաբերական հասարակության ժամանակաշրջանը: Հատկանշական է, որ հայ ժողովրդի փառահեղ պատմական ուղին համաքայլ է եղել մարդկային հասարակության անցած քաղաքակրթական ընթացքին: Հին աշխարհի առաջին զարգացած հանրոյթները վաղնջական ժամանակներից սերտ փոխառնչությունների մեջ են եղել Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների հետ և փաստորեն կազմել են մեկ ընդհանուր պատմամշակութային տարածք:

Հայաստանը, հին ժամանակներից լինելով քաղաքակրթության բնօրրաններից մեկը, եղել է եվրոպական ու արևելյան քաղաքակրթությունների շփման, փոխհաղորդակցության և փոխազդեցության կենտրոնում: Հայ ժողովուրդը, շփվելով տարբեր քաղաքակրթությունների հետ, պահպանել ու զարգացրել է իր ինքնատիպ մշակույթը, ազգային նկարագիրն ու գոյակերպը: Իրա շնորհիվ հայությունը հազարամյակների միջով հասել է մարդկության պատմության արդի փուլին: Ահա թե ինչու է հայկական մշակութային հարուստ ժառանգության համակողմանի ուսումնասիրությունը դարձել դասագրքերի բովանդակային կարևոր ուղղություններից մեկը:

Հայոց պատմության բովանդակային առանցքը կազմել է նաև հայկական պետականության պատմությունը, որը սերտորեն կապվում է նույն քաղաքակրթական խնդիրների հետ: Երկրագործական մշակույթի հետագա զար-

գացումը, տոհմացեղային կարգերի անկումը, ռազմական ավագանու դիրքերի ամրապնդումը, քաղաքային կյանքի ձևավորման իրողությունը Ք. ա. III հազարամյակում հանգեցնում են Հայկական լեռնաշխարհում առաջին պետական կազմավորումների ձևավորմանը: Հնդեվրոպական մայր ժողովրդից անջատված հայալեզու ցեղամիավորումների հենքի վրա այդ կազմավորումները միավորվում են, և Ք. ա. I հազարամյակի սկզբին հանդես է գալիս համահայկական առաջին պետությունը՝ Վանի կամ Արարատյան թագավորությունը (Ուրարտու): Այս ամենը հատատվում է հնագիտական, լեզվաբանական, սեպագրական, բանահյուսական, ազգագրական, մարդաբանական և այլ աղբյուրներով: Վանի թագավորության գոյության ընթացքում (Ք. ա. IX–VII դդ.) Հայաստանում ստեղծվում է Հին աշխարհի՝ պետական մակարդակի հասցված քաղաքակրթական հզոր մի հենք, որի վրա հետագայում առաջանում են հին հայկական մյուս թագավորությունները՝ Հայկազուն–Երվանդյան, Արտաշեսյան և Արշակունյաց:

Այսպիսով՝ ավագ դպրոցը պետք է ապահովի պատմական կրթության շարունակականությունն ու հաջորդականությունը: Հայրենական պատմության իմացության խորացումն ու ամրապնդումը սովորողների համար ճանապարհ կհարթեն դեպի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ և գիտության բարձունքներ:

Պարբերացումը: Դասագրքերի ժամանակագրական կառուցվածքը տրված է ըստ հայոց պատմության պարբերացման, որն առանց էական տարբերությունների նույնանում է համաշխարհային պատմության համապատասխան

ժամանակաշրջանների հետ: Հին շրջանն ընդգրկում է վաղնջական ժամանակներից մինչև ավատատիրական կարգերի հաստատման և պետականորեն քրիստոնեության ընդունման ժամանակաշրջանը՝ III դարի վերջը, միջնադարը՝ IV դարից մինչև XVII դարի կեսերը, նոր շրջանը՝ XVII դարի կեսերից մինչև 1918 թ., և նորագույն շրջանը՝ 1918 թ. մինչև մեր օրերը: Յուրաքանչյուր պարբերաշրջան իր հերթին տրոհվում է մի քանի փուլերի:

Ավագ դպրոցի 10–րդ դասարանի ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի սույն դասագիրքն ընդգրկում է հին շրջանը (հայկական քաղաքակրթության ակունքներից մինչև III դարի վերջը) և միջնադարը (IV դարից մինչև XVII դարի կեսեր):

Հայոց պատմության առանցքը կազմող՝ ազատության և անկախության պահպանման կամ վերականգնման համար մղված դարավոր պայքարի, դրանում Հայ առաքելական եկեղեցու ունեցած բացառիկ դերի, համահայկական պետության բացակայության պայմաններում պետականության հիմնական հատկանիշներով օժտված գանազան կազմավորումների (մելիքություններ, լեռնային կիսանկախ համայնքներ և այլն), Հայկական հարցի և այլ հիմնահարցերի քննությունը ներկայացված է 11–րդ դասարանի դասագրքում (նոր շրջան՝ XVII դարի կեսերից մինչև 1918 թ. մայիս, և նորագույն շրջանի մի մասը՝ 1918–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության և Հայաստանի խորհրդային անկախ հանրապետության՝ 1920–1922 թթ. պատմությունը):

Եվ վերջապես՝ 12–րդ դասարանի դասագիրքն ընդգրկում է հայոց պետականության նորագույն պատմության ընթացքը՝ Խորհրդային Հայաստանի

(1922-1991 թթ.) և նորանկախ Երրորդ հանրապետության (1991 թ. մինչև մեր օրերը) պատմական կարևոր իրադարձություններն ու արդյունքները:

10-րդ դասարանի վերահրատարակվող սույն դասագրքում հաշվի են առնված ուսուցիչների և աշակերտների մի շարք դիտողություններ ու ցանկություններ, և նյութն ավելի մատչելի է ներկայացված:

Աղբյուրները: Հայոց պատմության աղբյուրները բազմազան են ու բազմալեզու: Հայերի ու Հայաստանի մասին հնագույն տեղեկությունները վերաբերում են վաղնջական ժամանակներին: Հարուստ նյութ է հավաքվել XIX դ. վերջերից սկսված հնագիտական պեղումների արդյունքում: Ժամանակագրորեն նախնադարից մինչև նոր դարաշրջանն ընդգրկող հնավայրերի, բնակատեղերի, դամբարանների, բերդերի, հոգևոր կառույցների ամբարների, պեղումների արդյունքները վկայում են համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ հայության ունեցած կարևոր դերակատարության մասին: Հնագիտական տվյալները հաստատվում ու լրացվում են բանահյուսական հարուստ նյութերով:

Հին Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության համար բացառիկ նշանակություն ունեն սեպագիր և այլ տիպի գրավոր աղբյուրները՝ ասորես-

տանյան, խեթական, Արարատյան թագավորության (ուրարտական) արձանագրությունները: Հայաստան աշխարհն արտացոլված է հնագույն քարտեզներում, Աստվածաշնչում, պարսկապարթևական, հունահռոմեական աղբյուրներում: Միջնադարի պատմության համար հույժ կարևոր են ասորական, վրացական, արաբական, բյուզանդական գրավոր աղբյուրները:

Ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ հարևան երկրների պատմության աղբյուրագիտական հենքը դառնում է շատ հարուստ ու բազմազան, երբ V դարի սկզբին Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծած հայոց այբուբենը հնարավորություն է տալիս մայրենի լեզվով արարելու հարուստ գրականություն: Գրվում են տասնյակ հազարավոր ձեռագիր մատյաններ՝ հոգևոր-եկեղեցական, բանասիրական, պատմագիտական, բնագիտական և այլ բնույթի գործեր: XVI դ. սկզբին հայկական տպագրության ստեղծումը, իսկ XVIII դ. վերջից հայալեզու մամուլի ծնունդը նոր թափ հաղորդեցին հայոց պատմության աղբյուրների հարստացման գործընթացին: Այս ամենին XIX-XX դարերում գումարվեցին նաև տարբեր երկրների արխիվներից քաղված հարուստ վավերագրերը՝ ավելի հարստացնելով հայոց պատմության աղբյուրագիտական հիմքը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

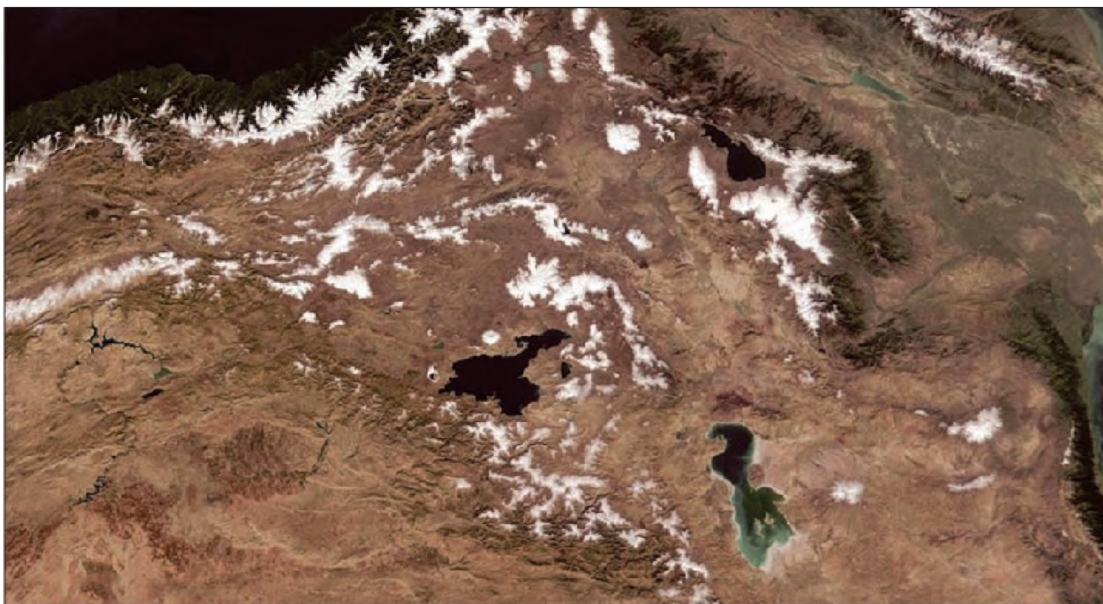
1. Բովանդակային ինչ հիմնական ուղղություններով է ներկայացված «Հայոց պատմություն» առարկան ավագ դպրոցի ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերում:
2. Ինչ պարբերաշրջանների է բաժանվում հայոց պատմությունը:
3. Թվարկե՛ք հայոց պատմության հիմնական աղբյուրները: Ներկայացրե՛ք աղբյուրների տեսակներն ըստ պատմական զարգացման դարաշրջանների:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՊԱՏՄԱՆՇԻԱՐ ՀԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Հայոց հայրենիք Հայկական լեռնաշխարհը: Բազմադարյան հարուստ մշակույթ ու պատմություն ունեցող հայ ժողովրդի հայրենիքը Հայաստանն է: Այն իր սահմաններում ընդգրկում է ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Իր բարձր դիրքի պատճառով Հայկական լեռնաշխարհը հայտնի է նաև *Լեռնային երկիր* կամ *Լեռնային կղզի* անուններով:

Հայկական լեռնաշխարհը հյուսիսից եզերվում է Կուր գետով, հյուսիս-արևմուտքից՝ Պոնտոսի լեռներով, հարավից՝ Հայկական Տավրոսի լեռնաշղթայով և Հյուսիսային Միջագետքի հարթավայրով: Մեր հայրենիքը արևելքում սահմանակից է Կասպից ծովին, Իրանական սարահարթին և Ուրմիա լճին, իսկ արևմուտքում Անտիտավրոսի լեռներով բաժանվում է Փոքրասիական սարահարթից: Լեռնաշխարհի կենտրոնական մասը կոչվում է նաև *Միջնաշխարհ*:

Հայկական լեռնաշխարհում կան բազմաթիվ խոշոր լեռնաշղթաներ: Հյուսիսից դեպի հարավ-արևելք ձգվում է Փոքր Կովկաս լեռնաշղթան. հաջորդաբար վեր են խոյանում Զավախքի, Գուգարքի, Գեղամա, Արցախի և Զանգեզուրի լեռները: Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) ամենաբարձր լեռը *Արագածն* է (բարձրությունը՝ 4096 մ): Բարձրությամբ ՀՀ երկրորդ գագաթը *Կապույտջուղն* է (3906 մ): Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում արևելքից արևմուտք ձգվում է Հայկական Պար լեռնաշղթան, որը սկսվում է լեռնաշխարհի ամենաբարձր գագաթից՝ *Մեծ Արարատից* (*Մասիս*՝ 5165 մ): Մասիսի կողքին *Փոքր Արարատն* է կամ *Սիսը*՝ 3925 մ բարձրությամբ: Հայկական լեռնաշխարհի երկրորդ բարձր գագաթը *Սիփանն* է (4434 մ), որն ընկած է Վանա լճից հյուսիս:

Հայկական լեռնաշխարհը տիեզերքից

Բերկրիի ջրվեժը

Հայկական լեռնաշխարհի երեք խոշոր լճերն են *Սևանը*, *Վանը* և *Ուրմիան*: Սևանը հայտնի է նաև *Քեղամա ծով* անունով: Ծովի մակերևույթից բարձր է 1916 մ: Հայտնի է նրա իշխան ձուկը: Սևանի ջուրը քաղցրահամ է: Նրա մեջ թափվում են շուրջ 30 գետակներ, իսկ լճից դուրս է հոսում միայն Հրազդան գետը: Վանա լիճը (հնում՝ Բզնունյաց ծով), որի բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1720 մետր է, ունի չորս կղզի՝ *Աղթամար*, *Կարուց*, *Լիմ* և *Արարեր*: Միակ ձկնատեսակը տառեխն է,

Նեմրուք լեռան խառնարանային լիճը

ջուրն աղի է: Կապուտանը (Ուրմիա) ծանծաղ լիճ է, աղիության պատճառով չունի կենդանական աշխարհ: Վճիտ ջրեր ունեն Արագածի վրայի Քարի լճակը և Նեմրուքի խառնարանային լիճը: Հայաստանում կան մի քանի գեղատեսիլ ջրվեժներ (Բերկրի, Թորթում և այլն):

Հայկական լեռնաշխարհից են սկզբնավորվում տարածաշրջանի մի քանի խոշոր գետեր:

Եփրատ գետն ունի երկու ճյուղ՝ Արևմտյան Եփրատ (սկիզբ է առնում Էրզրումից հյուսիս ընկած Ծաղկավետ լեռներից)

Աղթամար կղզին և Ս. Խաչ եկեղեցին Արարու լեռան խառնարանային լիճում

Բիրլիական Արարարն ու Արաքսը

Ծովք լիճը

և Արևելյան Եփրատ՝ Արածանի (սկիզբ է առնում Ծաղկանց լեռներից): Երկուսն էլ հոսում են արևելքից արևմուտք և Ակն քաղաքի մոտ միախառնվում են: Հարավում Եփրատը միանում է Տիգրիսին, լցվում՝ Պարսից ծոցը: Հայաստանի մասում Եփրատն ունի 500 կմ երկարություն: Մյուս գետը Ճորոխն է՝ 345 կմ երկարությամբ: Այն սկիզբ է առնում Էրզրումից հյուսիս՝ Խաչափայտի լեռներից, հոսում արևմուտք, ապա հյուսիս-արևելք և Բաթում քաղաքի մոտ լցվում Սև ծով: Տիգրիսը, որը Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասում է, Հայաստանով անցնում է մոտ 400 կմ և նույնպես ունի երկու ճյուղ՝ Արևմտյան և Արևելյան: Առաջինը սկիզբ է առնում Ծովք լճից, երկրորդը՝ Հայկական Տավրոսից: Տիգրիսը Եփրատի հետ թափվում է Պարսից ծոց: Կուր գետը, որի երկարությունը 1113 կմ է, սկզբնավորվում է Հայկական լեռնաշխարհում և Արաքսի հետ թափվում Կասպից ծով:

Արաքսը (հնում՝ *Երասխա*)՝ հայոց մայր գետը, սկիզբ է առնում Բյուրակնյան (Սրմանց) լեռներից, հոսելով արևելք՝ խառնվում է Կուր գետին, լցվում Կասպից ծով: Ունի մոտ հազար կմ երկարություն և ամբողջապես հոսում է Հայաստանի տարածքով:

Մեր հայրենիքի տարածքում նշանավոր են Արարատյան, Շիրակի, Մշո, Կարնո (Էրզրումի), Երզնկայի, Ալաշկերտի և այլ դաշտեր:

Հայաստանի պատմավարչական բաժանումները: Հայաստանի քաղաքական-վարչական պատկերը պատմական տարբեր դարաշրջաններում տարբեր է եղել: Ջարգացման քաղաքակրթական փուլի սկզբնական շրջանում մեր հայրենիքի տարածքում գոյություն ունեին բազմաթիվ մանր պետական կազմավորումներ: Այդ վիճակը պահպանվել է մոտ երկու հազարամյակ: Ք. ա. I հազարամյակի սկզբներից մեր երկիրը մտավ քաղաքական և սոցիալ-մշակութային զարգացման նոր՝ *համահայկական թագավորությունների դարաշրջան: Վանի (Արարատյան) թագավորության* օրոք և *Հայկազունի երվանդունիների* գահակալման առաջին փուլում ամբողջ Հայաստանը միավորված էր հայկական կենտրոնական պետության ներքո:

Իրավիճակը որոշ փոփոխությունների է ենթարկվում Ք. ա. IV դարում, երբ Հայաստանի տարածքում հայտնի են դառնում երկու հայկական պետություններ՝ *Մեծ Հայքի* և *Փոքր Հայքի* թագավորությունները: Մեծ Հայքն օտար հեղի-

նակների կողմից հիշատակվում է Արմենիա մայր, իսկ Փոքր Հայքը՝ Արմենիա մինոր: Երբեմն Մեծ Հայքի աշխարհներից *Ծովքը*, ինչպես նաև վերջինիս սահմանակից *Կոմնագենեն* առանձնացել ու դարձել են առանձին թագավորություններ:

Հայ ժողովրդի կյանքում ամենամեծ դերը կատարել է *Մեծ Հայքը*, որը, ըստ V–VII դարերի «Աշխարհացոյցի», բաժանվել է 15 խոշոր նահանգների: Դրանք իրենց ընդարձակ տարածքի պատճառով հաճախ անվանվել են աշխարհներ: Այդ նահանգներն են *Գուգարքը*, *Տայքը*, *Բարձր Հայքը* (*Կարնո աշխարհ*), *Ծովքը* (*Չորրորդ Հայք*), *Աղձնիքը*, *Տուրուբերանը* (*Տարոն*), *Կորդուրը* (*Կորճայք*), *Մոկքը* (*Մոկա*), *Վասպուրականը*, *Պարսկահայքը*, *Փայտակարանը*, *Ուրիքը*, *Արցախը*, *Սյունիքը* և *Այրարատը*:

Մեծ Հայքի տարածքը 311 հազ. քառ. կմ է, Փոքր Հայքինը՝ մոտ 80 հազ. քառ. կմ: Մեծ Հայքի բոլոր 15 աշխարհները միասին ունեն 191 գավառ, որից 37-ը՝ Վասպուրականում, 20-ը՝ Այրարատում: Ամենախոշոր և նշանավոր աշխարհն Այրարատն է: Բավական է նշել, որ հայոց մայրաքաղաքների մեծ մասը (Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Իվին, Բագարան, Երազգավորս, Կարս, Անի, Երևան) այս նահանգում է:

Միջնադարում հայերը ուժեղ պետություն են ստեղծել նաև Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելքում ընկած Կիլիկիայում, որն ունեցել է մինչև 50 հազ. քառ. կմ տարածք:

Այսինքն՝ *Մեծ Հայքը*, *Փոքր Հայքը*, *Կոմնագենեն* և *Կիլիկիան* միասին կազմել են մոտ կես միլիոն քառ. կմ տարածք:

Հայաստանի Հանրապետությունը, որն ունի 29,8 հազ. քառ. կմ տարածք, ամբողջությամբ իր մեջ չի ընդգրկում Մեծ Հայքի և ոչ մի աշխարհ: Մեր հան-

րապետության կազմում ամենաշատ գավառներ մտնում են Սյունիքից և Այրարատից, ավելի քիչ՝ Գուգարք և Ուրիք աշխարհներից:

Հայկական երկրորդ պետության՝ Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության մաս են կազմում գավառներ պատմական Արցախ և Սյունիք աշխարհներից:

Պարմաաշխարհագրական միջավայրի ազդեցությունը Հայոց պատմության վրա: Հայաստանի՝ տարածաշրջանում առաջնակարգ երկրներից մեկը լինելու հանգամանքը մեծապես պայմանավորված է եղել նրա բարենպաստ աշխարհագրական դիրքով: Հայկական լեռնաշխարհի իշխող բարձրադիր դիրքը ռազմավարական առավելություն է ապահովել շրջակա տարածքների նկատմամբ: Միաժամանակ, բարձրադիր լեռները, հարուստ լինելով ջրային պաշարներով, հարակից դաշտավայրերը ոռոգելու, բնակչությանը խմելու ջրով մշտապես ապահովելու հնարավորություններ են ընձեռել: Հայկական լեռնաշխարհն աչքի է ընկնում նաև իր հարուստ և բազմազան բնական պայմաններով՝ նպաստավոր կլիմայով, բուսական ու կենդանական աշխարհով և օգտակար հանածոներով: Հայաստանում աճող ծիրանը Հին աշխարհում հայտնի էր որպես հայկական միրգ՝ *արմենիկա*: Հայաստանը հռչակված էր *որդան կարմիր* ներկով, որը ստանում էին Արարատյան դաշտում բազմացող կարմրաորդից:

Չնայած լեռնաշղթաներով ու բարձրաբերձ սարերով կտրտված տեղանքը հաղորդակցական դժվարություններ է ստեղծել մարդկանց համար, սակայն գուգահեռաբար երկիրն արտաքին թշնամիներից պաշտպանելու անհամե-

մատ ավելի մեծ առավելություններ է տվել: Հատկանշական է, որ հայոց արքաներն ու իշխաններն այդ պատճառով առանձնակի ուշադրություն են հատկացրել լեռնանցքների ամրապնդման գործին՝ դրանով իսկ ուժեղացնելով ամբողջ երկրի պաշտպանունակությունը:

Հայաստանը, գտնվելով նաև միջագային տարանցիկ առևտրական ուղիների, այդ թվում՝ Արևելքն Արևմուտքին կապող *Մեգարաքսի ճանապարհի* վրա, տնտեսական մեծ զարգացում է ապրել: Ընդ որում՝ Արևելքից Արևմուտք անցնող տարանցիկ առևտրի ճանապարհները Հայաստանի տարածքում ունեցել են երկու ուղիներ՝ *Հարավային* և *Հյուսիսային*: Իրանք անցել են հին և միջնադարյան հայկական բազմաթիվ նշանավոր քաղաքներով՝ *Վան, Տիգրանակերտ, Արևեշ, Արծկե, Մանազկերտ, Գվին, Արտաշատ, Անի, Կարս, Կարին* և այլն: Միաժամանակ Հայկական լեռնաշխարհով են անցել հարավից ու արևելքից դեպի հյուսիս՝ Կովկասյան լեռնանցքներ ու Սև ծով տանող նշանավոր առևտրական ճանապարհները: Նշանակում է՝ *Հայաստանը միջագային առևտրի ու ինքնապիպ քաղա-*

քակրությունների հաղորդակցման խաչմերուկ էր:

Սակայն Հայաստանի չափազանց բարենպաստ պայմաններն ու աշխարհաքաղաքական դիրքը անցյալում և նորագույն շրջանում առաջացրել են տարբեր պետությունների, ժողովուրդների ու քոչվոր ցեղերի հետաքրքրությունը: Այդ պատճառով Հայոց աշխարհը հաճախ է դարձել ժտար ասպատակությունների, ավերիչ արշավանքների թատերաբեմ: Հատկապես ուշ միջնադարում և նոր ժամանակներում նորանոր քոչվոր ցեղերի ներթափանցման պատճառով մեծապես տուժել է Հայաստանի բնիկ էթնիկ տարրը՝ հայ բնակչությունը, երկրի առանձին հատվածներ ամայացել են, հաճախ էլ բնակեցվել օտարներով: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին օսմանյան թուրքերն իրականացրին հայերի ցեղասպանությունը: Բայց հայությունը, ի տարբերություն այլ հինավուրց ժողովուրդների, կարողացավ այդ ծանրագույն փորձության միջով էլ անցնել: Նա շարունակում է ապրել իր հող հայրենիի մի հատվածի վրա և գույց պետականություններով ու Սփյուռքով պատրաստ է կրկին տեր դառնալու իր ամբողջական Հայրենիքին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Հայկական լեռնաշխարհի սահմանները: Որո՞նք են հայտնի լեռնաշղթաներն ու գագաթները: Որո՞նք են Հայաստանի խոշոր լճերն ու գետերը: Ի՞նչ անուններով են դրանք հայտնի:
2. Ի՞նչ փոփոխությունների է ենթարկվել Հայաստանի քաղաքական-վարչական պատկերը տարբեր դարաշրջաններում: Թվարկե՛ք Մեծ Հայքի 15 նահանգները: Ձեր կարծիքով ո՞րն է ամենանշանավոր նահանգը. հիմնավորե՛ք ձեր պատասխանը:
3. Պարզաբանե՛ք Հայաստանի տարածքի պատմաաշխարհագրական պայմանները և առանձնահատկությունները: Հայաստանի աշխարհաքաղաքական դիրքն ի՞նչ ազդեցություն է ունեցել հայ ժողովրդի քաղաքակրթական ընթացքի վրա:

Ա
Մ Ա Ս

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՔԱՂՍՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ

§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԵԱՐՀԸ ՔԱՐԻ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
Ք.Ա. IV ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԸ

Նախնադարի պարբերացումը: Հանրակրթական դպրոցում հայոց և համաշխարհային պատմության բովանդակության ներկայացման հիմքում դրվել է քաղաքակրթական մոտեցումը: Այն զուգորդվում է նաև հասարակարգային մոտեցման հետ: Ըստ քաղաքակրթական մոտեցման՝ *նախնադարյան հասարակության* պատմությունը կազմում է համաշխարհային պատմության առաջին պարբերաշրջանը: Այն անվանում են նաև *նախապատմական շրջան*, որովհետև նախորդում է պատմության *քաղաքակրթական* շրջանին: Հասարակության զարգացման բարձր աստիճանին՝ քաղաքակրթությանն անցնելու սկիզբը ընդունված է համարել վաղ պետական կազմավորումների առաջացման և գրային համակարգերի ստեղծման ժամանակաշրջանը: Այսինքն՝ *մարդկության պատմության քաղաքակրթական շրջանը սկսվում է բրոնզի դարից:*

Նախնադարի առաջին ժամանակահատվածը կոչվում է *քարի դար*, քանի որ մարդու աշխատանքային գործիքների հիմնական հումքը քարն էր: Քարի դարը սկզբնավորվել է շուրջ 3 միլիոն տարի առաջ և ավարտվել Ք.ա. VI հազարամյակի կեսերին: Մարդկության պատմության այս ամենաերկարատև հատվածը բաժանվում է երեք փուլերի՝ *հին քարի դար (պալեոլիթ)*, *միջին քարի դար (մեզոլիթ)* և *նոր քարի դար (նեոլիթ):*

Հին քարի դար (պալեոլիթ): Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված պալեոլիթյան հնագույն կայանը գտնվում է Գուգարքում և ունի ավելի քան 1,8 միլիոն տարվա հնություն: Դա Եվրոպայի և Արևմտյան Ասիայի տարածքում մինչ այժմ հայտնաբերված մարդու ամենահին կայանն է: Հին քարի դարի հայտնի բնակատեղիներ կան նաև *Արտին* լեռան վրա, *Արզնիում*, *Երևանում* (Հրազդանի ձորի քարայրներում), *Հապիս* լեռան լանջերին, *Ազոխում* (ԼՂՀ Հադրութի շրջան) և այլ վայրերում: Այսինքն՝ հնագիտական վերջին տվյալներով Հայաստանի տարածքում հին քարի դարը սկսվել է մոտ երկու միլիոն տարի առաջ և տևել է մինչև Ք.ա. XII հազարամյակը:

Երևանյան քարայր՝ մեզանից մոտ 100 հազար տարի առաջվա մարդու բնակատեղի

Մեր նախնիներն աստիճանաբար ձեռք են բերել կենսագործունեության կարևոր հմտություններ, որոնցից առաջնայինը կրակի ստացման գյուտն էր: Կրակը ծառայում էր նաև իբրև զենք, և ջերմապահովման ու սննդի պատրաստման միջոց: Մարդիկ դեռևս ապրում էին փոքր խմբերով՝ նախնադարյան հոտերով: Քարայր-կացարանների ընդհանուր «բնակելի մակերեսը» վկայում է, որ այդպիսի մեկ խմբի անդամների թիվը չէր կարող անցնել 20-ից:

Մեզանից մոտ 40–35 հազար տարի առաջ Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի հինքարիդարյան հասարակությունում տեղի է ունենում շրջադարձային իրադարձություն. երկրագնդի վրա հանդես է գալիս *բանական մարդը (Homo sapiens)*: Մեծ առաջընթաց է կատարվում մարդկանց հասարակական կազմակերպման առումով: Անկայուն նախնադարյան հոտին փոխարինում է *տոհմական համայնքը*: Այն արյունակից ազգականների կայուն հասարակական միավորում էր, ուներ բնակության մշտական տարածք և ավելի բազմամարդ էր (150–200 անդամ): Հարստանում է նաև մարդկանց գործիքների կազմը. պատրաստվում են տարատեսակ քերիչներ, սրածայրեր, կտրիչներ, կացնաձև և դրաձև գործիքներ, դանակներ, ծակիչներ և այլն:

Գնալով զարգանում էր մարդկային հասարակության հոգևոր կյանքը: Այս ժամանակաշրջանում արդեն առկա էր, օրինակ, թաղման ծեսը: Արվեստը հիմնականում բաժանվում էր երկու խմբի՝ քարանձավային արվեստի՝ քարայրների պատերին պահպանված գծանկարներ, և փոքր չափերի արձանիկներ, տարատեսակ առարկաների վրա փորագրված և ներկանյութով պատված զարդեր, պատկերաքանդակներ:

Միջին քարի դար (մեզոլիթ): Միջին քարի դարը, ըստ նորագույն ուսումնասիրությունների, ընդգրկում է Ք. ա. XII–X

հազարամյակները: Մեզանից մոտ 14 հազար տարի առաջ, երբ սկսվում է համաշխարհային հետաառցադաշտային տաքացումը, երկրագնդի բնակլիմայական պայմանները բարելավվում են:

Միջինքարիդարյան բնակչության տնտեսության հիմքը շարունակում են մնալ որսորդությունը, ձկնորսությունը և հավաքչությունը, սակայն էականորեն փոխվում է դրանց բնույթը: Նեո ու աղեղը, որ կիրառվում էր՝ սկսած հին քարի դարի վերջից, միջին քարի դարում հաստատվում է որպես որսորդական տիրապետող զենքի միջոց:

Այս ժամանակաշրջանում են սկզբնավորվում մարդկության առաջընթացին նպաստած ևս երկու կարևոր նվաճումները՝ վայրի կենդանիների ընտելացումն ու բույսերի (գերազանցապես՝ հացազգիներ) մշակումը:

Միջին քարի դարում հասարակության մեջ մեծանում է *ընտանիքի* դերը: Դրա հետ մեկտեղ աճում է տոհմական համայնքների միավորման գործընթացն ավելի խոշոր կազմավորումների՝ *ցեղերի* մեջ: Միջին քարի դարի վերջում զգալիորեն ավելանում է բնակչության թիվը:

Հայկական լեռնաշխարհի այս փուլի կարևոր հուշարձաններ են հայտնաբերվել Ապարանի գոգավորությունում, Ճորոխ, Եփրատ և Տիգրիս գետերի ավազաններում: Նշանավոր հուշարձաններից է XX դարի կեսերին պեղված *Ճանիդարը* (Կորդվաց աշխարհի տարածքում), որը երկրագնդի վաղ հողագործական և վաղ անասնապահական առաջին հնավայրերից է:

Նոր քարի դար. պալեոլիթյան առաջին «հեղափոխությունը»: Նոր քարի դարը, ըստ վերջին ուսումնասիրությունների, Հայաստանի տարածքում թվագրվում է Ք. ա. X հազարամյակից մինչև VI հազարամյակի կեսերն ընկած ժամանակաշրջանով: Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից շրջանների նեոլի-

թյան հուշարձանների պեղումները ցույց են տալիս, որ *մեր հայրենիքը համաշխարհային քաղաքակրթության առաջացման գլխավոր օջախներից է:*

Երկրագործությունը և դրա հետ կապված հասարակական կյանքի նորամուծությունները (բնակարանաշինություն, մետաղագործություն, խեցեգործություն, մանածագործություն և այլն) Հայկական լեռնաշխարհից տարածվել են նաև Հայաստանի հարևան երկրներում:

Շանիդարում ոչ միայն հայտնաբերվեցին նեանդերթալյան մարդկանց հետքեր (մոտ 80 հազար տարվա վաղեմության), այլև փաստվեց, որ այն *երկրագնդի առաջին վաղերկրագործական և անասնապահական հնավայրն է (Ք. ա. IX հազարամյակ):* Ավելի ուշ Ադձնյաց աշխարհի տարածքում ի հայտ եկան մոնումենտալ (կոթողային) ճարտարապետության հետքեր:

Իսկ 1995 թվականից սկսված պեղումների արդյունքում *Պորտաբլուրի* հնավայրում (Ուրֆա-Եդեսիայից մոտ 15 կմ հյուսիս-արևելք) բացվեց Երկիր մոլորակի վրա մինչ օրս հայտնի հնագույն տաճարական համալիրը (Ք. ա. X հազարամյակի կեսեր):

Մեզոլիթի դարաշրջանում տոհմական համայնքներին դեռևս բնորոշ էր *յուրացնող փոփոխությունը:* Հասկանալի է, որ այդ պայմաններում մարդիկ չէին կարող

Պորտաբլուրի հնագույն տաճարների վերակազմությունը

նստակյաց լինել, քանի որ սպառելով տվյալ տարածքի բնության բարիքները՝ պետք է տեղաշարժվեին՝ կենսապահովման նոր տարածքներ փնտրելով:

Նոր քարի դարաշրջանում է, որ տեղի ունեցավ մարդկության անցումը վայրի քոչվորությունից *նստակենցության, միայն սպառող կենսաձևից արտադրող փոփոխության:* Մարդիկ սկսեցին աճեցնել բույսեր և բազմացնել կենդանիներ՝ ապահովելով իրենց սնունդը: Նստակյաց դարձած մարդկային խմբերի միջև սկզբնավորվեց պարզ փոխանակային առևտուրը:

Նոր քարի դարում առաջընթացն այնքան ակնառու է մարդկության պատմության մեջ, որ անգլիացի հնագետ *Գորդոն Չայլդն* այդ փոփոխությունների ամբողջությունն անվանել է *«նեոլիթյան (նորքարիդարյան) հեղափոխություն»:*

Նեոլիթյան հեղափոխությունը մարդկության համար ճանապարհ բացեց դեպի զարգացման բարձր աստիճան՝ *քաղաքակրթություն:*

Վերջին տասնամյակների ուսումնասիրությունների արդյունքում տեղորոշվեց մարդկության վաղագույն քաղաքակրթության բնօրրանը, որը հնագիտական գրականության մեջ պայմանականորեն կոչվում է *«Ոսկյա եռանկյունի»:* Այն գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի և նրան հարավից հարող մերձակա տարածքներում: Վերջին տարիներին բացառիկ հետաքրքիր տվյալներ են ձեռք բերվել հացազգի բույսերի մշակման մասին: Պարզվել է, որ ցորենի, հաճարի, ոլորի, սիսեռի և ոսպի մշակման սկզբնավայրը «Ոսկյա եռանկյունին» է:

Այսպիսով՝ «նորքարիդարյան հեղափոխության» արդյունքում Հայաստանի տարածքում սկզբնավորվել են նախադրյալներ՝ զարգացման քաղաքակրթական փուլին անցնելու համար:

Պղնձի-քարի դար: Մարդկության պատմության նոր առաջընթաց գրանցվեց Ք. ա. VI հազարամյակում, երբ մար-

դիկ սովորեցին արդյունահանել և ձուլել մետաղը (ի տարբերություն մետաղի ստացման սառը կոման եղանակի): Մարդկությունը մուտք գործեց *մեդաղի դարաշրջան*:

Հայն փարածում սրացած առաջին մեդաղը պղինձն էր: Սակայն այն փափուկ մետաղ էր, և քարե գործիքները պղնձյա գործիքների կողքին շարունակում էին գործածվել ու առավելություն ունենալ: Այդ պատճառով էլ դարաշրջանը կոչվում է ոչ թե պղնձի, այլ *պղնձի-քարի դար*:

Պղնձի-քարիդարյան բնակատեղիները տեղաբաշխված են հարթավայրում և կապված են գետային որոշակի ցանցի հետ: Օրինակ՝ Արարատյան դաշտում Ք.ա. VI հազարամյակում կային զարգացած վաղ երկրագործական հասարակություններ, ինչի մասին են վկայում *Առաքաշեն* և *Ադաբբուր* (հայտնի է նաև Կղզյակ բլուր անունով) հնավայրերի պեղումները: Առատաշենից և *Ակնաշենից* հայտնաբերվել են ձուլածո պղնձե մանր զարդեր՝ փաթաթված թիթեղից

պատրաստված գլանաձև ուլունքներ: Ք.ա. V հազարամյակի վերջերից մետաղե իրերի տեսականին ընդլայնվում է:

Առևտրափոխանակային հարաբերություններ են հաստատվում Հայկական լեռնաշխարհի և նրա հարևան, ինչպես նաև բավական հեռավոր տարածաշրջանների միջև: Ք.ա. IV հազարամյակի կեսերից Հայաստանի Տիգրիս-Եփրատ հատվածը սերտ փոխառնչությունների մեջ է մտնում Հարավային Միջագետքի հետ:

Առաքաշենի հնավայրը

Հարգեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Նախնադարյան հասարակության պատմության ժամանակագրական սահմանները:
2. Որքա՞ն է տևել հին քարի դարը Հայաստանի տարածքում: Ներկայացրե՛ք հին քարի դարի հայտնի կայանները և հնագույն մարդկանց ձեռքբերումները:
3. Ո՞ր փուլն է հաջորդել հին քարի դարին: Ինչո՞ւ է այդպես անվանվել: Ինչ նոր երևույթներ են բնորոշ այս փուլին:
4. Նախնադարյան հասարակության նորքարիդարյան փուլին վերաբերող ի՞նչ հնավայրեր են հայտնի Հայաստանի տարածքում. որտեղ են դրանք: Այս փուլում ի՞նչ փոփոխություններ են կատարվել մարդկանց կենցաղում:
5. Ի՞նչ է «նեոլիթյան հեղափոխությունը»: Պարզաբանե՛ք դրա նշանակությունը մարդկության պատմության մեջ:
6. Հայաստանի տարածքի պղնձի-քարիդարյան հնավայրերից որո՞նք են ուսումնասիրվել: Ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին մարդկանց կյանքում է՛նեոլիթում:
7. Համեմատե՛ք քարիդարյան ու պղնձի-քարիդարյան փուլերը. ցոյց տվե՛ք ժամանակագրական սահմանները, մարդկանց կյանքի փոփոխություններն ու առաջընթացը:

§ 2. ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ: ԱՐՎԵՍՏԸ: ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԲԵՐԸ

Պաշտամունքը: Հնագույն մարդիկ մշտապես կապված են եղել իրենց շրջապատող աշխարհին: Փորձելով հասկանալ կամ բացատրել բնության երևույթները (քամի, անձրև, տարվա եղանակների հաջորդելը միմյանց, արևի և լուսնի շարժումները, աստղային երկնքի փոփոխությունները և այլն)՝ մարդիկ նկատում էին, որ դրանք գոյություն ունեն իրենց կամքից անկախ: Եվ քանի որ հաճախ բնության երևույթները և մարմինները մնում էին անհասկանալի ու անբացատրելի, մարդիկ այդ երևույթների պատճառ էին համարում անտեսանելի գերբնական ուժերին: Հնագույն մարդիկ կարծում էին, որ ոգիներին՝ բարի և չար գերբնական ուժերին, պետք է սիրաշահել ու գոհեր մատուցել, կատարել նրանց նվիրված ծեսեր, որպեսզի նրանք բարեհաճ լինեն իրենց նկատմամբ: Այդպես առաջացավ կրոնը:

Կրոնի նախասկզբնական ձևերը բնորոշ են հնագույն շրջանի գրեթե բոլոր հանրություններին: Դրանք են *փոքրեմապաշտությունը (փոքրեմիզմ)*, *ոգնապաշտությունը (անիմիզմ)*, *առարկայապաշտու-*

թյունը (ֆետիշիզմ) և *հմայապաշտությունը (մոգություն):*

Տոբեմապաշտության հիմքում ընկած է հավատն այն մասին, որ մարդկանց տվյալ խումբը (տոհմ կամ ցեղ) ծագում է որևէ կենդանուց, բուսից կամ բնության երևույթից, որը գիտության մեջ ընդունված է կոչել *փոքրեմ*: Տոհմը կամ ցեղը կրում էր իր տոտեմի անունը: Հնում մարդիկ հավատում էին, որ իրենք ծագում են ընդհանուր նախնուց՝ տոտեմից, նրա հետ կապված են արյունակցական սերտ կապերով և ստանում են նրա օժանդակությունը: Տոտեմին համարում էին «հայր», «ավագ եղբայր» և այլն: Յուրաքանչյուր տոհմ ուներ իր սրբազան պաշտամունքային կենտրոնը, որտեղ պահվում էին տոհմական մասունքները, և կատարվում էին զանազան ծեսեր:

Ոգնապաշտությունը հավատն է ինքնուրույն գործող (ոգիներ) կամ մարմնի մեջ ամփոփված (հոգիներ) գերբնական էակների նկատմամբ: Դրանք անտեսանելի են, սակայն կարող են ազդել մարդկանց և շրջապատող աշխարհի վրա: Ոգնապաշտական հավատալիքների ստմները երևան են եկել դեռևս ամենավաղ շրջանում: Այդ ժամանակներից մինչ օրս պահպանվել են ժողովրդական հավատալիքներ հոգիների և չար ու բարի ոգիների մասին:

Առարկայապաշտությունը հավատն է անշունչ առարկաների՝ ծառերի, ժայռերի, քարանձավների, պաշտամունքային հատուկ պատրաստված իրերի գերբնական հատկությունների նկատմամբ: Պաշտամունքի առարկա՝ ֆետիշ, կարող է համարվել, օրինակ՝ նիզակը կամ դաշույնը, որը մարդկանց համար ուներ հրաշագործ հատկություն և կենսական նշանակություն:

Որսի փնտրանով ժայռապարկեր

Քարակոթող Պորփարյուր հնամայրից՝ կենդանիների պարկերներով

Հնայագաղափարությունը հավատն է գերբնական ուժերի միջոցով նյութական առարկաների, երևույթների և անձանց վրա ազդելու մարդու ունակության նկատմամբ: Հնագույն մարդը ենթադրում էր, որ որոշակի հնարքների, գործողությունների, բառերի, երգի, պարի և այլ միջոցներով հնարավոր է անձրև բերել, քամի բարձրացնել, ապահովել բարձր բերք, ունենալ առատ որս և այլն: Մարդը սոցիալամբ «բուժում էր» վերքերը և կանխում հիվանդությունները:

Հայաստանի տարբեր հնավայրերից գտնված արձանիկները, կավակերտ օջախները վկայում են, որ հնագույն բնակիչների կյանքում մեծ տեղ են ունեցել ծեսերն ու պաշտամունքը: Պաշտամունքի գլխավոր առարկան աշխարհն արարող *մայր երկիրն* է, որի խորհրդանիշը դարձավ սերունդ տվող կիներ՝ «Մեծ մայրը»:

Մեր հեռավոր նախնիները երկրային կյանքը, դրա բազմազան դրսևորումները, ինչպես նաև մահը և անդրշիրիմյան կյանքը բացատրում էին ոգու ներկայությամբ կամ բացակայությամբ: Հետզհետե սկզբնավորվում է *նախնիների պաշտամունքը*, հավատը տոհմի նախորդ սերունդների անդամների ոգիների հրաշագործ գործության նկատմամբ: Տոհմի, հետագայում նաև գերդաստանի, ազգի հիմնադիր նահապետները սրբացվում են: Յուրաքանչյուր համայնք, ընտանիք ուներ իր հովանավոր նախնին, որից իրենք սերվել էին:

Պեղումներից հայտնաբերված ցլագլուխ և խոյազլուխ զարդաքանդակներով ծիսական օջախները, կենդանիների և մարդկանց արձանիկները յուրաքանչյուր բնակելի համալիրի անբաժան ուղեկիցներն էին: Սրանք վկայում են, որ, իրոք, Հայաստանի տարածքում ապրած մարդկանց կյանքում կրոնական պատկերացումներն ու ծիսական արարողություններն էական դեր են խաղացել:

Արվեստը: Հայաստանի տարածքում հայտնաբերվել են հարուստ նյութեր, որոնք հստակ պատկերացում են տալիս մեր հայրենիքի բնիկների նախնադարյան մշակույթի մասին:

Հայաստանի տարածքում եղած քարակոթողները և ժայռապատկերները մեր հնագույն նախնիների ապրելակերպի և աշխարհըմբռնման մասին կարևորագույն աղբյուրներ են: Իրանք հազարավոր օրինակներով հանդիպում են Գեղամա, Վարդենիսի, Վաս-

Ժայռապատկեր Սյունիքի լեռներում

պուրականի, Կորդվաց, Հայկական Տավրոսի լեռնաշղթաներում, Սյունիքում, Արագածի փեշերին և այլուր:

Ժայռապատկերների թեմատիկան շատ բազմազան է: Դրանցում առկա են ոչ միայն պարզ կենցաղային, որսորդական, ծիսական և այլ տեսարաններ, այլև երկնային մարմինների ու մարդակերպ աստվածների պատկերներ, օրացույցներ և այլն: Իզուր չէ, որ շատ ուսումնասիրողներ ժայռապատկերները համարում են «նախնադարի քարե հանրագիտարաններ»:

Հայաստանի նախնադարյան պաշտամունքային համակարգում կենտրոնական տեղ էր զբաղեցնում *արևի պաշտամունքը*: Հնավայրերում արևը պատկերող ու խորհրդանշող բազմաթիվ իրեր են հայտնաբերվել: Լայն տարածում են գտել մարդակերպ և կենդանակերպ արձանիկները, որոնք ունեն կրոնական բովանդակություն:

Նախնադարյան կիրառական արվեստում իր արտացոլումն է գտել նաև երկնային լուսատուների, ինչպես նաև *ջրի պաշտամունքը*: Հնագիտական նյութերը պատկերացում են տալիս թաղման սովորույթների և հուղարկավորման ծեսերի, անդրշիրիմյան կյանքի մասին պատկերացումների վերաբերյալ:

Մեքադի ձուլման կաղապար Գեղարուրի բրունգեղարյան հնավայրից

Գիտության տարրերի առաջացումը: Գիտական իմացությունը սկիզբ է առել ու զարգացել մարդկանց առօրյա կյանքի և գործունեության պահանջներին համապատասխան: Մարդկանց անհրաժեշտ էր հաշվել հողատարածքի մակերեսը, ստացած նյութական բարիքները և այլն: Աստղերի ու մոլորակների դիրքն ու շարժումն իմանալն անհրաժեշտ էր օրացույց կազմելիս, երկրագործական աշխատանքներ կատարելիս: Մետաղները ձուլելիս, տարբեր համաձուլվածքներ ստանալիս հարկավոր էր իմանալ դրանց որոշակի հատկությունները:

Ժայռապատկերման զարգացումով ծնունդ առան առաջին գրանշանները՝ գաղափարագրերը: Դրանց միջոցով մարդիկ գրանցում էին կուտակված գիտելիքներն ու փոխանցում հետագա սերունդներին: Վերջիններս գրի շնորհիվ ուսանում էին ժամանակի բոլոր հայտնի գիտելիքները:

Բնագիտական գիտելիքները մարդկանց անհրաժեշտ էին ամենօրյա կյանքում: Քարի դարի ավարտին մարդն առաջին քայլերն արեց ժամանակը չափելու ուղղությամբ: Նա հաշվեց օրերի այն քանակը, որի ընթացքում լուսնի մահիկը, անընդհատ մեծա-

նալով, վերածվում էր լիալուսնի և վերադառնում իր սկզբնական վիճակին: Այսպես ծագեց լուսնային ամսվա գաղափարը: Հնարավոր եղավ ժամանակը չափել ոչ միայն օրերով, այլև լուսնային ամիսներով:

Մարդկանց համար շատ դժվար էր պարզել տարվա տևողությունը, սակայն մարդն անընդհատ զարգանում էր ու առաջադիմում: Հետևելով եղանակային փոփոխություններին՝ նրանք հայտնագործեցին, որ գարնանից մինչև հաջորդ գարուն կամ բերքահավաքից մինչև հաջորդ բերքահավաք գրեթե նույն քանակությամբ օրեր են անցնում: Հետևելով նաև երկնակամարում որոշ աստղերի շարժմանը՝ պարզեցին, որ տարին բաղկացած է 365 օրից: Այսպես, փաստորեն, սկիզբ առավ *տոմարը*:

Նախնադարյան հասարակության ժամանակ, այսպիսով, աստիճանաբար ձևավորվել են գիտության տարբեր բնագավառներին (մաթեմատիկա, աստղագիտություն, ֆիզիկա և այլն) վերաբերող նախնական գիտելիքներ: Հին ժամանակներում այդ գիտելիքներն ունեին գործնական նշանակություն:

*Ասորդային երկնքի
քարտեզ-ժայռապարկեր Սև սարից*

Դրանց ստեղծման, զարգացման և պահպանման գործով զբաղվում էին գլխավորապես քրմերը, ինչպես նաև տոհմացեղային վերնախավի այլ ներկայացուցիչներ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք՝ ինչ է կրոնը, ինչպես է այն առաջացել: Որո՞նք են հնագույն մարդկանց կրոնական հավատալիքների սկզբնական ձևերը:
2. Ներկայացրե՛ք Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչների կրոնական հավատալիքները:
3. Ինչպե՞ս ձևավորվեցին արվեստն ու գիտության տարրերը. ի՞նչ դրսևորումներ ունեցան դրանք:
4. Արվեստի և գիտության ի՞նչ նշանավոր հուշարձաններ են հայտնաբերվել Հայաստանի տարածքում:
5. Այդուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք նախնադարյան մշակույթի նվաճումները Հայաստանի տարածքում:

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ

Հնդեվրոպական նախահայրենիքը: Ժողովուրդների ու լեզուների առաջացման հարցը միշտ էլ հետաքրքրել է մարդկությանը: Տարբեր ազգեր ու ազգություններ իրենց առապելներում փորձել են յուրովի մեկնաբանել այդ հարցը, որի նկատմամբ հետաքրքրությունը խիստ մեծացավ XVIII–XIX դարերում:

Նոր ժամանակների գիտության մեջ ծնունդ առած համեմատական լեզվաբանության շնորհիվ պարզ դարձավ, որ նախապատմական ժամանակներում ներկայիս ժողովուրդների նախնիները կազմել են մեծ ընտանիքներ կամ ազգակցություններ: Գիտնականները դրանց կոչում են «մայր ժողովուրդներ», իսկ վերջիններիս զբաղեցրած տարածքները՝ «նախահայրենիքներ»:

Հայերն ունեն հնդեվրոպական ծագում, այսինքն՝ մի շարք այլ ժողովուրդների նախնիների հետ նախապատմական ժամանակներում կազմել են մեկ ընդհանուր ազգակցություն՝ «հնդեվրոպական մայր ժողովուրդը»: Այն զբաղեցրել է նույն տարածաշրջանը՝ «հնդեվրոպական նախահայրենիքը»: Լեզվաընտանիքն այդպես է անվանակոչվել, քանի որ դրան պատկանող ժողովուրդները բնակեցրել են Հնդկաստանից մինչև Եվրոպայի արևմուտք ընկած տարածքը:

Հնդեվրոպական նախահայրենիքն ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհը,

Փոքր Ասիայի արևելյան, Միջագետքի հյուսիսային և Իրանական սարահարթի հյուսիսարևելյան շրջանները:

Աշխարհի ամենաբազմաճյուղավաճ լեզվաընտանիքը հնդեվրոպականն է: Հնդեվրոպական մայր լեզվից են առաջացել ռոմանական, գերմանական, սլավոնական, հնդկական, իրանական և այլ լեզվաճյուղեր: Իրանը իրենց հերթին տրոհվել են ավելի փոքր լեզվաճյուղերի ու լեզուների: Ի դեպ, այսօր կենդանի հնդեվրոպական լեզուներից միայն հունարենը, հայերենն ու ալբաներենն են, որ ի սկզբանե եղել և այսօր էլ մնում են որպես առանձին ու ինքնուրույն լեզվաճյուղեր: *Հայերենի անջապակելի հնդեվրոպական ընդհանրությունից,* ըստ լեզվագիտական նորագույն ուսումնասիրությունների, *պեղի է ունեցել մոտ Զ. ա. IV հազարամյակի վերջերին:*

Հայերը միակ ժողովուրդն են, որի ծագումն ու կազմավորումը տեղի են ունեցել Հայկական լեռնաշխարհում՝ հնդեվրոպական նախահայրենիքի տարածքում: Հետևաբար *հայերը Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ փերերն ու ժառանգորդներն են:*

Հայոց ծագումնաբանության վերաբերյալ ավանդագրույցները: Հայերի ծագման մասին պատմական և առասպելական տեղեկություններ են պահպանվել ոչ միայն հայ մատենագրության էջերում, այլև հունական, եբրայական (հրեական), վրացական,

արաբական և պարսկական գրավոր հուշարձաններում:

Հայոց ծագումնաբանության մասին բնիկ *հայկական ավանդազրույցը* ստեղծվել է վաղնջական ժամանակներում և մեզ է հասել պատմահայր Մովսես Խորենացու շնորհիվ: Ավանդազրույցի առանձին դրվագներ հիշատակվում են միջնադարի հայ մատենագիրների երկերում, որոնք XVIII դարում ի մի բերվեցին հայ նոր պատմագրության հայր Միքայել Չամչյանի «Հայոց պատմության» էջերում:

Ավանդազրույցում որոշակիորեն կարելի է առանձնացնել ժամանակագրական երկու շերտ: Առաջին՝ հնագույն շերտը ստեղծվել և գոյություն է ունեցել նախաքրիստոնեական ժամանակներում: Ավանդազրույցի համաձայն՝ հայե-

րը սերվել են դյուցազուն Հայկ նահապետից, որն առաջին աստվածների հսկա որդիներից էր: Ահա թե ինչպես է ներկայացվում հայոց նախնու ծագումը Մովսես Խորենացու մատյանի սկզբում. «Աստվածներից առաջիններն ահեղ էին ու երևելի և աշխարհի մեծամեծ բարիքների պարճառ, աշխարհի ու բազմամարդության սկիզբ: Մրանցից առաջ եկավ հսկաների սերունդը... Մրանցից մեկն էր... Հայկը»...

Թե ում որդին էր Հայկ դյուցազունը, պարզվում է հնագույն միջագետքյան (շումերա-աքքադական) սեպագիր արձանագրություններից: 'Իրանցից տեղեկանում ենք, որ Հայկական լեռնաշխարհի՝ այսօր հայտնի հնագույն պետության՝ *Արարտրայի հովանավոր աստվածը Հայկն էր: Վերջինս արարչագործ աստված Հայ(ա)ի որդին էր: Իսկ Հայա աստծո*

Հայկի և Բելի ճակատամարտը. Զուլիանո Չասսո, 1885 թ.

պաշտամունքը կապվում էր Հայկական լեռնաշխարհի՝ Եփրատ և Տիգրիս գետերի ակունքների հետ: Պատահական չէ, որ պատկերաբանդակներում նա հանդես էր գալիս որպես այդ գետերը սկզբնավորող: Հայոց նախաքրիստոնեական ավանդազրույցի համաձայն՝ մեր ժողովուրդը համարվել է Հայ(ա) աստծո և նրա որդի Հայկ ղյուցազնի ժառանգը:

Աստվածաշնչի առաջին՝ Ծննդոց գրքի համաձայն՝ Համաշխարհային ջրհեղեղից հետո վերացավ ողջ մարդկությունը, փրկվեց միայն Նոյ նահապետն իր ընտանիքով, որի տապանը հանգրվանեց Հայկական լեռնաշխարհում՝ «Աբարատ լեռների վրա»: Ըստ նույն աղբյուրի՝ բոլոր ազգերն առաջացել են Նոյ նահապետի երեք որդիներից՝ Հաբեթից, Քամից և Սեմից: Այս պայմաններում հայերի՝ Հայկ ղյուցազնից ծագելու նախաքրիստոնեական ավանդազրույցը պահպանվեց և համապատասխանեցվեց Աստվածաշնչի պատկերացումներին:

Ձևավորվեց հայոց ծագումնաբանության նոր տեսությունը, որի համաձայն՝ Հայկ նահապետի հայրը *Թորգոմ նահապետն է՝ Նոյի Հաբեթ որդու ժառանգներից մեկը*: Աստվածաշնչում Թորգոմ նահապետը համարվում է հայկական հնագույն պետական կազմավորումներից մեկի՝ *Թորգոմա րան* (Թոգարմա կամ Թեգարամա երկրի) անվանադիրնախնին: Թորգոմա տունը գտնվել է Եփրատի վերին ավազանում և հիշա-

տակվում է դեռևս Ք.ա. XX–XVIII դարերում: Այդտեղից էլ ծագում են միջնադարյան գրավոր աղբյուրներում հայերին տրվող «Հաբեթածին», «Թորգոմածին», «Թորգոմյան ազգ» անվանումները:

Հայոց ծագումնաբանության նոր՝ *քրիստոնեացված ավանդազրույցում* ևս հայերը ներկայանում են որպես բնիկ ժողովուրդ Հայկական լեռնաշխարհում, որն իրենց հայրենիքն է, իսկ մնացած մարդկության՝ նախահայրենիքը:

Պատմահայր Խորենացու գրի առած «Հայկ և Բել» առասպելի համաձայն՝ Հայկը պատերազմել է միջագետքյան բռնակալ Բելի դեմ և հաղթել նրան: Այդ հաղթանակի օրվանից՝ *Ք.ա. 2492 թ. օգոստոսի 11-ից*, հայերն սկսել են հաշվել *Բուն Հայոց րոմսարը*:

Ըստ նույն ավանդության՝ մեր ժողովուրդը Հայկ նահապետի անունով կոչվեց «հայ», երկիրը՝ «Հայք, Հայաստան», իսկ նրա ժառանգներից *Արամ նահապետի* անունից առաջացան Հայաստանի «Արմենիա» և հայերի «արմեն» անվանումները: Հայկի ու Հայկագուն նահապետների անուններով կոչվեցին մեր լեռնաշխարհի բազմաթիվ տեղանուններ: Հայկաշենը կոչվեց Հայկի, Արագած լեռը և Արագածոտն գավառը՝ Արամանյակի, Արմավիր մայրաքաղաքը՝ Արամայիսի, Երասխ (Արաքս) գետը՝ Երաստի, Մասիս լեռն ու Մասյացոտն գավառը՝ Ամասիայի, Այրարատ աշխարհը՝ Արա Գեղեցիկի անուններով և այլն:

Միջագետքյան
կնքադրոշմ.

*Հայա աստծո թիկուն-
քից բխող գեպերը
խորհրդանշում էին
Եփրատն ու Տիգրիսը:*

Հայերի ծագման *հունական ավանդազրույցը* կապվում է Հին Հունաստանում հայտնի արգոնավորոյների մասին ավանդության հետ: Հերոս Յասոնն ու ընկերները երջանկության խորհրդանիշ ոսկե գեղմը ձեռք բերելու համար Արգոն նավով կատարում են հեռավոր նավարկություն դեպի Սև ծովի արևելյան ափերը:

Արգոնավորոյների մեջ էր նաև Արմենոսը՝ հունական Թեսալիա մարզի Արմենիոն քաղաքից: Նավարկությունից հետո նա չի վերադարձել Հունաստան, այլ հաստատվել է Հայաստանում, որն էլ նրա անվամբ կոչվել է «Արմենիա»:

Վրացական ավանդությունը գրի է առնվել IX–XI դդ. վրաց հեղինակների կողմից: Ըստ այս ավանդության՝ Թորգամոսի (Թորգոմի) ութ որդիներից առաջացել են տարբեր ժողովուրդներ. ավագ որդի Հայոսից՝ հայերը, Քարթլոսից՝ վրացիները, մյուս վեց որդիներից՝ կովկասյան այլ ժողովուրդներ:

Հայերի ծագման հարցը արդի պատմագիտության մեջ: V դարից մինչև XIX դարի կեսերը հայերի ծագման հարցում անառարկելիորեն ընդունվում էր Մովսես Խորենացու գրի առած հայկական ավանդազրույցը:

XIX դ. երկրորդ կեսին գիտության մեջ ի հայտ եկան տեսակետներ, որոնք կասկածի տակ դրեցին բոլոր ավանդա-

կան աղբյուրները: Հարցականի տակ դրվեց անգամ հայերի տեղաբնիկ լինելը: Սակայն կարճ ժամանակ անց ցույց տրվեց այդ տեսակետների սնանկությունը:

1980-ական թթ. սկզբներից հաստատվեց, որ հնդեվրոպական նախահայրենիքը Ք.ա. V–IV հազարամյակներում եղել է Առաջավոր Ասիայի հյուսիսում, ավելի որոշակի՝ Հայկական լեռնաշխարհում, Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններում, Հյուսիսային Միջագետքում և Իրանական սարահարթի հյուսիսարևմուտքում: Ինքնըստինքյան վերացավ հայերի եկվորության հարցը, քանի որ հնդեվրոպական նախահայրենիքը եղել է հենց այն տարածքում, որտեղ կազմավորվել և իր պատմությունն է կերտել ու կերտում է հայ ժողովուրդը:

Ք.ա. IV հազարամյակի վերջին՝ հնդեվրոպական ընդհանրությունից հայերի առանձնանալուց հետո, Հայաստանի տարածքում սկսվում է հայերի ցեղային և վաղ պետական կազմավորումների առաջացման ու զարգացման ժամանակաշրջանը: Սկիզբ է առնում նաև հայերի՝ որպես էթնիկական առանձին միավորի ձևավորման գործընթացը: Իսկ Ք.ա. I հազարամյակի սկզբներին պատմության թատերաբեմ է իջնում համահայկական առաջին միասնական պետությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն է աշխարհի ամենաբազմանդամ լեզվաընտանիքը. ո՞րն է նրա նախահայրենիքը: Ինչո՞վ են առանձնանում հայերը հնդեվրոպական մյուս ժողովուրդներից:
2. Ինչո՞վ է բացատրվում այն հանգամանքը, որ հայերի ծագման վերաբերյալ ավանդազրույցներ են պահպանել նաև ուրիշ ժողովուրդներ: Հայերի ծագման վերաբերյալ ինչ ավանդազրույցներ գիտեք:
3. Հիմնավորե՛ք հայերի ծագման տեղաբնիկության տեսությունը:

§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳՐԱՎՈՐ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հնագույն պատմական տեղեկությունները: Մինչ օրս հայտնի առաջին պատմական տեղեկությունները Հայկական լեռնաշխարհի մասին պահպանվել են շումերական սեպագիր արձանագրություններում և վերաբերում են Ք.ա. XXVIII–XXVII դարերին: Այդ արձանագրություններում հիշատակվում է *Արափոփա* երկիրը: Արատտա անունն իրավամբ համադրվում է Արարատի հետ (համարվելով վերջինիս նախածնը), ինչն առավել ակնառու է Համաշխարհային ջրհեղեղի մասին շումերական և աստվածաշնչյան պատմությունների համեմատությունից: Դրանցում համապատասխանաբար Արատտան և Արարատն են հանդես գալիս իբրև փրկության վայր:

Հայտնի է, որ միևնույն երկիրը կարող է կրել տարբեր անվանումներ տարբեր լեզուներում և դպրության կենտրոններում: Օրինակ՝ վրացիներն իրենց երկիրն անվանում են *Սարարթվերո*, հայերը՝ *Վիրք*, *Վրաստան*, ռուսները՝ *Գրուզիա*, անգլիացիները՝ *Ջորջիա*, թուրքերը՝ *Գյուրջեսթան* և այլն:

Հնագույն Միջագետքի Ք.ա. III հազարամյակի առաջին կեսի սեպագիր արձանագրություններում Հայաստանը, *Արափոփայից* բացի, հայտնի է նաև *Սուրուր* (*Սուրարի*, *Սուրարփու*) և *Հայ(ա)* անվանումներով: Ընդ որում, Ք.ա. XXVI դարից սկսած՝ միջագետքյան բնագրերը հիշատակում են և՛ *Հայ(ա)* երկիրը, և՛ նրա նույնանուն ժողովրդին ու աստծուն:

Ք.ա. XXIV–XXIII դարերից սկսած՝ Հայկական լեռնաշխարհում հիշատակվում են «Արման(ի)», «Արմի», «Արամ» և այլ երկրանունները, որոնք «Արմենիայի» նախածներն են:

Այսպիսով՝ դեռևս Ք.ա. XXVIII–XXIII դդ. հիշատակվում են Հայաստանին և հայե-

րին արված հիմնական անվանումները՝ *Արափոփա*, *Հայա*, *Սուրուր* և *Արման(ի)*: Դրանցից Սուրուրը դադարում է գործածվելուց Ք.ա. I հազարամյակի առաջին կեսին, իսկ մյուսները շարունակում են կենսունակ մնալ որպես Արարատ, Հայք–Հայաստան և Արմենիա:

Հայաստանը Հին աշխարհի հոգևոր ընկալումներում: Աստվածաշնչի առաջին՝ Ծննդոց գրքում պատմվում է, որ Աստված մարդկությանն արարեց Եդեմ–դրախտում, որից դուրս էին գալիս չորս գետեր՝ Եփրատը, Տիգրիսը, Գեհոնը և Փիսոնը: Գիտնականները դեռևս շարունակում են վիճել, թե որոնք են նշված վերջին երկու գետերը: Սակայն աներկբա է, որ Եփրատ և Տիգրիս գետերի ակունքի շրջանը Հայկական լեռնաշխարհն է: Այսինքն՝ *Աստվածաշնչի համաձայն՝ Հայաստանն է Եդեմ–դրախտաշխարհը*, որտեղ արարվել են մարդկության առաջնեկները, և որտեղ պահվում էին անմահության ու իմաստության խորհրդանշանները՝ երկու սրբազան ծառերը (Կենաց և Բարու ու չարի իմացության):

Ծննդոց գրքում պատմվում է նաև, որ ժամանակներ անց մեղսագործությունների պատճառով Աստված որոշեց պատժել մարդկությանը Համաշխարհային ջրհեղեղի միջոցով: Նոյ նահապետն իր ընտանիքով փրկվեց՝ ապաստանելով «Արարատի լեռների վրա», այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Փաստորեն, Աստվածաշնչի համաձայն՝ Հայաստանը սրբազան մի տարածք է, որտեղ արարվել է մարդկությունը, պահվել են անմահության ու իմաստության խորհրդանշանները, և որն էլ Համաշխարհային ջրհեղեղից հետո դարձել է մարդկության վերածննդի երկիրը:

Տրանսխաղի քարտեզագիր Տիլիպ Բուաշեի քարտեզը, որպեսզի եղևն-դրախարը նշված է Հայաստանում.

Փարիզ, 1783 թ.

Տարբեր ժամանակներում աշխարհում լույս են տեսել բազմաթիվ քարտեզներ, որոնցում ներկայացվել է մարդկության սանձախաղ շրջանի հրադրությունը:

Դրանցից շարերում Հայաստանը նշվում էր ոչ թե որպես սովորական երկիր, այլ «Դրախար երկրի վրա»:

Շումերական դյուցազնավեպում Արատա երկիրը մշտապես մեծարվում է «աստվածային սուրբ օրենքների երկիր» և «անմահների երկիր» պատվանուններով:

Հատկանշական է, որ միջագետքյան դյուցազնավեպում անմահությունն փնտրող հերոս Գիլգամեշը բռնում է «ճանապարհը դեպի Արատա», գնում Եփրատի հոսանքն ի վեր և ճանապարհին հաղթահարում Մաշու (Մասու) լեռները, որոնք Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիուս կամ Մասիոն լեռներն են:

Նույն պատկերացումը գտնում ենք Ալեքսանդր Մակեդոնացուն նվիրված վիպասքում, որն առաջին անգամ գրի է առնվել դեռևս Ք. ա. 240 թվականին: Ըստ այդմ՝ Ալեքսանդրը ձգտում էր անմահության և կրկնում է Հին Արևելքի անենանշանավոր հերոս Գիլգամեշի ճանապարհը: Իրականում երբևէ Հայաստան չմտած Ալեքսանդր Մեծը բռնում է ճանապարհը «դեպի Հայոց աշխարհ, որպեսզի ակունքներն են Տիգրիսի ու Եփրատի», իսկ ճանապարհին հաղթահարում է Մասիս լեռնաշղթան:

Աստվածաշնչյան եղևն-դրախար երկրորդ՝ Բարու և չարի իմաստության ծառը իմաստության խորհրդանիշն է: Որ Հայաստանը Հին Արևելքի հոգևոր ընկալումներում ներկայանում էր նաև իբրև իմաստության երկիր, նախ և առաջ ակնառու է իմաստության Հայ(ա) աստծո մասին Առաջավոր Ասիայում տարածված պատկերացումներից: Դրանցից բացի, հնագույն շումերական մի բնագրի համաձայն՝ «Իմաստությունն ու արվեստը ցած են բերվել Արատա երկրից»:

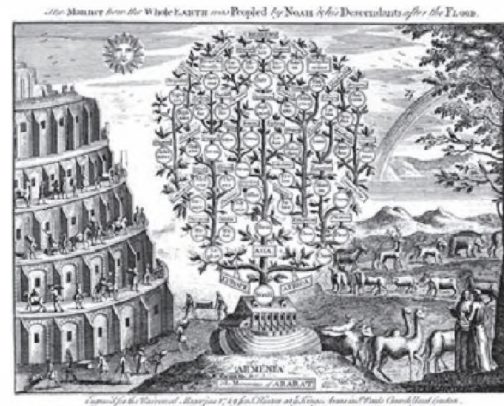
Մի շարք ժողովուրդների դիցարանական պատկերացումներում Հայկական լեռնաշխարհը ներկայանում է որպես աստվածների բնակատեղի, որպես սրբազնագույն մի տարածք: Նման պատկերացումները տարածված են եղել նաև մեր նախնիների հավատալիքներում: «Աշխարհի գագաթ» կոչվելը հիշողությունն է հնագույն շրջանում մեր հայրենիքի՝ աստվածների բնակատեղի համարվելու, իսկ այնտեղից դեպի աշխարհի չորս կողմերը հոսող չորս գետերը ակնհայտորեն հիշեցնում են

աստվածաշնչյան եղևն – դրախտից սկիզբ առնող չորս գետերը:

Եղևնը հիշատակվում է «արևելյան կողմում», ինչն արժանի է հատուկ ուշադրության: Արդեն գիտեք, որ Ծննդոց գրքի մեկ այլ մասում պատմվում է, որ Նոյի տապանը փրկվեց Արարատ լեռների վրա (իմա՝ Հայաստանում), որից հետո դեռևս մեկ լեզվով խոսող մարդիկ «արևելքից» գնացին Սենաարի երկիր (Շումեր) և որոշեցին կառուցել երկնահաս «Բաբելոնյան աշտարակը»: Երկու դեպքում էլ Հայաստանը ներկայացվում է իբրև «արևելքի» երկիր, մինչդեռ այն Հին Կտակարանը գրի առած հրեաների երկրից դեպի հյուսիս էր:

Հայկական լեռնաշխարհի՝ արևի հանգրվանը լինելու մասին պատկերացումը պահպանվել է նաև խեթական աղբյուրներում, որոնց համաձայն՝ արեգակը ծագում էր «Արևելյան ծովից»՝ Վանա լճից: Դա լիովին համահունչ է հայկական ավանդազրույցներին, որոնց համաձայն՝ արևի ոսկյա ննջարանը Վանա լճի հատակին էր. այնտեղից ամեն առավոտ ելնում և ամեն գիշեր վերադառնում էր ցերեկվա լուսատուն:

Վերոնշյալ բոլոր փաստերը պետք է խորհելու տեղիք տան յուրաքանչյուր հայ մարդու: Հայաստանը արարչագործության, ջրհեղեղից հեղու մարդկության

Լոնդոնում լոյս տեսած Աստվածաշունչ մատյանի նկարագարում, որտեղ պատկերված է մարդկության ծառը: Այն սկիզբ է առնում Հայաստան աշխարհի Արարատ լեռների վրա համագրվանաձև Նոյյան տապանից:

վերածննդի, անմահության ու իմաստության, արևի երկիր են համարում ոչ միայն մեր նախնիները, այլև մեզ հետևանքալից հեռավոր ազգակցություն չունեցող ժողովուրդները:

Ուրեմն վաղնջական ժամանակներում կար վերագրային, վերկրոնական սրբազան մի գաղափարախոսություն, որում առանցքային դերակատարում ուներ մեր լեռնաշխարհը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Առաջին պատմական վկայությունները Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումների մասին ձր արձանագրություններում են պահպանվել և ձր դարերով են թվագրվում: Միջագետքյան արձանագրություններում Հայաստանն ու հայերը ինչ անվանումներով են հիշատակվում:
2. Աստվածաշնչի ձր գրքում վկայություններ կան Հայաստանի մասին, ինչ է պարզվում դրանցից:
3. Ինչպե՞ս է ներկայանում Հայաստանը տարբեր ժողովուրդների դիցաբանական պատկերացումներում:

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

Աստվածաշունչը եղևմ-դրախորի մասին

ԳԻՐՔ ԾՆՆԴՈՑ, Գլուխ Բ, 7. Տեր Աստված մարդուն ստեղծեց երկրի հողից, նրա դեմքին կենդանության շունչ փչեց, և մարդն եղավ կենդանի էակ: 8. Աստված դրախտ տնկեց եղևմում՝ արևելյան կողմում, և այնտեղ դրեց իր ստեղծած մարդուն: 9. Տեր Աստված երկրից բուսցրեց նաև ամեն տեսակի գեղեցկատեսիլ ու համեղ մրգեր տվող ծառեր, իսկ Կենաց ծառը՝ Բարու և չարի գիտության ծառը, տնկեց դրախտի մեջտեղում: 10. Գետ էր բխում եղևմից, որպեսզի ոռոգեր դրախտը, և այնտեղից բաժանվում էր չորս ճյուղերի: 11. Մեկի անունը Փիսոն է... 13. Երկրորդ գետի անունը Գեհոն է... 14. Երրորդ գետը Տիգրիսն է... Չորրորդ գետը Եփրատն է:

ԳԼՈՒԽ 2. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ (Ք. Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿ–Ք. Ա. I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՄԿԻԶԲ)

§ 1. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Հայկական լեռնաշխարհը Ք. ա. IV հազարամյակի կեսից մինչև Ք. ա. III հազարամյակի կեսերը: Հայկական լեռնաշխարհում նախնադարից անցումը քաղաքակրթության տեղի է ունեցել վաղ բրոնզի դարում:

Ք. ա. IV հազարամյակի կեսերից սկսվում է շուրջ մեկ հազարամյակ տևած *վաղբրոնզիդարյան ժամանակաշրջանը*, որի ընթացքում ողջ Հայկական լեռնաշխարհը միավորվում է մեկ մշակութային գոտու մեջ:

Պաշտամունքային ու կենցաղային իրերի, աշխատանքային գործիքների ու ճարտարապետական կառույցների միակերպությունը վկայում է լեռնաշխարհի բնակիչների ազգակցության, այսինքն՝ ազգային-հոգևոր միասնության մասին:

Հայկական լեռնաշխարհում նշված ժամանակաշրջանում արձանագրված են վաղ քաղաքակրթություններին բնորոշ

գրեթե բոլոր հատկանիշները: Առկա էր իր ժամանակի համար բավականին զարգացած քաղաքաշինություն: Քաղաքներին բնորոշ էր կանոնավոր հատակագծով կառուցապատումը, մեջտեղում էին տաճարն ու վարչական կենտրոնը, առկա էր ամրաշինական համակարգ՝ միջնաբերդ և բնակավայրը եզերող պարիսպ:

Հասարակությունն ուներ բարդ կառուցվածք և համայնքային-տնտեսական շերտավորում, ինչն ակնհայտ է հարուստների ու շարքային մարդկանց դամբարանների պեղումներից, ինչպես նաև հարուստ ու աղքատ բնակարաններից: Դա նշանակում է, որ նախնադարյան հասարակությունը, որին բնորոշ է համայնքի բոլոր անդամների հավասարությունը, անկում էր ապրում՝ իր տեղը զիջելով դասային շերտավորում ունեցող հասարակությանը:

Հնավայրերից հայտնաբերվել են կիսաթանկարժեք քարերից պատրաստ-

ված գուրգեր, որոնք եղել են իշխանության խորհրդանշաններ:

Ժամանակի գիտության բացառիկ նվաճում է *Մեծամորի աստղադիտարանը*, որտեղից աստղային երկինքը դիտարկել են *Ք. ա. 2800–2600 թթ.* ընթացքում: Գիտության և տեխնոլոգիական՝ ժամանակի համար համեմատաբար բարդ հնարքների կիրառումը ակնհայտ է բազմաթիվ մետաղաձուլարաններում, որոնց առկայությունն արդեն իսկ խոսում է տարբեր արհեստների ձևավորման և աշխատանքի բաժանման մասին:

Հայաստանի հնավայրերից հայտնաբերվել են մեծ թվով օտար ծագում ունեցող իրեր: Միաժամանակ հայաստանյան նյութերն էլ լայն տարածում են ստացել լեռնաշխարհից բավականին մեծ հեռավորությունների վրա: Իրանք վկայում են միջազգային առևտրի և տարածաշրջանային գործուն կապերի մասին:

Հայաստանյան վաղբրոնզի դարյան խեցեղենի վրա մեծ առատությամբ հանդիպում են խորհրդանշաններ և գաղափարագրեր, որոնք դարձել են հայկական մեհենագրության հիմքը:

Հայաստանյան մշակույթի աննախադեպ փարածումը: Հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ *Ք. ա. մոտ XXVIII դարում Հայկական լեռնաշխարհից փնդի է ունենում վաղբրոնզի դարյան մշակույթի աննախադեպ մեծ փարածում:* Այդ մշակույթը հյուսիսում հասնում է Հյուսիսային Կովկաս, հարավում՝ Սիրիա և Պաղեստին, հարավարևելքում՝ Իրանական սարահարթի կենտրոնական շրջաններ: Մշակութային այս ներթափանցումն ու տիրապետությունը շարունակվում են երկու-երեք հարյուրամյակ՝ մինչև *Ք. ա. XXVI* դարը, որից հետո Հայաստանի մշակութային գոտին կրկին սահմանափակվում է Հայկական լեռնաշխարհով:

Գրավոր աղբյուրներում առաջին անգամ սանձված ձիեր հիշատակվում են

Մեծամորի աստղադիտարանի (Ք. ա. 2800–2600 թթ.) հարթակներից մեկը Մասիսի համայնապատկերում

Արատտայում (*Ք. ա. XXVIII–XXVII դդ.*)՝ որպես փոխադրամիջոց: Ի դեպ՝ ձիավոր հեծյալ ռազմիկների առկայությունը հնագույն շրջանում բնորոշ է հնդեվրոպական աշխարհին, իսկ Հայկական լեռնաշխարհը կազմել է հենց հնդեվրոպական նախահայրենիքի միջուկը:

Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված ոչ մի մշակույթ հետագա դարերում չի ունեցել նման մեծ ընդգրկում: *Այն փարածվել է շուրջ մեկ միլիոն քառակուսի կիլոմետր փարածության վրա, որի կենտրոնը Շենգավիթի մշակութային համալիրն էր (Երևանյան լճի ափին):*

Առաջին պեղական կազմավորումը. Արարփա: Հայաստանի *Ք. ա. III* հազարամյակի պատմության լուսաբանման համար անգնահատելի տեղեկություններ են հաղորդում հնագույն միջագետքյան (շումերական և աքքադական) գրավոր հուշարձանները: Շումերական քնագրերում հիշատակվում է Արատտա

Արապրաս երկրի մասին
պարսոնոյ շումերական բնագիր

երկիրը: Այն Հայկական լեռնաշխարհի՝ մինչ օրս հայրնի առաջին վաղ պետական կազմավորումն է, որի մասին տեղեկությունները վերաբերում են Ք. ա. XXVIII–XXVII դարերին:

Արատտան եղել է *ասրվածապետական* (կրոնապետական կամ թեոկրատական) կարգերով երկիր: Դա պետական կառավարման այն ձևն է, որում և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր ամբողջ իշխանությանը տիրում էր հոգևոր դասը, որն էլ աստծո անունից կառավարում էր երկիրը: *Արապրասի արքան միաժամանակ երկրի գերագույն քուրմն էր*: Երկրի ճակատագրին վերաբերող կարևոր հարցերի լուծման համար քրմապետարքան գումարում էր ավագների ժողով: Հիշատակվում է երկրի գլխավոր տնտեսական պաշտոնյան, որը կոչվում էր «կառավարիչ»: Արատտայում հիշատակվում են նաև տնտեսական ոլորտի պաշտոնյաներ՝ հարկահաններ, վերակացուներ և այլն:

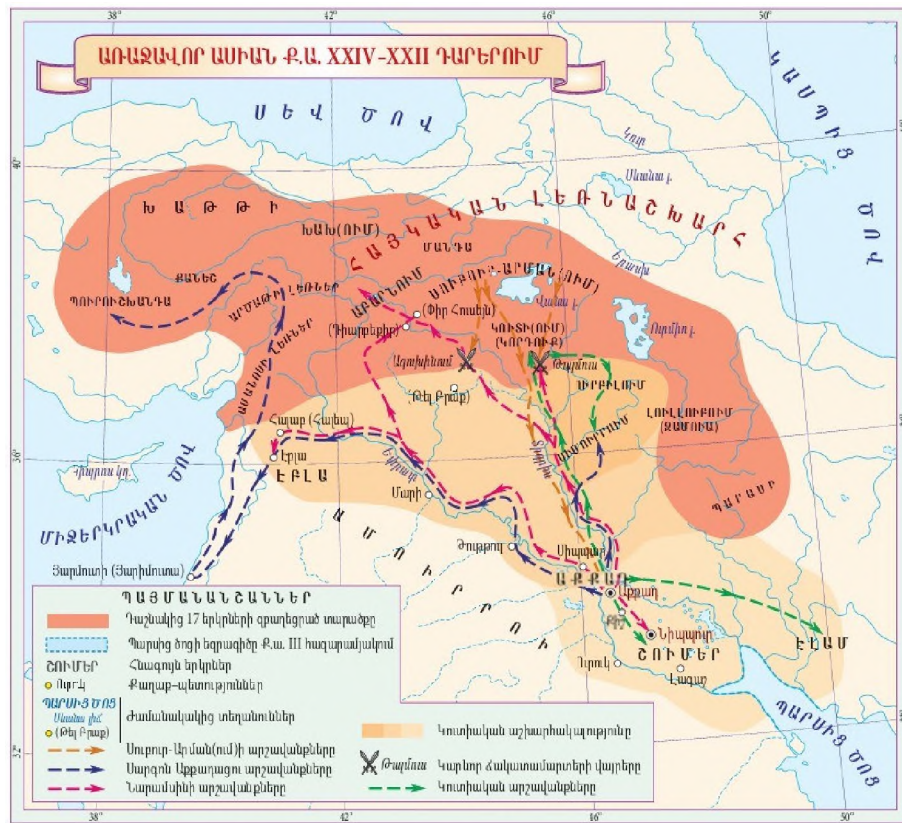
Շումերական բնագրերը տեղեկություններ են պահպանել Արատտայի բանակի և պարսպապատ մայրաքաղաքի մասին: Արատտայի մասին կարևորա-

գույն տեղեկություններից մեկը երկրում սեփական գրի գործածության փաստն է, ինչն ապացուցվում է նաև Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված Ք. ա. III հազարամյակի մեհենագիր հուշարձաններով, որոնք դեռևս վերծանված չեն:

Ք. ա. XXVIII–XXVII դարերում Արատտայից Շումեր էին գնում ճարտարապետներ՝ այնտեղ մեծ շինություններ կառուցելու նպատակով: Այս շրջանի բնագրերում Միջագետքում բնակություն հաստատած սուրարեցիները հիշատակվում են որպես դպիրներ, դպրապետեր, հացթուխներ, հացթուխապետեր, դարբիններ, այգեպաններ և այլն:

«Արմննիա» անվան հնագույն հիշատակությունները. *Արմի, Արման(ում), Արամ:* Ք. ա. XXVI–XXIII դարերում ներկայիս Սիրիայի տարածքում հզորանում է Էբլա պետությունը, որն առևտրական լայն ցանցով կապված է եղել շրջակա երկրների հետ: Էբլայի բնագրերը Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից տարածքներում հիշատակում են երկու տասնյակից ավելի բնակավայրեր: Իրանցից առանձնապես կարևորվում է *Արմին*, որը համանուն թագավորության մայրաքաղաքն էր: Հատկանշական է, որ Ք. ա. XXIV–XXIII դարերի բնագրերում հիշատակվում են Արմի երկրում բնակված «Հայայի որդիները» (հայորդիները), որոնք սերտ փոխհարաբերություններ են ունեցել Էբլայի հետ:

Արաբական թերակղզուց Միջագետք ներթափանցած սեմական ցեղերը Ք. ա. XXIV դ. երկրորդ կեսին ստեղծեցին պատմությանը հայտնի առաջին բնակավայրությունը՝ *Աքքադի* պետությունը: Նրա հիմնադիր Սարգոնի գործերը հյուսիսում հասան մինչև Հայկական լեռնաշխարհի հարավային փեշերը և անհաջողություն կրեցին այնտեղ: Մեզ է հասել Սարգոն Աքքադացու տերության աշխարհագրությունը ներկայացնող մի արձանագրություն, որում առաջին անգամ ներ-

կայացված է «Արմենիա» անվան նախաձևը՝ *Արմանի* երկրանունը:

Արքադի չորրորդ տիրակալ Նարամանին (Նարամ-Սուեն, Ք.ա. XXIII դ.) հաջողվեց վերականգնել արքադական տերության հզորությունը: Նարամանը Տիգրիսի հովտով արշավանքներ է ձեռնարկում դեպի հյուսիս ու Վանա և Ուրմիո լճերի միջնատարածքում հիշատակում *Արամ* երկիրը: Այդ տարածքը Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում ևս հիշատակվում է գրեթե նույն տեսքով (Արամալի, Արմարիլի): Հիշենք, որ ըստ Մովսես Խորենացու տեղեկության՝ «արմեն» և «Արմենիա» անունների հիմքում ընկած է «Արամ» անունը:

Եփրատի հոսանքով դեպի վեր՝ Նարամանի մի քանի արշավանքներն ուղղված էին *Սուբուր (Սուբարբու)* երկրի դեմ, որը «Վերին ծովի ափերին» էր, այսինքն՝ Վանա լճի ավազանում:

Նարամանի ամենաձավարուն արձանագրություններից մեկում *Արմանին* ներկայանում է իբրև մի երկիր, որը «երբևէ՝ մարդկության արարումից ի վեր, ոչ մի թագավոր չէր նվաճել»: Նարամանի դեմ ձևավորվում է Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից 17 պետական կազմավորումների դաշինքը՝ Արմանի երկրի գլխավորությամբ:

Կուտիական (Կորդվաց) աշխարհակալությունը: Նարամանն իրեն հռչակել էր «աստված»՝ կործանելով աստվածների տաճարները և պարտադրելով պաշտել իր անձը: Շումերական քրմությունը օգնություն խնդրեց տասնյոթ երկրների դաշինքից, որի ղեկավարումն անցել էր *Կուտիական երկրին* (համապատասխանում է Մեծ Հայքի Կորդվաց աշխարհին): Շուտով սրընթաց գրոհով Միջագետքի կենտրոն արշավեցին Հայկական լեռնաշխարհի

բնակիչները, որոնց դեմ պատերազմում ինքնակոչ «աստվածը» սպանվեց:

Աքքադի արքաների «Աշխարհի չորս կողմերի արքա» տիտղոսը հաղթողի իրավունքով անցավ Կուտիական տիրակալներին: Կուտիական աշխարհակալությունը ունեցել է տարածքային հսկայական ընդգրկում՝ Ամանոսի լեռներից ձգվելով մինչև Էլամ, Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսից մինչև Պարսից ծոց:

Նրանք շուրջ մեկ դար (Ք. ա. XXII դ.) գերիշխել են Առաջավոր Ասիայի զգալի մասի վրա: Այդ ժամանակահատվածում գահակալել են 21 արքաներ, որոնք ընտրվում և կառավարում էին որոշակի ժամկետով: Այսինքն՝ գործում էր գերագույն իշխանության ընտրովի կարգը:

Կուտիական աշխարհակալության ավարտից հետո էլ Հայաստանը պահպանում է հզորությունն ու կարևոր դիրքը Հին Արևելքում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է Հայկական լեռնաշխարհում տեղի ունեցել անցումը նախնադարից վաղ քաղաքակրթության և վաղ պետական կազմավորումներին:
2. Երբ է տեղի ունեցել Հայկական լեռնաշխարհից մշակույթի մեծ տարածումը: Ինչո՞վ են նշանավորվում Ք. ա. XXVIII–XXVI դարերը:
3. Ներկայացրե՞ք Արատտա երկիրը: Հայաստանից քաղաքակրթական արժեքների տարածման վերաբերյալ ի՞նչ տեղեկություններ են պահպանվել շումերական բնագրերում:
4. Ո՞ր աղբյուրներից ենք տեղեկանում «Արմենիա» անվան հնագույն հիշատակությունների մասին:
5. Ո՞ր տարածքներն էր ընդգրկում կուտիական աշխարհակալությունը: Ի՞նչ տիտղոս յուրացրին կուտիական արքաները:

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ Ք.Ա. II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ ԵՎ Ք.Ա. I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍԿԶԵԻՆ

Հայկական լեռնաշխարհը Ք.ա. XX–XVII դարերում: Ք. ա. XX դարում Հայաստանը շարունակում էր լուրջ դերակատարում ունենալ Հին Արևելքում: Առաջավոր Ասիայի հյուսիսում գործում էր *մեգադի ասուրի մայրտիրին*, որի հետ կապի մեջ են եղել Հայկական լեռնաշխարհի ավելի քան երեք տասնյակ բնակավայրեր: Մեգադի արձանագրություններում հիշատակվում են հայկական շուրջ մեկ տասնյակ իշխանություններ՝ Ծուփանա (Ծուփք), Թեգարամա (Թորգոմա տուն), Խախ(ում) և այլն:

Ք. ա. XVIII դարում Հին Բաբելոնի թագավորության սկզբնաղբյուրներում

բազմիցս հիշատակվում են Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումները, մասնավորապես Սուրբարտուն (Սուրբար–Արմանի), Կուտի(ում)ը և այլն:

Մետաղի լայն կիրառությունը խիստ կարևոր էր ինչպես տնտեսության, այնպես էլ ռազմական գործի մեջ: Ռազմարվեստում կարևոր նշանակություն ունեցավ ձիերի, հատկապես ձիերին լծված մարտակառքերի կիրառությունը:

Հնդեվրոպական ծագում ունեցող խեթերը Փոքր Ասիայում Ք. ա. XVIII դարում ստեղծեցին բավականին հզոր *խեթական թագավորությունը*, որը գոյություն ունեցավ

մինչև Ք.ա. XII դարը՝ իր ազդեցությանը ենթարկելով նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան որոշ երկրամասեր:

Միտաննի թագավորությունը:

Ք.ա. XVI դարում Հայաստանի հարավում և Միջագետքի հյուսիսում ստեղծվեց հնդեվրոպական Միտաննի թագավորությունը՝ *Վաշշուգանե* մայրաքաղաքով (Մասիոն լեռներում): Այս թագավորությունն էական դերակատարում ունեցավ Առաջավոր Ասիայում՝ սկսած Ք.ա. XVI դարի վերջերից: Միտաննի արքաները եգիպտական, բաբելական, խեթական տիրակալների նման կրում էին «Մեծ թագավոր» տիտղոսը:

Հատկանշական է, որ այս թագավորության տիրակալները հայոց ազգային պատմագրական ավանդույթում համարվում են բնիկ հայ արքաներ, և նրանց անունները գտնում ենք Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված Հայկագուն նահապետների ու արքաների ցանկում:

Միտաննին Ք.ա. XIII դարում անկում ապրեց հզորացող Ասորեստանի հարվածներից:

Հայասա թագավորությունը: Խեթական սեպագիր արձանագրություններում Ք.ա. XV–XIII դարերի իրադարձությունների կապակցությամբ հիշատակվում է *Հայասա* երկիրը: Երկրի անվան հիմքում հայ ժողովրդի ինքնանվանումն է: Խեթերենում *–(ա)սա* մասնիկով կազմվում էին տեղանունները, այսինքն՝ Հայասա նշանակում է Հայք, Հայաստան:

Հայասան հիշատակվում է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում: Նրա կարևոր կենտրոններից էր *Կունախան* (հետագայում՝ Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի Անի–Կամախը, որտեղ հայոց թագավորների մեծ դամբարանն էր):

Հայասան առաջին անգամ հիշատակվում է Ք.ա. XIV դ. խեթական մի արքայի արշավանքների կապակցությամբ, որոնց ժամանակ նրա դեմ է դուրս գալիս այդ երկրի Կարանի թագավորը: Որոշ ժամա-

նակ անց խեթերի թագավորի և Հայասայի արքա Խուկանայի միջև կնքվում է բարեկամության և փոխօգնության պայմանագիր: Այն ամրապնդելու նպատակով խեթական արքան իր քրոջը կնության է տալիս Խուկանային:

Հայասան վերջին անգամ հիշատակվում է Ք.ա. XIII դարի վերջին: Թագավորությունն ուներ իր արքունիքը, բանակը և քաղաքային կենտրոնները: Գտնելով խեթական սկզբնաղբյուրներից՝ կար արքունի դիվան՝ իր դպիրներով, որոնք վարել են պետական գրագրությունը: Հայասան ուներ նաև իր դիցարանը:

Հայասան ռազմադաշտ էր դուրս բերում 700 մարտակառքից և 10-հազարանոց հետևազորից բաղկացած բանակ, որն այդ ժամանակաշրջանի համար նշանակալից ուժ էր:

Նաիրյան երկրները: «Նաիրի» երկրանունն առաջին անգամ հիշատակված է Ք.ա. XIII դ. առաջին կեսին Ասորեստանի Սալմանասար I թագավորի կողմից: Այդ անվան տակ միավորված էին Վանա լճի շրջանը և նրանից դեպի հարավ ու արևմուտք ընկած ընդարձակ տարածությունները, ուր ապրում էին դաշնային հիմունքներով միավորված բազմաթիվ իշխանություններ: Ասուրական աղբյուրներում դրանք բոլորը կոչվում են «երկրներ»:

Ք.ա. XIII դ. Նաիրյան երկրների հզորության մասին է վկայում այն փաստը, որ Սալմանասար I-ը ստիպված էր սահմանամերձ մի քանի քաղաքներում նշանակել հատուկ պահակազորներ՝ Ասորեստանի տիրապետության շրջանների վրա Նաիրյան հարձակումները կանխելու նպատակով:

Ք.ա. XIII–XI դդ. ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվում են մի քանի տասնյակ Նաիրյան երկրներ՝ իրենց առաջնորդներով, որոնք կոչվում են «թագավորներ»: Նաիրին անվանվում է «ընդարձակ, հպատակություն չճանաչող և անձանոթ երկիր»:

Ասորեստանյան արքաների արձանագրություններում հիշատակվում են Նաիրիի «մեծամեծ քաղաքները», «նրանց հարստությունը», «բազմաթիվ ձիերի, ջորիների, երինջների երամակները և նրանց երկրագործական անթիվ ունեցվածքը», որոնք վկայում են այդ շրջանում երկրի հզորության և հարստության մասին:

Ք. ա. IX դարի Ասորեստանի արձանագրություններում Նաիրին արդեն ներկայանում է ոչ թե որպես բազմաթիվ «երկրների» դաշինք կամ համադաշնություն, այլ մեկ միասնական երկիր-պետություն: Հիշատակվում են «Նաիրի երկրում 250 քաղաք՝ իրենց գորավոր պարիսպներով»...

Հետագայում «Նաիրի» անվամբ են իրենց երկիրը կոչում Վանի թագավորության տիրակալներն ասորերենով գրված արձանագրություններում:

Հայկագունների Արարարյան թագավորությունը: Հայաստանը Ք. ա. IX դարում թեև կոչվում է վարգազման նոր ժամանակաշրջան. հայկական մեծ ու փոքր պետականությունների հիման վրա սկսում է ձևավորվել առաջին համահայկական թագավորությունը:

Հայկական լեռնաշխարհում Ք. ա. IX դարի 80–70–ական թթ. հիշատակվող խոշոր պետական կազմավորումներից կարելի է առանձնացնել երկուսը. հարավում՝ *Նաիրին*, հյուսիսում՝ *Ուրարտուն*: «Ուրարտու»-ն «Արարատ» անվան ասորեստանյան տարբերակն է: Դա Հայաստանի հնագույն անվանումներից է:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ գիտեք Ք. ա. XX–XVIII դդ. մետաղի առևտրի մայրուղու մասին:
2. Որտեղ և երբ է ստեղծվել Միտաննի թագավորությունը: Ո՞ր աղբյուրներից ենք իմանում Հայաստաի մասին:
3. Ո՞ր երկրի արքաներն են պարբերաբար արշավել Նաիրյան երկրների դեմ: Ինչ փաստեր են վկայում Նաիրյան երկրների ուժի մասին:
4. Բացատրե՛ք «Ուրարտու» անվանումը: Ք. ա. IX դ. կեսերին Հայաստանում ի՞նչ թագավորություններ կային: Ինչ տեղեկություններ կան Արամ թագավորի մասին:

Ասորա-բաբելական արձանագրություններում Հայաստանն «Ուրարտու» անվամբ հիշատակվում է մինչև Ք. ա. IV դարի առաջին կեսը:

Ասորեստանյան աղբյուրներում Ք. ա. 859–843 թթ. ընթացքում հիշատակվում է *Արամ (Արամու, Արամե)* արքան, որը քանիցս դիմակայել է ասորեստանյան արշավանքներին: Այս արքան և Ք. ա. III–I հազարամյակներում իշխած Արամ անունով մի քանի հայ արքաներ ազգային ավանդության մեջ միավորվել են և Պատմահոր մատյանում տեղ գտել Հայկյան Արամի միասնական կերպարով: (Հիշենք, որ Վանա և Ուրմիտ լճերի միջև Արամ անունով երկիր էր հիշատակվում դեռևս Ք. ա. XXIII դարում): Մովսես Խորենացու տեղեկությունների համաձայն՝ Արամը ոչ միայն հերոսաբար հետ է շարտել ասորեստանյան նվաճողներին, այլև հաղթական արշավանքներ է կատարել դեպի Իրանի հյուսիսային շրջաններ և Փոքր Ասիա:

Ք. ա. IX դարի առաջին կեսից Հայկագունների Արարարյան (Արարարյան) թագավորությունը հայրնի էր դարձել Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս: «Ուրարտու»-ն դարձել էր Հայաստանի ընդհանրական անվանումը: Այդ իսկ պատճառով ասորեստանյան աղբյուրները շարունակեցին «Ուրարտու» կոչել նաև հարավային Նաիրի թագավորությունը, որը Ք. ա. 830–ական թվականներից աստիճանաբար սկսեց ողջ լեռնաշխարհը միավորել իր իշխանության ներքո:

ԳԼՈՒԽ 1. ՎԱՆԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ՀԶՈՐԱՅՈՒՄԸ: ԱՐԳԻՇՏԻ I

**Վանի թագավորության
առաջացումը:** Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում Ք. ա. 830–ական թվականներին նկատելի են մի քանի հիմնական կենտրոններ, որոնց շուրջ համախմբված են *համադաշնություններ* կազմած մանր պետական կազմավորումները: Իրանցից ամենամեծը Արարատյան դաշտում, Սեանա լճի ավազանում, Սյունիքում և հարակից շրջաններում տարածվող *Էթիունի* երկրի համադաշնությունն էր: Իս փաստորեն Հայկազունների Արարատյան թագավորությունն էր՝ իր համադաշնությամբ:

Լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան շրջաններում ուրվագծվում է *Գիատիսիի (Տայք)* շուրջ կազմավորված մյուս համադաշնությունը:

Երրորդ խոշոր համադաշնությունը կազմվել էր հարավում՝ Վանա լճի ավազանում գտնվող Նաիրի թագավորության շուրջը, որի հիմքի վրա էլ բարձրացավ Վանի համահայկական հզոր պետությունը:

Ք. ա. IX դարի 80–70–ական թվականներից որպես մեկ միասնական թագավորություն ներկայացող Նաիրին Ք. ա. մոտ 830–ական թթ. ունեցավ նոր և մեծ մայրաքաղաք՝ *Տուշպան* (Տոսպ, Վան): Այն հիմնադրել է *Սարգուրի I-ը* (Ք. ա. մոտ 835–825 թթ.), որը մայրաքաղաքի հիմնադրման մասին ասուբերեն

*Աշխարհի հնագույն՝ Ք. ա. I հազարամյակի
առաջին կեսի Բաբելոնյան քարտեզը,
որտեղ նշված 7 երկրներից մեկը
Ուրարտու–Հայաստանն է:*

գրված արձանագրություններում ներկայանում է «Նաիրի երկրի արքա, մեծ արքա, հզոր արքա, փեղեղի արքա, արքաների արքա...» տիտղոսաշարով:

Ասորեստանյան աղբյուրներում թագավորությունը կոչվում է Ուրարտու, իսկ *փեղակական արձանագրություններում՝ Նաիրի և Բիայնիլի*: Վերջինս կապվում է Վանի անվան հետ, այդ պատճառով էլ գիտության մեջ թագավորությունը հայտնի է նաև որպես Վանի թագավորություն: Աստվածաշնչում այն հիշատակվում է «Արարատյան թագավորություն» անվամբ:

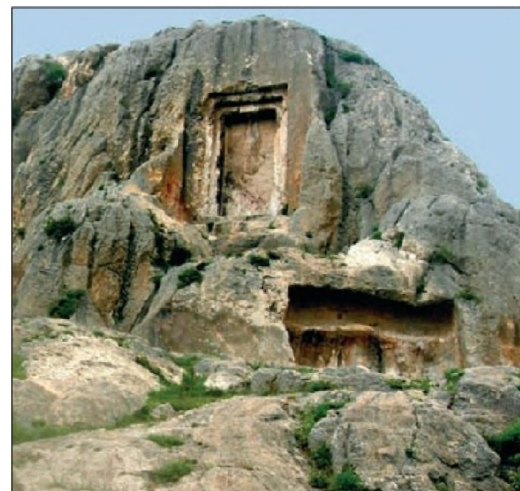
Տուշպու սամրոցը Վանա լճից

Սարդուրի I-ի օրոք Վանի թագավորությունը տարածվում էր ոչ միայն Վանա լճի ավազանում, այլև Հայկական Տավրոսից հարավ՝ Տիգրիսի վերին հովտում:

Իշպուինիի գահակալությունը:
Ք. ա. մոտ 825–810 թթ. Տուշպա–Վանի տիրակալ է դառնում Սարդուրի I-ի որդի *Իշպուինի* արքան: Վանի թագավորության հզորացման և տարածաշրջանային տերություն դառնալու գործում կարևոր դեր են խաղում *Իշպուինիի* օրոք սկսված և Մենուայի գահակալության ընթացքում շարունակված բարեփոխումները:

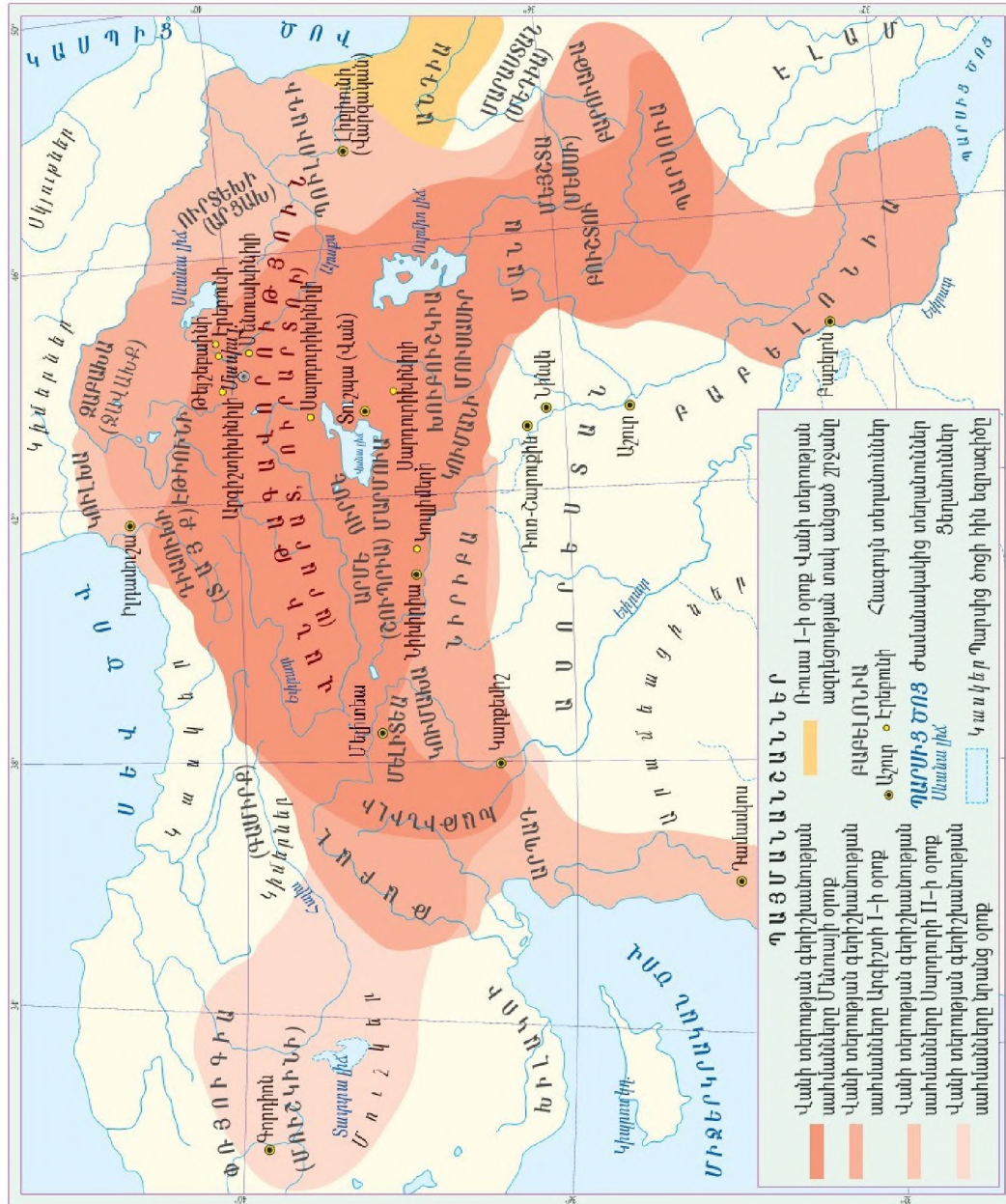
Իշպուինիի գահակալության առաջին շրջանում անցկացված բարեփոխումները կապված էին միայն նրա անվան հետ, իսկ երկրորդ շրջանում համակառավարիչ է հանդես գալիս նրա որդի *Մենուան*, ինչը երևում է նրանց համատեղ արձանագրություններից: Եթե *գրային բարեփոխումը*՝ տեղական սեպագրի ստեղծումը, տեղի է ունեցել *Իշպուինիի* կառավարման սկզբնական շրջանում, ապա *կրոնական բարեփոխումը*՝ ողջ թագավորության համար միասնական դիցարանի (պանթեոնի) ստեղծումով,

կատարվել է նրա գահակալության երկրորդ շրջանում: Իրանով է պայմանավորված, որ դիցարանի արձանագրումը *«Խալդյան դարպասի»* վրա, որին հետագայում մեր ժողովուրդը կոչեց *«Մհերի դուռ»*, կատարվել է երկուսի անունով: Դիցարանում միավորված էին նախկին Նաիրյան համադաշնության երկրների աստվածությունները:

«Մհերի դուռը», որտեղ արձանագրված է Վանի թագավորության դիցարանը:

ՎԱՆԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իշպուիների օրոք սկսվեցին և Մենուայի օրոք շարունակվեցին *աազմական որորդի բարեփոխումները*: Նախկին *դաշնային աշխարհագրորդ փոխարինվեց արհեստագործ կանոնավոր բանակով*, որը բաժանված էր ըստ գորատեսակների:

Իրանց շնորհիվ Իշպուիներն արձանագրեց առաջին խոշոր հաջողությունները Ք.ա. 820–ական թթ. վերջին՝ Ուրմիո լճի ավազանի հարավում ընդլայնելով թագավորությունը և ներառելով *Արդինի-Մնասսիր երկիրը*: Իեպի հյուսիս կատարած արշավանքների արդյունքում նա Հայկական Պար լեռնաշղթան դարձրեց թագավորության հյուսիսային սահմանը:

Թագավորության հզորացումը Մենուայի գահակալության շրջանում: Մենուայի միանձնյա կառավարման շրջանում (Ք.ա. մոտ 810–786 թթ.) Վանի թագավորությունը աննախադեպ վերելք է ապրում: Երկիրը տնտեսապես հզորացնելու համար Մենուան կատարում է բազմաթիվ գործեր, որոնցից հատկապես նշանավոր է 72 կմ երկարությամբ «*Մենուայի ջրանցքի*» կառուցումը, որն օգտագործվում է մինչ օրս:

Մենուայի առաջին քայլերից մեկն է լինում Հայկական Պար լեռնաշղթայի արևելյան հատվածում ամրապնդվելը: Այս տարածքի գրավումից հետո Արարատյան դաշտում՝ Արաքսի աջ ափին, Մենուան հիմնում է ռազմավարական խոշոր հենակետ՝ *Մենուախինիլին*:

Պետության հյուսիսարևմտյան սահմաններն ամրապնդելու նպատակով Մենուան արշավում է Իհաուիի (Տայք) երկրի դեմ և հարկատու դարձնում այն:

Հարավարևմտյան ուղղությամբ նրա բանակը հաղթարշավով հասնում է մինչև Ասորեստան: Արևմուտքում Մենուայի զորքերն անցնում են Եփրատը և հարկատու դարձնում *Մելիփեայի (Մելիդ, Մարաթիա)* թագավորությանը:

Ուրմիո լճի ավազանի հարավում

գտնվող *Մանայի թագավորությունը* լիովին ընդունում է Մենուայի գերիշխանությունը: Ասորեստանի փորձերը՝ ինչ որ կերպ կասեցնելու Վանի թագավորության առաջխաղացումը Ք.ա. 791 թ., ավարտվում են անհաջողությամբ:

Մենուայի հաղթարշավների շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի հիմնական մասը միավորվում է մեկ պետության մեջ, իսկ հյուսիսային շրջանների իշխանությունները, թեպետ չեն մտնում Վանի տերության մեջ, բայց, ընդունելով նրա գերիշխանությունը, հարկատու են դառնում:

Մենուան առաջին հաղթանակներն է փանում փարածաշրջանի խոշորագույն պետության՝ Ասորեստանի նկատմամբ և համահայկական առաջին՝ Վանի թագավորությունը վերածում գերպետության:

Արգիշտի I: Արգիշտի I–ի գահակալության տարիներին (Ք.ա. 786–764 թթ.) Վանի թագավորությունը հասնում է հզորության գագաթնակետին: Ք.ա. 785–783 թթ. ընթացքում նա արշավում է դեպի Իհաուիի, իր տերությանն է միացնում Սևանա լճի ավազանի իշխանությունները, ամրապնդում է իր թագավորության դիրքերը Ուրմիո լճից հարավարևմուտք: Արգիշտին խոշոր արշավանք է ձեռնարկում դեպի արևմուտք՝ Փոքր Ասիայի տարածք: Նա կրկին գրավում է Մելիտեան ու այլ երկրներ՝ վերադառնալով տասնյակ հազարավոր ռազմագերիներով և մեծ ռազմավարով:

Ք.ա. 782 թ. Վանի զորքերը շարունակում են հաղթարշավը դեպի Ալիշտու՝ Աղստևի հովիտ: Նույն թվականին Արարատյան դաշտում հիմնադրվում է *Էրեբունի ամրոցը*:

Հաջորդ տարի Արգիշտին ոչ միայն պարտության է մատնում ասորեստանյան զորքերին, այլև շարունակում է հաղթարշավը դեպի հարավ՝ Զագրոսյան լեռներով հասնելով մինչև Պարսուա (հետագայի Պարսք) և Բաբելոնի երկիր,

*Էրեբունի
հնավայրի
ներկայիս
տեսքը*

որը ձգվում էր մինչև Պարսից ծոց: Կրանով Արգիշտին շրջափակման մեջ է վերցնում Ասորեստանը երեք կողմից՝ հյուսիսից, արևելքից և հարավից:

Այսպես՝ *Արգիշտի I-ի առաջնորդությանը արեղծվում է Վանի աշխարհակալությունը:*

Բազմաթիվ արշավանքներով ուղեկցվող արտաքին քաղաքականությունն Արգիշտին շարունակում է վարել նաև հետագա տարիներին:

Արգիշտի I-ի բուն թագավորությունը ձգվում էր Ուրմիայի ավազանի հարավից մինչև Ջավախք, Սևանա լճի ավազանից և Կուր գետից մինչև անդրեփրատյան աջափնյա շրջաններ (ներառյալ Մելիտեան), Կորդվաց լեռներից մինչև Ճորոխի ավազան:

Նրա գերիշխանության սահմաններն ավելի լայնածավալ էին. բնդգրկում էին

Փոքր Ասիայի արևելյան պետությունները և մերձուրմյան ավազանի մի քանի երկրներ, իսկ հարավում՝ մինչև Պարսից ծոց, Բաբելոնիան ներառյալ:

Արգիշտի I-ի հեռավոր արշավանքներից ամենանշանավորը թերևս Բաբելոնիայի նվաճումն էր: Վանի թագավորության՝ Առաջավոր Ասիայի հզորագույն տերություն դառնալը փաստագրված է նաև նրա գլխավոր մրցակից Ասորեստանի զորքերի գերագույն հրամանատարի խոստովանության մեջ, համաձայն որի՝ *հայոց մեծ փիրակալի «անունն անգամ ահարկու է որպես ծանր հողմ, նրա ուժերը մեծաքանակ են»...*

Այսպիսով՝ *հայոց մեծ փիրակալ Արգիշտի I-ի օրոք Բիայնիլի-Ուրարուրու-Արարատ թագավորությունը հասավ աննախադեպ հաջողությունների՝ վերածվելով Առաջավոր Ասիայի հզորագույն ուժի:*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ խոշոր համադաշնություններ էին ձևավորվել Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում: Ինչո՞ւ են Ուրարտուն անվանում նաև Վանի թագավորություն:
2. Ինչ բարեփոխումներ է իրականացրել Իշպուինի արքան: Ռազմական ոլորտում ի՞նչ բարեփոխումներ իրականացրին Իշպուինի և Մենուա արքաները:
3. Ինչ հաջողություններ արձանագրվեցին Մենուայի կառավարման տարիներին: Շինարարական ի՞նչ աշխատանքներ կատարեց Մենուան:
4. Ո՞ր արքայի օրոք է Վանի թագավորությունը հասել հզորության գագաթնակետին: Արգիշտին ի՞նչ շինարարական աշխատանքներ ձեռնարկեց:

§ 2. ՎԱՆԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԱՐԴՈՒՐԻ Ի-Ի ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՋՈՐԿՆԵՐԻ ՕՐՈՔ: ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Սարդուրի II. Չորս ծովերի տերությունը: Վանի թագավորության հզորությունը շարունակվում է *Սարդուրի II-ի* օրոք (Ք. ա. 764–735 թթ.): Նրա առաջին արշավանքները նպատակ ունեին սահմանային երկրամասերում (Մելիտեա, Սևանա լճի ավազան, Արմե և Ուրմե երկրներ) վերահաստատելու Վանի տերության իշխանությունը: Այնուհետև Սարդուրի II-ն արշավում է Մանա երկրի վրայով հարավ՝ կրկնելով հոր՝ Արգիշտի I-ի բացառիկ արշավանքն Ասորեստանի արևելքով դեպի Բաբելոն: Հայաստանյան բանակը մտնում է Բաբելոնիա՝ ավերելով երեք ամրոց և մոտ երկու տասնյակ քաղաքներ, տանելով գրեթե քառասուն հազար ռազմագերի և հարուստ ավար: Բաբելոնիայի վերանվաճումով հայոց աշխարհակարության հարավային սահմանը կրկին հասնում է Պարսից ծոց:

Այնուհետև Սարդուրի II-ը հասնում է նոր հաջողության. *Վանի թագավորներից նա է առաջինը դուրս գալիս Միջերկրական ծովի արևելյան ավազան:* Այդ հանգամանքն ավելի իրական էր դարձնում Ասորեստանի լիակատար

ոչնչացման ծրագիրը, որը մշակվել էր դեռևս Արգիշտի I-ի օրոք:

Այսպիսով՝ *Սարդուրի II-ի գահակալության ժամանակաշրջանում Վանի տերությունն ունեցել է փարսաձրային ամենամեծ տեր:* Այն հյուսիսում հասնում էր Սև ծով, հյուսիս-արևելքում՝ Կուր գետ, արևելքում՝ Կասպից ծով, արևմուտքում՝ Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջան, հարավում՝ Պարսից ծոց, և հարավ-արևմուտքում՝ Միջերկրական ծով:

Սարդուրի II-ի կառավարման շրջանում նկատվում է շատ կարևոր անցում տերության կառավարման ոլորտում. նա սկսում է վերացնել կախյալ (կամ «դաշնակից» համարվող) թագավորությունները՝ վերածելով պետության վարչական միավորների, դրանով իսկ *համադաշնային կառավարման համակարգից անցում կատարելով կենտրոնացված պետության:*

Ասորեստանի դիրքերի վերականգնումը: Զագրոսյան լեռներով դեպի հարավ՝ մինչև Բաբելոն արշավանքներով Վանի տերությունը երեք կողմից շրջափակել էր Ասորեստանը: Եթե հաջողվեր նաև Սիրիայի տարածքով ու Եփրատի ավազանով հաղթարշավը մինչև Բաբելոն, կիրականանար Ասորեստանի լիակատար շրջափակումը:

Լիակատար շրջափակումից և ոչնչացումից խուսափելու նպատակով Ասորեստանը լուրջ քայլեր ձեռնարկեց: Ք. ա. 743 թ. Թիգլաթպալասար III-ը կարողացավ կասեցնել Վանի տերության՝ Եփրատի հովտով դեպի Բաբելոն շարժվող զորքերը: Ութ տարի անց՝ Ք. ա. 735 թ., Թիգլաթպալասար III-ն ի վիճակի եղավ արշավանք ձեռնարկելու դեպի Տուշպա: Մայրաքաղաքը գրավել նրան, իհարկե, չհաջողվեց, սակայն դրանով Ասորեստանը վերականգնեց իր դիրքերը՝ կրկին դառնալով Վանի

Արգիշտի I-ի օրոք կատարված արձանագրությանը սատակարտ և Սարդուրի II-ի ժամանակաշրջանի արձանագրությանը վահան

տերության գլխավոր մրցակիցն Առաջավոր Ասիայում:

Սարգուրի II-ի որդի *Ռուսա I-ը* (*Ք. ա. 735-մոտ 710-ական թթ. վերջ*) գահ բարձրացավ դժվարին մի շրջանում: Նա կատարեց պետական համակարգի և բանակի բարեփոխումներ:

Ռուսա I-ն արշավանքներ ձեռնարկեց դեպի Սևանա լճի ավազան՝ այնտեղ վերակառուցելով երկու խոշոր ամրոցներ և անվանակոչելով Խաղի և Թեյշեբա գերագույն աստվածների անուններով: Ռուսան գահընկեց արեց Արդինի-Մուսասիբի իշխանությանը տիրացած ասուրամետ դրածոյին և գահին վերահաստատեց իր վստահելի կառավարչին: Արդինի-Մուսասիբը Խաղիի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնն էր, նրա «սրբազան քաղաքը»:

Ք. ա. 719 թ. Ռուսա I-ի հարավային արշավանքները հանգեցրին Ասորեստանի նոր արքա Սարգոն II-ի հետ բախմանը: Վերջինս անհաջողություն կրեց: Զարգացնելով հաջողությունը՝ Ռուսա I-ն արշավեց դեպի արևելք՝ նվաճելով մինչև Կասպից ծով ընկած նոր տարածքներ:

Ք. ա. 716 թ. աշնանը հյուսիսից անակնկալ հայտնվեցին քոչվոր *կիմերներ*ի ցեղերը՝ ասպատակելով Վանի թագավորության տարածքները: Երկիրը հայտնվեց երկու ճակատով հարձակվող թշնամիների զղակում. Ռուսա I-ն անհաջողություններ կրեց:

Օգտվելով դրանից՝ *Ք. ա. 714 թ.* գարնանը Սարգոն II-ն արշավեց Վանի թագավորության դեմ: Նա չունեցավ առանձնապես մեծ հաջողություններ, սակայն վերադարձին մտավ Արդինի-Մուսասիբ և թալանեց Խաղիի գլխավոր տաճարը: Իբրև հերոսություն ներկայացվող այս քայլը իրականում սրբապղծություն էր, քանի որ Արդինի-Մուսասիբը բաց սրբավայր էր, և ասորեստանցիները ևս գալիս էին այնտեղ պաշտամունքի:

Դատելով փաստերից՝ Ռուսա I-ին

շուտով հաջողվել է հետ նվաճել Արդինի-Մուսասիբը:

Ք. ա. 743-713 թթ. մղած երեսնամյա պայքարի արդյունքում Ասորեստանին հաջողվեց վերականգնել իր դիրքերը՝ կրկին դառնալով Առաջավոր Ասիայի գերտերություններից մեկը:

Վանի թագավորությունը Ք. ա. VIII դարի վերջին և Ք. ա. VII դարի առաջին կեսին: Ռուսա I-ին հաջորդում է նրա որդի Արգիշտի II-ը: Վանի թագավորության համար այդ ժամանակ լուրջ թշնամի էին կիմերները, իր հերթին Ասորեստանն էլ Փոքր Ասիայում ձեռք էր բերել նոր հակառակորդ: Այս իրավիճակում մերձեցում է նկատվում Ասորեստանի և Վանի թագավորության հարաբերություններում:

Բիայնիլի-Ուրարտու-Արարատի վերջին ականավոր տիրակալը դարձավ *Ռուսա II-ը* (*Ք. ա. մոտ 685-645 թթ.*)՝ Արգիշտի II-ի որդին: Նա շարունակեց կառավարման համակարգի բարեփոխումը՝ համադաշնությունների համակարգից անցումը գերկենտրոնացված պետական կառավարման տարածին: Զարկ տրվեց քաղաքաշինությանը, հիմնվեցին կամ վերակառուցվեցին բազմաթիվ ամրոցներ: Անցկացվեցին նոր ջրանցքներ, զարգացան արհեստներն ու առևտուրը:

Ք. ա. 660-ական թթ. սկզբին կրկին սրվում են հարաբերությունները Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև: Այդ ժամանակաշրջանի ասորեստանյան մի քանի աղբյուրներ վկայում են Վանի տերությունից սպասվող սպառնալիքի մասին: Վանի տիրակալը հիշատակվում է կիմերների հետ Ասորեստանի դեմ թշնամական գործողություններ ծրագրելիս:

Ռուսա II-ը կիմերների դեմ ռազմական պայքար չմղեց, այլ դիմեց դիվանագիտական հնարքի: Նրան հաջողվեց բարեկամական և դաշնակցային հարաբերություններ հաստատել կիմերների

*Ռուսա II-ի սեպագիր
արձանագրություններից*

հետ և նպաստել նրանց՝ Փոքր Ասիայի արևելք տեղափոխվելուն: *Կիմերները հաստատվեցին Կասպադոսի կարածքում*, որը միջնադարյան հայկական աղբյուրներում նրանց անվամբ կոչվում է *Գամիրք*: Ռուսան կարողացավ Փոքր Ասիայի տարածքից կիմերներին ուղղել Ասորեստանի դեմ:

Ք.ա. 650-ական թթ. առաջին կեսին տեղի ունեցան ռազմական բախումներ Ասորեստանի և Վանի թագավորության միջև: Ուրարտուի դեմ ռազմական գործողություններ սկսեցին հյուսիսից հայտնված *նոր հակառակորդները՝ սկյութները*: Ասորեստանի և Վանի թագավորության պատերազմը, հավանաբար, ավարտվել է նրանց միջև բարեկամության ու խաղաղության պայմանագրով:

Թագավորության թուլացումն ու անկումը: Ռուսա II-ին հաջորդել են ևս մի քանի թագավորներ, որոնց ժամանակ պետությունը թուլացել էր: Վերջին հստակ թվագրվող արքան *Սարգուրի III-ն* է, որն ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվում է *Ք.ա. 643 թ.*:

Համեմատաբար լուսաբանված է Էրիմենայի որդի Ռուսա III-ի իշխանության շրջանը, որից մեզ հասած արձանագրությունները հայտնաբերվել են Վանա լճի արևելյան շրջանների և Արարատյան դաշտի հնավայրերից:

Վանի արքայատոհմի իշխանությունն

աստիճանաբար թուլանում էր: Պետության անկմանը նպաստեցին նաև հյուսիսից ասպատակող սկյութական ցեղերը: Թե երբ է անկում ապրել Վանի թագավորությունը, ստույգ հայտնի չէ: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ Վանի արքայատոհմից իշխանության անցումը հաջորդ արքայատոհմին կատարվել է Ք.ա. VII դ. վերջին առանց լուրջ պատերազմական գործողությունների, պալատական հեղաշրջման ճանապարհով:

Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասում Ք.ա. VII դարում ձևավորվել էր նոր հայկական մեծ իշխանություն՝ Հայկազունների գլխավորությամբ: *Պարոյր Հայկազունուն* էլ վիճակված էր Ք.ա. 612 թ. հռչակել նոր թագավորություն:

Վանի փերությունը կարևոր դեր է խաղացել հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության պատմության մեջ: Ահա թե ինչպես է գնահատում այն մեծագույն պատմաբաններից մեկը՝ *Նիկողայոս Աղոնցը*. «Ինչպիսին էլ որ լինեն ասորեստանյան քաղաքակրթության արժանիքները, չպետք է թաքցնել, որ Ասորեստանը գորկ էր մարդու ունեցած արժեքի գիպակցությունից, որ այնքան էական է քաղաքակրթության համար: Աշուրի փիրակալների անգթությունը առասպելական էր... Ռուս ասուրագետը Նիկոլյակին, որն Ռուարտուի անցյալի առաջին հետազոտողներից մեկն է, շարքավ նկարել ու ընդգծել է ասուրական վայրենի ոգու և Ռուարտուի շարքավի մեղմ ու մարդկային ոգու միջև եղած հակադրությունը: Սանձահարել Ասորեստանի մոլեգնությունը և արգելել նրան ներխուժելու Նաիրյան երկրները. ահա մի էական անգնիվ առաքելություն, որը բաժին էր ընկել Ռուարտուին: Նա շարքավ արժեքավոր ծառայություն մատուցեց՝ իր ավանդը ներմուծելով մարդասիրական գաղափարների մեջ»...

Այն ամուր հիմքեր է նախապատրաստել հայկական հետագա միասնական պետությունների քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային զարգացման համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Սարդուրի II-ը ինչ նոր քաղաքներ հիմնադրեց: Մինչև ո՞ր էին ձգվում հայոց տերության սահմանները նրա օրոք:
2. Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ ասուրա-ուրարտական բախումը Ռուսա I-ի օրոք:
3. Ո՞վ էր Ուրարտուի վերջին ականավոր տիրակալը: Ներկայացրե՞ք Ռուսա II-ի ձեռնարկած արշավանքների ուղղությունները: Ռուսա II-ը ինչպե՞ս է կարգավորում փոխհարաբերությունները կիմերների հետ:
4. Վերհանե՞ք Վանի թագավորության անկման պատճառները:
5. Գնահատե՞ք Վանի՝ համահայկական առաջին թագավորության տեղը Հայոց պատմության մեջ:

§ 3. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԳԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ԲԱՆԱԿԸ

Գյուղատնտեսությունը և արհեստները: Երկրի հզորությունը և ռազմաքաղաքական հաջողությունները մեծապես պայմանավորված էին տնտեսության զարգացման բարձր մակարդակով: Վանի թագավորությունը մեծ հաջողությունների հասավ գյուղատնտեսության և արհեստների բնագավառում: Կարևոր նվաճումներից էր *ռոռզման ջրանցքաշինական ցանցի* ստեղծումը, որը նպաստեց գյուղատնտեսության ծաղկմանը: Բացի Մենուայի (Շամիրամի) 72 կմ երկարություն ունեցող ջրանցքից, Տուշպա-Վան քաղաքից ոչ հեռու կառուցվել են 25 կմ երկարություն ունեցող *Ռուսայի ջրանցքը* և «*Ռուսայի ծով*» կոչված ջրանբարը: Երևանում գտնվող Թեյշեբախնի (Կարմիր բլուր) ամրոցի մոտ մինչ օրս պահպանվել է մի ջրանցք, որը Հրազդանից թունելի միջով ջուր է մատակարարել Արարատյան դաշտին:

Լեռնային ու նախալեռնային շրջաններում զարգացած էր անասնապահությունը: Վերելք էր ապրում առևտուրը:

Տնտեսության վերելքին նպաստեցին երկրի հարուստ մետաղահանքերի բուռն շահագործումը և մետաղյա գործիքների

լայն օգտագործումը: Մետաղագործության հիման վրա զարգացան դարբնությունը, գինագործությունը, ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը:

Վանի թագավորությունում *լայնորեն օգտագործվում էր սպրկական ուժը, սակայն հիմնական արտադրող ուժը երկրագործ ու անասնապահ ազատ բնակչությունն էր:*

Քաղաքաշինությունը: Վանի տիրակալներն առաջնահերթ նշանակություն էին տալիս ամրոցաշինությանն ու երկրի պաշտպանական համակարգի կատարելագործմանը: Մեծ թվով բերդ-քաղաքներ են կառուցվել ողջ տերության տարածքում, ինչի մեկնարկը կարելի է համարել Սարդուրի I-ի կողմից մայրաքաղաք Տուշպայի կառուցումը:

Մենուայի օրոք ավարտվեց Տուշպայի պաշտպանական ամրությունների կառուցումը, Մասիս լեռան ստորոտում հիմնադրվեց Մենուախինիլի քաղաքը: Գետության կենտրոնական շրջաններում և Ուրմիո լճի ավազանում հիմնվեցին տասնյակ ամրոցներ՝ ստեղծելով ռազմական հենակետերի մի հզոր շղթա:

*Խաչդի աստվածը՝ առյուծի վրա.
որմնանկար, Էրեբունի, Ք. ա. VIII դար*

Արգիշտի I-ը զարկ տվեց քաղաքաշինությանը՝ ստեղծելով այնպիսի խոշոր վարչատնտեսական կենտրոններ, ինչպիսիք էին *Էրեբունին*, *Արգիշտիիսինիչին*՝ Արարատյան դաշտում, մեկ այլ Արգիշտիիսինիի՝ Մուշի շրջանում:

Սարգուրի II-ը շարունակեց երկրի լայնածավալ քաղաքաշինությունը՝ հիմնադրելով Տուշպայից ոչ հեռու գտնվող *Սարգուրիիսինիլին* (Հայկաբերդ, Աստվածաշեն):

Ռուսա I-ը Սևանա լճի ավազանում վերակառուցեց երկու խոշոր բերդամրոց՝ դրանք անվանակոչելով Խալդի և Թեյշեբա աստվածների անուններով:

Ռուսա II-ն Էրեբունիից ոչ հեռու հիմնադրեց *Թեյշեբաի քաղաքը* (Կարմիր բլուր հնավայր):

Բերդ-քաղաքների բարձրադիր մասերում կառուցվում էր 2-3 շարք պարիսպներով պատված հզոր միջնաբերդամրոցը: Միջնաբերդում կամ ամրոցում բնակվում էր կառավարիչը՝ իր սպասավորներով և զինվորներով: Միջնաբերդի շուրջը

փռված քաղաքը մեծ մասամբ նույնպես պարսպապատում էին: Քաղաքները կառուցապատվում էին հատուկ նախագծով, որի արդյունքում նրանք ունեին ուղիղ և զուգահեռ փողոցներ: Այդ մասում կային նաև արհեստանոցներ ու մառաններ: Արհեստավորների մեծ մասը բնակվում էր պարսպապատ քաղաքի տարածքում: Քաղաքային բնակելի տները բազմատեսակ էին՝ խրճիթներից սկսած, մինչև ընդարձակ բնակարաններից բաղկացած շենքերը:

Միջնաբերդում լինում էր գերագույն աստծո, նաև տեղական աստվածության տաճար(ներ)ը: Վանի թագավորության տաճարները մի քանի տեսակ էին: Մեկը *Արդիսի Մուսասիրի հայտնի փանարն էր*, որի միայն պատկերն է մեզ հասել: *Տանարների այս ոճը* հետագայում տարածում գտավ ամբողջ աշխարհում: Այդ ոճի հիանալի նմուշներից է Գառնիի հեթանոսական տաճարը Հայաստանում: Ուրարտական տաճարի մյուս տեսակը կոչվում է *«Աստծո դարպաս»* (այդպիսին էր «Մեերի դուռը»):

Պևրական կարգը, հայկական պևրականության զարգացումը: Վանի տերությունը փաստորեն ծնունդ առավ Նաիրյան համադաշնությունից: *Համադաշնությունների համակարգը բնորոշ էր Հայկական լեռնաշխարհին՝ սկսած Ք. ա. III հազարամյակից*. հիշենք

Մուսասիրի փանարի պատկերը

17 երկրների դաշինքը՝ Ք.ա. XXIII–XXII դդ. և Նախիջյան երկրների համադաշնությունները Ք.ա. II հազարամյակում:

Վանի թագավորությունը կարևորագույն դեր խաղաց հայկական պետականության պատմության մեջ: Հենց այս թագավորության ժամանակաշրջանում՝ Ք.ա. VIII–VII դարերում, տեղի ունեցավ դարակազմիկ փոփոխությունը՝ բազմաթիվ իշխանությունների համադաշնությունից անցումը կենտրոնացված պետության:

Պետության կառավարման ոլորտում շատ կարևոր այդ անցումը նկատվեց Սարգստի II-ի կառավարման շրջանում: Ռուսա I-ը շարունակեց քայլերը գերկենտրոնացված պետություն ստեղծելու ճանապարհին: Իսկ Ռուսա II-ի օրոք այս գործընթացը լիովին ավարտվեց: *Ստեղծվեց կուռ համակարգով կենտրոնացված միապետություն, որի սկզբունքները պահպանվեցին ավելի քան մեկ հազարամյակ՝ մինչև Արշակունյաց թագավորության անկումը 428 թվականին:*

Վանի թագավորությունը հինարևելյան փոսթ քաղաքական միապետություն էր: Պետության գլուխ կանգնած թագավորի իշխանությունն անսահմանափակ էր և ժառանգական՝ հորից ավագ որդուն: Նրա ձեռքում էին կենտրոնացված երկրի գերագույն իշխանությունը, դատավարությունը, զինված ուժերի հրամանատարությունը և այլն: Թագավորը համարվում էր գերագույն աստված Խալդիի ներկայացուցիչը երկրի վրա և իր բոլոր գործերը կատարում էր նրա անունից:

Թագավորին կից գործում էր *Ավագների խորհուրդը*, որի մեջ մտնողները համարվում էին *արքայի «խորհրդականներ»:*

Վարչական առումով պետությունը բաժանվում էր խոշոր *մարզերի*, որոնք կառավարվում էին արքունի կառավարիչների կողմից: Նվաճված երկրներում

իշխանությունը կարող էր թողնվել նախկին թագավորին կամ ցեղապետին, որը պարտավորվում էր հարկ վճարել և իր գործով մասնակցել Վանի տիրակալի արշավանքներին:

Արձանագրություններում հիշատակվում են մի շարք գործակալությունների անվանումներ՝ *«աշխարհակալ»*, *«գավառակալ»*, *«սահմանապահ կուսակալ»* և այլն: Մեծ թիվ էին կազմում պետական համակարգի պաշտոնեությունն ու սպասարկու անձնակազմը. օրինակ՝ Տուշպայի մոտ գտնվող Ռուսախինիլի քաղաքի արքունի պալատը սպասարկող անձնակազմը բաղկացած էր 5507 հոգուց (նրանցից 119-ը գրագիրներ էին և ենթարկվում էին «հաշվի մարդուն»):

Բանակը: Կառավարման համակարգին գուցա հեռ քարեփոխումներ իրականացվեցին նաև բանակում: Իեռես Իշպուինիի և Մենուայի օրոք սկսվել էր դաշնային զորաջոկատների և աշխարհակորի փոխարինումն արհեստավարժ զինվորականությամբ: Նրանց ստեղծած արհեստավարժ բանակի կազմում Ռուսա I-ի օրոք առանձնացվեց *«արքայական զունդը»* (հեծյալ զորամիավորումներից բաղկացած ընտրյալ ուժեր), ձևավորվեցին *«մարզային զորքերը»:*

Ջինված ուժերի կորիզը կազմում էր արքունի մշտական զորաբանակը, որը խաղաղ պայմաններում տեղակայվում էր արքունական բերդերում, ամրոցներում և սահմանային զորանոցներում: Պատերազմների ժամանակ արքունի զորաբանակին միանում էին իշխանությունների զորամասերը, դաշնակից երկրների զինված ուժերը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև աշխարհակորային գնդերը:

Բանակը կազմված էր հետևակից, հեծելազորից և մարտակառքերից: Այն բաժանված էր 3-հազարանոց գնդերի, որոնք իրենց հերթին կազմված էին 50-ական զինվորից բաղկացած վաշտերից:

Տերության ամենամեծ ընդարձակման տարիներին՝ Սարգուրի II-ի օրոք, երբ սահմանները ձգվում էին չորս ծովերի միջև, «Մարդության փարեզրության» համաձայն՝ զինված ուժերի ընդհանուր թիվը շուրջ 350 հազար էր: Բնականաբար, այս թվի մեջ ներառված են նաև նվաճված ու հարկատու երկրների զինված ուժերը:

Ջորջի գերագույն հրամանատարն արքան էր: Պատերազմի ժամանակ նրան օգնում էին *առաջին* և *երկրորդ սպարապետները*: Հիշատակվում են զնդապետեր, հարյուրապետեր, հիսնապետեր և տասնապետեր:

Բանակը ստորաբաժանվում էր ըստ զինվածության և մարտական հմտությունների՝ սակրավորների, սուսերավորների, նիզակավորների, աղեղնավորների, հետախույզների և այլն:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Տնտեսության ո՞ր ճյուղերը զարգացում ապրեցին Ուրարտում: Ինչն էր նպաստում տնտեսության վերելքին:
2. Պաշտպանական նպատակով ինչ քաղաքներ են կառուցվել Վանի թագավորությունում:
3. Ե՞րբ տեղի ունեցավ անցումը համադաշնությունից կենտրոնացված պետության: Ներկայացրե՞ք Վանի թագավորության պետական կառավարման համակարգը: Վարչական ինչ բաժանման էր ենթարկված Վանի թագավորությունը:
4. Ո՞ր արքան առանձնացրեց «արքայական գունդը»: Ներկայացրե՞ք ուրարտական բանակի կազմը: Ինչպիսին էր բանակի սպառազինությունը:

Լրացուցիչ նյութ

Սարգուրի I-ի ասուրերեն արձանագրությունը Տուշաթա մայրաքաղաքի հիմնադրման մասին

«Սարգուրիի արձանագրությունը՝ որդու Լութիպրիի, մեծ արքայի, հզոր արքայի, տիեզերքի արքայի, Նաիրիի արքայի, որին հավասարը չկա, զարմանահրաշ հովվի, (որ) չի վախենում կովից, արքայի, որ ենթարկում է անհնազանդներին: Սարգուրին՝ որդին Լութիպրիի, արքան (է) արքաների, որը բոլոր արքաներից հարկ վերցրեց: Սարգուրին՝ որդին Լութիպրիի, ասում է այսպես.— Ես քարերն այս Ալնիունու (քաղաքի) միջից բերեցի, ես պարիսպն այս կառուցեցի»:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ–ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք.Ա. VII ԳԱՐԱՎԵՐՁԻՑ ՄԵՆՉԵՎ Ք.Ա. 330–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ

Սկայորդի և Պարոյր Հայկագուններ: Մովսես Էորենացու հաղորդման համաձայն՝ Ք. ա. VII դարի առաջին կեսին Հայկական լեռնաշխարհի հարավ–արևմուտքում վերականգնվել էր Հայկագունների ավագ ճյուղի իշխանությունը՝ *Սկայորդու* գլխավորությամբ: Այն համապատասխանում է սեպագիր աղբյուրների *Արմե–Ճուրրիա* պետական կազմավորմանը: Ք. ա. 681 թ. Ասորեստանի Սենեբերիմ (Սինաբերիբ) արքայի որդիներ Սարասարը (Մանասարը) և Ադրամելեքը սպանում են իրենց հորը և փախչում Հայաստան: Նրանց ապաստան է տալիս Սկայորդին:

Ըստ Պատմահոր հաղորդման՝ Սկայորդու որդի *Պարոյրը* միավորեց Վանա լճից մինչև Եփրատ ընկած ողջ տարածքը: Նա դաշինք կնքեց Մարաստանի (Մեդիա) ու Բաբելոնի հետ ընդդեմ Ասորեստանի: Ք. ա. 612 թ. դաշնակից զորքերը գրավեցին Ասորեստանի մայրաքաղաք *Նինվեն:* Իրանից հետո *Պարոյր Նահապետը* թագադրվեց Մարաստանի արքայի կոդմից և ճանաչվեց *Հայաստանի թագավոր:* Երբ Ասորեստանը վերջնականապես ոչնչացնելու նպատակով դաշնակից զորքերը Ք. ա. 609 թ. Վանի շրջանով արշավում էին դեպի Ասորեստանի վերջին հենակետ Կարբեմիշ քաղաքը, այդ ժամանակ Վանն արդեն դաշնակիցների, այսինքն՝ Պարոյրի իշխանության տակ էր:

Հայկագուն–Երվանդականների թագավորությունը Ք. ա. VI դարում: Ք. ա. 580–570–ական թթ. Պարոյրի հաջորդներից նշանավոր դարձավ *Երվանդ I Սակավակյացը:* Նրա անունով էլ Հայկա-

գունների մի ճյուղը համարվող արքայատոհմը ստացել է *Երվանդական, Երվանդյան* կամ *Երվանդունի* անվանումը:

Երվանդ Սակավակյացի օրոք հայոց թագավորությունն ուներ 40–հազարանոց հետևակ և 8 հազար հեծյալ զորք, որն այն ժամանակներում մեծ ուժ էր: Թագավորության սահմանները հյուսիս–արևելքում հասնում էին Կուր գետ, հյուսիս–արևմուտքում՝ Սև ծով, արևելքում՝ Մարաստան, իսկ հարավում՝ Հյուսիսային Միջագետք: Իրանք, փաստորեն, համապատասխանում էին Վանի թագավորության սահմաններին:

Երվանդ Սակավակյացը, Մարաստանի արքա Կիաքսարի դեմ պատերազմում անհաջողություն կրելով, պահպանել էր իր թագավորությունը, սակայն ստիպված էր ճանաչելու մարական գերիշխանությունը: Կարճ ժամանակ անց՝ արդեն Աժդահակի օրոք, նա ապստամբում է Մարաստանի դեմ: Ապստամբությունը ձախողվում է, և հայոց արքայական ընտանիքը մարական արքունիքի ծուղակն է ընկնում: Այն հարցին, թե որն էր նրա ապստամբության դրդապատճառը, հայոց արքան հպարտորեն պատասխանում է. «*Ես ազատության էի ձգտում, քանզի լավ էի համարում, որ ինքս ազատ լինեմ և որդիներիս ազատություն թողնեմ:*»

Մարաստանի գերիշխանությունը վերացվեց Ք. ա. VI դարի կեսին, երբ Երվանդ I-ի որդի *Տիգրան I Երվանդյանը* պարսից արքա Կյուրոս Մեծի հետ միացյալ ուժերով ապստամբեց Մարաստանի դեմ:

Տիգրանը սկզբում լավ հարաբերություններ ուներ Մարաստանի արքա

*Տիգրանուհին հարսնության է գնում Մարասրանի Աժդահակ թագավորին.
Ջուլիանո Չաստ, 1885 թ.*

Աժդահակի հետ և իր քույր Տիգրանուհուն կնության էր տվել նրան: Հետագայում, երբ պարզ է դառնում, որ Աժդահակը փորձում է այդ ամուսնությունն օգտագործել քաղաքական նկատառումներով, Տիգրանը պատերազմի է ելնում նրա դեմ՝ դաշնակից ունենալով պարսից արքա Կյուրոսին: Վերջինս ապստամբել էր և ձգտում էր խորտակելու մարական թագավորությունը:

Ըստ հույն պատմիչ Քսենոփոնի՝ Տիգրան Երվանդյանը մտերիմ հարաբերություններ ուներ պարսից արքա *Կյուրոս II Մեծի* հետ. նրանք որսընկերներ էին եղել դեռ պատանի հասակում:

Մարասրանի դեմ ապստամբությունը սկսվեց Ք. ա. 553 թվականին. այն գլխավորում էր Կյուրոս Մեծը: *Տիգրանը նրա գլխավոր դաշնակիցն էր:* Ըստ հայկական ավանդության՝ հենց Տիգրանն էլ վճռական պայքարում սպանեց Աժդա-

հակին: Տիգրանի իշխանությունը, բուն Հայաստանից բացի, տարածվում էր նաև Կապադովկիայի, Վրաստանի և Աղվանքի վրա:

Կյուրոս Մեծի ստեղծած Աքեմենյան աշխարհակալության սահմանները Միջերկրական ծովից և Եգիպտոսից ձգվում էին մինչև Հնդկաստան: Հայաստանի տիրակալ *Տիգրան Երվանդյանը, Ք. ա. 539 թ.* դաշնակից զորքերի գլուխ անցած, *գրավեց Բաբելոնը*, որից հետո, հայոց արքա լինելուց բացի, դարձավ նաև Կյուրոսի տերության արևմտյան կեսի փոխարքան:

Մովսես Խորենացին այսպես է ընդհանրացնում Տիգրան I Երվանդյանի գահակալությունը. *«Մա մեր թագավորներից ամենահզորը և ամենախոհեմն էր և նրանց բոլորից քաջ: Նա Կյուրոսին աջակից եղավ Մարաց իշխանությունը փրակալելու... և մեր քնակության սահմաններն*

ընդարձակելով՝ հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը»:

Հայաստանն արտոնյալ դիրք ուներ տերության մեջ: Կյուրոս II Մեծը գոհվեց Ք.ա. 529 թ.: Նրան հաջորդեց որդին՝ Կամբիզը, որի օրոք ևս պահպանվեցին Հայաստանի և Աքեմենյան Պարսկաստանի դաշնակցային հարաբերությունները: Տիգրան Երվանդյանը մահացավ Ք.ա. 525 թ.: Այնուիտեակ գահն անցավ նրա երեք որդիներից Վահագնին:

Բեհիսթունյան արձանագրությունը Հայաստանի և հայերի մասին: Կամբիզի անսպասելի մահվանից հետո սկսվում են գահակալական կռիվներ, որոնք ավարտվում են *Դարեհ I-ի* (Ք.ա. 522–486 թթ.) հաղթանակով: Երբ Դարեհը հաստատվում է գահին, տերության ժողովուրդներն ապստամբում են պարսիկների տիրապետության դեմ: Դարեհի իշխանության իրավակա՛նությունը չի ճանաչում Հայաստանը:

Դարեհը ստիպված էր իր իշխանության առաջին տարիներն անցկացնել այդ ապստամբությունները ճնշելով: Այդ իրադարձությունների մասին է պատմում նրա թողած *Բեհիսթունյան քարագրությունը*:

Արձանագրության պարսկերեն բաժնում Հայաստանը կոչվում է *Արմինա*, էլամերենում՝ *Հարմինույա*, բաբելերենում՝ *Ուրարտու*: Հայաստանը շարունակում է «Ուրարտու» կոչվել նաև ավելի ուշ՝ Ք.ա. IV դ., ինչը մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս, որ «Ուրարտուն» հայկական պետության անվանումներից մեկն էր:

Ք.ա. 522–521 թթ. Դարեհը բազմաթիվ արշավանքներ է ձեռնարկում՝ վերանվաճելու իր իշխանությունը չընդունող երկրները: Բեհիսթունյան արձանագրության սկզբում Հայաստանը չի հիշատակվում ապստամբած երկրների շարքում, ինչը ցույց է տալիս, որ վերջինս լիովին անկախ էր:

Ամենամեծ փորձությունները Դարեհ I-ին սպասում էին Հայաստանում: Հայերի դեմ արշավանքը Դարեհը նախ հանձնարարել էր իր մերձավորներից ծագումով հայ մի զորավարի՝ *Դադարշիին*: Վերջինիս երեք անհաջող արշավանքներից հետո Դարեհն ուղարկում է պարսիկ զորավար *Վահունիսային*: Նա հայերի հետ առաջին ընդհարումն ունենում է Հյուսիսային Միջագետքում: Այս անգամ ևս պարսիկները անհաջողության են մատնվում: *Միայն հինգերորդ արշավան-*

*Արեւմտեան Քսէրքսէս արքայի եռալեզու սեպագիր արձանագրութիւնը
Վանի ժայռին, Ք. ա. V դ.*

րից հետո եւ հայերն ընդունում Գարեհի գերիշխանությունը:

Նույն արձանագրության համաձայն՝ Գարեհի դեմ Բաբելոնում բարձրացած ապստամբությունը ղեկավարում էր «հայազգի Արախան՝ Խաղիտայի որդին»:

Այսպիսով՝ Ք. ա. 521 թ. *Հայաստանը ճանաչում է Արեւմտեանների գերիշխանությունը*, սակայն պարսիկները և ստիպված գնում են զիջումների: Հայաստանում շարունակում են իշխել Երվանդականները, որոնք հատում էին սեփական դրամ և ունեին լիակատար ներքին ինքնավարություն:

Հայաստանը Արեւմտեան տերությունը կազմում: Ք. ա. 520 թ. Արեւմտեան տերությունը բաժանվում է 20 մեծ վարչական միավորների՝ *սապրապոթյունների*: *Հայաստանը կազմում է XIII սապրապոթյունը*: Հայաստանի կառավարիչ-սատրապները Հայկագուն-Երվանդական տոհմի ներկայացուցիչներն էին և շարունակում էին կարևոր դիրք գրավել Արեւմտեան տերության մեջ՝ երբեմն ազգակցական, խնամիական սերտ կապեր ունենալով պարսից արքայից արքայի հետ:

Հայաստանը՝ որպես սատրապություն, Արեւմտեան տերության կազմում մնաց մինչև Ք. ա. 331 թվականը: Այդ

ժամանակաշրջանի մասին մեր տվյալները սակավաթիվ են:

Ժամանակաշրջանի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում հույն գորավար և պատմիչ *Քսենոփոնը*, որը Ք. ա. 401 թ. անցել է Հայաստանի տարածքով: Արեւմտեան տիրակալ Արտաքսերքսես II-ի դեմ ապստամբում է նրա եղբայր Կյուրոս Կրտսերը, սակայն գահին տիրանալու համար բավարար ուժ չունենալով՝ 10-հազարանոց բանակ է վարձում հույներից: Վարձկանները հասնում են մինչև Միջագետք, սակայն ավագ եղբոր դեմ ապստամբած Կյուրոս Կրտսերը սպանվում է, ապստամբությունը ճնշվում է. թշնամական շրջափակման մեջ հայտնված հունական բանակին անհրաժեշտ էր ժամ առաջ դուրս պրծնել շրջափակումից ու հասնել հայրենի երկիր: Դրա համար ընտրվում է ամենահարմար երթուղին՝ Միջագետքից Հայաստանի տարածքով դեպի Սև ծովի ափը, իսկ այնտեղից՝ նավերով Հունաստան: Այդ բանակի հրամանատարն էր Քսենոփոնը, ով, Կորդվաց աշխարհից մինչև Սև ծովի ափն անցնելով, նկարագրել է իր ճանապարհին տեսածը *«Անաբասիս»* (հունարեն՝ *«Տասը հազարի նահանջը»*) աշխատության մեջ:

Քսենոփոնը տեղեկացնում է, որ այդ ժամանակ Հայաստանի սատրապն էր *Օրոնտեսը (Երվանդ II-ը)*, որն ամուսնացած էր Արեւմտեան տիրակալ Արտաքսերքսես II-ի դստեր հետ և բարձր դիրք էր գրավում տերության մեջ: *Երվանդ II-ը հայտել է սեփական պապիկերով ոսկեդրամ, որը հասել է մեզ*: Հայաստանի արևմտյան մասն ուներ իր կառավարիչը (հյուպարքոս)՝ Տիրիբեազ անունով, որը ենթարկվում էր Երվանդ II-ին:

Քսենոփոնը նկարագրում է Հայաստանը՝ որպես շատ հարուստ, բարեկեցիկ և հյուրընկալ ժողովուրդ ունեցող երկիր: Նա նշում է, որ չկար մի տուն, որտեղ իրենց չհյուրասիրեին բազմապիսի խմիչքներով ու մսեղեն կերակուրներով. հույն պատ-

միջն առաջին անգամ այստեղ է տեսել գարեջուրը, որը նկարագրում է որպես «գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ»...

Երվանդ II-ի մասին վերջին տեղեկությունները վերաբերում են Ք.ա. 360-ական թվականներին: 'Իրանց համաձայն' նա գլխավորել է Աքեմենյանների դեմ բարձրացած մի քանի սատրապների ապստամբությունը, բայց անհաջողություն կրելով՝ ապաստանել է Հունաստանում և այնտեղ անցկացրել կյանքի վերջին տարիները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է վերականգնվել Հայկազունների տոհմի իշխանությունը, ում գլխավորությամբ, ինչ տարածք էր այն գրադեցնում:
2. Ներկայացրե՞ք Երվանդ I Սակավակյաց և Տիգրան I Երվանդյան արքաների գահակալության շրջանները:
3. Ինչ գիտեք Բեհիսթունյան արձանագրության մասին: Ինչ անուններով է հիշատակվում Հայաստանը:
4. Ինչ գիտեք Աքեմենյան տերության XIII սատրապության մասին: Ո՞վ էր Քսենոփոնը. ինչ տեղեկություններ է նա հաղորդել Հայաստանի մասին:

§ 2. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք.Ա. 331-201 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները և Հայաստանի անկախության վերականգնումը: Մակեդոնիայում Փիլիպոս II արքայի սպանությունից հետո գահ է բարձրանում որդին՝ քսանամյա *Ալեքսանդրը (Ալեքսանդր Մեծ կամ Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Ք.ա. 336-323 թթ.):* Նրան վիճակված էր դառնալ համաշխարհային պատմության նշանավոր և առեղծվածային դեմքերից մեկը:

Ք.ա. 334 թ. մակեդոնա-հունական զորքերն Ալեքսանդրի գլխավորությամբ անցնում են Հելլեսպոնտոսը և շուտով մի քանի ճակատամարտերում պար-

Երվանդ II-ից հետո մեր տեղեկությունները կրկին սակավաթիվ են դառնում: Հայանի է, որ Աքեմենյան վերջին տիրակալ *Գարեհ III Կողոմանոսը* նախքան պարսկական գահին բարձրանալը եղել է Հայաստանի սատրապը: Ք.ա. 336 թ. նա բազմել է Աքեմենյան տերության գահին: Հայաստանի սատրապ է դարձել Հայկազուն-Երվանդունիների տոհմի ներկայացուցիչ *Երվանդ (Օրոնգես) III-ը*, որին էլ վիճակված էր վերականգնել Հայաստանի անկախությունը:

տության մատնում *Աքեմենյան տիրակալ Գարեհ III-ին:*

Ամենավճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Ասորեստանի հյուսիսում՝ *Գավգամելայի մոտ, Ք.ա. 331 թ. հոկտեմբերի 1-ին:* Հայերն առաջնորդում էին արեմենյան զորքի աջ թևը՝ Երվանդ (Օրոնտես) III-ի և *Փոքր Հայքի կառավարիչ Միթրատուսեսի* գլխավորությամբ: Մարտը սկսվում է առավոտյան և շարունակվում ամբողջ օրը: Ուշ երեկոյան, չդիմանալով մակեդոնական զորքի ճնշմանը, արեմենյան զորքերը սկսում են անկազմակերպ նահանջը, որը վերածվում է կենտրոնի և ձախ թևի խուճա-

*Ալեքսանդր Մակեդոնացին
Գավգամելայի ճակատամարտի ժամանակ
հռոմեական խճանկար, Պոմպեյ, Ք. ա. 1 դ.*

պահար փախուստի: Դարեհը կրկին փախուստի է դիմում:

Մակեդոնացին սկսում է հետապնդել Դարեհին, ինչը, սակայն, ձախողվում է արեմենյան բանակի աջ թևի հերոսական գործողությունների հետևանքով, իսկ ինչպես նշվել է, աջ թևի վճռորոշ ուժը հայկական զորքն էր: Հունա-մակեդոնական զորքի ձախ թևի հրամանատարն օգնություն է խնդրում Ալեքսանդրից, որը հարկադրված է լինում դադարեցնել Դարեհի հետապնդումը և թիկունքից հարձակվում է: Աջ թևի զորամասերին առաջնորդող հայոց զորքը «արագ երթով նահանջի» հրաման է ստանում և դուրս գալով ճակատամարտից՝ վերադառնում է Հայաստան:

Արժանապատվորեն հայրենիք վերադարձած հայկական զորքերը Գավգամելայի ճակատամարտից հետո՝ Ք. ա. 331 թ., վերականգնում են Հայաստանի անկախությունը՝ Երվանդ III-ը՝ Մեծ Հայքում, իսկ Միթրատապետը՝ Փոքր Հայքում: Հայերի օրինակին են հետևում նաև այլ երկրներ:

Մակեդոնական և հայկական զորքերի հաջորդ բախումը տեղի է ունենում 2-3 տարի անց, երբ Ալեքսանդրի զորքանակներից մեկը, Մենոն զորավարի գլխավորությամբ, ուղարկվում է Բարձր Հայքի ոսկու հանքերի շրջան, որը թանկարժեք մետաղների արդյունահանմամբ հռչակված էր դեռևս Ք. ա. III հազարամյակից: Ինչպես վկայում է

հույն մատենագիր *Ստրաբոնը*, հայերը ոչնչացնում են նրա բանակը, իսկ զորավարին «խեղդամահ անում»: Դրանից հետո Ալեքսանդրը նոր զորք չուղարկեց Հայաստան:

Կարճ ժամանակ անց Դարեհ III-ը սպանվեց իր մերձավորների կողմից: Արեմենյան տերությունն անկում ապրեց, իսկ Մակեդոնացին շարունակեց արշավանքը դեպի Միջին Ասիա և Հնդկաստան՝ ստեղծելով հսկայածավալ մի աշխարհակալություն, որի *մայրաքաղաքն էր Բաբելոնը*: Ալեքսանդրը մահացավ Ք. ա. 323 թվականին՝ 33 տարեկան հասակում: Նրա արշավանքներով Առաջավոր Ասիայում սկզբնավորվեց *հելլենիզմի՝ հունականության դարաշրջանը*: Հայաստանն այդ դարաշրջան մտավ լիակատար անկախությամբ:

Ալեքսանդրի մահվանից ընդամենը ութսուներեք տարի անց, ինչպես արդեն նշվել է, հունարենով գրի առնվեց Ալեքսանդրի վեպը (էպոսը), որտեղ Հայաստանը նշվում է որպես անմահության երկիր:

Հայկական թագավորությունները և Սելևկյան տերությունը: Ք. ա. 301 թ. Մակեդոնացու տերությունը բաժանվեց մի քանի մասերի, որոնցից ամենախոշորը Հայաստանին սահմանակցող *Սելևկյան տերությունն էր*:

Մինչև Ք. ա. III դ. վերջը Հայաստանը կարողացավ ոչ միայն պահպանել իր անկախությունը, այլև հակադրվել տարածաշրջանի գերտերությանը՝ Սելևկյաններին: Հայաստանին տիրելու այդ տերության բազմաթիվ փորձերն ապարդյուն անցան, քանի որ Մեծ և Փոքր Հայքերը գործում էին միասնաբար:

Ք. ա. մոտ 260-240 թթ. իշխած հայոց արքա Շամ (Սամոս) Երվանդականը կառուցեց *Կոմմագենեի Սամոսատ (Շամշատ) մայրաքաղաքը* և հատեց դրամներ, որոնք մեզ հասած առաջին հայկական արքայական դրամներն են:

Ք. ա. մոտ 240 թ. Շամին հաջորդեց նրա որդի *Արշանը*, որը կառուցեց *Արշամաշատ քաղաքը Ծոփքում*: Արշամի մասին տեղեկանում ենք, որ նա այնքան հզոր էր, որ կարողացել էր ապաստան տալ սելևկյան տիրակալի դեմ ապստամբած նրա եղբորը:

Ք. ա. III դարի վերջին նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Սելևկյանների վաղեմի ծրագրի իրագործման համար: Սելևկյան արքա Անտիոքոս III-ի զորքերը հայազգի զորավարներ Արտաշեսի և

Զարեհի գլխավորությամբ Ք. ա. 201 թ. արշավեցին Հայաստանի դեմ: *Երվանդ IV Վերջինը* (Ք. ա. մոտ 220-201 թթ.) զոհվեց մայրաքաղաք Երվանդաշատի պաշտպանության ժամանակ: Այնուհետև գրավվեց Մեծ Հայքի հոգևոր կենտրոն *Քազարանը*, որտեղ սպանվեց երկրի գերագույն քուրմ Երվազը՝ Երվանդ արքայի եղբայրը: Իրանով Ք. ա. 201 թ. Մեծ Հայքում վերջ դրվեց Հայկազունների Երվանդական նյուդի իշխանությանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ էր Ալեքսանդր Մակեդոնացին. ի՞նչ ընթացք ունեցավ նրա Արևելյան արշավանքը: Ի՞նչ մասնակցություն ունեցան հայերը Գավգամելայի ճակատամարտին: Ի՞նչ է հելլենիզմը:
2. Հիմնավորեք, որ Մակեդոնացին չի կարողացել նվաճել Հայաստանը: Ինչո՞ւ Սելևկյաններին չհաջողվեց իրականացնել Հայաստանը գրավելու ծրագիրը:
3. Ք. ա. III դարի վերջին հայկական ի՞նչ թագավորություններ կային: Երբ անկում ապրեց Հայկազունների Երվանդական թագավորությունը Մեծ Հայքում:

§ 3. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐՎԱՆԳԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Գյուղապնակությունը, արհեստագործությունը, առևտուրը: Թագավորությունը մեծ հաջողությունների հասավ գյուղատնտեսության և արհեստների զարգացման ասպարեզում: Երկրագործության համար նպաստավոր պայմաններ կային Արարատյան, Շիրակի, Տարոնի, Բագրևանդի, Բասենի դաշտերում, Վանի ավազանում և գետահովիտներում: Շարունակում էր գործել դեռ Վանի թագավորության ժամանակ ստեղծված ջրանցքների ցանցը: Զարգանում էին հացահատիկային բույսերի մշակությունը, այգեգործությունն ու խաղողագործությունը: Լեռնային ու նախալեռնային շրջանները հիանալի

հնարավորություն էին տալիս անասնապահության զարգացման համար:

Անասնապահության և երկրագործության զարգացումը նաև խթանում էր արհեստների ու առևտրի զարգացմանը:

Հույն պատմիչ և զորավար Քսենոփոնը նկարագրում է Հայաստանը որպես գյուղատնտեսական ապրանքներով բացառիկ հարուստ երկիր, որի բնակիչներն «ունենին անհրաժեշտ բոլոր տեսակի պարենի և բարիքների առարություն, մորթելու անասուններ, հաց, անուշահոտ հին գինիներ, չամիչ, ամեն տեսակի ընդեղեն»: Հույն պատմիչին հիացրել է հայերի բացառիկ հյուրասիրությունը:

Այսպես (Այսպիս) հնամասյրի պեղումների ընթացքում բացված արտեպրներից մեկը, որտեղ հայտնաբերվել են 115 հսկա կարասներ, մեծաքանակ կենցաղային այլ իրեր (մի մասը՝ սեպագիր և մեհենագիր գրություններ կրող):

Սկսած Ք.ա. IV–III հազարամյակներից՝ Հայաստանի տնտեսության մեջ կարևոր նշանակություն ուներ *մեքսադաձուլությունը*: Շարունակվում էին երկրի հարուստ մետաղահանքերի շահագործումն ու մետաղյա գործիքների լայն կիրառումը: Զարգացման բարձր մակարդակի վրա էին դարձնությունը, գինագործությունը, ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը:

Ք.ա. VI–III դարերի Հայաստանի տնտեսության մեջ մեծ դեր էր խաղում ներքին և արտաքին առևտուրը: Զարգանում էր դրամաշրջանառությունը: Մեզ են հասել երվանդ (Օրոնտես) II-ի և Տիրիբազի հատած սատրապական դրամները:

Հայաստանով էին անցնում ժամանակի միջազգային նշանակության մի քանի առևտրական ճանապարհներ:

Աքեմենյանները կառուցել էին Հին աշխարհի մեծագույն մայրուղիներից մեկը՝ 2400 կմ երկարությամբ «Արքայական ճանապարհը», որը ձգվում էր պարսից տերության մայրաքաղաքից մինչև Էգեյան ծով: «Արքայական ճանապարհի» 15 կայաններից բաղկացած մի մեծ հատված (մոտ 330 կմ) անցնում էր Հայաստանի հարավ-արևմուտքով, ինչը միջազգային առևտրին անմիջականորեն մասնակցելու բացառիկ հնարավորություն էր:

Միջազգային առևտրին Հայաստանի մասնակցության ջրային ճանապարհի մասին է վկայում հույն նշանավոր պատմիչ *Հերոդոտոսը (Ք.ա. V դար)*: Ըստ նրա հաղորդման՝ առևտուրը Հայաստանի և Միջագետքի միջև կատարվում էր Եփրատ գետով. «Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, ինչն ինձ այս քաղաքից (Բաբելոնից) հեռու թվում է ամենազարմանալին: Նավերը, որոնցով նավարկում են գեղն ի վար՝ դեպի Բաբելոն, կրոք են և ամբողջովին կաշեպար: Արմենիայում, որը Ասորեստանից վերև է, նրանք կտրում են ուռենիներ, որոնցով պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կավե ծածկով, նավի հարակի նման... Այդ նավերը պատրաստում են և շար մեծ, և առավել փոքր»:

Հայկազուն-Երվանդականների ժամանակաշրջանի հնավայրերի պեղումներից հայտնաբերվել են այլ երկրներից ներմուծված առարկաներ՝ մետաքս, բամբակ, համեմունքներ, թանկարժեք քարեր, ապակյա անոթներ և այլն: Հայաստանից արտահանվել են մետաղներ, արհեստագործական արտադրանք, գինիներ, ներկեր, կաշի, բուրդ, նժույգներ, ջրիներ և այլն:

Քաղաքները: Հայկազուն-Երվանդականների պետության մայրաքաղաք հռչակվեց *Արմավիրը*: Վանի թագավորության շրջանից շարունակում էին կարևորություն ունենալ Վանը, Էրեբու-

նին և այլ քաղաքներ: Վանի թագավորության քաղաքները ծանր հարված ստացան կիմերական և սկյութական արշավանքների ժամանակ:

Այս ժամանակաշրջանում կառուցվեցին նոր քաղաքներ, որոնցից հատկապես նշանավոր էին Արաքսի և Ախուրյանի խառնարանի մոտ Երվանդ IV-ի կառուցած *Երվանդաշար* մայրաքաղաքը, Ախուրյանի ափին գտնվող *Քազարան սրբավայր-քաղաքը*, որը երկրի հոգևոր կենտրոնն էր՝ քրմապետի նստավայրը:

Քաղաքների գլխավոր հատվածը վեր խոյացող միջնաբերդն էր, որի շուրջը տարածվում էր բուն քաղաքը, վերջինս, որպես կանոն, պարսպապատ էր: Կենտրոնական դիրք էր գրավում քաղաքի հովանավոր աստծու տաճարը: Քաղաքների հիմնական բնակչությունը կազմում էին առևտրականներն ու արհեստավորները: Քաղաքները դրամական շրջանառության կենտրոններ էին և առանցքային նշանակություն ունեին արքունիքի տնտեսության համար: Քաղաքային համայնքները պետությունից լայն ինքնավարություն էին ստանում և ազատված էին որոշ հարկերից:

Պեղական կարգը: Հայկազուն-Երվանդականների թագավորությունն իր կառավարման համակարգը ժառանգությունն ստացավ Վանի թագավորությունից: Ք.ա. VII-VI դդ. երկրի արքան կրում էր «Հայոց թագավոր» տիտղոսը: Արքան երկրի գերագույն տերն էր, գորքերի գլխավոր հրամանատարը, նրա իրավասություններն էին պատերազմ հայտարարելը, այլ երկրների հետ պայմանագրեր կնքելը, նոր քաղաքներ ու ամրոցներ հիմնադրելը և դրանք անվանակոչելը:

Արքայից հետո երկրի կարևորագույն դեմքը *քրմապետն* էր: Նա, հոգևոր գերագույն առաջնորդը լինելուց բացի, նաև երկրի *Մեծ դափավորն* էր և արքայի գլխավոր խորհրդականը: Կարևորա-

գույն այդ պաշտոնը արքայական ընտանիքի ձեռքում էր:

Արքան երկիրը ղեկավարում էր արքունիքի և արքունի գործակալների միջոցով: Հիշատակվում են գորավար-սպարապետներ, արքունի հացարարներ, մատովակներ, դպիրներ և այլն: Երվանդականների կառավարման համակարգը հիմնական գծերով նման է եղել Վանի թագավորության և հաջորդ՝ Արտաշեսյանների ու Արշակունիների կառավարման համակարգերին:

Ք.ա. 521-331 թթ. Հայաստանում շարունակում էին իշխել Հայկազուն-Երվանդականները, որոնք ենթարկվում էին Աքեմենյաններին՝ սատրապի կարգավիճակով: Հայաստանի արևմտյան մասն ուներ իր կառավարիչը (հյուպարքոս), որը ենթարկվում էր սատրապին: Ամեն գյուղ ուներ իր գյուղապետը:

Թագավորության փարածքը, վարչական բաժանումը և բանակը: Հայկազուն-Երվանդականների թագավորության սահմանները հյուսիս-արևելքում հասնում էին Կուր գետ, հյուսիս-արևմուտքում՝ Սև ծով, արևելքում՝ Մարաստան, իսկ հարավում՝ Հյուսիսային Միջագետք:

Առաջին անգամ Ք.ա. IV դարում Գավգամելայի ճակատամարտի առնչությամբ Հայաստանի տարածքում հիշատակվում են *Մեծ և Փոքր Հայքերը*՝ որպես առանձին վարչական միավորներ, որոնք անկախ

Էլամերեն սեպագիր սալիկ Արմավիրից
Ք.ա. V-IV դդ.

թագավորություններ հռչակվեցին այդ ճակատամարտից հետո (Ք.ա. 331 թ.):

Հայկազուն-Երվանդականների օրոք ռազմադաշտ դուրս բերվող հայոց բանակի թիվը 48 հազար էր (8 հազար հեծելազոր և 40 հազար հետևակ): Ամբողջ հայկական զինուժի թիվը, բնականաբար, պետք է ավելին լիներ, քանի որ ռազմադաշտ դուրս բերվող զորքից բացի, մեծ քաղաքներում և ամրոցներում մշտապես մնում էին կայազորներ:

Հեծելազորը, որը բանակի գլխավոր հարվածային ուժն էր, համալրվում էր

ազատների դասի ներկայացուցիչներով: Նրանք զինված էին նիզակներով, սրերով, վահաններով, նետ ու աղեղներով: Հետևակը կազմում էր բանակի մեծ մասը և բաղկացած էր նետաձիգներից, նիզակակիրներից, սակրավորներից ու տեգակիրներից: Պատերազմի ժամանակ, անհրաժեշտության դեպքում, բանակը կարող էր համալրվել աշխարհագորային զորամասերով, որոնք հավաքագրվում էին ազատ համայնական գյուղացիներից, և որոնց առաջնորդում էին գավառակալ իշխանները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայկազուն-Երվանդականների օրոք գյուղատնտեսության ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած: Նշե՛ք փաստեր, որոնք վկայում են, որ Հայաստանում զարգացած էր ներքին և արտաքին առևտուրը:
2. Ի՞նչ նշանավոր քաղաքներ կային Երվանդականների օրոք: Ներկայացրե՛ք քաղաքի կառուցվածքն ու նշանակությունը:
3. Կառավարման ի՞նչ համակարգ ուներ Հայկազուն-Երվանդականների պետությունը: Ո՞ւմ օգնությամբ էր արքան իրականացնում կառավարումը:
4. Որո՞նք էին հայոց թագավորության սահմանները: Ներկայացրե՛ք հայկական բանակը. ի՞նչ զորատեսակներից էր այն բաղկացած, ինչպե՞ս էր հավաքագրվում և համալրվում:

Լրացուցիչ նյութ

Քսենոփոնը Հայաստանի մասին (հապավածներ «Անարասիս» գրքից)

Ջորավարները որոշեցին, որ պետք է իջնել լեռների միջով դեպի կարդուխների երկիրը*, քանզի ասել էին, թե նրանց երկրով անցնելուց հետո կհասնեն Արմենիա, որին իշխում էր Օրոնտեսը,** և որը մեծ էր ու հարուստ...

Տներն այստեղ գետնափոր էին. մուտքը՝ ինչպես ջրհորի բերան, իսկ ներքևի մասն՝ ընդարձակ: Մինչդեռ անասունների համար մուտքը փորված էր (հողի մեջ), մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով... Այնտեղ կային նաև ցորեն ու գարի և ընդդեմ և կավանոթների մեջ զարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ... այն շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին, իսկ սովոր մարդու համար շատ ախորժելի ընկալիք էր...

Խեյրիսոփոսն ու Քսենոփոնը փոխադարձաբար իրար ողջունելուց հետո սկսեցին միասին հարցուփորձել գեղջավազին պարսկերեն խոսող թարգմանի միջոցով, թե այդ ինչ երկիր էր: Նա ասաց, թե Արմենիան է:

* Այսինքն՝ Կորդվաց աշխարհը:

** Խոսքը Երվանդ II-ի մասին է:

ԳԼՈՒԽ 3. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՆՈՐ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆՈՒՄԸ: ԱՐՏԱՇԵՍ 1

Արտաշես I-ի գահակալումը: Ք.ա. III դ. վերջերին Սելևկյաններին կարճ ժամանակով հաջողվեց իրենց գերիշխանությունը հաստատել հայկական չորս թագավորությունների վրա: Մեծ Հայքում Ք. ա. 201 թ. սելևկյան կառավարիչ էր նշանակվել հայ մեծատոհմիկ Արտաշեսը, իսկ Ծոփքում՝ Զարեհը:

Սելևկյաններն ընդարձակ ծրագրեր էին մշակել Փոքր Ասիան ամբողջությամբ գրավելու ուղղությամբ: Տարածաշրջանի նկատմամբ իր հավակնություններն ուներ նաև Հռոմեական հանրապետությունը: Այսպիսով՝ կողմերի միջև զինված ընդհարումն անխուսափելի էր: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Ք.ա. 190 թ. Մազնեսիա քաղաքի մոտ: Հռոմեացիները համոզիչ հաղթանակ տարան Սելևկյան Անտիոքոս III թագավորի մեծաքանակ զորքերի նկատմամբ: Երկու տարի անց՝ Ք.ա. 188 թ., կողմերի միջև կնքվեց *Ապամեայի հաշտության պայմանագիրը*, որով փոխվեց ուժերի հարաբերակցությունը Արևելքում և շրջադարձային եղավ համաշխարհային պատմության մեջ:

Իեռևս Ք.ա. 189 թ. անկախ էին հռչակվել Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը, Ծոփքը և Կոմմագենեն: Հայկական անկախության կերտողներ դարձան Մեծ Հայքում Արտաշեսը, Ծոփքում Զարեհը:

Արտաշեսը Հին աշխարհի ակառքավոր ռազմական ու քաղաքական գործիչներից է: Նա ունեցել է միջազգային լայն ճանաչում և հեղինակություն: Արտաշեսի մասին տեղեկություններ են պահպանվել հայկական, հունահռոմեական, վրացական սկզբնաղբյուրներում, արամեատառ վիճագիր արձանագրություններում:

Արտաշես I

Արտաշեսը ծնվել է մոտ Ք. ա. 230 թ. տոհմիկ ազնվական Զարեհի ընտանիքում: Մազնեսիայի ճակատամարտից հետո հռչակելով Հայաստանի անկախությունը՝ դարձել է նրա թագավորն ու հիմք դրել նոր՝ *Արտաշեսյան արքայատանը*: Թագավոր հռչակվելուց հետո իրեն կոչել է Երվանդական արքայատան շառավիղ:

Հայկական հողերի վերամիավորումը: Արտաշեսի՝ գահ բարձրանալու պահին Մեծ Հայքի թագավորության տարածքը պարփակված էր միայն Հայաստանի կենտրոնական նահանգների սահմաններում: Հայկական բազմաթիվ երկրամասեր գրավել էին հարևան երկրները՝ Մարաստանը, Վիրքը, Գոնատոսը, Սելևկյան տերությունը և այլ երկրներ: Արտաշեսն իր առջև խնդիր է դնում իրականացնելու հայրենիքի վերամիավորման կարևորագույն ծրագիրը:

Հույն աշխարհագետ *Սփրաբոնը* մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Արտաշեսի այդ միավորիչ գործունեության մասին: Նա իր թագավորության սկզբում արշավում է դեպի արևելք և հասնում Կասպից ծովի ափերը, որի շնորհիվ Մեծ Հայքին են միացվում *Փայրակարանը* և *Կասպեից* երկիրը: Այնուհետև արշավում է դեպի հյուսիս, որտեղ հարևան Վիրքը գավթել էր հայկական *Գուգարք նահանգը*: Արտաշեսի հանձնարարությամբ Սմբատ Բագրատունի գորավարը, ջախջախելով վրացական բանակը, վերադարձնում է գավթած տարածքները: Վրացական աղբյուրը հավաստում է, որ վրացիները պարտավորվում են «դրամ հատել Արտաշես արքայի պատկերով» և անհրաժեշտության դեպքում նրան գորք տրամադրել: Արևմուտքում Արտաշեսը Մեծ Հայքին է վերադարձրել *Կարնո երկիրը, Եկեղիք ու Դերջան գավառները*, իսկ հարավում՝ Սելևկյանների դեմ մղված երկարատև ու համառ կռիվներից հետո՝ *Տնորիք երկրամասը*:

Ծովքի և Կոմագենեի հայկական թագավորությունները Մեծ Հայքին միավորելու Արտաշեսի ջանքերն այդ ժամանակ հաջողություն չունեցան:

Արտաշեսի միավորիչ գործունեության շնորհիվ հայկական տարածքների մեծ մասը, ինչպես նախորդ համահայկական թագավորությունների ժամանակ, վերամիավորվեց մեկ ընդհանուր պետության մեջ: Պատահական չէ, որ դեպքերի ժամանակակից հույն պատմագիր Պոլիբիոսը Արտաշեսին անվանում է «Արմենիայի մեծագույն մասի տիրակալ», իսկ Ստրաբոնը հավաստում է, թե «Հայաստանն... անել է Արտաշեսի ջանքերով..., և ուստի այստեղ բոլորը միալեզու են», այսինքն՝ հայալեզու:

Հայկական երկրամասերի վերամիավորումը ունեցավ ազգային-քաղաքական կարևոր նշանակություն:

Մեծ Հայքի միջազգային հեղինակության անը: Արտաշեսի օրոք Մեծ Հայքը դարձավ Առաջավոր Ասիայի ազդեցիկ պետություններից մեկը: Այսպես, երբ *Ք.ա. 183-179 թթ.* պատերազմ բռնկվեց Փոքր Ասիայում մի կողմից՝ Պոնտոսի ու Փոքր Հայքի, իսկ մյուս կողմից՝ Կապադովկիայի, Բյուրանիայի ու նրանց դաշնակիցների միջև, Արտաշես I-ը, պահպանելով չեզոքություն, ակտիվորեն ներազդեց կողմերի վրա, և կնքվեց հաշտության պայմանագիր: Դիվանագիտական նուրբ ու ճշգրիտ քայլերով Արտաշեսը կարողացավ պայմանագրում հատուկ կետ մտցնել, որով Պոնտոսի հաշվին ընդարձակվեց Փոքր Հայքի տարածքը: Դա, անշուշտ, հետագայում Փոքր Հայքն իր թագավորությանը միացնելու հեռահար քայլ էր:

Արտաշեսը *Ք.ա. 165 թ.* վճռական հակահարված տվեց Սելևկյան Անտիոքոս IV-ին, որը փորձում էր Հայաստանը ենթարկել Սելևկյանների գերիշխանությանը: Արտաշեսը շարունակեց քայլերը Մերձավոր Արևելքում այդ պետության դիրքերը թուլացնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով նա օժանդակեց Մարաստանի սատրապ Տիմարքոսի հակասելևկյան ապստամբությանը (*Ք.ա. 162-160 թթ.*), որը զգալիորեն թուլացրեց Սելևկյան տերության հիմքերը:

Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը: Արտաշեսի ջանքերով Հայաստանը դարձավ ընդարձակ և ուժեղ պետություն, որը, բնականաբար, կարիք էր զգում նաև ներքին բարեփոխումների: Արտաշեսն անհապաղ ձեռնամուխ եղավ տնտեսության, մշակույթի, ռազմական, վարչաքաղաքական և այլ բնագավառներում բարեփոխումների իրականացմանը:

Արտաշեսի վերափոխիչ գործունեության մեջ կարևոր տեղ է գրավում *Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը*: Արևելքում տարածված սովորույթ էր,

Տեսարան Արտաշատ մայրաքաղաքի հնավայրից

երբ արքայատոհմը, գահ բարձրանալով, մայրաքաղաք էր կառուցում: *Արտաշատը կառուցվել է մոտ Ք.ա. 185 թ.* Արարատյան դաշտում՝ Երասխ և Մեծամոր գետերի ջրկիցում: *Մովսես Խորենացին* այդ մասին վկայում է. «*Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղ, բրուրը հավանելով, քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ*»: Իսկ Ք. հ. I–II դդ. ապրած հույն պատմիչ *Պլուտարքոսը* հավաստիացնում է, թե Արտաշատի տեղանքն ընտրել է Կարթագենի հռչակավոր զորավար *Հաննիբալը*, որն այդ ժամանակ քաղաքական ապաստան էր ստացել Հայաստանում: Արտաշեսի առաջարկությամբ Հաննիբալը գլխավորել է քաղաքի շինարարական աշխատանքները, որոնք ընթացել են նախապես կազմված հատակագծով. «*Կառուցվեց մեծ և շատ գեղեցիկ մի քաղաք, որին թագավորը րվեց իր անունը և այն հռչակեց Հայաստանի քաղաքամայր*»:

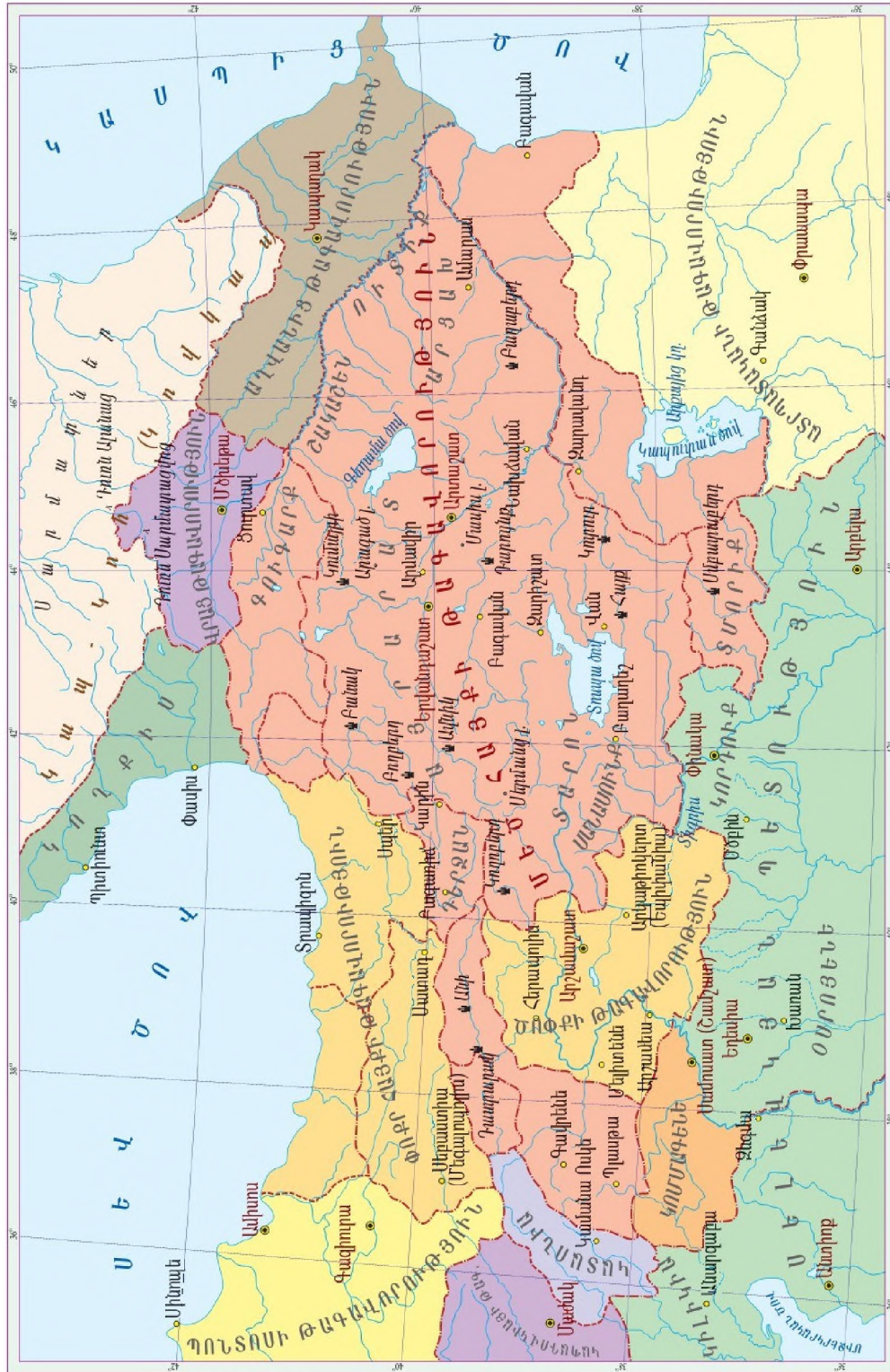
Եվ իրոք, հնագիտական պեղումները, որ ընթանում են ներկայիս Խոր Վիրապի շրջակայքում, ցույց տվեցին, որ

քաղաքը կառուցվել է հատակագծով: Արտաշատը շրջափակված է եղել բարձր, հզոր պարիսպներով, խրամով և պատվարով: Նաև քաղաքի անառիկ դիրքը նկատի ունենալով է, որ հունահռոմեական պատմիչներն այն անվանել են «*Հայկական Կարթագեն*»: Մայրաքաղաքը բնակեցնելու համար այստեղ են տեղափոխել Երվանդաշատի, Արմավիրի բնակչության և ռազմական արշավանքների ժամանակ գերեվարվածների մի մասին: Արտաշատը կառուցվել է առևտրական նշանավոր տարանցիկ մայրուղիների խաչմերուկում, և պատահական չէ, որ այն շուտով դարձել է Առաջավոր Ասիայի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կարևորագույն կենտրոններից մեկը:

Արտաշեսը կառուցել է նաև այլ քաղաքներ՝ *Ջարեհավան*, *Ջարիշատ* և այլն: Վերջիններս անվանվել են ի պատիվ նրա հոր՝ Ջարեհի:

Հողային բարեփոխումը: Արտաշեսի օրոք խիստ սրվել էին հողի մասնավոր սեփականատերերի և գյուղական համայնականների միջև հակասություն-

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐՏԱՅԵՆ ԱԻ ՕՐՈՒՔ (Բ. Ա. 189-160 ԹԹ.)

ները: Ագարակատերերն անարգել զավթում էին համայնական հողերն ու գյուղացիներին զրկում իրենց գոյությունը պահպանելու միակ միջոցից: Բնականաբար, հողագուրկ գյուղացին այլևս չէր կարող հարկ վճարել պետությանը, դեռավել շահագրգռված չէր զինվորագրվելու բանակին: Համայնական հողերի հետագա և անզուսպ յուրացումը տեղիք էր տալիս զինված ընդհարումների: Պետությունը չէր կարող անտարբեր դիտողի դերում լինել:

Մոտ *Ք. ա. 180 թ.* Արտաշեսը հրապարակում է հրամանագիր *հողային բարեփոխման* վերաբերյալ: 'Իրա համաձայն' մասնավոր հողային տնտեսությունների (ագարակներ) սահմանները հստակորեն սահմանազատվում են համայնքին պատկանող հողերից: Այս հրամանագիրը մի կողմից՝ օրինականացնում էր ագարակատերերի մինչ այդ կատարած զավթումները, իսկ մյուս կողմից՝ պահպանում էր համայնքային սեփականությունը: Հողային բարեփոխման վերաբերյալ Պատմահայրը վկայում է, թե «Արտաշեսը հրամայել է որոշել գյուղերի և ագարակների սահմանները..., կոփել է տվել քառակուսի քարեր և տնկել հողի մեջ»: Սահմանաքարերից շուրջ քսանը, որ ունեն Արտաշեսի անունով արամեերեն արձանագրություններ, հայտնաբերվել են Հայաստանի Հանրապետության տարբեր շրջաններում: Դրանցից

Սահմանաքար համարվող քարե արամեադարձ կոթողներ

մի քանիսն այժմ ցուցադրվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում:

Ռազմավարչական և այլ բարեփոխումներ: Արտաշեսի կարևորագույն բարեփոխումներից է *ռազմականը*: Ստեղծվեց հայկական կանոնավոր ու լավ զինված բանակ: Հայրենիքի սահմանների պաշտպանությունը պատշաճ կազմակերպելու համար նա ստեղծեց չորս *գորավարություններ*: «Արտաշեսը,— գրում է Մովսես Խորենացին,— զորքի իշխանությունն էլ չորս մասի է բաժանում. արևելյան կողմի զորքը թողնում է (իր որդի) Արտավազդին, արևմտյանը փայխ է (իր որդի) Տիրանին, հարավայինը վարսահում է (իր գորավար) Սմբատին, իսկ հյուսիսայինը՝ (իր որդի) Ջարեհին»:

Երկրի կառավարումը դյուրացնելու նպատակով Արտաշեսն այն բաժանեց *120 գավառների*, որ հունահռոմեական հեղինակներն անվանում են *սպրապեգիաներ*, իսկ դրանց կառավարիչներին՝ *սպրապեգոսներ*:

Կարգավորվել են նաև արքունի գործակալությունները, որոնցից կարևորագույնները՝ *սպարապետությունը և հազարապետությունը*, հանձնվել են արքայի մերձավորներին:

Հարևան հելլենիստական պետությունների օրինակով Արտաշեսը սահմանել է նաև թագավորի և նրա նախնիների պաշտամունքը: Արտաշատում կառուցել է *Հայոց աշխարհի հովանավոր Անահիտ աստվածուհու տաճարը*, որտեղ կանգնեցվել են թագավորի նախնիների արձանները: Տաճարներ են կառուցվել նաև Հայաստանի այլ քաղաքներում: Նման ձեռնարկները պետք է ժողովրդի աչքում բարձրացնեին թագավորական իշխանության հեղինակությունը:

Արտաշեսը կարգադրել է ճշգրտել հայկական օրացույցը, հստակեցնել տոմարը, կազմակերպել նավագնացություն լճերի և նավարկելի գետերի վրա:

Նա իրականացրել է նաև այլ բարեփոխումներ:

Կատարած բազմաթիվ նշանավոր գործերի համար դեռ իր կենդանության ժամանակ Արտաշեսն աստվածացվել է. նա մեծարվել է «Բարի», «Բարեպաշտ», «Աշխարհակալ» տիտղոսներով: Նրա մասին ժողովուրդը ստեղծել է երգեր, վեպեր, որոնց մի մասը գրի է առել Մովսես Խորենացին և ի պահպանություն թողել սերունդներին («Արտաշես և Սաթենիկ», «Արտաշես և Արտավազդ» և

այլն): Այդ երգերում գովերգվել են նրա իմաստությունը, քաջությունը, բարությունը, շինարարական գործունեությունը, շեշտվել է նրա անհուն սերը հայրենիքի նկատմամբ: Արտաշեսի հանդեպ ժողովրդի սերն արտահայտվել է նաև նրանով, որ հետագայում հայերն իրենց սիրելի թագավորներին տվել են «Արտաշես» պատվատիտղոսը (Ջենոն, Տրդատ I և այլք):

Արտաշեսը մահացել է շուրջ Ք.ա. 160 թվականին՝ 70 տարեկան հասակում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ հետևանքներ ունեցան Մագնեսիայի ճակատամարտը և Ապամեայի հաշտության պայմանագիրը Հայաստանի համար:
2. Ո՞վ էր Արտաշես I-ը: Ներկայացրե՛ք Արտաշես I-ի միավորիչ գործունեությունը:
3. Ինչ դիրքորոշում ուներ Արտաշես I-ը և ինչ քաղաքականություն էր վարում տարածաշրջանում՝ Ք. ա. 183–179 թթ. ընթացած պատերազմի հետ կապված:
4. Համառոտ ներկայացրե՛ք Արտաշես I-ի իրականացրած բարեփոխումները և գնահատե՛ք դրանց նշանակությունը:
5. Հիմնավորե՛ք, որ Արտաշեսը ռազմական ու քաղաքական նշանավոր գործիչ էր:

§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ: ՏԻԳՐԱՆ ԻՄ ՄԵԾ

Տիգրան II-ի գահակալությունը:

Արտաշես I-ը իր հաջորդներին թողել էր տնտեսապես բարգավաճ, հարուստ և ռազմապես հզոր երկիր: Նրան հաջորդել է որդին՝ *Արտավազդ I-ը* (Ք. ա. 160–115 թթ.), որը թագավորում էր խաղաղությանմբ: Ք.ա. II դ. վերջին Հայաստանը ենթարկվում է հետզհետե հզորացող հարևան *Պարթևստանի* Միհրդատ II թագավորի հարձակումներին: Թեև հայկական բանակը կարողանում է հետշարժվել պարթևներին և պահպանել Հայաստանի անկախությունը, սակայն անժառանգ Արտավազդը ստիպված է լինում իր եղբորորդուն՝ Տիգրանին

(ապագա Տիգրան II Մեծը), պատանդ տալ պարթևներին:

Արքայազն Տիգրանը ծնվել էր մոտ Ք. ա. 140 թվականին: Նա Հայաստան վերադառնալու հնարավորություն ստանում է հոր՝ Տիգրան I-ի (Ք.ա. 115–95 թթ.) մահից հետո, երբ արդեն 45 տարեկան էր: Ազատության գինը Մեծ Հայքի հարավարևելքում գտնվող «Յոթանասուն հովիտներ» կոչված տարածքի գիջումն էր Միհրդատ II-ին: Հունահռոմեական սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ *Տիգրանը թագադրվել է Աղձնիքի նշանավոր սրբավայրերից մեկում*, ուր հետագայում կառուցվել է Տիգրանակերտ քաղաքը:

*Տիգրան Մեծի դրամներից.
դիմերեսը և դարձերեսը*

Տիգրան II-ը (Ք.ա. 95–55 թթ.) շարունակում է իր պապի՝ Արտաշես I-ի միավորիչ գործունեությունը: Ք.ա. 94 թ. նրա բանակը մտնում է **Ծոփք**: Ռազմական ընդհարման ժամանակ սպանվում է տեղի թագավոր Արտանեսը: Ծոփքի վերամիավորումով Մեծ Հայքը դուրս է գալիս Արևմտյան Եփրատի ափերը, որից այն կողմ տարածվում էր Կապադովկիայի թագավորությունը:

Հայ-պոնտական դաշինքը և Կապադովկիայի նվաճումը: Հայկական պետության ներուժն ու ռազմական հզորությունը թույլ էին տալիս լուծել նաև ռազմավարական բարդ խնդիրներ, որոնք բխում էին Հայաստանի ազգային-պետական շահերից: Ծոփքից հետո օրակարգի հարց է դառնում Մեծ Հայքի հարավարևմտյան սահմանային երկրամաս Կորդուքի և Եփրատից արևմուտք ու Սև ծով ձգվող Փոքր Հայքի միավորու-

մը: **Կորդուքի** միացումը տեղի է ունենում նույն՝ Ք.ա. 94 թվականին: Ի տարբերություն Ծոփքի՝ տեղի թագավորը մնում է գահին՝ պարտավորվելով կատարել վասալական տարբեր պարտականություններ:

Ավելի բարդ էր Փոքր Հայքի հարցը: Հայկական այս թագավորությունը դեռևս Ք. ա. 112 թ. ռազմակալվել էր հարևան Պոնտոսի կողմից: Վերջինս Փոքր Ասիայի հզոր պետություններից էր, ուներ լավ վարժեցված ու մարտունակ բանակ: Բնականաբար, Փոքր Հայքի միավորման հարցը կարելի էր լուծել միայն ռազմական բախման միջոցով: Դա շատ լավ էր հասկանում նաև Պոնտոսի թագավոր **Միհրդատ VI Եվպատորը**: Վերջինս ուներ Փոքր Ասիայի բոլոր երկրները գրավելու և մի մեծ հելլենիստական պետություն ստեղծելու ծրագիր: Այդ ծրագրի գլխավոր խոչընդոտը Հռոմն էր: Եվ պատահական չէ, որ Միհրդատ Եվպատորը որոշեց դաշնակցել Տիգրան II-ի հետ:

Տիգրանը Հռոմի հետ որևէ վիճելի խնդիր չունեց: Սակայն Միհրդատ Պոնտացու հետ դաշինքը կնպաստեր Մեծ Հայքի աշխարհակալական ծրագրի իրագործմանը: Ուստի Միհրդատը և Տիգրան II-ը արագ համաձայնության եկան միմյանց հետ: **Բնականաբար, Փոքր Հայքի հարցը մոլվեց հեղին պրան**:

Ք. ա. 94 թ. Արտաշատ ժամանեցին պոնտական բանագնացները: Կնքվեց **հայ-պոնտական պայմանագիր**, որի համաձայն՝

1. Հայաստանը գործողությունների ազատություն էր ստանում հյուսիսում, հարավում և արևելքում, իսկ Պոնտոսը՝ արևմուտքում:

2. Կողմերը միացյալ ուժերով հարձակվելու էին Կապադովկիայի վրա, որի տարածքը պետք է ստանար Պոնտոսը, իսկ շարժական գույքն ու բնակչությունը՝ Հայաստանը:

Տեսարան Կապադովկիայից

3. Դաշինքն ամրապնդելու նպատակով Միհրդատն իր դուստր Կլեոպատրային կնության էր տալիս Տիգրան II-ին:

Հավատարիմ հայ-պոնտական դաշինքին՝ *Ք.ա. 93 թ.* հայկական զորքերը ներխուժում են Կապադովկիա և գրավում այն: Տեղի գահընկեց թագավորն ապավինում է Հռոմի օգնությանը: *Ք.ա. 92 թ.* հռոմեական բանակը նշանավոր զորավար *Սուլլայի* հրամանատարությամբ մտնում է Կապադովկիա, և հայկական զորքը թողնում է այդ երկրի տարածքը: Սակայն Տիգրանն այստեղից տանում է հսկայական ավար և մեծ թվով գերիներ:

Նույն՝ *Ք.ա. 92 թ.* է վերաբերում նաև հյուսիսային և հյուսիսարևելյան հարևան երկրների՝ *Վիրքի* և *Ադվանքի* հպատակեցումը: Տիգրանը երկու երկրների թագավորներին էլ հեռատեսորեն թողնում է գահին՝ ստիպելով նրանց ընդունել իր գերիշխանությունը:

Հայ-պարթևական պայտերագրը:

Տիգրան II-ի հաջողությունները և հայպոնտական դաշինքը Հռոմին ստիպում են մերձեցման եզրեր փնտրել Պարթևստանի հետ: *Ք.ա. 92 թ.* սկսվում են հռոմեա-պարթևական բանակցություններ, որոնք ավարտվում են Հայաստանի դեմ ուղղված պայմանագրի կնքմամբ: Հռոմի և Պարթևստանի միջև սահմանային գետ է ճանաչվում Եփրատը:

Ք.ա. 88 թ. մահացավ Պարթևստանի Միհրդատ II թագավորը, և գահ բարձրացավ Գոդերձ II-ը: *Հաջորդ փարի* հայկական բանակը ներխուժեց Պարթևստանի դաշնակից *Մարասրան*, որը գրավվեց առանց դժվարության: Տեղի Միհրդատ թագավորը հավատարմության երդում տվեց հայոց թագավորին և փոխարենը հետ ստացավ ոչ միայն գահը, այլև ամուսնացավ Տիգրան II-ի դստեր հետ:

Շարժվելով հարավ-արևելք՝ հայկական բանակը գլխովին ջախջախեց

պարթևների զորքը, գրավեց թագավորանիստ *Էկրատանը*: Գոդերձ II-ը ստիպված էր հաշտություն խնդրել, որը կնքվեց նույն՝ *Ք. ա. 87 թվականին*: Այս պայմանագրի համաձայն՝

1. Պարթևտանը վերադարձնում էր Հայաստանից խլված 70 հովիտները:

2. Հօգուտ Հայաստանի պարթևները հրաժարվում էին Մարաստանից և Հյուսիսային Միջագետքից:

3. Պարթևների արքան հրաժարվում էր «արքայից արքա» տիտղոսից, որն այսուհետև կրելու էին Տիգրանն ու նրա հաջորդները:

Այս պայմանագրով պարթևները փաստորեն ճանաչում էին Հայաստանի գերիշխանությունը:

Այնուհետև Տիգրանը Հայկական թագավորությանն է միացնում պայմանագրով իրեն անցած *Ադիաբենեն, Միզդոնիան* և *Օսրոյենեն*:

Ասորիքի գրավումը: Նշված իրադարձությունների ժամանակ երբեմնի հզոր Սելևկյան թագավորությունն ապ-

րում էր խոր ճգնաժամ: Չկարողանալով հաղթահարել այդ ճգնաժամը՝ երկրի ավագանին ելքը տեսնում էր արտաքին ուրեկ հզոր տիրակալի իշխանությունն ընդունելու մեջ: Հնարավոր թեկնածուներն էին Եգիպտոսի Պտղոմեոս XI, Պոնտոսի Միհրդատ VI Եվպատոր և Տիգրան II թագավորները:

Այն բանից հետո, երբ Տիգրանը գրավեց Հյուսիսային Միջագետքը, Հայկական տերությունն ընդհուպ սահմանակցեց Սելևկյան պետությանը: Դժվար չէր կռահել Տիգրանի հաջորդ քայլը: Սելևկյան ավագանին ևս դա շատ լավ էր հասկանում և, բնականաբար, որոշում ընդունեց Տիգրանին հրավիրել բազմելու սելևկյան գահին: Տիգրանի առավելությունն այլ թեկնածուներից, ըստ պատմիչի խոսքերի, «ազմական հզոր ուժ ունենալու մեջ» էր:

Ք. ա. 84 թ. հայկական բանակներն առանց դիմադրության մտան *Ասորիք*: Երկրի մայրաքաղաք *Անպիոքը* լայնորեն բացեց իր դարպասները հայոց

Տիգրան Մեծը՝ շրջապարզված իրեն ուղեկցող չորս թագավորներով.
Ջ. Ֆուգարո, 1885 թ.

արքայի առջև: Տիգրանը բազմեց Սելևկյանների գահին ու այստեղ խաղաղությամբ իշխեց *17 տարի*: Հայկական բանակը միաժամանակ գրավեց նաև *Կոմմագենեն, Դաշտային Կիլիկիան* և *Փյունիկիան*: Մեծ Հայքի գերիշխանությունն ընդունեցին նաև *Հրեաստանը, արարական ցեղերը, Նաբաթեա* թագավորությունը և մի քանի այլ երկրներ ու ժողովուրդներ:

Հայկական բանակը *Ք. ա. 71 թ.* բավականին դժվարությամբ կարողացավ գրավել Միջերկրական ծովի ափին գտնվող, Եգիպտոսին սահմանակից *Պարոմայիս* քաղաքը: Այստեղ գերի վերցվեց Սելևկյանների Սելենե թագուհին, որը հետագայում մահապատժի ենթարկվեց:

Այսպիսով՝ Հայաստանը դուրս եկավ և ամրապնդվեց Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին, որը զարգացման լայն հեռանկարներ էր բացում: Սյուսկողմից Հայկական տերության սահմանները հասան Եգիպտոս, որը նույնպես հայտնվեց Տիգրան II-ի հետաքրքրությունների կիզակետում: Դրա ապացույցն է այն, որ Պտղոմեոս XII-ը Եգիպտոսում գահ բարձրացավ Տիգրան II-ի օժանդակությամբ:

Հայկական տերության փարսաձրք, բնույթը, բնակչությունը: Տիգրան Մեծի նվաճումների հետևանքով Առաջավոր Ասիայի քաղաքական քարտեզը փոխվեց: Նախորդ գերտերությունները՝ Սելևկյան պետությունն ու Պարթևստանը, իրենց դիրքերն ու տարածաշրջանում խաղացած դերը զիջեցին *Հայկական տերությանը*: Վերջինս տարածվում էր Եգիպտոսից և Կարսի ծովի ափերից մինչև Կովկասյան Մեծ լեռները, Միջերկրական ծովից մինչև Կասպից ծով:

Հայկական տերությունը բազմազգ երկիր էր: Ինչպես հույն պատմիչն է հավաստում, Տիգրան II-ի տերության մեջ խոսում էին 15-ից ավելի լեզուներով: Այն կազմված էր *արևելահայերի* հատված-

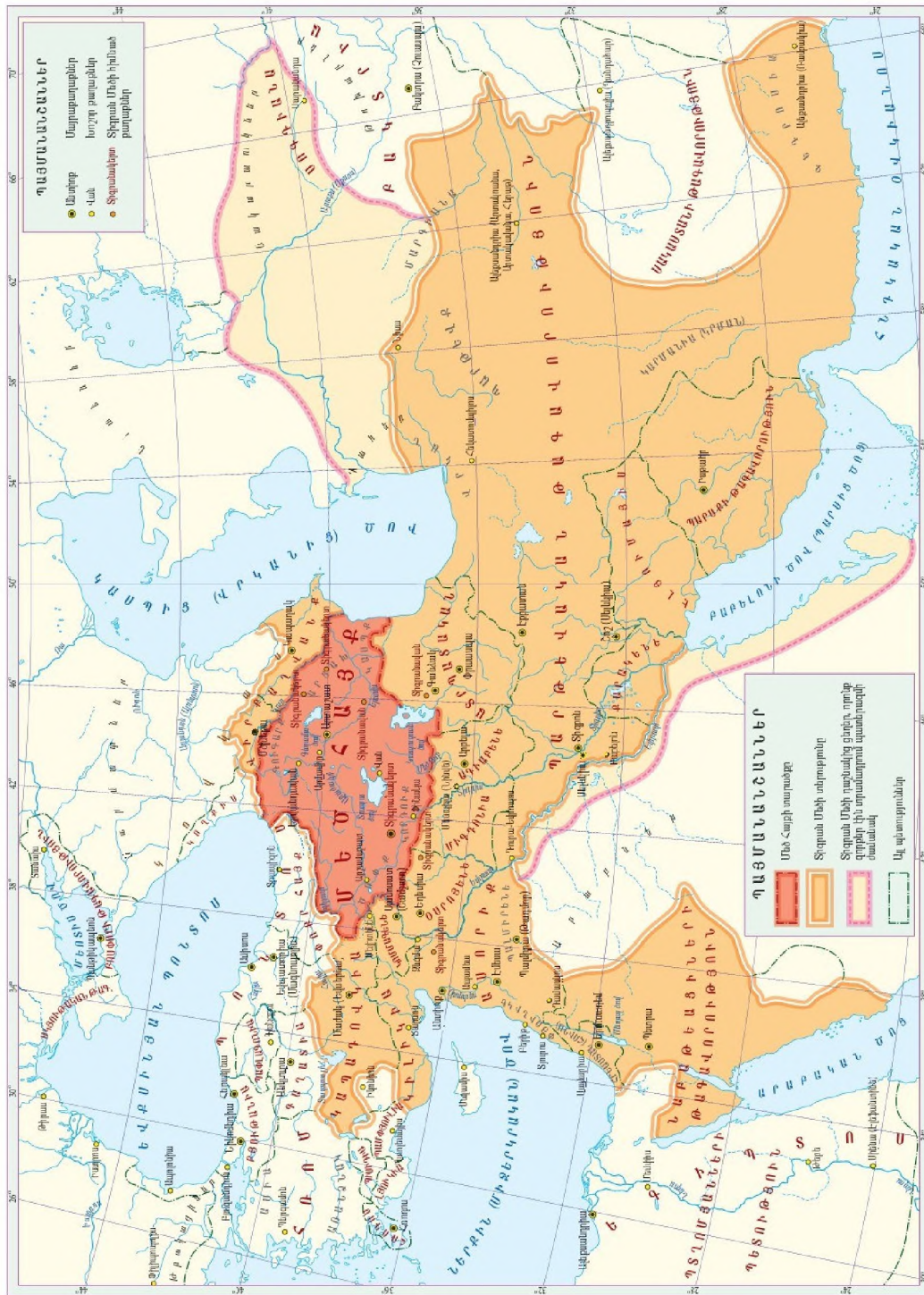
ներից: *Առաջինը* բուն հայկական հողերն էին (Մեծ Հայք, Կոմմագենեն)՝ շուրջ 360 հազ. քառ. կմ տարածքով: *Երկրորդը* հպատակ թագավորություններն էին՝ Վիրք, Աղվանք, Մարաստան, Ադիաբենե, Օսրոյենե, Պարսիկիա, Ասորիք, Կիլիկիա՝ շուրջ 400 հազ. քառ. կմ տարածքով: *Երրորդը* Հայաստանի քաղաքական ազդեցության ոլորտում գտնվող երկրներն էին՝ Պարթևստան, Նաբաթեա, Հրեաստան, Ամուդարյայի ստորին ավազանի սկյութական ցեղերը, Պարսից ծոցի և Կարմիր ծովի ափերին բնակվող արաբները՝ ավելի քան 2 մլն քառ. կմ տարածքով:

Այսպիսով՝ Տիգրան II-ը դարձավ Առաջավոր Ասիայի մեծագույն մասի տիրակալը: *Հայոց տերության փարսաձրք, ենթակա երկրներով հանդերձ, կազմում էր շուրջ 3 մլն քառ. կմ, որը փաստն անգամ գերազանցում էր Մեծ Հայքի փարսաձրք:*

Հայկական տերությունը հելլենիստական պետություն էր՝ նման Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Սելևկյանների տերություններին: Այն զարգացման ամենատարբեր աստիճանների վրա գտնվող երկրների մի ամբողջություն էր: Տերության միջուկը, բնականաբար, կազմում էր *Մեծ Հայքը*, որտեղ ապրում էր հայ ժողովրդի հիմնական զանգվածը, գտնվում էին տերության քաղաքական ու տնտեսական նշանավոր կենտրոնները:

Տերության տնտեսապես ամենազարգացած շրջանը *Ասորիքն* էր՝ Անտիոք մայրաքաղաքով: Միջազգային տարանցիկ առևտրի կենտրոններ էին Փյունիկիայի քաղաքները: Հարուստ և հռչակավոր էին *Դամասկոսը, Հալեպը*, ինչպես նաև Կիլիկիայի *Տարսոն, Ադանա* և այլ քաղաքներ: Տիգրան II-ն Ասորիքի թագավորական իշխանությունը կենտրոնացրեց իր ձեռքում: Այդ երկիրը կառավարվում էր հատուկ փոխարքայի կողմից, որի նստավայրը Անտիոքն էր: Այստեղ

ՏԵԳՐԱՆ ՄԵՐ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

փոխարքա-կառավարիչ նշանակվեց Տիգրանի մերձավորագույն զինակիցներից *Քազարարը*: Տիգրանի կրտսեր եղբայր *Գուրասը* նշանակվեց *Հյուսիսային Միջագետքի փոխարքա*, որի նստավայրը *Մծքին* քաղաքն էր: Այս երկրամասը երկրագործության և արհեստագործության նշանավոր կենտրոններից էր և լիովին բավարարում էր տերության հացահատիկի պահանջարկը:

Արքայից արքա Տիգրան Մեծին հպատակ կամ նրա գերիշխանության տակ գտնվող երկրները պարտավոր էին հարկ վճարել և գորք տրամադրել: Տիգրան Մեծի տերության *քանակն ուներ 300 հազար զինվոր*: *Իրանից 120 հազարը* կազմում էր *բուն հայկական զորքը*:

Հսկայական տերության ծայրամասերը կենտրոնի հետ կապելու համար Տիգրան II-ը զարկ է տվել ճանապարհաշինությանը, որի շնորհիվ ստեղծվել է կենտրոնական ամուր հաղորդակցական կապ: Նա կառուցել է *«Արքունի պողոտան»*, որ միմյանց հետ կապում էր տերության երեք մայրաքաղաքները՝ *Արտաշատը*, *Տիգրանակերտը* և *Անտիոքը*:

Տիգրանակերտի կառուցումը: Տիգրան Մեծի գործունեությունը նշանավորվել է նաև աշխույժ քաղաքաշինությամբ: Քաղաքները նպաստելու էին արհեստների ու առևտրի զարգացմանը, արմատավորելու էին հելլենիստական մշակույթը, որն էլ իր հերթին գաղափարական զենք էր դառնալու հայկական հասարակության առաջընթացի համար:

Տիգրանի նվաճումներից և Հայկական տերության կազմավորումից հետո Արտաշատն այլևս չէր կարող կատարել մայրաքաղաքի դեր, քանզի մնացել էր տերության ծայր հյուսիսում, իսկ Անտիոքն էլ բուն հայկական տարածքներից դուրս էր և ուներ գերազանցապես օտար բնակչություն: Ահա թե ինչու էր նոր մայրաքաղաքի կառուցումը դարձել օրակարգի հարց: Նոր մայրաքաղաք *Տիգրանա-*

կերտը կառուցվել է Ք. ա. 80-70-ական թվականներին Աղձնիք նահանգում՝ Արևմտյան Տիգրիսի ձախակողմյան վտակներից մեկի ափին: «Նոր մայրաքաղաքը բնակեցնելու համար,— ինչպես գրում է հույն պատմիչ Ապպիանոսը,— Տիգրանն այսպես է հրավիրում հայերից լավագույններին և սպառնում է բռնագրավել այն ամենը, ինչ իրենց հետ Տիգրանակերտ չէին տանելու»: Ահա թե ինչու հայոց մեծամեծները, ցանկանալով հաճոյանալ արքային, միմյանց հետ մրցում էին քաղաքի շենության ու ընդարձակման համար:

Մայրաքաղաքի բնակչությունը համալրելու համար Տիգրան Մեծը նվաճված երկրների քաղաքային բնակչության մի մասը բռնագաղթեցրել է Հայաստան: Միայն *Կապադոկիայից* Հայաստան է տեղափոխվել *300 հազար մարդ*, *100 հազար էլ՝ Կիլիկիայի 12 քաղաքներից*: Հայաստան տեղափոխված այդ ամբողջ բնակչությունը բնակեցվել է Տիգրանակերտում, ինչպես նաև Արտաշատ, Երվանդաշատ, Վան, Արմավիր և այլ քաղաքներում: Կարճ ժամանակամիջոցում կառուցվել է մեծ ու գեղեցիկ մի քաղաք, որն ուներ շուրջ *120 հազար բնակչություն*: Մայրաքաղաքից ոչ հեռու կառուցվել է ամրոց՝ Տիգրանակերտի մատույցները պաշտպանելու համար:

Պլուտարքոսը վկայում է, որ Տիգրանակերտը մեծ և շքեղ քաղաք էր, որն ուներ արքունի պալատ, դիվանատուն և թատրոն, *«այն լի էր գանձերով և աստվածներին նվիրաբերված թանկարժեք ընծաներով»:*

Կարճ ժամանակամիջոցում Տիգրանակերտը դարձել է Մերձավոր Արևելքի արհեստագործության, առևտրի ու մշակույթի մարդաշատ կենտրոններից մեկը:

Տիգրանն իր անունով քաղաքներ է հիմնադրել նաև այլ վայրերում, այդ թվում՝ Արցախում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ովքեր են հաջորդել Արտաշես I-ին: Երբ է թագավորել Տիգրան II-ը: Ինչ նշանակություն ունեցավ Ծոփքի գրավումը:
2. Որո՞նք էին Տիգրան II-ի և Միհրդատ Պոնտացու մերձեցման պատճառները: Ներկայացրե՞ք հայ-պոնտական պայմանագրի բովանդակությունը:
3. Ինչ ավարտ ունեցավ Պարթևստանի դեմ Տիգրան II-ի պատերազմը:
4. Հիմնավորե՞ք Տիգրանի առավելությունները սելևկյան գահի մյուս թեկնածուների նկատմամբ: Երբ Տիգրանը տիրացավ սելևկյան գահին:
5. Ներկայացրե՞ք Հայկական տերության տարածքը, բնույթը, կառուցվածքը: Երբ և ինչո՞ւ Տիգրանը ձեռնամուխ եղավ նոր մայրաքաղաքի կառուցմանը: Նկարագրե՞ք մայրաքաղաք Տիգրանակերտը:

§ 3. ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻՄՅՈՒՄ

Հռոմեա-պոնտական հակամարտությունը: Ք. ա. I դարի սկզբներին Հռոմեական հանրապետությունը հզորացել էր և ձգտում էր համաշխարհային տիրապետության: Հռոմի անմիջական ծրագրերի մեջ էր մտնում Փոքր Ասիայի գավթումը: Քանի որ այստեղ գերիշխանության էր ձգտում նաև Միհրդատ VI Եվպատորը, կողմերի միջև բախումը դարձել էր անխուսափելի:

Հռոմեա-պոնտական պատերազմների ընթացքում (Ք. ա. 89-71 թթ.) Տիգրան II-ը զբաղված էր սեփական ռազմավարական ծրագրերի իրականացմամբ: Սակայն Հռոմը երբեք չէր կարող հաշտվել այն իրողության հետ, որ Հայկական տերությունը դուրս էր եկել Միջերկրական ծով և ընդհուպ մոտեցել Եգիպտոսի սահմաններին: Բացի այդ, հզոր Հայաստանի գոյությունն իսկ Հռոմի առջև փակում էր դեպի Արևելք տանող բոլոր ճանապարհները: Ուստի հասկանալի է, որ Հռոմը վաղ թե ուշ բախվելու էր Արևելքին տիրող Հայկական տերության հետ:

Ահա թե ինչու Հռոմը սկսեց լրջորեն

նախապատրաստվել Հայաստանի դեմ պատերազմի: Հայ-հռոմեական ռազմական բախմանը նպաստեց նաև պարտություն կրած Միհրդատ Պոնտացու փախուստը Հայաստան: Տիգրանը քաղաքական ապաստան շնորհեց բոլորի կողմից լքված Միհրդատ Պոնտացուն՝ դրանով ի ցույց դնելով իր բարձր բարոյականությունն ու արժանապատվությունը և, միաժամանակ, իր արքայական հպարտությունն ու արիությունը:

Հռոմեական զորավար **Լուկիոս Լուկուլլոսը**, հետապնդելով Միհրդատին, մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին և կանգ առավ: Նա չհամարձակվեց անցնել Եփրատը, որ բացահայտ պատերազմ կնշանակեր, այլ Տիգրանի մոտ դեսպան ուղարկեց՝ պահանջելով «Հռոմեական ժողովրդի ոխերիմ թշնամի Միհրդատին»: Տիգրանը կտրականապես մերժեց հռոմեացիների պահանջը՝ ասելով. «*Ես Միհրդատին չեմ հանձնի, իսկ եթե հռոմեացիները պատերազմ սկսեն, ապա... հակահարված կդրամ նրանց*»: Հասկանալի է, որ եթե Տիգրանը հանձներ Միհրդատին, միևնույնն է, չէր խուսափի պատե-

րագմից, քանի որ այդ հարցը սուկ առիթ էր, այլ ոչ թե պատճառ:

Հայ-հռոմեական պատերազմի առաջին փուլը: Ք.ա. 69 թ. գարնանը հռոմեական բանակն անցավ սահմանային եփրատ գետը և մտավ Հայաստան: Սկսվեց **հայ-հռոմեական պատերազմը:** Պատերազմն ընթացավ երկու փուլով՝ 1) Ք. ա. 69-67 թթ. և 2) Ք. ա. 66 թ.:

Լուկուլլոսը մշակել էր կայծակնային պատերազմի ծրագիր, որի համաձայն՝ հանկարծակի հարձակմամբ շեշտակի հարվածներ հասցնելով՝ պետք է պարտության մատնեի հայկական բանակին: Նա առանց որևէ դժվարության ռազմակալեց Ծոփքը և սրընթաց շարժվեց Աղձնիք՝ գրավելու **Տիգրանակերպը:** Սակայն Տիգրանակերտի կայսրը,

գորավար Մանկայոսի երամանատարությամբ հնտորեն պաշտպանելով քաղաքը, հետ շարտեց հռոմեական զորիները: Լուկուլլոսը ստիպված էր պաշարել քաղաքը: Անցնում էին ամիսները, իսկ մայրաքաղաքը շարունակում էր դիմադրել: Լուկուլլոսի կայծակնային պատերազմի ծրագիրը տապալվեց:

Հռոմեական բանակի ներխուժման պահին Տիգրանն Արտաշատում էր: Մինչ հայկական զորքերի գլխավոր ուժերը, որոնք ճամբարել էին Պաղեստինում, կհասնեին Հայաստան, Տիգրանը Լուկուլլոսի դեմ ուղարկեց **Մեհրուժան** գորավարի՝ Յ հազար հեծյալներից բաղկացած զորաջոկատը: Հռոմեական գերակշիռ ուժերի հետ ընդհարման ժամանակ երկարատև ռազմերթից հոգնած հայ-

Տիգրան Մեծի արքայական թիկնազորի հերոսական ներքուքը հռոմեա-հայկական պատերազմի ժամանակ.

Զ. Ֆուգարո

կական հեծելագործը պարտվեց, իսկ Մեհրուժանը զոհվեց:

Միայն սեպտեմբերի կեսերին Տիգրանի գլխավորած հայկական բանակը մոտեցավ պաշարված Տիգրանակերտին: Այստեղ էին արքայի ընտանիքը, մերձավորները, գանձերը: Հայկական հրամանատարությունը ծրագրեց և իրականացրեց մի հանդուգն գործողություն, որի ընթացքում մի գորաջուկատ գիշերային հանկարծակի ու անձնագոհ գրոհով ներխուժեց քաղաք և այստեղից դուրս բերեց արքայի ընտանիքն ու գանձերի մի մասը:

Կողմերը նախապատրաստվեցին վճռական ճակատամարտի: Հայկական զինված ուժերի թվաքանակը մոտ 70-80 հազար էր: Բուն հռոմեական բանակն ուներ 22 հազար զինվոր և դրանից ավելի դաշնակցային զորամասեր, միասին՝ շուրջ 50 հազար զինվոր:

Ճակատամարտը սկսվեց *Ք. ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6-ի* վաղ առավոտյան և նույն օրն էլ ավարտվեց: Հայկական զինված ուժերը երկարատև ռազմերթից հետո հանգստի կարիք ունեին: Լուկուլոսը նրանց զրկեց այդ հնարավորությունից: Ենթարկվելով երկուստեք հարձակման (թիկունքից և ճակատից) և տալով զգալի կորուստներ՝ հայկական բանակը ստիպված էր նահանջել: Քիչ չէին նաև հռոմեացիների կորուստները:

Ճակատամարտի ելքը վճռեց նաև Տիգրանակերտի ճակատագիրը: Քաղաքը պաշտպանող օտար վարձկանները, կաշառվելով Լուկուլոսի կողմից, հոկտեմբերի վերջերին դարպասները բացեցին հռոմեացիների առջև: Փաստորեն քաղաքը գրավվեց ստոր դավաճանությամբ: Նորակառույց քաղաքը բարբարոսաբար ավերվեց ու թալանվեց:

Արածանիի ճակատամարտը: Տիգրանը չվիատվեց, չկորցրեց հավատը հաղթանակի նկատմամբ: Նա ձեռնամուխ եղավ բանակը կարգի բերելու, նոր զորա-

մասեր հավաքագրելու և վարժեցնելու գործին: 'Ինտ ավելին՝ հայկական 10-հազարանոց մի զորամասով նա Միհրդատին ուղարկեց 'Պոնտոս՝ այնտեղ տեղակայված հռոմեական կայագործների դեմ մարտնչելու և ռազմական գործողությունների ճակատն ընդարձակելու հեռագնա մտադրությամբ, ինչը լիովին հաջողվեց: Հայաստանի տնտեսական կարողություններն ու մարդկային պաշարները հնարավոր դարձրին ընդամենը մի քանի ամսվա ընթացքում նոր բանակի ստեղծումը, որն իր մարտարվեստով շուտով գերազանցեց հռոմեացիներին:

Տիգրանակերտը գրավելուց հետո Լուկուլոսը չհամարձակվեց շարունակել ռազմական գործողությունները և ծանր կորուստներ կրած հռոմեական լեգեոնները տեղափոխեց հարավ՝ Կորդուքի տաք շրջաններում ձմեռելու և ուժերը վերականգնելու նպատակով: Հարաբերական այս դադարից օգտվեց հայկական կողմը:

Ք. ա. 68 թ. գարնանը Լուկուլոսի բանակը դուրս եկավ Կորդուքից և անցնելով Հայկական Տավրոսը՝ Արածանի գետի ափերով շարժվեց դեպի Արտաշատ: Խուսափելով գլխավոր ճակատամարտից՝ Տիգրան II-ը, որքան հնարավոր է, Լուկուլոսին ներքաշում էր երկրի խորքերը՝ կտրելով թիկունքից և մատակարարումներից: Միաժամանակ հանկարծակի, այդ թվում՝ գիշերային հանդուգն հարձակումներով հայերը ջլատում էին հակառակորդի ուժերը՝ նրանց պատճառելով նշանակալի կորուստներ: Տիգրանի այս մարտավարությունը լիովին արդարացրեց իրեն: Շուտով հռոմեական բանակը կորցրեց իր մարտունակությունն ու կարգապահությունը:

Մեպտեմբերի 22-ին հռոմեացիները մոտեցան *Արածանիի գեպանցին:* Առջևում Հայկական Պար լեռնաշղթան էր, իսկ նրանից քիչ այն կողմ Արտաշատն էր: Այս վճռական պահին էլ հայկական

բանակն անցավ շեշտակի հարձակման: *Արածանիի ճակատամարտում հռոմեական բանակը լիակատար պարտություն կրեց:* Հույն պատմիչ *Դիոն Կասիոսը* վկայում է, որ «*հայերը, ներահարելով հռոմեացիներին, շարերին իսկույն սպանեցին, իսկ շար շարերին էլ վիրավորեցին:*

...Այնժամ Լուկուլոսը, քանզի շարերը վիրավորվել էին, և մի մասն էլ մահանում էր, իսկ հաշմվածները հեծեծում էին, և միաժամանակ պարենամթերքը պակասում էր, նահանջեց:

Արածանիից հետո Լուկուլոսը ստիպված էր թողնել Հայաստանի սահմանները, Կորդուքն ու Հյուսիսային Միջագետքը: Իսկ Միհրդատ Եվպատորը սկսել էր Պոնտոսի ազատագրումը:

Լուկուլոսի պարտության հետևանքով վերականգնվեց Հայկական տերության ռազմական հեղինակությունը: Արդեն Ք.ա. 67 թ. կեսերին հայկական բանակները ազատագրեցին Ծոփքը, ներխուժեցին Կապադովկիա: *Պոնտոսի Ջելաքաղաքի մոտ հայ-պոնտական ուժերը փայլուն հաղթանակ տարան հռոմեացիների նկատմամբ: Հայկական գերիշխանությունը վերականգնվեց Ասորիքում և Միջերկրական ծովի ափերին:*

Այսպիսով՝ Հռոմի առաջին գրոհը դեպի Հայաստան լիովին ձախողվեց, իսկ Լուկուլոսը պաշտոնանկ արվեց: Արևելքում հռոմեական զորքերի նոր գլխավոր հրամանատար նշանակվեց նշանավոր զորավար և պետական գործիչ *Գնեսու Պոմպեոսը:*

Հայ հռոմեական պատերազմի երկրորդ փուլը: Պոմպեոսը Արևելք ժամանեց Ք. ա. 66 թ. գարնանը: Նա պարթևներին առաջարկեց ընդդեմ Հայաստանի կնքել ռազմական համագործակցության պայմանագիր՝ խոստանալով Տիգրանի պարտության դեպքում նրանց վերադարձնել Մարաստանը, Հյուսիսային Միջագետքն ու Կորդուքը: Պարթևները համաձայնեցին: Այնուհետև

Պոմպեոսը ռազմական գործողություններ սկսեց Միհրդատ Պոնտացու դեմ, պարտության մատնեց նրան և ռազմակալեց Պոնտոսը: Միհրդատ Եվպատորը նահանջեց իր տերության հյուսիսային երկրամասերը, որտեղ էլ Ք. ա. 63 թ. ինքնասպանությամբ վերջ տվեց կյանքին:

Ջրկված լինելով իր գլխավոր դաշնակցից՝ հայոց թագավորը հայտնվեց Պարթևստանի և Հռոմի ռազմական սպառնալիքի առջև: Նման պայմաններում պետք էր գործել չափազանց զգույշ և ճշգրիտ: Ք. ա. 66 թ. հռոմեա-պարթևական պայմանագրի համաձայն՝ պարթևների թագավոր Հրահատ III-ը մտավ Հայաստան և պաշարեց Արտաշատը: Ստեղծված իրադրությունում Տիգրան II-ը ստիպված եղավ հայկական զորքը դուրս բերել Կապադովկիայից և վերադառնալ Հայաստան: Տիգրանն արագ ռազմերթով հակահարված տվեց պարթևներին, որոնք ստիպված էին նահանջել իրենց երկիրը: Հենց այս պահին էլ Հայաստան ներխուժեց Պոմպեոսի հռոմեական բանակը:

Հայոց ավագանու մեջ տարածայնություններ էին խմորվում Հայաստանի հետագա քայլերի շուրջ: Վտանգված էր հայկական պետականության գոյությունը: Թագաժառանգ *Տիգրան Կրտսերը* նախ գնաց պարթևների թագավոր Հրահատ III-ի մոտ, որն ի դեմս նրա գտավ դաշնակից և իր դստերը կնության տվեց Տիգրանին: Սակայն դեպի Արտաշատ պարթևների անհաջող արշավանքից հետո Տիգրան Կրտսերը ներկայացավ Պոմպեոսին և առաջարկեց իր ծառայությունները՝ հայ-հռոմեական հաշտության բանակցություններ սկսելու համար:

Նման ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակում անհրաժեշտ էր ոչ կենսական խնդիրներում գնալ զիջումների՝ գլխավորը՝ հայկական պետությունը և անկախությունը պահպանելու համար:

Տեսարան
Արղաշապ
մայրաքաղաքի նոր
պեղված հարավսից

Արղաշապի պայմանագիրը:
Ք. ա. 66 թ. սեպտեմբերին Պոմպեոսի զորքը մոտեցավ Արտաշատին և բանակեց քաղաքից ոչ հեռու: Անմիջապես սկսվեցին հայ-հռոմեական բանակցությունները: Նախապես կայացած պայմանավորվածության համաձայն՝ Տիգրան II-ը ժամանեց Պոմպեոսի ճամբար, որտեղ արժանացավ պատշաճ ու հարգալից ընդունելության, ինչպես գրում է Պլուտարքոսը. «*Հռոմեացիները նրան ողջունեցին արքայավայել*»: Ըստ հաշտության պայմանագրի՝

1. Հօգուտ Հռոմի Մեծ Հայքը հրաժարվում էր Ասորիքից, Փյունիկիայից, Պաղեստինից և Կիլիկիայից, այսինքն՝ Միջերկրական ծովի առափնյա երկրներից,
2. Հայկական պետությունը պահպանում էր իր նվաճումները Հյուսիսային Միջագետքում,
3. Հայաստանից անջատվում էին Ծոփքն ու Կորդուքը, այստեղ թագավոր էր հաստատվելու Տիգրան Կրտսերը՝ պայմանով, որ Տիգրան II-ի մահից հետո դրանք միավորվելու էին Մեծ Հայքի հետ որպես մեկ պետություն՝ Տիգրան Կրտսերի գահակալությամբ,
4. Մեծ Հայքը Հռոմին պետք է վճարեր մեծ ռազմատուգանք,

5. Հայաստանը հայտարարվում էր «Հռոմեական ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից»:

Հատկանշական է, որ ռազմատուգանքի գումարը վճարվելու էր Ծոփքի արքայական գանձարանից, որն իրավականորեն արդեն պատկանում էր Տիգրան Կրտսերին: Հասկանալով իր վիճակի անհեթեթությունը՝ Տիգրան Կրտսերն ընդվզեց Պոմպեոսի դեմ և վերավորեց նրա արժանապատվությունը: Ի պատասխան՝ Պոմպեոսի կարգադրությամբ Տիգրան Կրտսերը ձերբակալվեց և ընտանիքի հետ գերեվարվեց Հռոմ:

Հռոմի դաշնակից պարթևները չստացան Պոմպեոսի խոստացած Հյուսիսային Միջագետքն ու Կորդուքը: Ավելին՝ *Պոմպեոսը ճանաչեց Տիգրան Մեծի «արքայից արքա» տիտղոսը*: Արևելքում ուժերի հավասարակշռությունը պահանջում էր պաշտպանել Տիգրան II-ին:

Կնքված պայմանագիրը դիվանագիտական հաջողություն էր Հայաստանի համար: Ամենակարևորը՝ Հայաստանը պահպանում էր իր տարածքային ամբողջականությունը, պետական անկախությունը՝ հայ ժողովրդի հարատևման այդ կարևորագույն երաշխիքը:

Տիգրան Մեծը՝ սերունդների հիշողության մեջ: Տիգրան II-ի կյանքի վերջին տասը տարիները Հայաստանի

համար խաղաղության ու տնտեսական բարգավաճման տարիներ էին:

Տիգրան Մեծը հայերի մեջ հերոսացվել է և ժողովրդական գրույցներում վերածվել դյուցազնական կերպարի: Նրա կյանքի ու գործի հիանալի նկարագրությունը փոխանցվել է սերնդից սերունդ, գովերգվել են նրա մարդկային ու արքայական առաքինությունները: Տիգրան Մեծից ավելի քան 500 տարի անց Մովսես Խորենացին նրան դնում է հայերի ամենանշանավոր նախնիների կողքին: Անգամ հռոմեացի պատմիչներն էին ստիպված խոստովանել, որ հանձին Տիգրանի՝ Հռոմը գործ է ունեցել *«վսեմ քաջությամբ օժտված հակառակորդի հեպ»*: Իսկ

մեկ այլ հռոմեացի պատմիչ էլ նրան անվանել է *«մեծագույն թագավոր, որ փիրակալում էր մեծ փառքով»*:

Եվրոպական օպերային երաժշտության պատմությունից հայտնի են Տիգրան Մեծին նվիրված բազմաթիվ օպերաներ՝ իտալերեն, իսպաներեն, գերմաներեն, ռուսերեն:

Հայ անվանի պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը դիպուկ է բնութագրել Տիգրան II-ին. *«Տիգրան Մեծն իր արժանավոր փեղն է զբաղեցնում Արևելքում երբևէ իշխած փիրակալների շարքում: Նա արժանացել է «Մեծ» փիրպոսին՝ պարվափոր մի կոչման, որը պատմությունը հազվադեպ է շնորհում իր ընտրյալ դերակարարներին»*:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին հայ-հռոմեական պատերազմի պատճառները և առիթը:
2. Ի՞նչ մարտավարություն ընտրեցին կողմերը Տիգրանակերտի ճակատամարտից հետո: Ներկայացրե՞ք Արածանիի ճակատամարտը: Ինչպե՞ս ավարտվեց հայ-հռոմեական պատերազմի առաջին փուլը:
3. Ո՞վ փոխարինեց Լուկուլլոսին, և ի՞նչ քայլեր նա ձեռնարկեց: Ի՞նչ ավարտ ունեցավ Միհրդատ Եվպատորի պայքարը: Ներքաղաքական ի՞նչ իրավիճակ էր Հայաստանում: Ինչո՞ւ Տիգրան Մեծը զիջումների գնաց:
4. Երբ և ի՞նչ պայմաններով կնքվեց Արտաշատի պայմանագիրը: Ինչո՞ւ Հռոմը պաշտպանեց Տիգրան Մեծին:

§ 4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՅՔԱՐԵ ԸՆԴԴԵՄ ՀՌՈՄԻ ԾԱՎԱԼԱՊԱՇՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ: ԱՐՏԱՎԱԶԳ Ի

Արտավազդ II-ի գահակալությունը: Արտաշատի պայմանագրի կնքումից հետո Տիգրան II Մեծը գահակալեց ևս տասը տարի: Նա թագաժառանգ Արտավազդին թողեց մի ընդարձակ երկիր՝ զարգացած տնտեսությամբ ու հզոր բանակով: Տիգրան Մեծի կյանքի վերջին շրջանում Արտավազդը եղել է նրա գահակիցը, որն օգնել է պատկառելի տարիք ունեցող

հորը կառավարելու երկիրը: Թագաժառանգը փայլուն կրթություն ստացած, բազմակողմանի զարգացած, հունարենին գիտակ մտավորական անձնավորություն էր, ճկուն դիվանագետ, իրատես քաղաքագետ ու ռազմական գործիչ:

Արտավազդ II-ը (Ք. ա. 55-34 թթ.) գահ բարձրացավ միջազգային չափազանց բարդ իրադրության պայմաններում:

Արտավազդ II-ի դրամներից

բում: Նրան մեծ հմտություն էր անհրաժեշտ տարածաշրջանի երկու տերությունների՝ Հռոմեական պետության և Պարթևական թագավորության միջև մրցակցության պայմաններում կողմնորոշվելու համար: Մեծ Հայքի դիրքորոշումից էր կախված, թե որ տերությունը տիրապետող դիրք կստանար տարածաշրջանում: Ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրության պայմաններում Արտավազդ II-ն ավելի հաճախ հակվում էր դեպի Պարթևստանը՝ ձգտելով պահպանելու Հայաստանի՝ տարածաշրջանի հզոր պետության կարգավիճակը:

Հռոմեա պարթևական պայքարում և Հայաստանը: Հռոմում սկսված ներքաղաքական պայքարն ավարտվեց Ք.ա. 60 թ.: Հանրապետության երեք ականավոր գործիչներ՝ *Գնեսու Պոմպեոսը*, *Հուլիոս Կեսարն* ու *Մարկոս Կրասոսը*, ստեղծեցին մի դաշինք, որը հայտնի է *Առաջին եռապետություն* անունով: Եռապետներից Կրասոսը ստացավ Արևելքը և Պարթևստանի դեմ արշավելու հրամանատարությունը:

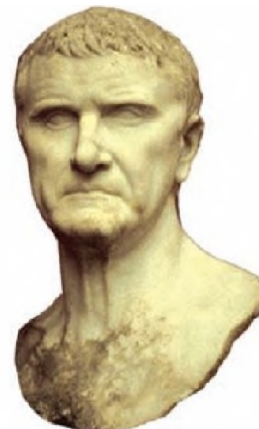
Ք. ա. 54 թ. գարնանը հռոմեական 50-հազարանոց բանակը *Կրասոսի* հրամանատարությամբ ժամանեց Ասորիք: Նա ծրագրել էր ջախջախել պարթևներին և հասնել Հնդկաստան: Այդ պատերազմում Կրասոսը որոշակի հույսեր էր կապում Հայաստանի հետ:

Արտավազդի և Կրասոսի հանդիպումը տեղի ունեցավ Ք. ա. 54 թ. գարնանը Ասորիքում: Արտավազդը Կրասոսին խոստա-

ցավ տրամադրել 16-հազարանոց այրուծի և 24-հազարանոց հեռակ (ընդամենը՝ 40 հազար զինվոր): Սա պատկառելի ռազմական օգնություն էր: Միաժամանակ հայոց արքան առաջարկում էր պարթևների դեմ ռազմերթը կազմակերպել ոչ թե Ասորիքի անապատներով, այլ Հայաստանի հարավային տարածքով: Նման դեպքում լեռնային տարածքը կզրկեր պարթևական հեծերագործին իր առավելությունից: Սակայն Կրասոսը կտրականապես մերժեց Արտավազդի այս խելամիտ առաջարկությունը և ընտրեց ռազմերթի թեև կարճ, սակայն վտանգավոր ուղին:

Արտավազդի և Կրասոսի ռազմական ուժերի միավորումը պարթևներին հաջողության հեռանկարի որևէ հնարավորություն չէր տալիս: Անհրաժեշտ էր ամեն կերպ խոչընդոտել նման միավորումը: Ուստի պարթևների թագավոր Օրոդես II-ի գլխավորած զինված ուժերը հարձակվեցին Հայաստանի սահմանամերձ տարածքների վրա:

Բնականաբար Արտավազդն այլևս չէր կարող օգնական ուժեր ուղարկել Կրասոսին, ինչի մասին անհապաղ տեղեկացրեց հռոմեացիներին: Կրասոսը դա ընկալեց որպես դավաճանություն և հոխորտանքով հայտարարեց, թե

Մարկոս Կրասոս

պարթևներին ջախջախելուց հետո ինքն անպայման պատժելու է Արտավազդին: Նման վերաբերմունքի պայմաններում, բնականաբար, Արտավազդ II-ը պետք է փոխեր իր քաղաքական ուղղվածությունը և դաշինք առաջարկեր Օրոդես II-ին, որն այն սիրահոռոտը ընդունեց: *Հայ-պարթևական պայմանագիրը կնքվեց Ք. ա. 54 թ. վերջերին Արտաշատում:* Դաշինքն ամրապնդվեց հայոց թագավորի քրոջ և պարթևների թագաժառանգ Բակուրի ամուսնությամբ:

Կրասուրը, չփոխելով մարտավարությունը, Ք. ա. 53 թ. գարնանն անցավ Եփրատը և սկսեց իր արշավանքը դեպի Պարթևստան: Չոր, տափաստանային կլիման, անտվոր շոգերն ու հիվանդությունները բարոյալքել էին հռոմեական զինվորներին: Սակայն Կրասուրը համառորեն շարունակում էր առաջխաղացումը:

Ք. ա. 53 թ. մայիսի 6-ին Խառանքաղաքից ոչ հեռու տեղի ունեցած ճակատամարտում պարթև զորավար Սուրենը հանկարծակի ու շեշտակի հարվածով գլխովին ջախջախեց հռոմեական բանակին: Սպանվածների թիվն անցնում էր 20 հազարից, իսկ գերիներինը՝ 10 հազարից: Սպանվեցին Կրասուսն ու իր որդին: Սուրենը Կրասուսի գլուխն ուղարկեց Հայաստան, որտեղ այդ ժամանակ հյուրընկալվել էր Օրոդես II-ը՝ պարթև մեծամեծների հետ: Խնջույքից հետո դերասանները հանդիսականների ուշադրության էին ներկայացնում հույն թատերագիր Էվրիպիդեսի «Քաջասուտիներ» ողբերգությունը: Իերասան Յասոն Տրալլացին բեմ է դուրս գալիս Կրասուսի կտրված գլխով: Տեսարանը ցնծության աղաղակներով է ընդունվում հանդիսականների կողմից:

Անտոնիոսի արշավանքները: Կրասուսի պարտության հետևանքով Հռոմի դիրքերն Արևելքում հիմնովին սասանվեցին: Օգտագործելով պատեհ առիթը՝ պարթևական զինված ուժերը թագաժառանգ

Ռանգ Բակուրի հրամանատարությամբ անցան լայնածավալ հարձակման և հռոմեացիներին դուրս մղեցին Ասորիքից, Փյունիկիայից, Պարթևստանից, Հրեաստանից և Կիլիկիայից: Պարթևներին օժանդակում էին հայկական զորամասերը՝ *Վասակ զորավարի* գլխավորությամբ:

Պարթևների հաջողությունները ստիպեցին Հռոմի քաղաքական շրջաններին հարթել ներքին ճգնաժամը: Ք. ա. 43 թ. կազմակերպվեց *Երկրորդ կոսպեպությունը:* Եռապետներից Անտոնիոսը ստացավ Արևելքը: Դեպքերը սկսեցին զարգանալ ոչ ի նպաստ հայերի: Խզվեց հայ-պարթևական դաշինքը: Սպասվող հռոմեա-պարթևական ռազմական բախման ժամանակ Հայաստանի համար այլևս հնարավոր չէր լինի պահպանել չեզոքություն:

Ի վերջո եկավ պատերազմի պահը: Դեպի Պարթևստան մեծ արշավանքի նախապատրաստություններ տեսնելուց հետո՝ *Ք. ա. 36 թ., Անտոնիոսն անձամբ ժամանեց Արևելք:* Նա իր արամադրության տակ ուներ 100-հազարանոց բանակ և 300 սայլերի վրա բարձած պաշարողական տեխնիկա: Այս ամբողջ ուժը կենտրոնացվել էր Կարին գավառում, որտեղից էլ սկսվեց արշավանքը: Արտավազդը հռոմեացիներին տրամադրել էր ընդամենը 13-հազարանոց մի զորամաս:

Հայաստանի տարածքով Անտոնիոսը ներխուժեց *Ապրապապական* և շարժվեց այդ երկրի մայրաքաղաք *Փրասապա:* Այդ պահին Անտոնիոսը կատարեց ճակատագրական սխալ: Մասնատելով բանակը՝ նա իր հիմնական ուժերը նետեց Փրասապայի դեմ: Գումակը բավականին հեռավորությունից դանդաղ հետևում էր առաջապահ զորամասերին: Ուստի պահապան զորամասը ոչինչ չկարողացավ անել, երբ պարթևները հանկարծակի գրոհով շրջապատեցին գումակը: Պաշարողական մեքենաները ջարդուփշուր արվեցին ու այրվե-

ցին: Պարզ դարձավ, որ հռոմեական բանակն այլևս քաղաքներ գրավել չէր կարող: Անհրաժեշտ էր շուտափույթ նահանջել: Հռոմեացիները միայն Փրասպայի պարիսպների տակ ունեցան 20 հազար սպանված: Անտոնիոսը բռնեց հետդարձի ճանապարհը: Ավելի վաղ, հրաժարվելով ռազմական հետագա գործողություններին մասնակցելուց, իր զորամասով Հայաստան էր վերադարձել Արտավազդ II-ը: Հետագայում Անտոնիոսը հայոց արքային է համարել իր բոլոր դժբախտությունների պատճառը:

Հսկայական կորուստներով *Ք. ա. 36 թ. աշնանը* հռոմեական բանակը նահանջեց դեպի Հայաստան: Անընդհատ հարձակումներով պարթևներն ուժասպառ արեցին հակառակորդին: Նահանջի 27-րդ օրը հռոմեացիները վերջապես հասան Արաքսին: Նրանց *ընդհանուր կորուստը կազմում էր 44 հազար զինվոր*:

Արտավազդ II-ը պատշաճ ու հոգատար վերաբերմունք ցույց տվեց պարտվածներին՝ փրկելով շատերի կյանքը: Թեև Անտոնիոսը ցանկանում էր վրեժխնդիր լինել Արտավազդից, սակայն պահն անպատեհ էր, և նա շտապեց բանակը դուրս բերել Հայաստանից ու մեկնել Եգիպտոս՝ իր կնոջ՝ այնտեղի թագուհի Կլեոպատրայի մոտ: Արդեն Ալեքսանդրիայից Հռոմի Ծերակույտին ուղարկված պաշտոնական գեկուցագրում Անտոնիոսն իր ապաշնորհությունն ու մեղքը թաքցնելու նպատակով ռազմական վիթխարի ծախսերն ու մարդկային ահեղի կորուստները բացատրում էր իբրև թե հայոց թագավորի դավաճանությամբ:

Իր վարկաբեկված հեղինակությունը վերականգնելու նպատակով նա ծրագրում է գրավել և կողոպտել Հայաստանը: Դիմելով խորամանկության՝ նախ փորձում է Արտավազդին ծուղակը զցել: Անտոնիոսը հայոց արքային հրավիրում է Ալեքսանդրիա՝ իբր պարթևների դեմ հաջորդ տարի ձեռնարկելիք արշավանքի

ծրագիրը քննարկելու: Արտավազդը մերժում է այդ հրավերը: Այնժամ Անտոնիոսը հատուկ խնամախոսներ է ուղարկում Արտաշատ՝ Արտավազդին հրավիրելով Ալեքսանդրիա՝ հայոց արքայադստեր և իր ու Կլեոպատրայի որդի Ալեքսանդրի ամուսնության հարցը քննարկելու:

Մերժում ստանալով՝ Անտոնիոսը վաթսունհազարանոց բանակով *Ք. ա. 34 թ. ամռանն* արշավում է Հայաստան և ուղղվում դեպի Արտաշատ: Յանկանալով երկիրը գերծ պահել ավերածություններից ու գոհերից՝ Արտավազդ II-ը որոշում է բանակցել հռոմեական եռպետի հետ: Անշուշտ, դա ազնիվ, ինքնագոհ, սակայն միամիտ քայլ էր: Բանակցությունների ընթացքում Արտավազդն իր ընտանիքի հետ ձերբակալվում է, ապա շղթայակապ ուղարկվում Ալեքսանդրիա: Անտոնիոսի այս տմարդի քայլը դատապարտել են անգամ իրենք՝ հռոմեացիները: Հայաստանում թողնելով հռոմեական կայազոր՝ Անտոնիոսը թալանում է արքունի գանձերը, հսկայական ավարով ու գերիներով վերադառնում Եգիպտոս: Հայոց թագաժառանգ Արտաշեսը հանդուգն հարձակմամբ փորձում է ազատել գերի արքային ու իր հարազատներին, սակայն ապարդյուն:

Ալեքսանդրիայում Անտոնիոսը կազմակերպում է հաղթահանդես, որի ընթացքում հայոց արքան ու իր ընտանիքի անդամները, ոսկե շղթաներով կապված, անցնում են քաղաքի փողոցներով: Հռոմեացի զորավարը նրանց հորդորում է ներում հայցել, խոնարհվել Կլեոպատրային և նրան մեծարանքի խոսքեր շնայել: Սակայն հայոց արքան ու թագուհին, նրանց զավակները՝ Տիգրանն ու Արտավազդը, անցնում են հպարտ ու արժանապատիվ, և ինչպես գրում է ժամանակակից հույն պատմիչը. *«Յույց են տալիս իրենց ոգու արիությունը»*: Հայերի այդպիսի կեցվածքը մեծ տպավորություն է թողել, իսկ զայրացած

Կլեոպատրան, չներելով նրանց, կարգադրել է զնդան նետել:

Եռապետներ Անտոնիոսի ու Օկտավիանոսի միջև վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում *Ք. ա. 31 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ակցիումի* հրվանդանից ոչ հեռու: Այստեղ Անտոնիոսը լիակատար պարտություն է կրում և փախչում Ալեքսանդրիա: Քիչ անց՝ հոկտեմբերին, Կլեոպատրայի կարգադրությամբ Արտավազդ II-ը մահապատժի է ենթարկվում: Իրենք էլ՝ Անտոնիոսն ու Կլեոպատրան, ինքնասպանությամբ վերջ են տալիս իրենց կյանքին:

Արտավազդ II-ի կյանքն ու նահատակությունը, անմնացորդ հայրենանվեր գործունեությունը նրա համար ապահովել են բացառիկ պատվավոր տեղ հայոց բազմադարյան պատմության մեջ: Պատահական չէ, որ դեռևս իր կենդանության օրոք նա հռչակվել է «*Աստվածային*» պատվանունով:

Եգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրա

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ և ինչպե՞ս էր փոխվել ուժերի հարաբերակցությունը Առաջավոր Ասիայում: Ինչ քաղաքականություն էր վարում Հայաստանը. ճիշտ էր արդյոք այն:
2. Ներկայացրե՛ք Կրասոսի պարթևական արշավանքը: Ինչ դիրքորոշում ունեւր Արտավազդ II-ը: Ինչ ավարտ ունեցավ արշավանքը:
3. Երբ է կազմավորվել Երկրորդ եռապետությունը, ովքե՛ր էին անդամները: Ներկայացրե՛ք Անտոնիոսի պարթևական և հայկական արշավանքների ընթացքը և արդյունքները:
4. Բնութագրե՛ք Արտավազդ II-ին:

§ 5. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Արտաշես II: Հայ ժողովուրդը երիտասարդ ու եռանդուն թագաժառանգի՝ Արտաշեսի գլխավորությամբ ոտքի կանգնեց հռոմեական զավթիչների դեմ: Երկրում սկսվեցին զանգվածային հակահռոմեական զինված ելույթներ, որոնք ճնշվեցին անասելի դաժանությամբ: Արտաշեսը ստիպված էր իր գորքերով հեռանալ Պարթևստան:

Հռոմի ծավալվելը դեպի Արևելք և Հայաստանի ռազմակայումը կտրուկ փոխեցին քաղաքական իրադրությունն Առաջավոր Ասիայում: Պարթևները հիանալի գիտակցում էին, որ Հայաստանից հետո իրենք են լինելու Հռոմի հաջորդ թիրախը. հանգամանք, որ ստիպեց Հրահատ IV-ին փոխել իր վերաբերմունքը Հայաստանի հանդեպ: Արդյունքում նա ոչ միայն

քաղաքական ապաստան շնորհեց հայոց թագաժառանգին և իր դստերը կնության տվեց նրան, այլև ռազմական զգալի օգնություն տրամադրեց:

Այդ պայքարն ավելի արդյունավետ դարձավ Ակցիումի ճակատամարտից հետո: Հայ-պարթևական միացյալ բանակը Արտաշեսի գլխավորությամբ մտավ Հայաստան և մի քանի ճակատամարտերում պարտության մատնելով հռոմեական լեգեոններին՝ նրանց դուրս շարտեց երկրից: Այս հաղթանակների շնորհիվ *Արտաշեսն Արտաշատում մեծ հանդիսավորությամբ օծվեց հայոց թագավոր (Ք. ա. 30-20 թթ.):*

Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, նոր թագավորը վառ անհատականություն էր: Ստանալով հոր՝ Արտավազ II-ի մահապատժի լուրը՝ Արտաշեսը կարգադրում է սրի քաշել Հայաստանում գտնվող բոլոր հռոմեացիներին:

Երիտասարդ ու եռանդուն թագավորը պատերազմում է Հռոմի դաշնակից *Արտաշատականի* թագավորության դեմ և պարտության մատնում հակառակորդին: Այդ երկիրը միացվում է Հայոց թագավորությանը, իսկ թագավորն էլ գերի է վերցվում: Պատահական չէ, որ Արտաշես II-ի դրամների վրա դրոշմված է մեծադիրը *«Արքայից արքա»* մակագրությունը:

Արտաշես II-ի շեշտված հակահռոմեական դիրքորոշումը և հատկապես դաշինքը Պարթևստանի հետ մեծապես հակասում էին Հռոմի արևելյան քաղաքականության շահերին, խոչընդոտում նրա զավթողական ծրագրերին: Նման պայմաններում Հռոմը չէր կարող հանդուրժել ինքնուրույն և անցանկալի հայոց թագավորին, մանավանդ որ կարելի էր նրա փոխարեն գահ բարձրացնել Հռոմում գտնվող Արտաշեսի կրտսեր եղբորը՝ Տիգրանին: Ահա այս խնդրի լուծումն է իր առջև դրել *Օկրա-*

վիանոսը, որը Ք. ա. 27 թվականից պաշտոնապես իրեն հայտարարել է Օգոստոս («Սրբազան») և հիմք դրել Հռոմի կայսերական վարչակարգին:

Օկտավիանոս Օգոստոսը ջանք չի խնայում հռոմեական գերիշխանությունն ու ազդեցությունը Առաջավոր Ասիայում հաստատելու ուղղությամբ: Դա, բնականաբար, հնարավոր էր միայն Արտաշես II-ին ասպարեզից հեռացնելու ճանապարհով: Արդեն Ք. ա. 20 թ. հռոմեական բանակը կանգնած էր Հայաստանի սահմանագլխին: Հենց այդ ժամանակ էլ *Արտաշատում դավադրաբար սպանվում է Արտաշես II-ը:*

Ստանալով Արտաշես II-ի սպանության լուրը՝ հռոմեական զորքն անարգել մտնում է Հայաստան և շարժվում դեպի Արտաշատ: Հռոմեացիներն իրենց հետ բերում էին Հայաստանի նոր թագավորին՝ Արտաշեսի կրտսեր եղբայր Տիգրանին:

Վերջին Արտաշեսյանները: Արտաշատից ոչ հեռու բանակած հռոմեական ճամբարում հայոց թագավորական իշխանության պատվանշանները դրվեցին *Տիգրան III-ի (Ք. ա. 20-8 թթ.)* գլխին: Այս իրադարձությունը Հռոմում դիտվել է իբրև իրենց իշխանության հաստատում Հայաստանում: Հայաստանը թուլացնելու նպատակով նրանից անջատվեց Ատրպատականը, և այստեղ թագավոր կարգվեց Հռոմի կամակատար Արիոբարզանեսը:

Գահակալման վերջին շրջանում Տիգրան III-ը ձերբազատվեց Հռոմի միջամտություններից և մերձենալով Պարթևստանին՝ սկսեց վարել ինքնուրույն քաղաքականություն: Ապացույցը պահվել էր մակագրությամբ նրա դրամների թողարկումն էր:

Տիգրան III-ի մահից հետո, առանց Հռոմի հետ համաձայնեցնելու, գահ բարձրացավ նրա որդին՝ *Տիգրան IV-ը (Ք. ա. 8-5 թթ.)*, որը թագավորեց որպես անկախ ու ինքնիշխան միապետ: Հռոմում սա ընկալվեց որպես իրենց տիրա-

Տիգրան IV-ի դրամը
Գարձերեսին՝ Տիգրանի քույր Էրատուն

պետության դեմ ապստամբություն: Դեպքերի ժամանակակից հռոմեական պատմիչն այդ կապակցությամբ շեշտել է, թե՛ «Արևելքում իրենց ամենից շատ հոգսեր պատճառել են հայերը»:

Ք. ա. 5 թ. Օգոստոսը մեծ բանակով Հայաստան է ուղարկում իր որդեգիր Գայոս Կեսարին, որը, գահընկեց անելով Տիգրան IV-ին, թագավոր է հայտարարում նրա հորեղբորը՝ Արտավազդ III-ին (Ք. ա. 5-2 թթ.): 25 տարի Հռոմում ապրած, դաստիարակված և հայ իրականությունից խորթացած այս թագավորը երկիրը կառավարում էր հռոմեական օրենքներով և զբաղվում անգուսպ թալանով: Չհանդուրժելով այս վիճակը՝

հայերը Տիգրան IV-ի գլխավորությամբ Ք. ա. 2 թ. ապստամբում են Հռոմի թեկնածուի դեմ և երկրից դուրս վտարում նրան ու օժանդակող զորամասերը: Կրկին գահ է բարձրանում Տիգրան IV-ը, այս անգամ քրոջ՝ Էրատունի հետ միասին (Ք. ա. 2 - Ք. հ. 1 թթ.): Տիգրան IV-ը արքայական դրամների վրա պատկերված է Արտաշեսյանների ավանդական թագով, իսկ դրամի հակառակ կողմում Էրատուն է՝ վարսերը գլխի շուրջը հավաքած՝ «Էրատո՛ քույրը Տիգրան արքայի» հունարեն մակագրությամբ:

Սակայն Տիգրան IV-ին վիճակված չէր երկար կառավարել: Ք. հ. 1 թ. նախկովկասյան տափաստաններից Մեծ Հայքի տարածք ներխուժած սարմատական քոչվոր ցեղերի դեմ ճակատամարտում նա զոհվում է: Տիգրան IV-ի մահով անկում է ապրում Մեծ Հայքի Արտաշեսյան արքայատոհմը: Ինչպես պատկերվոր արձանագրել է հռոմեացի պատմիչ *Տակիտոսը*՝ «Հայերը մնացին առանց թագավորի, անտերունչ»:

Տիգրան IV-ի սպանությամբ Հայաստանի առջև ծառայած նոր արքայատոհմ հաստատելու խնդիրը: Թեև այն առաջին հերթին ներքին խնդիր էր, սակայն անմիջապես ձեռք բերեց միջազգային քաղաքական հնչեղություն՝ դառնալով Հռոմի և Պարթևստանի հակամարտության և մրցակցության գլխավոր առարկան:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներքաղաքական ինչ իրավիճակ էր Հայաստանում Արտավազդ II-ի և նրա ընտանիքի գերեվարությունից հետո:
2. Ինչ քաղաքականություն էր վարում Արտաշես II-ը: Ինչն էր Հռոմը ջանում ասպարեզից հեռացնել Արտաշես II-ին:
3. Ինչ քաղաքականություն էր վարում Տիգրան III-ը:
4. Ներկայացրե՛ք Հայաստանի ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական դրությունը վերջին Արտաշեսյանների օրոք:

ԳԼՈՒԽ 4. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ I–III ԳԱՐԵՐՈՒՄ

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԸ ԵՎ ՀՌՈՄԻ ՈՒ ՊԱՐԹԵՎՍԱՆԻ ՄՐՅԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեծ Հայքի թագավորությունը դրածո թագավորների օրոք: Տիգրան IV-ից հետո Հռոմը Հայաստանում գահ էր բարձրացնում Արտաշեսյան արքայատոհմի հետ հեռավոր արյունակցական կապ ունեցող անձանց: Նրանց տրվում էին «Արտաշես» կամ «Տիգրան» դինաստիական անուններ, և նրանք հավատարմության երդում էին տալիս իրենց հովանավոր կայսրին:

Օգոստոսի հեռագնա ծրագրի համաձայն՝ Հայաստանի թագավոր է նշանակվում Ատրպատականի արքա Արիոբարզանեսը, որը մայրական կողմից ուներ Արտաշեսյան ծագում: Այդ քայլով Հռոմը, ընդդեմ իր մշտական ախոյան Պարթևստանի, Արևելքում ձեռք էր բերում Հայաստան-Ատրպատական միացյալ և ուժեղ թագավորություն: Սակայն Արիոբարզանեսի թագավոր նշանակվելը Հայաստանում տեղիք տվեց բուսն ելույթների, որոնք *2 թ.* վերածվեցին *հակահռոմեական հուժկու ապստամբության*: Այն ճնշելու համար Հայաստան ժամանեց հռոմեական զորքը: Հերոսական ու համառ դիմադրությամբ հատկապես աչքի ընկավ *Արտազեռս* ամրոցը: Իսկ այն բանից հետո, երբ վերջապես հսկայական զոհերի գնով ամրոցը գրավվեց, և կողմերի միջև բանակցություններ սկսվեցին, բերդապահ Ադդոնը անսպասելիորեն դաշունահարեց հռոմեացի զորավարին, իսկ ինքը ինքնասպան եղավ:

Ճնշելով ապստամբությունը՝ հռոմեացիները Հայաստանում թագավոր հռչակեցին նախ՝ *Արիոբարզանեսին (2-4 թթ.)*, ապա՝ նրա որդուն՝ Արտավազդ IV-ին (*4-6 թթ.*): Սակայն սրանք

գոհ գնացին հայերի կազմակերպած դավադրությունների: Այս անգամ դարձյալ Օգոստոսի հանձնարարությամբ Հայաստան ժամանեց հայկական գահի նոր թեկնածու՝ Հրեաստանի թագավորի թոռը՝ Տիգրան V-ը, որը մայրական կողմով Արտաշեսյան շտաբիղ էր: Հայոց այս «նոր թագավորը» գահակալեց ընդամենը մի քանի ամիս և գահընկեց եղավ հայերի ապստամբության հետևանքով:

Ընդդիմանալով Հռոմի կողմից Հայաստանում թագավոր նշանակվելու կարգին՝ հայերը գահ բարձրացրին Տիգրան IV-ի քրոջը՝ *Էրապոյին (6-12 թթ.)*, իսկ այնուհետև՝ Պարթևստանի երբեմնի թագավոր *Վոնոն Արշակունուն (12-16 թթ.)*: Ինչպես Էրատոն, այնպես էլ Վոնոնը չճանաչվեցին Հռոմի կողմից:

18 թ. հայերի համաձայնությամբ և Հռոմի օժանդակությամբ պոնտական արքայագն *Ջենոնը* Արտաշատում թագադրվեց Մեծ Հայքի թագավոր (*18-34 թթ.*): Նոր թագավորը լայն ժողովրդականություն էր վայելում հայավազանու շրջանում: Նա մեծացել և դաստիարակվել էր հայերի մեջ, ուստի ոչ միայն յուրացրել էր տեղի լեզուն և սովորույթները, այլև վարում էր Հայաստանի պետական շահերից բխող քաղաքականություն: Եվ պատահական չէ, որ հայերը նրան տվել են դինաստիական Արտաշես անունը: Տակիտոսի պատկերավոր նկարագրությամբ՝ *«Արտաշատ քաղաքում հայոց մեծամեծների հավանությունը և շուրջը հավաքված բազմության ներկայությամբ նրա գլխին դրվեց թագավորական զարդանշանը: Մնացածները, հարգանք մատուցելով թագավորին,*

ողջունում էին՝ **Արքաշես անվանելով**։ Ջենոն-Արտաշեսը միակն է առաջին դարի սկզբներին Հայաստանում գահակալած թագավորներից, որը գահընկեց չեղավ հայերի կողմից և մահացավ իր բնական մահով։

Հայոց **Արշակ I** թագավորի (34-35) կարճատև տիրապետությունից հետո Հռոմը գահը հանձնեց վրաց արքայազն Միհրդատ Իբերացուն (35-37 թթ.)։ Նրա գահակալումը Հայաստանում նշանավորվեց սպարապետ **Գիսակ Իմարայանի** գլխավորած հակահռոմեական հուժկու ապստամբությամբ, որի շնորհիվ Միհրդատը դուրս վճռվեց, իսկ երկիրն էլ *մինչև 43 թ. լիովին վերականգնեց իր անկախությունը*։ Հայ ժողովրդի շարունակական ու հերոսական պայքարը Հռոմի դեմ, նրա ազատատենչ ոգին արտահայտվել են հռոմեական նշանավոր բանաստեղծ Վերգիլիոսի հետևյալ դիպուկ այլաբանության մեջ՝ «կանուրջներ չհանդուրժող Արաքս», այսինքն՝ օտար տիրապետությունը չհանդուրժող Հայաստան։

Բայց Հռոմը շարունակեց նույն քաղաքականությունը։ Շուտով Հռոմի համաձայնությամբ Հայաստանում կրկին թագավոր նշանակվեց Միհրդատը։ 51 թ. հայոց գահը բռնազավթեց վերջինիս եղբորորդին՝ **Հռադամիզդը**՝ նախապես սպանելով հորեղբորը և նրա ամբողջ ընտանիքին։

Նման դաժան իրականությունը ստիպեց հայերին փնտրել այլընտրանքային դաշնակցություն։ Այդ ժամանակ է, որ Պարթևստանը սկսեց ձեռք բերել իր նախկին հզորությունը։ Հայաստանը կանգնած էր երկընտրանքի առջև՝ Հռոմ, թե՛ Պարթևստան։

Հայաստանը և հռոմեա-պարթևական հակամարտությունը։ Հայաստանում հռոմեա-պարթևական մրցակցության հետևանքով քաղաքականապես անկայուն վիճակ էր ստեղծվել, ինչը

Պարթև Վաղարշ I արքայի դրամներից

սպառնում էր երկրի անվտանգությանը։ Հայոց գահին ամրանալու՝ Հռադամիզդի ճիգերն անհաջողության էին դատապարտված, քանզի նա իր հանցավոր գործողություններով ատելի էր հայ ժողովրդին։

Պարթևստանում գահ է բարձրանում **Վաղարշ I Արշակունին** (51-80 թթ.), որն իր թագավորությունում գահակալական կոիվներին վերջ տալու և Հռոմի նվաճումներին դիմակայելիս դաշնակից երկրների գինակցություն ստեղծելու նպատակով որոշում է իր եղբայրներին բազմեցնել Հայաստանի և Ատրպատականի գահերին։ Վաղարշն առանց դժվարության դա իրագործում է Ատրպատականում, որտեղ թագավորեցնում է Բակուրին։ Հայաստանում Վաղարշի ծրագրի իրագործման համար նպատավոր իրավիճակ էր ստեղծվել, հայերը ցանկանում էին ազատվել իրենց համար ատելի Հռադամիզդից և ընդհանրապես հռոմեական որևէ միջամտությունից։ Հայոց ավագանին ընդունում է Պարթևստանի առաջարկությունը. չէ՞ որ պարթևները չէին սպառնում հայկական պետականության գոյությանը և համատեղ ուժերով կարող էին հակահարված տալ Հռոմի ծավալապաշտությանն Արևելքում։ Ստեղծվում է հայ-պարթև-

կան զինակցություն ընդդեմ Հռոմի և նրա վրացի դրածոյի:

52թ. Վաղարշը և Տրդատը պարթևական զորքով մտնում են Հայաստան, դուրս վճռում Հռադամիզդին ու նրա մերձավորներին: Արտաշատ մայրաքաղաքը և Տիգրանակերտը բացում են իրենց դռները նրանց առջև: Սակայն ցրտաշունչ ձմռան և պարթևական զորքում սկսված հիվանդությունների պատճառով պարթևական զորքը հեռանում է երկրից: Հռադամիզդը կատաղած վերադառնում է Արտաշատ և որոշում հաշվեհարդար տեսնել հայ բնակչության հետ: Սակայն զինված ժողովուրդը շրջապատում է պալատը, և Հռադամիզդն իր կնոջ հետ փախուստի է դիմում:

Հայ-պարթևական միացյալ ուժերի գլուխն անցած՝ **Տրդատը գալիս է Արտաշատ և նստում հայոց գահին:** Սակայն մինչ վերջնականապես հայոց արքա հաստատվելը նրան մեծ փորձություններ էին սպասում:

Տասնամյա պատերազմը, Հռանդևայի պայմանագիրը: Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները Հռոմում դիտվեցին որպես կայսրության՝ Արևելքում վարած քաղաքականության խոշոր անհաջողություն:

Հռոմի Ներոն կայսեր (54–68 թթ.) հրամանով Արևելք է գալիս հռոմեական զորավար **Կորբուլոնը:** Սկսվում է տասնամյա **հռոմեա-պարթևական պատերազմը (54–64 թթ.):** Կորբուլոնը հռոմեական արևելյան լեգեոնները տեղակայում է Մեծ Հայքի արևմտյան սահմանի՝ Եփրատի երկայնքով: Ի թիվս այլոց՝ հյուսիսից Կորբուլոնին դաշնակցում էր վրաց Փարսման թագավորը, որը հռոմեացիներին իր հավատարմությունը ցույց տալու համար սպանել էր իր որդուն՝ Հռադամիզդին:

Հռոմեական լրտեսական ցանցին հաջողվել էր Պարթևստանում ներքին խռովություններ հրահրել, ինչը ստի-

պում է Վաղարշին իր հիմնական ուժերը հեռացնել Հայաստանից: Կորբուլոնը մեծաքանակ լեգեոններով 58 թ. ներխուժում է Մեծ Հայքի թագավորություն:

Տրդատը, իր հետ եղած ուժերը բավարար չհամարելով, աշխատում է խուսափել Կորբուլոնի հետ ուղղակի բախումից և առանձին վայրերում դիմադրական գործողություններ է վարում, մինչ Վաղարշը օգնության կգար: Իր հերթին Կորբուլոնը, ձգտելով թուլացնել երկրի պաշտպանական ուժերը, սկսում է ավերել ճանապարհին հանդիպող ամրոցները, շարժվում է Արտաշատի ուղղությամբ: Տրդատը փորձում է դիմադրություն կազմակերպել, սակայն իր զորաջոկատի փոքրաթիվ լինելու հետևանքով հեռանում է Ատրպատական՝ եղբոր՝ Բակուրի մոտ:

Կորբուլոնը մտնում է Արտաշատ և քանդում քաղաքը: Հռոմեացիների վայրագությունը սաստկացնում է հայ ժողովրդի զայրույթը, և զավթիչներին ցույց տրվող դիմադրությունը ստանում է համընդհանուր բնույթ:

59 թ. դեպի Տիգրանակերտ շարժվող Կորբուլոնի զորքը ճանապարհին հանդիպում է հայ հայրենասերների դիմադրությանը: Երբ հռոմեացիները ճամբար էին խփել Տարոն գավառում, մի խիզախ հայ ազնվական փորձում է սպանել Կորբուլոնին, սակայն վերջինիս վրանի մոտ հռոմեական պահակազորը հային բռնում է, և նա հերոսաբար նահատակվում է:

Հռոմեացիներն ուժգին դիմադրության են հանդիպում Լեգարդա ամրոցի մոտ, որտեղ փակվել էին հայկական ուժերը: Նրանք ամրոցից խիզախորեն գրոհում էին թշնամու դիրքերի վրա: Սակայն ուժերն անհավասար էին, ուստի Կորբուլոնը կարողանում է գրավել ամրոցը:

Հայաստանի համար այդ ծանր պահին Ներոնը հայոց գահին է բարձրաց-

նում Կապադովկիայի թագավորական ընտանիքից *Տիգրան VI-ին (60 թ.)*, ինչը նույնպես մեծ դժգոհություն է առաջացնում երկրում:

Վաղարշը Տրդատին թագադրում է և, գորք հատկացնելով, ուղարկում է Հայաստան՝ դուրս վտարելու հռոմեական դրածոյին: Ինքը նույնպես շարժվում է հռոմեական լեգեոնների դեմ:

Կորբուլոնը Ներոնին խնդրում է իր փոխարեն Հայաստան ուղարկել այլ գորավարի, քանի որ Վաղարշի հարձակումը սպառնում էր հռոմեական Սիրիա (Ատորիք) նահանգին:

Մծբինում հռոմեա-պարթևական բանակցությունների արդյունքում զինադադար է կնքվում: Կորբուլոնը փորձության չենթարկվելու համար Տիգրանակերտից դուրս է բերում հռոմեական գորամասը, որի հետ հեռանում է նաև գահընկեց արված Տիգրան VI-ը: Կորբուլոնը ձմեռում է Կապադովկիայի սահմանում և այնտեղից անցնում իր հրամանատարությանը հանձնված Սիրիա նահանգը:

Վաղարշ արքան դեսպաններ է ուղարկում Հռոմ և առաջարկում պայմանագիր կնքել ու Տրդատին ճանաչել թագավոր, սակայն Ներոն կայսրը մեր-

ժում է: Վաղարշը վերսկսում է ռազմական գործողությունները:

61 թ. Արևելք է ուղարկվում *Պևգոս* գորավարը, որը, գալով Կապադովկիա, պետք է հետևեր Հայաստանի գործերին: Նա հաջորդ տարի մտնում է Հայաստան և շարժվում դեպի Տիգրանակերտ: Անցնելով Արածանի գետը՝ հռոմեական զորքը բանակ է դնում *Հուանդես (Նուանդ)* կոչվող վայրում: Հայ-պարթևական զորքը, ջախջախելով Հայկական Տավրոսի լեռնանցքներում տեղակայված հռոմեական կայազորները, շրջապատում է Պետոսի ճամբարը: Տեղի ունեցած ճակատամարտում հռոմեացիները մեծ կորուստներ են կրում: Պետոսը հաշտություն է խնդրում: Հաղթողները զինաթափում և ծաղրուծանակի են ենթարկում հռոմեական զորքին, ստիպում են նրանց ծնկաչոք անցնել նիզակներով պատրաստված «լծի» տակով, ինչը մեծագույն խայտառակություն էր հռոմեական անպարտելի համարվող բանակի համար:

Պարտված Պետոսը կեղծ լուր է ուղարկում Հռոմ, թե Արևելքում իրավիճակը չի փոխվել: Այնինչ Ներոնը տեղեկացել էր, որ հռոմեական լեգեոնները պարտություն կրելով հեռացել էին Հայաստանից:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ քաղաքականություն էր վարում Հռոմը Հայաստանում Արտաշեսյան արքայատոհմի վերացումից հետո: Ներկայացրե՞ք Հայաստանի ներքաղաքական իրադրությունը դրածո թագավորների օրոք:
2. Ինչո՞ւ հայոց ավագանին ընտրեց պարթևամետ քաղաքականություն: Արդյո՞ք ճիշտ ընտրություն էր դա:
3. Ինչպե՞ս արձագանքեց Հռոմը Հայաստանում տեղի ունեցած գահակալական փոփոխությանը:
4. Ներկայացրե՞ք տասնամյա պատերազմի ընթացքը: Արդարացվա՞ծ էր արդյոք Արտաշատի ավերումը հռոմեացիների կողմից:

§ 2. ՄԵԾ ՀԱՅԹԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԱՐՇԱՎՈՒՆԵՆԵՐԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ

Տրդատ I Արշակունին՝ Մեծ Հայքի թագավոր: Ներոն կայսրը, ձգտելով փրկել Հռոմի հեղինակությունը, 63 թ. Վաղարշ I-ին հայտնում է, որ եթե Տրդատն անձամբ մեկնի Հռոմ և թագը ստանա իրենից, ապա ինքը կճանաչի նրան Հայաստանի թագավոր: 64 թ. Հայաստան է գալիս Կորբուլոնը և բանակցություններ վարում Վաղարշի ու Տրդատի հետ: Նրանք ընդունում են Ներոնի առաջարկը՝ պահանջելով, որ խաղաղության պայմանագիրը կնքվի Հռանդեայում՝ հռոմեացիների պարտության վայրում: Ի նշանավորումն հաշտության՝ Հռանդեայում Տրդատը թագը հանում և դնում է հռոմեական զորքի բերած՝ Ներոնի արձանի մոտ՝ այն կայսեր ձեռքից Հռոմում ստանալու պայմանով:

65 թ. Տրդատը մեծ շքախմբով՝ իր ընտանիքով և 3000 հայ ու պարթև հեծյալներով, ուղևորվում է Հռոմ: Ուղևորության հսկայական ծախսերը հոգում էր կայսերական գանձարանը: Ճանապարհին ընկած բնակավայրերի բնակիչները նրանց ընդունում էին մեծ խանդավառությամբ: Հռոմում Ներոնը Տրդատի պատվին կազմակերպում է տոնահանդեսներ և հանդիսավորությամբ թագադրում, ապա մեծ գումար և արհեստավորներ է տալիս՝ Կորբուլոնի կողմից ավերված Արտաշատը վերականգնելու համար: Տրդատ I-ը հաջորդ տարի վերադառնում է Հայաստան:

Տրդատ I-ի գահակալության ընթացքում (66–88 թթ.) միջազգային առաջնություն Հայաստանի վիճակը կայունանում է: Վերականգնվում է Արտաշատ մայրաքաղաքը: Տրդատը ամրացնում է հինավուրց Գառնին՝ կառուցելով հզոր ամրոց և Արեգ–Միհրի տաճարը:

Տրդատ I-ի թագավորության վեցերորդ տարում (72 թ.) Մեծ Հայքի թագա-

վորության խաղաղ կյանքն ընդհատվում է Կովկասից ալանների ներխուժման հետևանքով: Տրդատ I-ը ալանների դեմ ռազմերթի է ելնում, սակայն կռվի ժամանակ ալաններից մեկը պարան է գցում նրա վրա՝ փորձելով գերեվարել: Տրդատին հաջողվում է իր սրով կտրել պարանը և խուսափել վտանգից: Ալանները դուրս են վտարվում երկրից:

Սանատրուկ II: Տրդատ I-ին հաջորդում է Սանատրուկը (88–110 թթ.): Նրա մասին հույն պատմիչ Արիանոսը գրել է. «Հայոց թագավոր Սանատրուկն ուներ միջակ հասակ, բայց հակված էր դեպի ամեն մի մեծ բան և մանախնդ դեպի պարտիականական գործերը: Նա հավատարիմ պահպան էր արդարադատության և իր կենցաղավարության մեջ զուսպ էր, նաև չափավոր ու ողջամիտ էր, ինչպես լավագույնները՝ հույների և հռոմայեցիների մեջ»:

Սանատրուկն իր աթոռանիստն էր դարձրել նոր հիմնադրված Մծուրք քաղաքը՝ Արածանիի ափին՝ Մշո դաշտում: Այստեղով անցնում էր Տիգրանակերտից Արտաշատ գնացող առևտրական և ռազմական կարևոր նշանակու-

Արեգ–Միհրի տաճարը Գառնիում

թյան ճանապարհը: Սանատրուկը մահանում է 110 թ.: Նրա գերեզմանը Բարձր Հայքի Դարանաղի գավառի Անի բերդում էր: Երկու հարյուր հիսուն տարի անց, երբ պարսից արքա Շապուհ II-ի զորքերը ներխուժել էին Անի բերդը և թալանելու նպատակով ավերել էին Արշակունիների գերեզմանները, չէին կարողացել քանդել Սանատրուկի հսկայաշեն և ամրապինդ շիրիմը:

Հռոմեա-պարթևական պայմանավորվածությամբ որոշվեց, որ պարթև Արշակունիները պետք է ստանային Հռոմի համաձայնությունը՝ իրենց տոհմից նոր թեկնածուին հայոց գահին նստեցնելու համար: Երկու տերությունների միջև հարաբերությունները խիստ սրվում էին, երբ որևէ կողմը, խախտելով Հռանդեայի դաշնագրի պայմանը, հայոց գահին էր դնում իր թեկնածուին: Նման իրավիճակ ստեղծվեց Սանատրուկից հետո՝ մինչև 117 թ.:

Վաղարշապատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը: Հայոց նոր թագավոր հռչակված **Վաղարշ I-ի (117-140 թթ.)** օրոք Արարատյան դաշտում՝ Շրեշ բլրի վրա տարածվող նախկին Վարդգեսավան գյուղաքաղաքը զարգանում և վերածվում է մի մեծ քաղաքի: Թագավորը քաղաքը շրջապատում է ամուր պարիսպներով և իր անունով կոչում **Վաղարշապատ** (կոչվում էր նաև «**Նոր քաղաք**»): Այն դառնում է Արշակունյաց թագավորության երկրորդ մայրաքաղաքը:

Վաղարշ I-ից հետո Հայաստանի թագավոր է նշանակվում Հռոմի Ծերակույտի անդամ **Սոհեմնուր**՝ Արշակունյաց շառավղից: Պատմագրության մեջ Սոհեմնուր հայտնի է նաև Տիգրան անունով: Հռոմի քաղաքականությունը պարթևները համարում են Հռանդեայի պայմանագրի խախտում և կռիվներ են մղում կայսրության դեմ: Այդ իրավիճակում Սոհեմնուր դուրս է վտարվում Հայաստանից: **161 թ.** հայոց գահը հանձնվում է

Բակուր Արշակունուն, որին, սակայն, հռոմեացիները գահընկեց են անում և տանում Հռոմ (163 թ.): Հռոմեացիները հայոց գահին կրկին բարձրացնում են Սոհեմնու-Տիգրանին (164-185 թթ.):

Մեծ Հայքում Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը: Մեծ Հայքի նոր գահակալ է դառնում **Վաղարշ II-ը (185-198 թթ.):** Հայաստանն այդ ժամանակաշրջանում անկախացել էր և չեզոքություն էր պահպանում Հռոմում տեղի ունեցող գահակալական կռիվների նկատմամբ: Երբ կայսերական գահի թեկնածուներից Նիգերը (Ատրիքում) Վաղարշ II-ից օգնություն է խնդրում ընդդեմ Սևերուսի, հայոց թագավորը պատասխանում է, որ ինքը ոչ մեկին չի օգնելու: Սակայն եթե որևէ մեկն իր վրա հարձակվի, ինքը պատրաստ է երկիրը պաշտպանելու: Կիլիկիայում՝ Բոսսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Նիգերը սպանվում է: Սևերուսը, գալով Միջագետք, շտապում է հաշվեհարդար տեսնել նրա կողմնակիցների հետ: Չեզոքություն պահպանած հայոց թագավոր Վաղարշ II-ը բանակցությունների միջոցով հաշտություն է կնքում հռոմեական նոր կայսր Սեպտիմիոս Սևերուսի հետ:

Վաղարշ II-ի հեռատես և հմուտ քաղաքականության շնորհիվ կայսեր հետ կնքված պայմանագրով հռոմեական լեզեոնները հեռացվում են Հայաստանից: Վաղարշ II-ը շարունակում է Վաղարշապատի կառուցապատումը: Հռոմեական կայսրը պարտավորվել էր գումար վճարել հայոց այրուձիին, որը հյուսիսում իրականացնում էր Կովկասյան լեռնանցքների և մերձակա տարածքների պաշտպանությունը լեռնական ցեղերի հարձակումներից: Հենց նրանց դեմ մղված պայքարում էլ զոհվում է Վաղարշը:

Վաղարշ II-ի օրոք Հայաստանն այնքան է հզորանում, որ հայ Արշակունիների թագավորական իշխանությունը դառնում է ժառանգական:

Վաղարշ II-ին հաջորդած որդին՝ *Խոսրով I-ը (198–215 թթ.)*, հայոց գորքով արշավում է Կովկասի լեռնական ցեղերի դեմ՝ ձգտելով առնել հոր մահվան վրեժը:

Սեպտիմիոս Սևերոսի որդին՝ *Կարակալան*, կայսր դառնալով, երազում էր նվաճել Առաջավոր Ասիայի երկրները: Նա 215 թ. խաբեությամբ իր մոտ՝ Ասորիք է հրավիրում Խոսրով I-ին և ձերբակալում է նրան: Այս նենգ արարքը զայրույթ է առաջացնում Հայաստանում, ուր թագավոր է հռչակվում Խոսրովի որդին՝ *Տրդատ II-ը (216–252 թթ.)*,

որի գլխավորությամբ հայերը ջախջախում և Հայաստանից դուրս են վտարում *Կարակալայի* ուղարկած գորքը:

Այդ ժամանակ բանտարկության մեջ մահանում է Խոսրով I-ը, և նրա որդուն՝ Տրդատ II-ին, որն արդեն գահակալում էր Մեծ Հայքում, հռոմեական կայսր Մակրինոսը թագ է ուղարկում: Ի նշանավորումն հայ-հռոմեական դաշինքի վերականգնման՝ կայսրը Տրդատին վերադարձնում է Հայաստանից տարված նրա մորը՝ թագուհուն, ավարը և այն կալվածքները (Կապադոկիայում), որոնք ստացել էր դեռևս Խոսրով I-ը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞ւ Տրդատն ու Վաղարշ I-ը պնդեցին, որ հաշտության պայմանագիրը կնքվի Հռանդեայում: Որտե՞ղ և երբ թագադրվեց Տրդատը: Ներկայացրե՞ք նրա գահակալման շրջանը:
2. Ինչպե՞ս էր բնութագրում հույն պատմիչ Արիանոսը Սանատրուկ արքային: Ո՞ր քաղաքը նա ընտրեց որպես գահանիստ. ինչո՞ւ:
3. Ինչո՞վ է նշանավորվել Վաղարշ I-ի գործունեությունը: Որո՞նք էին նրանից հետո Մեծ Հայքում իրավիճակի փոփոխման պատճառները:
4. Երբ է գահակալել Վաղարշ II-ը: Ո՞ր թագավորից է սկսվել Արշակունիների ժառանգական իշխանությունը: Ներկայացրե՞ք Խոսրով I-ի գահակալությունը:
5. Երբ է գահակալել Տրդատ II-ը: Ինչ արդյունք ունեցավ նրա պայքարը Կարակալա կայսեր դեմ:

§ 3. ՄԵԾ ՀԱՅՔԸ III ԳԱՐՈՒՄ: ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԳԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Հայ-պարսկական և հայ-հռոմեական հարաբերությունները: Պարսկաստանում գահակալական կռիվներ են սկսվում թագավորող պարթև Արշակունիների և Պարսք նահանգի Սասանյան տոհմի ներկայացուցիչ Արտաշիրի միջև: Վերջինս 226 թ. տիրանում է գահին: Սասանյանների ռազմամոլ հարստության գահակալները, ձգտելով վերականգնելու Արեմենյան Պարսկաստանի նախկին հզորությունը, տարածաշրջա-

նում մի քանի դար վարում են ծավալապաշտական քաղաքականություն:

Մեծ Հայքի հայ Արշակունիները հավատարիմ էին մնացել իրենց դաշնակից պարթև Արշակունիներին, ուստի Սասանյանները թշնամական դիրք էին բռնել հայերի նկատմամբ:

Ի պաշտպանություն պարթև Արշակունիների՝ *Տրդատ II-ը* արշավանքներ ձեռնարկեց Սասանյան արքայատոհմի դեմ՝ հասնելով մինչև *Տիգրն*: Սովսես Խորե-

նացին պատմում է. «Հայոց թագավորը վերադարձավ մեծ հաղթությամբ, շար ավարով ու ցնծայից ուրախությամբ. նա վերադարձավ Հայաստան՝ Այրարատ գավառը՝ Վաղարշապատ քաղաքը. եկավ մեծ ուրախությամբ, քարի անունով ու շար ավարով»:

Տրդատ II-ի գլխավորած պայքարը Սասանյանների դեմ, չնայած որոշակի հաջողություններին, չփրկեց պարթև Արշակունիներին:

Արտաշիրի որդու՝ Շապուհ I-ի օրոք՝ Սասանյան Իրանի հզորացման և Հռոմեական կայսրության թուլացման ժամանակաշրջանում, Հայաստանը գերծ է մնում ռազմական գործողություններից:

III դ. կեսերին, երբ Հռոմը ներքին խռովությունների հետևանքով չէր կարող զբաղվել արևելյան գործերով, Շապուհ I-ը գրոհում է Տրդատ II-ի թագավորության վրա: Հայոց արքան, որ ավելի քան երկու տասնամյակ դիմակայել էր Սասանյանների ոտնձգություններին, ստիպված էր հեռանալ Հռոմեական կայսրության սահմանները (252 թ.): Տրդատ II-ին հաջորդած Արտավազդ V-ից հետո հայոց գահն անցնում է **Խոսրով II-ին**:

260-ական թթ. կեսերից Սասանյանները փորձել են հայոց գահին հաջորդաբար բազմեցնել իրենց մի քանի թագաժառանգների, որոնք այնուհետև գահակալել են Պարսկաստանում:

Հայաստանում ստեղծված խառնաշփոթ իրավիճակը Մովսես Խորենացին (այդ օտար գահակալների ժամանակների միախույսմամբ) բնութագրել է որպես «*ժամանակ անիշխանության*»՝ նշելով, որ «*մեր երկիրը կառավարեց... պարսիկ գործակալների միջոցով... քսանվեց տարի*» Շապուհ I-ի որդին՝ Որմիզդ-Արտաշիրը: Հայաստանում Սասանյաններն իրենց զավթումները դյուրացնելու նպատակով պարսից կրոնական սպասավորների՝ մոզերի միջոցով ձգտում էին հայերին բռնի ուժով պարտադրելու Պարսկաստանում պետական կրոն հռչակված **զրադաշ-**

տականությունը (մազդեզականություն):

Հայաստան ուղարկված Անակ Պարթևի երկու զավակներից կրտսերին՝ **Գրիգորին**, ըստ ավանդության՝ դայակները հասցրել էին Մաժակ-Կեսարիա, որտեղ էլ նա մկրտվել և քրիստոնեական դաստիարակություն էր ստացել: Իսկ Խոսրով II-ի որդուն՝ **Տրդատին**, դայակները փախցրել էին «կայսեր արքունիք»: Հռոմեական կայսրությունում գտնվելիս Տրդատը **հաղթել էր օլիմպիական խաղերում** և մեծ սխրագործություններ կատարել մարտի դաշտում: Իրանցից առավել նշանավորն էր **276 թ.** հռոմեական կայսեր փոխարեն գոթերի իշխանի հետ ունեցած նրա հաղթական մենամարտը:

Տրդատին մեծ պատիվներին են արժանացնում, պարգևներ տալիս, թագ դնում գլխին և ծիրանի պատմունճաններով զարդարում: Հռոմեական օգնական գորքով կայսրը Տրդատին ուղարկում է Հայոց աշխարհ:

Տրդատ III Մեծի գահակալումը:

Մծրինի հաշտությունը: Տրդատը հաստատվում է հայ Արշակունիների գահին **287 թ.:** Այդ ժամանակ սրվել էին պարսկա-հռոմեական հարաբերությունները: Սասանյանները չէին ճանաչում Տրդատի գահակալությունը: 296 թ. պարսից արքա Ներսեհը պատերազմ է սկսում Հռոմի դեմ: Տեղի ունեցած ճակատամարտում հռոմեական բանակը պարտություն է կրում: Պատերազմական գործողությունները տեղափոխվում են Հայաստան: **297 թ.** Ներսեհը պարսից բանակով հասնում է **Բասեն գավառ** և ճամբար դնում **Ուխա գյուղում**: Լուսաբացին տեղի ունեցած ճակատամարտում հայ-հռոմեական միացյալ ուժերը ջախջախում են պարսից թագավորի զորքերը: Ներսեհը փախուստի է դիմում: Նա ստիպված էր հաշտություն խնդրել և տարածքային զիջումներ կատարել Հյուսիսային Միջագետքում:

298 թ. *Մծրինում* կնքված հռոմեապարսկական 40-ամյա *խաղաղության պայմանագրով* Ներսեհը ճանաչում է Մեծ Հայքի թագավորության անկախությունը: *Տրդատ III-ը*, 298 թ. վերջնականապես հաստատվելով Մեծ Հայքի թագավորության գահին, վերականգնում է անկախ Հայոց աշխարհի ամբողջականությունը և սկսում է զբաղվել երկրի հզորացմամբ ու շենացմամբ:

Պեղական կարգը Արշակունիներին օրոք: Հայոց գահին պարթև Արշակունիների մի ճյուղի հաստատումով և ժամանակի ընթացքում ժառանգական հայկական արքայատոհմ դառնալով՝ հայոց պետական համակարգը շարունակեց հայկական պետականության՝ հազարամյակների խորքից եկող ավանդույթները:

Պետական կարգը շարունակում էր մնալ *միապետական*: Երկրի կառավարման բուրգը գլխավորում էր թագավորը, որի *իշխանությունն անսահմանափակ* էր: Հայոց արքային էին ենթարկվում արքունի գործակալությունները, որոնց միջոցով նա կառավարում էր երկրի տնտեսությունը և շինարարությունը, ռազմական պաշտպանությունը, դատական և այլ բնագավառներին վերաբերող գործերը (տե՛ս գծապատկերը):

Տնտեսության զարգացումը: Բնակչությունը, քաղաքները և գյուղական բնակավայրերը: Արշակունիների գահակալության առաջին հարյուրամյակները նշանավորվեցին տնտեսության վերելքով: Հատկապես նշանակալից տեղաշարժեր եղան Տրդատ I, Սանատրուկ և Վաղարշ թագավորների օրոք:

Տրդատ I-ը շինարարական մեծ աշխատանքներ էր կատարել՝ զարկ տալով հատկապես քաղաքային և տաճարային տնտեսությունների զարգացմանը: Դրա վկայությունն են հռոմեացիների կողմից ավերված Արտաշատի վերականգնումը, հնուց գոյություն ունեցող Գառնի ամրո-

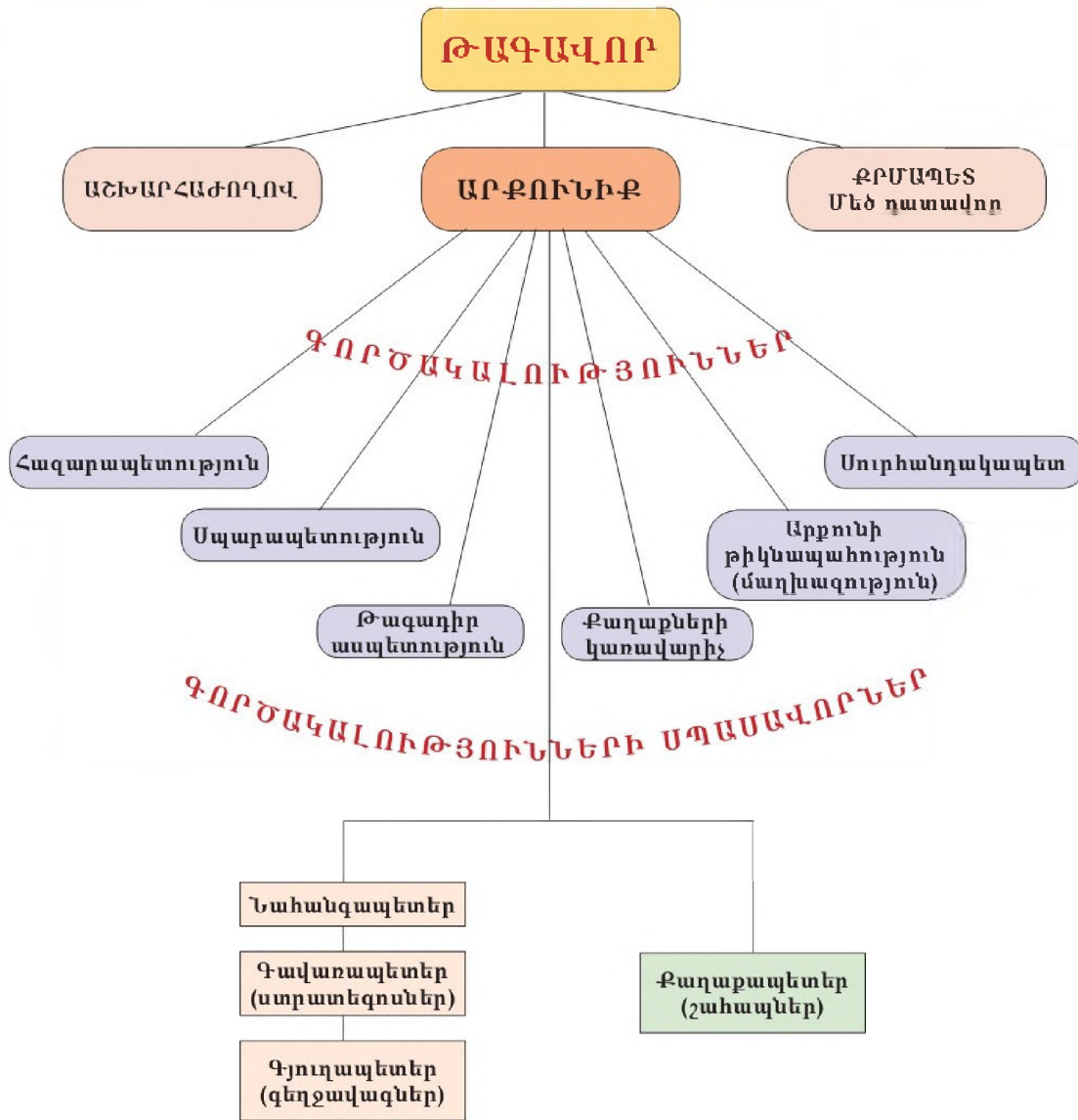
ցում շինարարական աշխատանքները (որոնք հետագայում շարունակել է Տրդատ III-ը) և հատկապես Արեգակի տաճարի կառուցումը, ինչի մասին վկայում է Գառնիում Տրդատի թողած հունարեն արձանագրությունը:

Սանատրուկ թագավորի օրոք մեծ ուշադրություն էր դարձվում առևտրական կապերի զարգացմանը: Հայաստանն արտաքին աշխարհի հետ կապող մայրուղու վրա կառուցված *Մծուրք* քաղաքն այդ մասին է վկայում: Նմանապես քաղաքաշինության մեծագույն վաստակ ունի հայոց արքա Վաղարշ I-ը, որը հիմնեց *Վաղարշապատ* մայրաքաղաքը: Վաղարշապատի կառուցապատումը շարունակվեց նաև հետագայում: Մինևոյն ժամանակ հինավուրց *Արտաշատ* շարունակում էր մնալ որպես մայրաքաղաք: Հայաստանի մյուս քաղաքներից շատերը՝ Վան, Երվանդաշատ, Ջարեհավան, Ջարիշատ, Արճեշ, Նախիջևան և այլն, պահպանում էին իրենց տնտեսական, մշակութային և արհեստների կենտրոն լինելու նշանակությունը:

Հայաստանը պահպանում էր իր *ազգայնակչության միապարր ժողովրդագրական կազմը*: Միջազգային ասպարեզում առևտրական և մշակութային շփումները փոխհարստացնում էին մշակութային կյանքը: Քաղաքներում՝ հայկական բնակչության կողքին, օտարների առանձին խմբեր էին (հույներ, ասորիներ, իրանցիներ և այլն) ապրում, որոնք հիմնականում զբաղվում էին առևտրով: Խաղաղ ժամանակաշրջաններում քաղաքային կյանքը բնորոշվում էր մշակութային և առևտրատնտեսական վերելքով:

Հայաստանում զարգացած էր գյուղատնտեսությունը (երկրագործություն, այգեգործություն, մեղվաբուծություն, անասնապահություն և այլն): Բնակչության մեծ մասն ապրում էր գյուղերում, որտեղ հիմնականում պահպանվում էր համայնքային կյանքը:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՒՆԵՐԻ ՕՐՈՔ

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. III դարի առաջին կեսի հռոմեա-պարսկական և հայ-պարսկական հակամարտություններն ինչ փոփոխություններ մտցրին Առաջավոր Ասիայում:
2. Ինչո՞ւ էր Տրդատ II-ը արշավել Պարսկաստան, ինչո՞վ ավարտվեց այն: Ինչպե՞ս է բնութագրում Մովսես Խորենացին III դարի երկրորդ կեսին Հայաստանում տիրող վիճակը: Երբ Տրդատ III-ը հաստատվեց հայոց գահին: Երբ կնքվեց Մծբինի հաշտության պայմանագիրը, վերհանե՞ր դրա նշանակությունը Հայաստանի համար:
3. Ներկայացրե՞ք Մեծ Հայքի պետական կարգը Արշակունիների օրոք:
4. Տնտեսական ինչ առաջընթաց ունեցավ Հայաստանը Արշակունիների օրոք: Նշե՞ր այդ ժամանակաշրջանի մեծ քաղաքները: Ներկայացրե՞ք բնակչության կազմը:

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Ք. Ա. IX – Ք. Ա. III ԳԱՐԵՐՈՒՄ

§ 1. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Մշակույթի զարգացման պատմական պայմանները: Համահայկական առաջին թագավորության ստեղծումով Հայաստանը և հայ ժողովուրդը թևակոխեցին զարգացման որակապես նոր շրջան: Հայաստանի տարածքում ստեղծված տարատեսակ պետական կազմավորումները միավորվեցին մեկ միասնական պետության մեջ, անցում կատարվեց համադաշնության համակարգից կենտրոնացված պետության: Համահայկական պետությունը, արդեն նշվել է, արևելյան տիպի բացարձակ մի պետություն էր:

Ձեռք բերվեցին նվաճումներ հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Դրանց թվում առավել կարևոր են զարգացած պևրական կառուցվածքը, կրոնական համակարգը, տնտեսական կյանքի, այդ թվում՝ մեդադալման բարձր մակարդակը, կազմակերպված ոռոգման համակարգը, գրային զարգացած համակարգերը, ճարտարապետության, այդ թվում՝ քաղաքաշինության բարձր մակարդակը:

Ճարտարապետությունը: Վանի թագավորության հուշարձանների հնագիտական նյութը հնարավորություն է տալիս ամբողջական պատկերացում կազմելու այս շրջանի ճարտարապետության և շինարարական տեխնիկայի մասին: Քաղաքները հիմնականում փռված էին բարձր բլուրների շուրջը, որոնց գագաթներին վեր էին խոյանում

պարսպապատ աշտարակներով միջնաբերդերը: Այստեղ կառուցվել են պալատներ և տաճարներ, ջրմուղներ, ջրամբարներ, կամուրջներ, այգիներ ու բաղնիքներ:

Վանի թագավորության քաղաքները կարելի է բաժանել մի քանի խմբի՝ *թագավորանիստ, վարչապետական, պաշտամունքային և ռազմական նշանակություն ունեցող:* Թագավորանիստ Տուշպա մայրաքաղաքին զուգահեռ զարգանում էին վարչատնտեսական խոշոր կենտրոններ *Արգիշտիիսիսիս, Սարդուրիսիսիսիս (Հայկաբերդ), Թեյշեբաինին* և այլն:

Հայտնի էին պետության դիցարանի երեք գերագույն աստվածների՝ Խալդիի, Թեյշեբայի և Շիվինիի պաշտամունքային կենտրոնները: Խալդիի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը *Արդիսի* քաղաքն էր, որն ասորեստանյան բնագրերում կոչվում է *Մուսասիր:* Թեյշեբայի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը Կումենու քաղաքն էր՝ Վանա լճից հարավ-արևելք, իսկ Շիվինիինը՝ մայրաքաղաք Տուշպան:

Ռազմական հենակետային քաղաքները ևս կարևոր նշանակություն ունեին: Ստեղծվում էին յուրահատուկ կառույցներ՝ զորանոցներ, ախոսներ, լճակներ, բերդեր, ռազմական ճամբարներ: Բերդերն ունեին մինչև 18 մ բարձրության 2-3 շարք պարիսպներ՝ իրենց աշտարակներով: Որոշ տեղերում բերդերն ունեին լրացուցիչ պաշտպանություն՝ իրենցա ռելումա թվածիս բամներով:

Վանի թագավորության բնակարանային ճարտարապետության մասին առաջին տեղեկությունները պահպանվել են Մովսես Խորենացու մոտ և վերաբերում են Տուշպա-Վանին: Վերջինս, ըստ Պատմահոր հաղորդումների, բավականին մեծ, բարեկարգ, անառիկ մի բերդաքաղաք էր՝ բազմաթիվ երկհարկ և եռհարկ շենքերով:

Սեպագիր արձանագրություններում պալատները հաճախ հիշատակվում են պաշտամունքային կառույցների հետ մեկտեղ: Խոշոր տաճարներն ընդարձակ համալիրներ էին, որոնցում, պաշտամունքային կառույցներից բացի, կային նաև աշխարհիկ, տնտեսական, արտադրական ու պահեստային շենքեր:

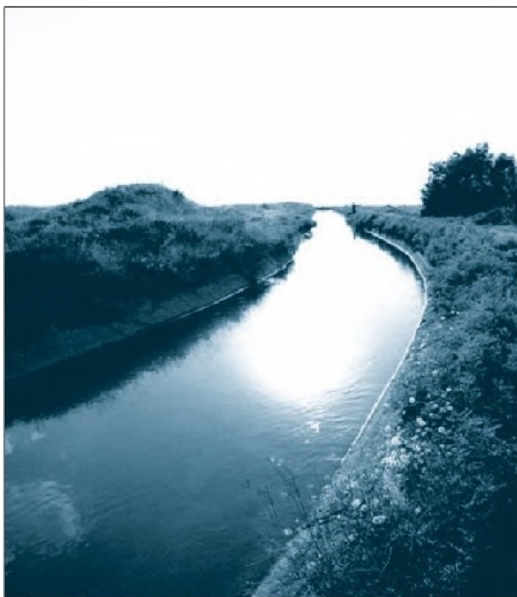
Վանի թագավորության շինարվեստի ուշագրավ դրսևորումներ են վիմափոր կառույցները: Իրանց թվին են պատկանում ժայռափոր սանդուղքները, խորշերը, պաշտամունքային և դամբարանային քարայրները, թունելները և այլն: Վիմափոր կառույցներ են հայտնաբերվել Վանի թագավորության ամբողջ

տարածքից, որոնց մեջ առավել նշանավոր են Տուշպա-Վան մայրաքաղաքի միջնաբերդում պահպանվածները:

Ջրանցքաշինությունը գտնվում էր կենտրոնական իշխանության հսկողության ներքո: Հատկապես հայտնի են Մենուա և Ռուսա արքաների ջրանցքները, որոնք Հին աշխարհի բացառիկ կառույցներից են:

Վանի թագավորության շինարարական արվեստը հեղափոխում մեծ ազդեցություն ունեցավ փոքրասիական և հայրկապես իրանական (աքեմենյան) կառուցողական ավանդույթների ձևավորման վրա:

Մեղադատությունը: Մետաղամշակման զարգացման համար, ինչպես գիտենք, Հայկական լեռնաշխարհն ուներ հումքի մեծ պաշարներ: Վանի թագավորությունում մետաղամշակման բարձր զարգացման մասին են վկայում և՛ հնագիտական պեղումները, և՛ սեպագիր արձանագրությունները: Վերջիններին մեջ առանձնանում են Ատրեստանի արքա Սարգոն II-ի բնագրերը, որոնց համաձայն՝ նրա զորքերը Արդինի-Մու-

Մենուայի ջրանցքն այսօր

Թեղեքսի քարակոթողն Արծկեից

Ջինսիորի բրոնզե արձանիկ, Ք. ա. I հազ.

սասիրում թալանել են 2 տոննա ոսկի, 5 տոննա արծաթ և ավելի քան 100 տոննա պղնձե, երկաթե իրեր:

Մետաղագործ վարպետները պատրաստում էին մետաղյա զինամթերքի բազմաթիվ տեսակներ՝ նիզակներ, սահավարտներ, գրահաշապիկներ, վահաններ, դաշույններ, թրեր, կացիներ, գուրգեր, բրոնզե գոտիներ և այլն: Գտնվել են ոսկուց և արծաթից զենքերի օրինակներ, որոնք ունեցել են նաև ծիսապաշտամունքային նշանակություն:

Մեզ են հասել Արարատ-Ուրարտու թագավորության սպառազինված զինվորների բազմաթիվ պատկերներ և՛ ասորեստանյան, և՛ հայաստանյան պատկերաքանդակներում: Դրանցում ներկայացված զինատեսակները ճշգրտորեն համապատասխանում են հնագիտական պեղումներից գտնվածներին: Այս ժամանակաշրջանի մեծաքանակ մետաղյա զինատեսակներ են պահվում և ցուցադրվում ոչ միայն Հայաստանի, այլև աշխարհի բազմաթիվ նշանավոր թանգարաններում:

Խնցեղգործություն և քարե գլխածոններ: Իրենց հմտությամբ ու որակով զարմանք ու հիացմունք են առաջացնում ժամանակի խեցեգործ վարպետների աշխատանքները: Նրանք պատրաստել են հազարավոր խեցանոթներ, որոնք ունեցել են բազմաբնույթ կիրառական նշանակություն:

Քարի մշակումն Ուրարտուում բարձր զարգացման էր հասել: Քարը լայնորեն

օգտագործվում էր կենցաղում: Գետաքարերից ու տուֆից պատրաստվում էին ծակիչներ, քերիչներ և այլ գործիքներ:

Քարի «փափուկ» տեսակից պատրաստում էին տարբեր ձևերի և չափերի տաշտեր, պանիր քամելու խոշոր ձագարներ, խողովակներ և այլն: Քարը լայնորեն օգտագործվում էր մետաղաձուլման ժամանակ. պատրաստվում էին տարբեր ձուլակաղապարներ և գործիքներ:

Քարից պատրաստում էին տարբեր քանդակներ: Իրանց թվին են պատկանում տեղական քանդակագործների՝ տուֆից պատրաստած քարե արձանները:

Առավել հետաքրքիր են կնիքները, որոնք ունեն հարուստ պատկերագրություն՝ թագավորներ ու քրմեր, կենաց ծառեր, սայլեր ու մարտակառքեր, պալատական տեսարաններ, առյուծներ և այլն: Ոչ պակաս տարածում ունեն տարբեր ձևերի և չափերի քարե ուլունքները, որոնց գերակշռող մասը գերազանց հղկված է:

Որմնանկարչություն: Այս շրջանի որմնանկարչությանը բնորոշ են ինչպես կրոնական, այնպես էլ աշխարհիկ բնույթի պատկերները: Իրանք զարդարել են տաճարների, պալատների և այլ շինությունների պատերը:

Որմնանկարչությունը հիմնականում ներկայացված է *Կարսի բլուրի, Ոսկեբլուրի (Երզնկայի մոտ) և Էրեբունու* նյութերով: Ինչպես ցույց են տալիս Էրեբունու որմնանկարների պահպանված մնացորդները, պալատի կենտրոնական հատվածի բոլոր պատերի պատկերներն ունեցել են միասնական եզրագարդ՝ կազմված մի քանի շերտերից: Իրանց եզրանախշերին վարդյակներ են՝ արմավենիներով, աստիճանավոր աշտարակներ, սրբազան ծառեր՝ նրանց մոտ կանգնած աստվածությունների և այլ պատկերներով:

Այսպիսով՝ վանի թագավորությունում արվեստը բարձր զարգացման էր հասել:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք մշակույթի զարգացման պայմանները Վանի թագավորության շրջանում:
2. Ճարտարապետական ինչ կառուցվածք ունեին համահայկական առաջին թագավորության քաղաքները:
3. Շինարարության ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած: Փորձե՞ք նկարագրել Ուրարտուի որևէ քաղաք:
4. Այս շրջանում մետաղամշակման ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած: Ինչպիսի՞ն էր Վանի թագավորության բանակի զինվորների սպառազինությունը:
5. Խեցեգործության զարգացածության մասին ինչ վկայություններ են պահպանվել: Քարի ո՞ր տեսակներն են օգտագործել ուրարտացիները: Ինչ բնույթ ուներ որմնանկարչությունը: Որտե՞ղ են հայտնաբերվել որմնանկարների նմուշներ:

§ 2. ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Պնտական կրոնը: Վանի թագավորության կրոնն ուսումնասիրելու համար կան երկու հիմնական աղբյուրներ՝ սեպագիր արձանագրությունները և պեղումներից հայտնաբերված պատկերազարդ հուշարձանները:

Սեպագիր արձանագրությունների հաղորդած տեղեկությունները սահմանափակ են. դրանցում նշվում են աստվածների անունները, թվարկվում են նրանց համար սահմանված գոհաբերությունները, պատմվում է տաճարների կառուցման մասին: Պաշտամունքային առարկաներն ու պատկերները լրացնում են գրավոր աղբյուրների տեղեկությունները:

Մեծի դռան արձանագրությունում թվարկված են Վանի թագավորության աստվածների անունները և նրանց մատուցվող գոհաբերությունները (ցուլեր, կովեր, ոչխարներ, այծեր, գեներ, գինի և այլն): *Վիցարանը կազմված էր 35 աստվածներից և 35 դիցուհիներից.* այսինքն՝ դիցարանում արտահայտված էր մենամուսնական ընտանիքի գաղափարը:

Վանի թագավորության դիցարանում կենտրոնական տեղ է գրավում *Խալդի*

աստվածը: Նա գերիշխող դիրք ուներ դիցարանում և համարվում էր Երկրի ու թագավորի հովանավոր աստվածը: Խալդին պատկերվում էր ռազմիկի կերպարանքով: Նա օրհնում էր թագավորին արշավանքի մեկնելիս և օգնում նրան հաղթելու թշնամուն: Խալդի աստծու կինը *Արուբանին* էր՝ դիցարանի գլխավոր աստվածուհին:

Թեյշերա և *Շիվինի աստվածները Խալդիի* հետ միասին կազմում են աստվածների գերագույն եռյակը:

Վանի արքայի արշավանքը սկսվում էր հատուկ արարողությամբ: Արքան աղոթքով դիմում էր Խալդիին և մյուս աստվածություններին՝ բարձրաձայն հայտարարելով արշավանքի ուղղությունը և նպատակը, խնդրում էր նրանցից հովանավորություն՝ գործն իր հաղթական ավարտին հասցնելու համար: Արշավանքից հետո բանակը վերադառնում էր Տուշպա: Արքան Խալդի աստծո տաճարում (նրան ձոնված կոթողի կամ որմնախորշի առջև) բարձրաձայն զեկուցում էր կատարված արշավանքի արդյունքների մասին և հաղթանակը նվիրում Խալդիին: Արքայի խոսքը արձանագրվում էր քարի վրա:

Ծնեսրը և փոնակագրությունները: Վանի թագավորության ծնեսրի մասին տվյալներ կան *Մհերի դռան արձանագրությունում*: Այստեղ հիշատակված են տարվա ընթացքում կատարվելիք երեք տոնակատարությունները՝ կապված այգեգործական աշխատանքների համապատասխան փուլերի հետ: Առաջին տոնը անցկացվում էր խաղողուտի էտումից հետո: Խաղողի որթի էտումը Հայաստանում սկսվում է մարտ ամսվա վերջին տասնօրյակին և ավարտվում՝ ապրիլի առաջին կեսին:

Այս ժամանակ Հայաստանում նշվում էր Բարեկենդանի տոնը (տոնվում էր մարտ ամսին, տևում էր 1–2 շաբաթ)՝ կապված Նոր տարվա գալստյան հետ:

«Արևի (Շիվիինի) ամսին» էր կարգադրվում զոհեր մատուցել պետության բոլոր աստվածություններին ու «սրբություններին»: Վանի թագավորության «Արևի ամիսը» համապատասխանել է մարտին: Բուն հայոց տոմարում ևս մարտ ամիսը ձևավորված էր արևին և կոչվում էր Արեգ («Արևի ամիս»):

Ժամանակի պատկերացումների համաձայն՝ մարդու մահվանից հետո նրա հոգին շարունակում է գոյատևել՝ տեղափոխվելով այս աշխարհից մյուսը: Այդ մասին է վկայում «Հոգիներ տեղափոխող աստծո» պաշտամունքի գոյությունը պետության ղիցարանում:

Ուրարտուում կար ժայռափոր դամբարաններում մահացածին թաղելու սովորույթը: Նման գերեզմաններում, որոնք կազմված էին մի քանի սրահներից, դրվել են արքաների ու ազնվականների աճյունները՝ իրենց հագուստով, զենքով, զարդերով ու կատարված զոհաբերություններով: Ժայռափոր դամբարաններ են Վանա ժայռին փորված կառույցները:

Կնիքների վրա կան կենաց ծառի պաշտամունքի հետ կապված արարողությունները պատկերող փորագրություններ: Հետաքրքիր է, որ այդ արարողու-

Կենաց ծառի երկրպագության փեսարան. սաղավարտի հարված

թյուններին մասնակցել է նաև արքան՝ առյուծի ուղեկցությամբ: Վերջինս, ինչպես ենթադրվում է, պահվել է տաճարներում որպես սրբազան կենդանի:

Գրային համակարգերը: Վանի թագավորության շրջանում օգտագործված գրային համակարգերից ստույգ հայտնի են *սեպագիրը* և *մեհենագիրը*:

Սեպագրի լեզվի («ուրարտերենի» կամ «բիայներենի») ուսումնասիրության համար հիմնական նյութ են ծառայում տեղական արձանագրությունները: Լրացուցիչ տեղեկություններ կարելի է քաղել ասորեստանյան աղբյուրներից, որտեղ զգալի թվով հատուկ անուններ են վկայված: Որոշակի օգնություն են ցույց տալիս խուրեիրենի տվյալները:

Վանի թագավորության շրջանից պահպանվել են ավելի քան 1000 սեպագիր արձանագրություններ, որոնք գրված են քարի, մետաղյա իրերի և կավե սալիկների վրա: Գրում էին ձախից աջ, առանց բառանջատման: Սեպագիր արձանագրությունները միատիպ են և մեծ մասամբ հաղորդում են թագավորների ձեռնարկած արշավանքների, շինարարական աշխատանքների, ձոնման ծեսերի մասին:

Թագավորությունում տարածում ստացած սեպագիր դպրությունը Ք.ա. IX դ. ընդօրինակվել է Ասորեստանից: Ընդ որում՝ փոխ են առնվել ոչ բոլոր նշանները,

իսկ վերցվածն էլ պարզեցվել է: Մեզ հասած հնագույն արձանագրությունները թվագրվում են Ք.ա. IX դ. 30-ական թվականներով և պատկանում են Սարդուրի I-ի կառավարման ժամանակահատվածին: Դրանք կազմված են ասուրերենով: Սակայն արդեն հաջորդ թագավորը՝ Իշպուինին, և նրա ժառանգներն իրենց վիմագիր հաղորդումները կատարում էին տեղական լեզվով:

Առանձին սեպագիր նշաններով արտահայտվել են ձայնավորները, երկձայն և եռաձայն վանկերը: Գաղափարագրերն արտահայտել են ամբողջական բառեր ու հասկացություններ: Դրանց մի տարատեսակն են սահմանիչները (դետերմինատիվներ), որոնց շնորհիվ տարբերակվում են հատուկ անունները: Օրինակ՝ ճշգրտորեն նշվում է՝ «ժողովուրդ» թե «երկիր» է ենթադրվում որոշակի անվան ներքո:

Օտար միջավայրից փոխառված լինելու հետևանքով Վանի թագավորության սեպագիր դպրությունը ճշտորեն չի հաղորդել տեղական լեզվի հնչյունական համակարգը: Ուստի դժվար է որոշել, թե իր ժամանակին ինչպես են արտասանել սեպագիր արձանագրություններում եղած բառերը, ինչն էլ զգալիորեն դժվարացնում է լեզվի ուսումնասիրությունը:

Հայտնի են բառապաշարային բնույթի բազմաթիվ ընդհանրություններ և նույնություններ արդի հայերենի հետ

(Տուշպա — Տուսպ, Աբիլիանի — Աբեդեանք, Ջարախա — Ջավախք, Ծուլուկի — Ծղուկ, Ծուփա — Ծոփք և այլն):

Վանի թագավորության գրագիրները թողել են նաև *մեհենագրային (հիերոգլիֆային)* արձանագրություններ: Մեհենագրային համակարգն ունի բնիկ տեղական ծագում և սերում է Հայաստանի նախնադարյան ժայռապատկերներին: Այն բաղկացած է շուրջ *երեք հարյուր նշաններից*, որոնք գրվել են աջից ձախ, հորիզոնական գրության դեպքում՝ վերից վար՝ առանց բառանջատման: Մեզ են հասել ավելի քան 1500 մեհենագրային արձանագրություններ և մեհանշաններ: Վերձանության առաջին արդյունքների հիման վրա կարելի է պնդել, որ *մեհենագրային համակարգի լեզուն եղել է հնագույն հայերենը*:

Գիրը նպաստեց գիտելիքների զարգացմանը: Հատկապես շինարարությունում կիրառվող բարդ ու ճշգրիտ հաշվարկներն ու չափումները խթանեցին ամրոցների, բերդերի, ջրանցքների, քաղաքների կառուցմանը: Վիճակագրական, երկրաչափական, աստղագիտական հաշվարկները լայն տարածում ունեին Վանի թագավորության տնտեսության մեջ:

Համահայկական առաջին թագավորության հզոր և կայսրայալ մշակույթն իր բազմաբնույթ ազդեցությունն է փարածել Հայաստանից դուրս՝ հասնելով Իրան, Կովկաս, Հունաստան և այլ երկրներ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ հիմնական աղբյուրներից են ձևավորվել Վանի թագավորության կրոնի մասին մեր պատկերացումները: Ո՞ր աստվածներն են կազմում Վանի թագավորության դիցարանի գլխավոր եռյակը:
2. Վանի թագավորության ո՞ր ծեսերի մասին կան տեղեկություններ: Նկարագրե՞ք դրանք:
3. Ներկայացրե՞ք Վանի թագավորությունում կիրառված գրային համակարգերը: Քանի՞ սեպագիր և քանի՞ մեհենագիր արձանագրություն է պահպանվել Վանի թագավորության դարաշրջանից:
4. Ո՞ր գիտություններն էին զարգացած Վանի թագավորությունում: Ինչ ազդեցություն է ունեցել համահայկական առաջին թագավորության մշակույթը այլ երկրների վրա:

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՎԱՆԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՔՁԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Քաղաքաշինություն, ճարտարապետություն: Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական զարգացման մի նոր շրջափուլ են կազմում Ք.ա. VI–III դարերը:

Հայկագուն–Երվանդունիների արքայատոհմի իշխանության ժամանակաշրջանի բնակավայրերի ճարտարապետության մասին տեղեկություններ ենք ստանում Արմավիրի, Վանի, Էրեբունի–Երևանի, Սամոսատի, Արշամաշատի, Երվանդաշատի, Բագարանի և այլ հնավայրերի ուսումնասիրության շնորհիվ:

Արմավիրը գտնվում է Արարատյան դաշտի արևմտյան մասում՝ Արաքսի ձախափին, ձգվում է հրաբխային ծագում ունեցող մի շարք բլուրների վրա: Դրանցից ամենաբարձրը՝ Արմավիր բլուրը, ունի 76 մ բարձրություն և գագաթի 2 հա հարթ տարածություն: Բլուրը բնակեցված է եղել հնագույն ժամանակներից, որն ապացուցվում է թե՛ գրավոր աղբյուրներով, թե՛ հնագիտական պեղումներով:

Արմավիրը պարսպապատելով, կառուցապատելով պալատական, պաշտամունքային, աշխարհիկ և տնտեսական բազմապիսի շինություններով՝ Երվանդունիներն այն վերածել են վարչական, տնտեսական և պաշտամունքային գլխավոր կենտրոնի: Իսկ Ք.ա. IV դարի վերջից այն դարձել է համահայկական երկրորդ թագավորության մայրաքաղաքը:

Գյուղական բնակավայրեր: Այս դարաշրջանի հայկական գյուղերի և մարդկանց բնակարանների պատկերավոր նկարագրությունը թողել է հույն գորավար և պատմիչ Քսենոփոնը, որը Ք.ա. 401 թ. անցել է Հայաստանով: Ի տարբերություն կենտրոնական շրջանների՝ Հարավային Հայաստանի տներն աշտարակավոր էին՝ պաշտպանական նպատակներով: Այլ էր նաև Հայաստանի կենտրոնի և հյուսիսի գյուղական բնա-

կավայրերի համայնապատկերը: Այս շրջանների բնակավայրերը կիսագետնափոր էին և ունեին երկու մուտք: Մեկով իջնում էին մարդիկ, իսկ երկրորդը նախատեսված էր անասունների համար: Այդ տիպի տները հայկական ժողովրդական բնակարանի՝ գլխատան նախատիպն են ներկայացնում:

Նյութական մշակույթ, առևտուր: Պատմաշրջանի նյութական մշակույթը բնութագրում են պեղումներից հայտնաբերված նյութերը: Խեցեգործությունը ներկայացված է սափորներով, անոթներով և ընկանակներով: Դրանք իրենց զուգահեռներն ունեն Հայաստանին հարակից ընդարձակ տարածաշրջանում և կապող օղակ են Վանի թագավորության ու հելլենիստական դարաշրջանի կավագործական արտադրանքի միջև:

Մեդաղագործությունը ներկայացված է գինագործական արտադրանքով և հասարակական զարդերով: Հայաստանում գտնվել են նաև արծաթյա ամանեղենի բազմաթիվ նմուշներ, մասնավորապես այս ժամանակաշրջանում լայն տարածում ստացած պոսյակներ: Դրանք եղջյուր հիշեցնող անոթներ են, որոնք ներքևի մասում կենդանակերպ են:

Արհեստագործական արտադրանքի նյութական ձևերը, որոնք հանդիպում են երկրով մեկ, թույլ են տալիս խոսելու զարգացած առևտրական կապերի մասին: *Առևտրի վերելքի շնորհիվ Երվանդական Հայաստանում զարգացել է նաև դրամական շրջանառությունը:*

Հայաստանի արևմտյան մասերն այդ դարերում ընդգրկված էին տարածաշրջանային առևտրի ոլորտում և ավանդական առևտրական ուղիներով կապված էին Միջագետքի ու փոքրասիական շուկաների հետ: *Առևտրական կապերի լրացուցիչ վկայությունն է Հերոդոտոսի*

հաղորդումը Հայաստանից գինի արտահանելու մասին:

Հայոց հին հավատալիքները: Դեռ հնագույն ժամանակներում հայոց մեջ սկզբնավորվել ու տարածվել են երկնքի ու երկնային լուսատուների, լեռների, կրակի ու ջրի, մթնոլորտային երևույթների, կենդանիների ու թռչունների, ծառերի ու բույսերի մասին առասպելներ և ավանդագրույցներ: Դրանք, դարեդար պատմվելով ու հարստացվելով, փոխանցվել են սերնդեսերունդ:

Հայոց լեռներն անձնավորվել են եղբայրների, Մասիսն ու Արագածը՝ քուրերի, Անդոկը, Մարութասարը, Մեավ լեռը՝ մարդակերպ հսկաների, Տավրոսն ու Ջագրոսը՝ ցուլի և վիշապի կերպարներում:

Պահպանվել են ավանդագրույցներ՝ կապված տոտեմական հավատալիքների ու տոտեմական նախնիների պաշտամունքի հետ: Դրանց վերապրուկներն են հայոց մեջ Սանասարի և Բաղդասարի ջրային, Երվանդի և Երվագի ցլային, Արծրունիների արծվային սերման մասին առասպելական գրույցները:

Ընտանիքի խորհրդանիշ էր համարվում տան *կրակարանը: Թոնիքը*, ուր մշտավառ, անթեղված էր պահվում կրակը, ընտանիքի սրբավայրն էր. վերջինիս կողքին էին կատարվում ծիսաընտանեկան արարողությունները (կնունք, ամուսնություն): Առավել ուշ շրջանում կրակի պաշտամունքը մտնում է պաշտոնական կրոնական համակարգի մեջ, դառնում հայ հեթանոսական կրոնի կարևոր բաղադրիչ: Կրակի պաշտամունքի վերապրուկներից են Մեհեկան (արդի փետրվար) ամսի կեսերին Տրնդեզի ծիսական խաբույկը վառելու և դրան առնչվող սրբական արարողությունները:

Ջրի պաշտամունքի հետքերը պահպանվել են հրաշագործ ձկների մասին պատմվող առասպելական գրույցներում: Ջրակունքների կամ արհեստական

ոռոգման առուների մոտ կանգնեցվել են ձկնակերպ «*Վիշապ*» քարակոթողներ: Ջրի հետ է կապվում նաև բույսերի, հատկապես ծառերի, բուժիչ խոտերի ու ծաղիկների, ինչպես նաև հացաբույսերի պաշտամունքը:

Պաշտվող ծառերից է սոսին, որի սաղարթների սոսափյունից Արմավիրի քրմերը հնում գուշակություններ էին կատարում: Ծառերն ունեցել են իրենց հատուկ նվիրական օրը՝ Ծաղկազարդը (ժող. լեզվում՝ Ծաղկազարդար), իսկ ջուրն ու ծաղիկները՝ իրենց տոնը՝ Համբարձումը (ժող. լեզվում՝ Ծաղկամոր տոն): Այդ երկու տոներն էլ հետագայում հարմարեցվեցին քրիստոնեական տոնացույցին:

Առասպելներ և վիպերգեր: Առասպելներն ու վիպերգերը արտացոլում են ժողովրդի աշխարհայացքը, պատկերացումները բնության և հասարակության մասին, դրանք հնագույն գրականության ուշագրավ տեսակներից են:

Հայկական ամենանշանավոր առասպելներից է *Հայկի և Բեյի մասին գրույցը*: Այստեղ Հայկը հանդես է գալիս որպես ազատասեր ու ըմբոստ դյուցազուն–հսկա, որը մերժում է հնագանդվել բռնակալ Բեյին և հեռանալով Բաբելոնից՝ հաստատվում է Հայքում: Ճակատամարտում սպանելով իր դեմ արշաված Բեյին՝ Հայկը հաստատում է երկրի անկախությունը: Հայկի անունով երկիրը կոչվում է Հայք:

Համաշխարհային գրականության գլուխգործոցներից կարելի է համարել *Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի առասպելը*: Այն այնպիսի լայն տարածում է ունեցել, որ նրա որոշ հատվածներ արտացոլվել են նաև անտիկ հեղինակների երկերում, մասնավորապես նշանավոր փիլիսոփա Պլատոնի «Հանրապետություն» աշխատությունում: Մովսես Խորենացին ավանդել է նաև Արամի և Տորք Անգեղի մասին առասպելները:

Հայոց պատմության հնագույն դրվագները ներկայացված են հին հայ-

«Արա Գեղեցիկ և
Շամիրամ».
հեղինակ՝ Վարդգես
Սուրենյանց

կական ժողովրդական վիպերգերում: Հնագույններից է Տիգրան Երվանդյանի և Աժդահակի վիպերգը, որն առասպելախառն հիշողություն է հայերի ու մարերի փոխհարաբերությունների մասին:

Դիցարանը: Հայկական դիցարանը զարգացման, համակարգման, աստվածությունների պաշտամունքի կանոնարկման նոր աստիճան է թևակոխել համահայկական թագավորությունների ժամանակաշրջանում: Հնուց եկող ցեղային-տեղական և ընդհանուր հնդեվրոպական աստվածությունները շարունակում են գոյատևել ազգային ավանդության մեջ իբրև վիպական պատ-

մական հերոսներ և ցեղային նախնիներ:

Հայոց հնագույն աստվածը Հայկն էր (Հայ(ա) աստծո որդի), որի պաշտամունքի արմատները հասնում են մինչև տոհմատիրական հասարակության ժամանակները: Նրա անունով է կոչվել Օրինի համաստեղությունը: Հայկը նախապես հանդես է եկել որպես հսկա որսորդ: Նա խորհրդանշել է հայ ժողովրդի պայքարն օտար բռնակալության դեմ՝ հանուն ազատության և անկախության:

Հայերի *Տարք* աստծո պաշտամունքը տարածված է եղել նաև փոքրասիական մի շարք ժողովուրդների շրջանում: Խեթական թագավորությունում նա հայտնի էր Տարքու անունով և կարևոր տեղ էր զբաղեցնում դիցարանում:

Արան հայերի հնագույն աստվածներից է: Նախապես նրա պաշտամունքը կապված է եղել երկրագործության, ցանքի և գարնան աճող բուսականության հետ: Մեռնող ու հարություն առնող աստվածների պաշտամունքը լայնորեն տարածված էր Հին Արևելքում:

Հայոց դիցարանի մի շարք աստվածությունների պաշտամունքը, որ սկզբնավորվել էր վաղ ժամանակներում, Հայաստանում տարածում է ստանում հաջորդ՝ հելլենիստական շրջանում: Դրանցից են Արամագոը, Անահիթը, Միհրը, Տիրը և ուրիշ աստվածներ:

Հարգեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ փոփոխություններ են տեղի ունեցել Հայաստանի նյութական մշակույթի մեջ Երվանդունիների կառավարման շրջանում: Որտեղ են հայտնաբերվել այդ ժամանակի բնակավայրեր: Որտեղ է գտնվել Արմավիր քաղաքը:
2. Ք.ա. VI–III դարերի նյութական մշակույթի ինչ նմուշներ են հայտնաբերվել: Այս ժամանակաշրջանի Հայաստանի առևտրական կապերի մասին ինչ վկայություններ կան:
3. Ինչ տոներ են եղել՝ նվիրված ծառերին, ջրին և ծաղիկներին: Քրիստոնեական դր տոներին են դրանք հարմարեցված:
4. Ինչ են իրենցից ներկայացնում առասպելները և հին հայկական ժողովրդական վիպերգերը:
5. Ներկայացրե՛ք հայոց հին դիցարանը: Վերհիշե՛ք, թե հայոց դիցարանի աստվածներն ինչ համարժեքներ ունեն այլ ժողովուրդների դիցարաններում:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ ԳԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

§ 1. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԳԱՐԱՇՐՋԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Հայկական մշակույթի զարգացման առանձնահատկությունները: Հայաստանը, պայմանավորված իր աշխարհագրական դիրքով, խաչմերուկ և կապող օղակ է եղել Արևելքի ու Արևմուտքի միջև: *Արդյունքում հայ մշակույթը մշտապես փոխազդել է այլոց մշակույթների հետ՝ պահպանելով իր ինքնատիպությունը և եզակիությունը:*

Հայկական մշակույթին միշտ բնորոշ է եղել արտաքին աշխարհի և նորամուծությունների նկատմամբ բաց լինելը: Ընդ որում՝ ներմուծված երևույթը հայկական միջավայրին հարմարեցվելուց և յուրացվելուց հետո իր արժանի տեղն է գրավել ազգային մշակույթի ավանդական արժեքների կողքին:

Փոխազդման երևույթին ակնատես ենք լինում Վանի թագավորության շրջանում և ավելի մեծ չափով՝ Ք.ա. III դարից, երբ Հայաստանում սկսվում է հելլենիստական ժամանակաշրջանը: Այն տևել է վեց դար՝ մինչև Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակվելը:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում և դրանից հետո հայկական մշակույթի պատմության մեջ տեղի ունեցավ շրջադարձ դեպի *արևմուտք*՝ ի տարբերություն նախորդ դարաշրջանների, երբ հայկական մշակութային աշխարհն ավելի զարգանում էր՝ կապված *արևելյան միջավայրի* հետ: Ընդ որում, եթե հելլենիզմի դարաշրջանում հայոց ազգային մշակույթն առնչվում էր հունահռոմեական աշխարհի հետ, ապա IV–V դարերից սկսած՝ հայկական քրիստոնեական մշակույթն ավելի հաղորդակից դարձավ *միջերկրածովյան քրիստոնեական աշխարհի* մշակույթին: Հետագայում

արևմտյան (եվրոպական) քաղաքակրթության հետ շփումներն ավելի խորացան, և պատահական չէ, որ հայերին երբեմն կոչում էին *«Ասիայի եվրոպացիներ»...*

Այսպիսով՝ հայ մշակույթը, որն անցել է հազարամյակների ճանապարհ, բացառիկ դերակատարում է ունեցել մեր ժողովրդի կյանքում՝ ծառայելով և որպես ազգապահպանման, և որպես շրջակա աշխարհի հետ հաղորդակցության միջոց:

Հելլենիստական դարաշրջանը և Հայաստանը: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներով, ինչպես գիտեք, սկսվեց *հելլենիզմի (հունականության) դարաշրջանը:* Տեղական մշակույթները սերտաճեցին և միաձուլվեցին հունական դասական մշակույթի հետ: Երկու մշակութային շերտերի համաձուլվածք լինելով էլ պայմանավորված է տարբեր երկրների հելլենիստական մշակույթների տարբերությունը:

Հայկական հելլենիզմի պատմությունը բաժանում են երկու փուլի: Առաջինը կոչվում է *«բուն հելլենիստական»* ժամանակաշրջան, որում հատկապես նշանակալի դեր են խաղացել Արտաշեսյան արքաների ձեռնարկումները: Երկրորդ փուլն ընդգրկում է մեր թվարկության I–III դարերը և ընդունված է համարել *«ուշ հելլենիզմի»* ժամանակաշրջան:

Հելլենիզմի շրջանում Հայաստանում ակնառու է մշակույթի երկու հիմնական շերտ: Առաջինն ավանդական, տեղական մշակութային շերտն էր, որը տարածված էր ժողովրդի, հատկապես գյուղական բնակչության մեջ: Երկրորդը հելլենիստական շերտն էր, որի կրողները գլխավորապես վերին խավերի և

Արամազդի, մայր դիցուհու և Վահագնի արձանների գլուխները Նեմրոսի սրբավայրում

քաղաքային ազատ բնակչության ներկայացուցիչներն էին:

Թե՛ հելլենիստական մշակույթը և թե՛ հունարենը Հայաստանում տարածում գտան գերազանցապես արքունիքում և ավագանու շրջանում: Հասարակ ժողովրդի մեջ այն գրեթե տարածում չունեցավ: *Հելլենիզմի դարաշրջանը հարստացրեց մեր ազգային մշակույթը:*

Հայոց դիցարանը: Ինչպես Վանի թագավորության օրոք, այս ժամանակաշրջանում ևս դիցարանը ղեկավարում էր աստվածների *գերագույն եռյակը*, սակայն այլ կազմով՝ հայր *Արամազդը*, մայր դիցուհի *Անահիտը* և քաջ *Վահագնը*: Աստվածային գերագույն եռյակի պաշտամունքը բնիկ հնդեվրոպական երևույթ է և հայոց մեջ ունի վաղնջական ակունքներ:

Դիցարանի գլուխ կանգնած էր հայր աստված *Արամազդը*՝ արարիչը երկրի և երկնքի, մարդկանց բարօրություն, լիություն և արիություն շնորհողը: Արամազդի պաշտամունքին նվիրված էին բազմաթիվ տաճարներ ամբողջ Հայաստանում: Նրա *պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը Բարձր Հայք նահանգի Գարանայաց գավառի Անի ամրոցում էր*: Մատենագրական տեղեկություններից հայտնի է, որ այստեղ էին հուղարկավորվում հայոց արքաները:

Անահիտը հայոց դիցարանում մայր դիցուհին էր: Նա մայրության, պտղաբերության ու արգասավորության աստվածուհին էր, «մեր ազգի փառքն ու կենսատուն»: Նրան մեծարում էին *«Մսկեմայր»* տիտղոսով: *Պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը Բարձր Հայք նահանգի Եկեղյաց գավառի Երիզա (Երզնկա) ավանն էր*: Եկեղյաց գավառը Անահիտ դիցամոր պաշտամունքի շնորհիվ կոչվում էր նաև «Անահտական»: Կային բազմաթիվ այլ կենտրոններ ևս, հատկապես նշանավոր էր Արտաշատում գտնվող Անահտական տաճարը:

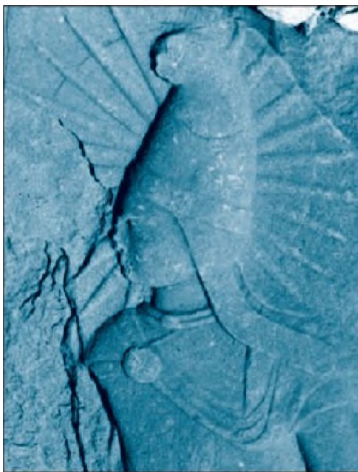
Հին հայոց մեջ առավել սիրված աստվածներից էր *Վահագնը*՝ ռազմի, քաջության և ամպրոպի աստվածը: Վահագնի *գլխավոր մեհյանը Տուրուբերան (Տարն աշխարհ) նահանգում էր՝ Աշտիշատում*: Մովսես Խորենացու գրառման շնորհիվ մեզ է հասել Վահագնի ծննդյան օրհներգը, որ ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային գրականության գլուխգործոցներից է:

Գլխավոր աստվածություններից էր *Աստղիկը*՝ երկնային լույսի, սիրո և գեղեցկության դիցուհին, որին էլ նվիրված էր Վարդավառի տոնը: Համարվել էր Վահագնի կինը կամ սիրուհին, Աշտիշատում գտնվող նրա մեհյանը կոչվում էր «Մենյակ Վահագնի»: Ըստ ավանդու-

թյան՝ Աստղիկ դիցուեին սիրում էր լողալ Մեղրագետում, իսկ հայոց քաջերը բարձրանում էին մոտակա լեռները՝ հիանալու նրա գեղեցկությամբ: Նրանց աչքերից ծածկվելու համար Աստղիկը լեռները պատում էր մշուշով, և այդ պատճառով էլ տարածքը կոչվեց *Միջ* և *Մշո դաշտ*:

Ժողովրդին սիրելի դիցուեի *Նանեն ընդանիքի հովանավորն էր*: Ըստ որոշ ուսումնասիրողների՝ վաղ ժամանակներում եղել է նաև ռազմի դիցուեի: Նրա *պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառի Թիլ ավանում էր*:

Հայոց մեջ մշտապես սիրելի աստվածներից էր *Արեգ-Միհրը*՝ արևի, լույսի, կրակի և արդարության աստվածը: Ըստ հայոց հին հավատքի՝ Արեգակի սրտում ապրում էին 365 սրբեր, որոնցից յուրաքանչյուրը տարվա մեկ օրը արդարությունն էր պահպանում երկրի վրա: Այդ սրբերը վկայակոչվում էին չարը խափանելու նպատակով: Ավանդության համաձայն՝ Արեգակը մշտամանուկ է, որն ամեն երեկո սուզվում և ամեն առավոտ դուրս է գալիս Վանա լճից, որի կապույտ ջրերի խորքում էր նրա ոսկյա ննջարանը: *Արևի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը եղել է Բարձր Հայքի Կերջան գավառի Բագառիճ ավանում*:

*Միհրի պարկերաքանդակը
Նեմրուտի սրբավայրում*

Արևի պաշտամունքի վայրեր կային գրեթե բոլոր գավառներում:

Տիրը դպրության աստվածն էր: Նա համարվել է Արամազդի քարտուղարը, գրի ու գրականության, արվեստի և գիտության հովանավոր աստվածը: *Պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը Վաղարշապատից Արտաշատ քաղաքը նանապարհին էր՝ Երազանույն կոչված վայրում*:

Հայերն աշխարհի հազվագյուտ ժողովուրդներից են, որոնք ունեցել են հյուրընկալության առանձին աստված: Հայոց դիցարանում այն ներկայացնում էր *Վանապուրը*: Հյուրընկալության հազարամյակների ավանդույթն այսօր էլ խիստ կենսունակ է հայոց մեջ:

Հելլենիզմի դարաշրջանում հայկական աստվածությունները համադրվել են հունականների հետ (Արամազդ-Ջես, Անահիտ-Արտեմիս, Վահագն-Հերակլես, Աստղիկ-Ափրոդիտե, Արեգ-Միհր-Հելիոս, Տիր-Ապոլոն և այլն): Սակայն օտար աստվածությունների ոչ անունները, ոչ էլ պաշտամունքը չարմատավորվեցին հայ ժողովրդի մեջ և շուտով մոռացվեցին:

Հայաստանում տարածում չի ունեցել նաև պարսից կրոնը՝ *զրադաշտականությունը*: Վերջինս դուալիստական (երկմիասնական) կրոն էր, նրա հետևորդները հավատում էին, որ գոյություն ունեն համազոր երկու գերագույն աստվածներ՝ չար և բարի: Հայերը երբեք չեն ունեցել չար աստված: Հայոց դիցաբանության մեջ չար ուժերը ոգիների մակարդակից վեր չեն դասվել:

Դեռևս վաղնջական ժամանակներում ձևավորված կրոնական վաղագույն ըմբռումները՝ բնապաշտությունը, ոգեպաշտությունը, հմայական մոգությունը, շարունակում էին գոյատևել նաև այս դարաշրջանում:

Հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի ուսումնասիրության առումով մեծ արժեք ունի հայկական տոմարը: Հայոց աստվածների և նշանավոր սրբավայրե-

րի անուններով են կոչվել հայոց օրանուններից շատերը:

Ի մի բերելով հայոց հին հավատքի մասին մեր գիտելիքները՝ կարելի է առանձնացնել դրա բնորոշ գծերը.

ա) Հայոց դիցարաններին միշտ բնորոշ է եղել միակենսարոնությունը՝ Արարիչ գերագույն աստծո գլխավորությամբ:

բ) Հայոց դիցարանը բաղկացած էր ազգակից աստվածներից (ինչպես հունական Օլիմպոսը), այսինքն՝ դիցարանը ներկայանում էր իբրև աստվածային ընտանիք, ինչով ընդգծվում էր ընտանիքի դերը երկրի ու ժողովրդի կյանքում:

գ) Հայոց դիցարանները դեկավարվում էին գերագույն եռյակի կողմից: Դա հայ իրականության մեջ հեշտացրեց քրիստոնեության ընկալումը, քանի որ հին աստվածների գերագույն եռյակը քրիստոնեության մեջ փոխարինվեց Սուրբ Երրորդությամբ:

դ) Մեր հին հավատքում չկան չար կամ չարագործ աստվածներ. չար ուժերը ոգիների մակարդակից չեն բարձրացվել:

ե) Մեծարվել են լույսը, ընտանիքը, գիտությունները, արվեստներն ու ամենայն բարին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն է հայկական մշակույթի գլխավոր առանձնահատկությունը: Ինչո՞ւ են հայերին երբեմն անվանում «Ասիայի եվրոպացիներ»:
2. Ե՞րբ է սկզբնավորվել հելլենիզմը: Ինչո՞վ է պայմանավորված տարբեր երկրների հելլենիստական մշակույթների տարբերությունը: Ինչ փուլերի է բաժանվում հայկական հելլենիզմը:
3. Ո՞վ էր գլխավորում հայոց դիցարանը, որտե՞ղ էր նրա պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը: Ո՞րն է եղել Անահիտի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը: Վահագնին նվիրված ի՞նչ ստեղծագործություն է պահպանվել: Ինչ ավանդազրույց է պահպանվել Աստղիկ դիցուհու մասին: ԹՎարկեք հայոց դիցարանի մյուս աստվածներին և նրանց պաշտամունքային կենտրոնները:
4. Հելլենիստական շրջանում կրոնական ինչ ըմբռնումներ էին պահպանվել նախորդ շրջանից: Չար ուժերի նկատմամբ ինչ վերաբերմունք են ունեցել հայերը:

§ 2. ԳԻՐԸ, ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏՈՄԱՐԸ

Հայ հին դպրությունը: Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանի հնավայրերից հայտնաբերվել են մեծ թվով արձանագրություններ: Այդ շրջանում Հայաստանում առկա գրավոր մշակույթի մասին պահպանվել են նաև մատենագրական տեղեկություններ: Դրանք վկայում են, որ Հայաստանում հայալեզու մեհենագրությանը զուգահեռ կիրառվել են նաև օտար ծագում ունեցող այբուբեններ, որոնք ներմուծվել էին մեր նախնիների կողմից:

Ք.ա. VI դարից մինչև քրիստոնեության ընդունումն ընկած ժամանակաշրջանը պետական գրագրության մեջ օգտագործվել են օտար այբուբեններ, իսկ հայալեզու մեհենագրերի կիրառությունը սահմանափակվել է հիմնականում մեհյաններում: Դրա պատճառն այն է, որ մեհենագրային համակարգը բաղկացած էր շուրջ 300 նշաններից և չվերածվեց այբուբենի, մինչդեռ օտար ծագում ունեցող այբուբենները բաղկացած

Արգիշտի I-ի հաղթարշավները ներկայացնող «Խորհրոշյան փարեգրությունից» հատվածներ

էին 22 (արամեական, պահլավական, ասորական) կամ 24 (հունական) տառերից և ավելի գործնական էին ամենօրյա կիրառության համար:

Քրիստոնեության ընդունումից առաջ հայալեզու նշանագրերի կիրառության մասին է վկայում հույն պատմիչ Փիլոստրատոսը (II-III դդ.), ըստ որի՝ հայոց Արշակ I արքայի օրոք (34-35 թթ.) կիրառվել է հայալեզու և հայագիր դպրություն:

Մեկ այլ հույն մատենագիր՝ Հիպոլիտոսը, 234-235 թթ. գրված «Ժամանակագրություն» աշխատության էջերում հայերին հիշատակում է սեփական դպրություն ունեցող ժողովուրդների շարքում:

Նույնպիսի վկայություններ են պահպանվել Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» էջերում, որոնցից տեղեկանում ենք հայալեզու նշանագրության գոյության մասին: Նա հաղորդում է նաև բացառիկ կարևոր տեղեկություն այն մասին, որ նախաքրիստոնեական Հայաստանում պաշտվել է դպրության հատուկ աստված՝ Տիրը: Հասկանալի է, որ սեփական գիր ու դպրություն չունեցող ժողովուրդը չէր կարող պաշտել դպրության աստծո:

Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ II-III դարերում *Բարանադյաց Անի*

անրոցում գոյություն է ունեցել մեհենական պատմագրության արխիվ, որից ասորի մատենագիր *Բարդաժանը* թարգմանություններ է կատարել ասորերեն ու հունարեն (նշանակում է՝ դրանք գրված էին հայերեն):

Գևորգ Ասորին, որն ասորական մատենագրության ակնառու դեմքերից է, գրում է, որ Գրիգոր Լուսավորիչը «տղայության հասակում» Հայաստանում սովորել է հայոց գիրն ու լեզուն:

Քրիստոնեության՝ պետական կրոն հռչակումով նախորդ կրոնի հետ արգելվեց հայկական մեհենագրության գործածությունը:

Ք.ա. III դարից սկսած՝ Հայաստանում կիրառվում է հունարենը՝ իր այբուբենով: Հունարեն արձանագրություններից կարևոր են հատկապես Արմավիրից հայտնաբերված յոթ հատվածները, որոնցում առկա են ողբերգությունների դրվագներ:

Տրդատ I-ից մեզ են հասել Գառնիի և Ապարանի հունարեն արձանագրությունները, որոնցից առաջինի մասին արդեն խոսվել է: Երկրորդն արձանագրված թագավորական պարգևագիր է, որով Մեծ Հայքի արքան Գնթունյաց

Տրդատ I-ի հունարեն արձանագրությունը՝ հայրնաբերված Ապարանում

տոհմին է շնորհում Նիգ գավառը (ներկայիս Ապարանի շրջանի տարածքը):

Ամենայն հավանականությամբ Տրդատ III-ի կառավարման մինչքրիստոնեական շրջանում է գրվել Տիգրանակերտի հունարեն մեծ արձանագրությունը: Հունարեն մակագրություններ կան նաև հայոց արքայական դրամների մեծ մասի վրա, որոնք թվագրվում են Ք.ա. III-I դարերով:

Հայաստանից հայտնաբերված *արամեական այբուբենով* (22 տառ, աջից ձախ գրությամբ) արձանագրությունները թվագրվում են Ք.ա. II-ից մինչև Ք.հ. II դարերով: Սեանա լճի ավազանից, Սիսիանի, Սպիտակի և Դիլիջանի շրջաններից հայտնաբերվել են շուրջ երկու տասնյակ արամեատառ քարագիր կոթողներ, որոնք ընդունված է համարել սահմանաքարեր: Արամեատառ գրություններ են պահպանվել նաև արծաթե ու լագուրիտե թասերի, կնքադրոշմների և դրամների վրա:

Քրիստոնեության պետականացումից հետո արքունի գրագրության, հոգևոր քարոզչության և ուսման ասպարեզներում Տրդատ III-ի հրամանով կիրառվել են *հունարենն ու ասորերենը*: 387 թ. Հայաստանի բաժանումից հետո Արևելյան Հայաստանում արքունի գրագրության մեջ գործածվել է *միջին պարսկերենը (պահլավերենը)*:

Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր հնավայրերից գտնված օտար գրավոր հուշարձանների մեջ մեծ թիվ են կազմում *լափիներեն արձանագրությունները*, որոնք թողել են հռոմեացիները:

Հազարամյակների ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված գրավոր մշակույթը չէր կարող անհետևանք կորչել, և մաշտոցյան դպրության կատարելությունը պայմանավորված էր նաև նախամաշտոցյան շրջանում արմատավորված գրային մտածողությամբ: Հայտնի է, որ բազմաթիվ հայ և օտարագրի հայագետներ Աստվածաշնչի

հայերեն թարգմանությունը բնորոշել են որպես «թարգմանությունների թագուհի», ինչն անհնարին էր առանց երկարատև գրավոր մշակույթի առկայության: Հայտնի է նաև, որ բանավոր լեզվի, ասենք՝ բարբառի բառապաշարը սովորաբար չի անցնում 7-8 հազարից, իսկ գրավոր լեզվի բառապաշարը երբեմն մի քանի տասնյակ անգամ ավելի է լինում: Գրաբարում ավանդված բառապաշարն անցնում է 60 հազարից: Այսինքն՝ գրաբարի բառապաշարը ևս վկայում է հօգուտ հայերենի՝ նախամաշտոցյան շրջանում երկարատև գրավոր մշակման ենթարկված լինելու մասին:

Հայ պատմիչները վկայում են նաև հայկական նախամաշտոցյան այբուբենի մասին, որը V դարի սկզբին պահպանվել էր Ասորիքում՝ ասորի Դանիել եպիսկոպոսի մոտ: Այդ պատճառով էլ նախամաշտոցյան այդ այբուբենին գիտության մեջ պայմանականորեն տրվել է «դանիելյան նշանագրեր» անվանումը:

Պատմագրությունը և գրականությունը: Հայաստանի վաղ պետական կազմավորումներն ունեցել են արքունի գրագրություն, հետևաբար նաև արքայական գրագրության արխիվներ: Մեզ հասած՝ պատմագիտական արժեք ներկայացնող առաջին արձանագրությունները Հայաստանում Վանի թագավորության դարաշրջանից են:

Մեզ են հասել մի շարք տեղեկություններ հետուրարտական ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցած մեհենական պատմագրության արխիվների մասին: Դրանցից կարևորագույնը գերագույն աստված Արամագոյի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոն Դարանադյաց Անիի մեհենական արխիվն է, որից հունարեն և ասորերեն թարգմանություններ է կատարել *II-III դդ. ասորի մափենագիր Բարդաժանը*: Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ՝ մեհենական պատմություններն ի մի են բերվել

Օղյունայ քրմի, Մար Աբաս Կարինայի և այլոց երկերում: Իսկ Արտաշեսի որդի Վրույրին Պատմահայրը հիշատակում է իբրև «այր իմաստուն և բանաստեղծ»:

Տիգրան Մեծի կյանքի ու գործունեության մասին հայոց արքունիքում աշխատություն է գրել *Մեթրոդորոս Ակեփասցին*: Տիգրան Մեծի կյանքին է նվիրված եղել *Ամֆիկրատես Աթենացու «Մեծ մարդկանց մասին»* վերնագրով աշխատության մի ամբողջ գլուխ: Դժբախտաբար, այս երկու աշխատություններն էլ մեզ չեն հասել:

Արտավազդ II-ը հիշատակվում է որպես ողբերգությունների, ճառերի և պատմական երկերի հեղինակ, որոնք տարածում են գտել նաև Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Մովսես Խորենացին հաղորդում է չորս մասից բաղկացած Հայկազունների պատմության մասին:

Տոմարը և օրացույցը: Վաղագույն տիեզերագիտական գիտելիքները Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի են դեռևս քարի դարի վերջին փուլում փորագրված ժայռապատկերներից: Ժայռապատկեր-օրացույցներից շատերը դեռևս լիովին չեն ուսումնասիրվել և կարող են նոր ու զարմանալի բացահայտումներ բերել ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային գիտությանը: Հնագիտա-

կան հուշարձանների վրա հանդիպում են աստղագիտական պատկերացումների դրսևորումներ, որոնց վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ *Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս վաղնջական ժամանակներում կիրառվել են լուսնային, լուսնաարեգակնային և արեգակնային օրացույցներ:*

Վանի թագավորությունում նույնպես կիրառվել է արեգակնային օրացույց:

Հայկական արեգակնային օրացույցը, որի հիմնումը ավանդաբար կապվել է Հայկ նահապետի անվան հետ, բաղկացած է եղել 365 օրից՝ տասներկու 30-օրյա և մեկ տոնական 5-օրյա (Ավելյաց) ամիսներից: Առանձին անուններ կրել են նաև ամիսները, նաև օրերը, նաև օրվա ժամերը: Օրը բաժանված է եղել 24 ժամերի, որոնցից 12-ը՝ ցերեկային, 12-ը՝ գիշերային:

Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ Արտաշես I-ը, ի թիվս բազում այլ բարեփոխումների, բարեկարգել և ճշգրտել է օրացույցը:

Հետագայում հայերը գործածել են արեգակնային օրացույցի հիմքով տոմարական համակարգեր, որոնցից առավել նշանավոր են *Հայոց մեծ թվականը* (սկիզբ է համարվել 552 թվականը) և *Հայոց փոքր թվականը* (սկիզբ է համարվել 1084 թվականը):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Քանի մեհենանշաններից էր բաղկացած Վանի թագավորության մեհենագրությունը: Ինչո՞ւ մեհենագրության կիրառությունը սահմանափակվեց միայն մեհյաններով:
2. Հիմնավորե՞ք, որ քրիստոնեության ընդունումից առաջ կիրառվել են հայալեզու նշանագրեր: Հայոց արքաների թողած արձանագրությունները ի՞նչ լեզուներով են գրված: Քրիստոնեության ընդունումից հետո ո՞ր լեզուներն էին կիրառվում Հայաստանում:
3. Ըստ Մովսես Խորենացու՝ ովքե՞ր են ի մի բերել մեհենական պատմությունները: Տիգրան Մեծի կյանքի ու գործունեության մասին հայոց արքունիքում ո՞վ է աշխատություն գրել:
4. Ի՞նչ օրացույցներ են կիրառվել Հայաստանում վաղնջական ժամանակներում: Ներկայացրե՞ք հայկական արեգակնային օրացույցը:

§ 3. Ժողովրդագրական Բանաւճռոստութեան Եւ ԹԱՏՐՈՆԸ

Ժողովրդական բանահյուսութիւնը: Իեռնա վաղնջական ժամանակներում ստեղծված դիցավեպերը և աքերը շարունակում էին պատմվել, երգվել ու բեմականացվել հելլենիստական շրջանի Հայաստանում: Այս ժամանակաշրջանում հայկական վիպաքերի հիմքում ընկած են հիմնականում պատմական իրական եղելությունները: Իրանցում մեծարվում և փառաբանվում են սիրված արքաներն ու հերոսները, որոնց ընդհանուր բնութագրող գծերը բարեպաշտությունն ու հայրենապաշտությունն են: Վիպաքերը չափազանց սիրված են եղել հասարակության բոլոր խավերի շրջանում:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում հայկական բանահյուսությունը հարստացավ «Երվանդ և Արտաշէս», «Արտաշէս և Սաթենիկ», «Արտաշէս և Արտաւազդ» և այլ աքերով: Իրանց մեծագույն մասը գրառվել և մեզ է հասել Պատմահայր Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմության» էջերում: Պատմահայրը շատ հաճախ վերապատմում է դրանց բովանդակությունը՝ կատարելով բառացի մեջբերումներ ու տալով մեկնաբանություններ:

Առավել սիրված է եղել *Արտաշէսի վիպերգը*, որի առանձին դրվագներ ներկայացվել են վիպաքերի տեսքով:

Արտաշէս և Սաթենիկ.
Ջ. Ֆուլպրո

Արտաշէս արքայի մանկության և գահակալության մասին է պատմում «Երվանդ և Արտաշէս» վիպաքերը: Արտաշէսը ներկայանում է որպէս երկիրը միավորող և շենացնող արքա: «Արտաշէս և Սաթենիկ» վիպաքերի համաձայն՝ հյուսիսից ալանների (ներկայիս օսերի նախնիների) հրոսակախմբերը արշավում են Հայաստան, սակայն պարտություն են կրում: Գերի է ընկնում ալանների թագաժառանգը: Ալանաց արքայադուստրը՝ գեղանի Սաթենիկը, Կուր գետի հանդիպակաց ափից Արտաշէսին խնդրում է ազատ արձակել իր եղբորը:

Արտաշէսը սիրահարվում է ալանաց հրաշագեղ արքայադուստրն ու ամուսնության առաջարկ անում: Սաթենիկի հորից մերժում ստանալով՝ նա խնդիրը լուծում է հայկական սովորույթի համաձայն՝ քաջին վայել պատվախնդրությամբ. Արտաշէսն անցնում է գետը, պարանով գերում Սաթենիկին և փախցնում:

Հայոց արքան ամուսնանում է ալանաց արքայադուստր հետ. տեղի է ունենում արքայական շքեղ հարսանիք.

*Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն
Արտաշիսի,*

*Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն
Սաթինկանն:*

Արքայի վրա ոսկի (իմա՝ ոսկեդրամներ), իսկ հարսի վրա մարգարիտ շաղտալու սովորությունը խորհրդանշել է բարեբերության մաղթանքը նորասակներին:

Արտաշէսը քառասունմեկ տարի իշխելուց հետո մահանում է: Նա թաղվում է ոսկյա դագաղով, նրա թաղումը վերածվում է համաժողովրդական սգո արարողության:

Արտաշէսի պատմության շարունակությունն է նրա որդու՝ *Արտաւազդի*

վիպերգր: Դրանում պատմվում է, որ Արտաշեսի հուղարկավորության ժամանակ շատերն ինքնասպան էին լինում սիրելի թագավորի հետ: Այս բոլորը տեսնելով՝ թագաժառանգ Արտավազդը, նախանձելով հոր փառքին, դժգոհում է:

Արտաշեսի ոգին անիծում է նախանձ և փառասեր որդուն. որսի ժամանակ քաջքերը բռնում են Արտավազդին և շղթայելով արգելափակում Մասիսի վիհում գտնվող քարանձավում: Առասպելի տարբերակներից մեկում նշվում է, որ Արտավազդը վերածվել էր չար ոգու, ուստի քաջքերը պահում էին նրան, որ դուրս չգա և չկործանի աշխարհը:

Վիպասքերից բացի, շարունակում էին ժողովրդի մեջ երգվել աշխատանքային, սիրային երգեր և այլ բանավոր ստեղծագործություններ:

Թագորոնք: Հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանի մշակութային կյանքը նշանավորվում է երկու տեսակի թատրոնների առկայությամբ: Առաջինը, որ սկզբնավորվել է վաղնջական ժամանակներում, *հայալեզու ժողովրդական թագորոն էր:* Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ ժողովրդական թատրոնը բեմականացումների (ցուցքերի) և պարերի միջոցով, որոնք ուղեկցվում էին փանդիոնների (փանդիոնը հնագույն հայկական լարային գործիք է) նվագակցությամբ, ներկայացնում էր հայկական հնագույն ասքերը («Գողթան երգերը»):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ էին նկարագրում հելլենիստական շրջանի հայկական վիպասքերը: Ինչ նոր ասքեր ստեղծվեցին այդ շրջանում:
2. Ներկայացրե՛ք Արտաշեսի մասին վիպերգը: Դրանում նկարագրված ռո սովորույթներն են պահպանվել մինչև մեր օրերը: Ինչ է նկարագրված Արտավազդի մասին վիպերգում:
3. Հելլենիստական շրջանում Հայաստանում ինչ տեսակի թատրոններ էին գործում: Ինչ էր ներկայացնում ժողովրդական թատրոնը: Ինչ թատրոններ էին գործում վերնախավի համար, որտեղ կային այդպիսի թատրոններ: Ո՞վ է վկայել, որ Արտավազդ II-ը գրել է տարբեր ժանրերի երկեր:

Թատերական ներկայացման տեսարաններ կան Վանի թագավորության կիրառական արվեստի նմուշների (մասնավորապես՝ գոտիների) վրա: Դրանք ևս տեղական թատերական ավանդույթների վկայություններ են:

Ի տարբերություն տեղական հայալեզու ժողովրդական թատրոնի՝ հելլենիստական դարաշրջանում Հայաստանում ստեղծվել են *հունալեզու թագորոններ*, որոնք գործել են հիմնականում վերնախավի համար: Հայտնի է, որ նման թատրոններ կային Տիգրանակերտում և Արտաշատում: Թատրոնները կառուցված էին հունական բացօթյա ամֆիթատրոնների օրինակով և ի վիճակի էին տեղավորելու մի քանի հազար հանդիսատես: Դրանցում բեմականացվում էին ինչպես հույն, այնպես էլ հայ հեղինակների գործերը: Մասնավորապես հայտնի է, որ Ք.ա. 53 թ. Արտաշատում բեմադրվել է էվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներ» ողբերգությունը:

Պլուտարքոս պատմիչի (I-II դդ.) վկայությամբ՝ հենց Արտավազդ II արքայի գրած ողբերգությունները նույնիսկ նրա մահվանից մեկուկես դար անց հայտնի էին հռոմեացի ընթերցատերերին:

Ուշ հելլենիստական շրջանի թատերական կյանքի բացառիկ վկայություն է Բակուր արքայի հունարեն արձանագրությամբ արձայթ թասը, որը հարուստ և ճոխ ձևավորված է թատերական տեսարաններով:

§ 4. ԱՐՎԵՍՏԸ: ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԺԵՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԹԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Շինարարության զարգացումը և ճարտարապետությունը: Հայկական ճարտարապետությունը հելլենիզմի դարաշրջանից առաջ արդեն անցել էր հազարամյակների ճանապարհ: Հելլենիստական ժամանակաշրջանում կառուցվեցին մեծ թվով նոր քաղաքներ, ամրոցներ, պալատներ, տաճարներ, դամբարաններ, հասարակական և այլ շինություններ, վերակառուցվեցին հին քաղաքները:

Նորակառույց քաղաքներից նշանավոր էր Երվանդ IV-ի հիմնադրած մայրաքաղաք *Երվանդաշատը*: Երվանդաշատից հետո Երվանդ IV-ն Ախուրյան գետի ափին կառուցեց *Քազարան սրբավայր-քաղաքը*՝ Արմավիրից այնտեղ փոխադրելով աստվածների արձանները, դարձնելով այն թագավորության հոգևոր կենտրոնը: Իրանից հետո Երվանդ IV-ը կառուցեց նաև «գեղեցիկ և շքեղ հորինվածքով» *Երվանդակերտը դաստակերտը*, որի մասին Պատմահայրը խոսում է մեծ հիացմունքով:

Արտաշատ մայրաքաղաքը հիմնադրվել է Արաքս և Մեծամոր գետերի միախառնման վայրում, ինչը երեք կողմից անմատչելի էր դարձնում քաղաքը: Չորրորդ կողմից Արտաշատը պաշտպանված էր պարիսպով ու խրամով:

Արտաշատի վերջին տարիների պեղումների բացառիկ հայտնաբերումներից էին Արեգ Միհրի տաճարը և խճանկարագրող հասարակական բաղնիքը, ինչն ընդհանրապես հազվագյուտ հանդիպող երևույթ է Հին աշխարհում: Արտաշատի պեղումներից հայտնաբերվել են նաև մարմարե և կավե արձաններ, գինատեսակներ, աշխատանքային գործիքներ, թանկարժեք մետաղներից և քարերից պատրաստված զարդեր և այլն: Ժամանակի՝ աշխարհի մեծագույն

Հաարված Տիգրանակերտի (Նիքոկերտ) պարսպից, որի ներքևի մասը անտիկ դարաշրջանի կառույց է, իսկ վերինը՝ միջնադարյան:

քաղաքներից էր *Տիգրանակերտը*: Տերության ստեղծումից հետո Տիգրան Մեծը նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը կառուցեց այն վայրում, որտեղ թագադրվել էր Ք.ա. 95 թ.՝ պատանդությունից վերադառնալիս: Ահա թե ինչպես է ներկայացնում հայոց մեծ մայրաքաղաքը *Ապպիանոս պատմիչը*. «Նա քաղաքը շրջապատեց 50 կանգուն բարձրության պարիսպով, որի հասարության մեջ կային ձիերի բազմաթիվ ախոռներ: Քաղաքի արվարձանում նա կառուցեց պալատ՝ ընդարձակ գրուսայգիներով, որաարևոտերով և լճերով: Մերձակայքում նա բարձրացրեց նաև հզոր մի քերոջ»: Տիգրանակերտի մեծության և շքեղության մասին վկայում են նաև Պլուտարքոսը, Ստրաբոնը և այլ մատենագիրներ:

Ուշ հեղինակների շրջանի քաղաքաշինությունը համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրված: Մասնակի պեղումներ են կատարվել *Վաղարշապատում*: Մայր տաճար Ս. Էջմիածնի և Հռիփսիմե վանքի տարածքներում հայտնաբերվել են հելլենիստական շրջանին բնորոշ կառույցների հետքեր:

Նեմրութի սրբավայրն ու Գառնիի հուշարձանախումբը: Պահպանված ճարտարապետական կոթողային հուշարձաններից հատկապես աչքի է ընկնում *Կոննագենեի Նեմրութ լեռան սրբավայրը*: Նեմրութ լեռը Հայկական կամ Արևելյան Տավրոսի լեռնաշղթայում է (չջվորթել Վանա լճի արևմուտքում բարձրացող Նեմրութ լեռան հետ): Սրբավայրը կառուցված է թագավորության բարձրագույն կետում՝ 2100 մետր բարձրության վրա, ընդ որում՝ այլ վայրից բերված քարերով: Բլուրի երկու կողմերում՝ արևելքում և արևմուտքում, կառուցված են նույնակերպ արձանախմբեր, որոնք պատկերում են աստվածներին, արքային և նրա նախնիներին, թագավորության զինանշանները՝ առյուծ և արծիվ:

Հուշարձանախմբի կենտրոնական հորինվածքը մարդակերպ արձաններ են՝ նստած դիրքով: Կենտրոնում Արամագոն է՝ 9 մ բարձրությամբ, նրա աջ և ձախ կողմերում բարձրանում են մայր դիցուհու, Վահագնի, Միհրի և սրբավայրը կառուցող Անտիոքոս I Երվանդունու արձանները (բոլորն էլ՝ 8 մ բարձրությամբ): Ի դեպ՝ *Անտիոքոս I-ը թագավոր է հռչակվել Ք.ա. 70 թվականին*՝ թագադրվելով Տիգրան Մեծի կողմից «Տիգրանյան» կամ «Հայկական» թագով:

Ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջանի ճարտարապետության սքանչելի նմուշներ են *Գառնիի ամրոցը և Արեգ Միհրի պաշտամունքին նվիրված փաճարը*: Գառնին առաջին անգամ հիշատակվում է դեռևս Արգիշտի I-ի կողմից (նրա թողած սեպագիր արձանագրությունն այժմ պահ-

պանվում է տաճարից մի քանի մետր դեպի աջ): Մեծ Հայքում Արշակունյաց թագավորության հիմնադիր Տրդատ I-ը 76 թ. կառուցապատում է Գառնին և ստեղծում հզոր մի ամրոց՝ թողնելով այդ մասին հունարեն արձանագրություն:

Ամրոցը կառուցվել է եռանկյունաձև հրվանդանի վրա, որի երկու կողմերը պաշտպանված են բնական ուղղաձիգ ժայռերով: Ամրոցի ներսում պահպանվել են մի քանի ճարտարապետական կառույցներ, որոնցից հելլենիստական դարաշրջանին են պատկանում տաճարը և արքունի բաղնիքը:

Տաճարը չորս կողմից շրջապատված է 24 սյուներով, որոնք խորհրդանշում էին օրվա 24 ժամերը: Այն կառուցվել է երկթեք տանիքով, եռանկյունաձև ճակատամասով, ուղղանկյուն հատակագծով սյունազարդ տաճարների ոճով, որի նախօրինակը համաշխարհային պատմության մեջ, ինչպես արդեն նշվել է, Արդինի-Մուսասիրում Խալդիի գլխավոր տաճարն էր:

Գառնիի արքունի բաղնիքի հանդերձարանի հատակը պատված է առասպելադիցաբանական բովանդակությամբ խճանկարով և հունարեն գրություններով, որոնք խորհրդանշում են կյանքի սկզբնավորումը օվկիանոսից ու ծովից (ըստ հին հունական պատկերացումների) և հարատևությունը սիրո շնորհիվ:

Քանդակագործությունը և կիրառական արվեստը: Նեմրութ լեռան սրբավայրում եզակի կատարողականությամբ են քանդակված ինչպես աստվածների 8-9-մետրանոց արձանները, այնպես էլ աստվածների, արքայական նախնիների ու սրբավայրը կառուցող Անտիոքոս Երվանդունու քանդակները՝ ուղղահայաց կանգնեցված քարասալեքին, արքայի հորոսկոպը՝ առյուծի քանդակով:

Իրենց բարձր արվեստով առանձնանում են Արտաշատից գտնված կնոջ մարմարյա արձանը, մոր և մանկան ար-

ձանիկն Արմավիրից: Դեռևս XIX դարում Արևմտյան Հայաստանի Սատաղ քաղաքի մերձակայքից գտնվել և Բրիտանական թանգարան (Լոնդոն) էր տեղափոխվել Անահիտ դիցուհու բրոնզաձույլ արձանի գլուխը, որտեղ էլ մինչև օրս այն պահվում է:

Արվեստի եզակի նմուշներ են Արտաշեսյան դարաշրջանի մեդալիոնները, որոնց մեջ առանձնանում են Միսիանից գտնված արծվի ու հաղթանակի դիցուհու պատկերներով մեդալիոնները:

Արքայական շար դրամներ արվեստի իսկական գործեր են: Հատկապես առանձնանում են Տիգրան Մեծի և Արտավազ II-ի դրամները, որոնց վրա նշված են արքաների անունները և տիտղոսները՝ հունարեն գրությամբ, իսկ հակառակ երեսին պատկերվել են աստվածներ, կենդանիներ և այլն: *Առանձին դրամ է թողարկել նաև Արտաշատ մայրաքաղաքը*, դրամի մի երեսին պատկերված էր աստվածամայր Անահիտը՝ մայրաքաղաքի հովանավորը, մյուսին՝ դափնեպսակ պարգած Հաղթանակի թևավոր դիցուհին, և շրջագծով՝ «Արտաշատ մայրաքաղաքի» հունարեն մակագրությունը:

Ազգային արժեքային համակարգը: Ազգային արժեքային համակարգի ձևավորումը տևում է դարեր, ընդ որում՝ պատմության ընթացքում այն կրում է որոշակի փոփոխություններ: Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման նախօրյակին ակնհայտ է կայացած մի արժեհամակարգ:

Հայկական ազգային արժեհամակարգում առանցքային է եղել և մնում է սրբազան հայրենիքի պաշտամունքը: Հայոց հայրենիքը հոգևոր մեծ խորհուրդ ունեցող մի երկիր է, որը մեծարվել է ոչ միայն իր բնակիչների, այլև հարևան ժողովուրդների կողմից: Մեզ հասած հինարևելյան աղբյուրների տեղեկությունների համաձայն՝ նախքան մարդու

արարումը Հայկական լեռնաշխարհը եղել է աստվածների բնակության վայր, ուր հիմնվել է դրախտը, և որում արարվել են առաջին մարդիկ: Նույն այդ տարածքը Համաշխարհային ջրհեղեղից հետո դարձել է մարդկության վերածննդի երկիրը, ուր կնքվել է Աստծո և մարդկանց միջև հավիտենական ուխտը: Հայոց լեռնաշխարհը հայտնի է եղել «անմահության երկիր», «աստվածային սուրբ օրինաց երկիր», «աստվածների կաճառ», «Եդեմ» և այլ պատվանուններով ու մակդիրներով:

Ազգային կարևորագույն արժեք է համարվել հայկական պեյզաճանությունը, որի գոյությունը մեր նախնիները պայմանավորել են հայրենի աստվածների ու պետության կապով: Դետական իշխանությունը ճանաչվել է աստվածատեղծ, պետության գլուխ կանգնած արքաները՝ աստվածագուն:

Ազգային գաղափարախոսական կարևոր հիմնադրույթ էր մեր նախնիների՝ աստվածընտրյալ ժողովուրդ լինելու մասին պատկերացումը: Ընդ որում՝ ի տարբերություն այլ ժողովուրդների, որոնք իրենք իրենց են համարում այդպիսին, մեր նախնիներին աստվածընտրյալ են համարում օտարները:

Ազգային արժեհամակարգի կարևորագույն բաղադրիչ էր հայոց հին հավաքը:

Թերթելով հայ և օտար մատենագրության էջերը՝ գտնում ենք մեր նախնյաց գաղափարախոսական մեկ այլ կարևոր հիմնադրույթ՝ ազգի ազատության բացարձակ ըմբռնումը: Հայն իր երկրի ու ժողովրդի ազատությունը դարձրել է բացարձակ արժեք: Հայկ նահապետը մերժում է համընդհանուր գերիշխանության հասած Բելի առաջարկը՝ արտոնյալ պայմաններով ապրելու իր տերության սահմաններում, և բնակվում է իր հայրերի երկրում: Արամ նահապետը «լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ինչպես են

*Նեմրոս լեռան
սրբավայրի արևելյան
հարթակը*

օտարացել ազգերը ռանակոխ անում իր հայրենիքի սահմանները, և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա»։ Իսկ հույն պատմիչ Քսենոփոնի (Ք. ա. V–IV դդ.) հաղորդման համաձայն՝ հայոց արքան ապստամբել էր Մարաստանի դեմ՝ պատճառաբանելով, որ ինքը նախընտրում է իր և որդիների ազատությունը։

Ահա այսպիսի վեհ գաղափարներ են ընկած եղել հայոց ազգային արժեքային համակարգի հիմքում, որը ձևավորվել էր հին շրջանում։

Հին Հայաստանի քաղաքակրթական նվաճումները: Հելլենիստական դարաշրջանում հայ մշակույթին շարունակում են բնորոշ լինել երկու գլխավոր գծերը՝ սեփական արժեքների պահպանումը և արտաքին աշխարհից դրականի ու ուսանելիի ներմուծումը։ Այս շրջանում ավելի շատ են ներմուծված տարրերը։ Սակայն հայ մշակույթի առանձնահատկության համաձայն՝ ներմուծվածը հայկական միջավայրին հարմարեցվելուց և յուրացվելուց հետո արժանի տեղ է գրավել ավանդական արժեքների կողքին։

Ավաճի լավագույն ապացույց կարելի է համարել *Կոմնագենների Նեմրոս լեռան սրբավայրը, որտեղ միահյուսվել են հայկական և հունահռոմեական ճարտարապետության ավանդույթները*։ Արդյունքում

ստեղծվել է համաշխարհային մշակույթի բացառիկ մի հուշարձան, որն այսօր էլ զարմացնում ու հիացնում է իր մտահղացումներով՝ իրավամբ համարվելով *Հին աշխարհի ութերորդ հրաշալիքը*։

Համաշխարհային նշանակության արվեստի գործերի հավակնություն կարող են ունենալ այս ժամանակաշրջանի հայկական հնավայրերից գտնված բազմաթիվ արձանիկները։

Ուշագրավ է, որ Արմավիրից հայտնաբերված բնագրերում առկա է Ք. ա. II–I դարերի պատմական բովանդակությամբ պոեմի կամ ողբերգության հատված, այն դեպքում, երբ Հռոմում պատմական կերպարները գրական ստեղծագործություններում հայանվում են միայն Ք. հ. I դարում։

Հելլենիստական դարաշրջանի հայ մշակույթն ուշագրավ երևույթ է համաշխարհային մշակույթի տեսանկյունից նաև այն իմաստով, որ պահպանելով և հարստացնելով սեփական մշակույթը՝ հայ ժողովուրդը հենց դրանով կարևոր ավանդ է ներդրել մշակույթի համաշխարհային գանձարանում։

Հայկական հելլենիստական մշակույթը հիմք է դարձել վաղ միջնադարի հայ մշակույթի համար՝ շատ հարցերում պայմանավորելով վերջինիս վերելքն ու համաշխարհային նշանակությունը։

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հելլենիստական շրջանում ինչ քաղաքներ կային Հայաստանում: Որտեղ է կառուցվել Արտաշատը: Ինչո՞ւ Տիգրան Մեծը նոր մայրաքաղաքը կառուցեց իր թագադրման վայրում:
2. Նկարագրե՛ք Նեմրոսի սրբավայրը: Հին աշխարհի ո՞ր կառույցների հետ այն կարելի է համեմատել: Ուշ հելլենիստական շրջանի ճարտարապետական ինչ կառույց է պահպանվել:
3. Քանդակագործության ինչ նմուշներ են գտնվել Կոնստանդինոպոլիսից սրբավայրերում և այլ վայրերում:
4. Ինչն է եղել հայկական ազգային արժեհամակարգի առանցքը. ինչո՞ւ: Նշե՛ք ազգային զարգացման և կրթության մյուս կարևոր հիմնադրույթները:
5. Ինչ երևույթ էր բնորոշ հայկական մշակույթին հելլենիստական շրջանում: Ներկայացրե՛ք Հին Հայաստանի քաղաքակրթական նվաճումները:

Լրացուցիչ նյութ

Մովսես Խորենացին՝ Արտաշատի կառուցման մասին

Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Արաքսը և Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղ բլուրը հավանելով՝ քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ: Արաքսն էլ օգնում է նրան անտառի փայտով: Ուստի առանց դժվարության և արագ շինելով՝ այնտեղ մեկյան է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի* արձանը և բոլոր հայրենական կոտրերը: Բայց Ապոլոնի** արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս՝ ճանապարհին մոտ: Երվանդը քաղաքից դուրս է բերում հրեա գերիներին, որ այնտեղ տարված էին Արմավիրից, և բերում նստեցնում է Արտաշատում: Նաև Երվանդի քաղաքի ամբողջ վայելչությունները, ինչ որ նա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ որ հենց ինքն էր շինել, բերում է Արտաշատ և ավելի շատ բան էլ իր կողմից շինելով՝ սարքավորում է իբրև արքայանիստ քաղաք:

* Համադրվել է հայոց մայր դիցուհի Անահիտին:

** Ապոլոնը համապատասխանում է հայոց դպրության, գիտության և արվեստների հովանավոր Տիրին:

Փիլոսոփայտը (II-III դդ.)՝ հայկական գրերով մանյակի մասին

Պատմում են նույնպես, որ մի անգամ Պամփյուլիայում բռնվել է մի հովազ, որի ոսկյա մանյակի վրա հայերեն տառերով գրված էր հետևյալը. «Արշակ թագավոր՝ Նյուսիա աստծուն», այսինքն՝ Նյուսիա աստծուն նվեր Արշակ թագավորից: Այս Արշակն* այն ժամանակ Հայոց թագավորն էր և յուր բռնած հովազը, այդ կենդանու մեծության պատճառով, նվիրել էր Դիոնիսոսին**: Դիոնիսոսը հնդկական Նյուսիայի պատճառով հնդկացիներից և արևելյան ժողովուրդներից կոչվում էր Նյուսոս:

* Խոսքը Մեծ Հայքի արքա Արշակ I-ի (34-35 թթ.) մասին է:

** Դիոնիսոսը, ըստ հին հունական առասպելաբանության, համարվել է Զևսի որդին, խաղողագործության աստվածը:

Բ
Մ Ա Ս

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հայոց միջնադարյան պատմությունը, հայ պատմագիտության մեջ ընդունված պարբերացման համաձայն, երեք փուլի է բաժանվում՝ վաղ միջնադար (IV դ. – IX դ. կեսերը), զարգացած միջնադար (IX դ. կեսերից – XIV դ. վերջը), ուշ միջնադար (XV դ. – XVII դ. կեսեր):

Հին և միջին դարերում հայկաբար պաշտպանելով հայրենիքը, պահպանելով ազգային արժեքները և ստեղծելով նորերը՝ հայ ժողովուրդը շարունակեց քաղաքակրթական իր ընթացքն արքայական ու իշխանական տների ու Հայ առաքելական եկեղեցու առաջնորդությամբ և հովանավորությամբ:

Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը դիմակայել է արտաքին վտանգներին ոչ միայն ռազմական ուժով, այլև հոգևոր-մշակութային արժեքներով՝ աշխարհում առաջինը քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելով (301 թ.) և Մաշտոցյան գրերի գյուտով (405 թ.):

Մեծ Հայքի Արշակունյաց հարստության անկումից (428 թ.) հետո պետականության կրողն էր մնում հայոց նախարարական համակարգը: Հայ ժողովուրդը մի քանի դար շարունակ աննկուն պայքար մղեց օտար զավթիչների դեմ: Արդյունքում 885 թ. վերականգնվեց հայկական պետությունը՝ ի դեմս Բագրատունյաց թագավորության:

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի շնորհիվ բարձրացան Մամիկոնյանների գլխավորած Տանուտիրական իշխանապետությունը, Հայոց Արևելից կողմերում՝ Արցախում ու Ուտիքում՝ Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը (V դ. վերջ – VI դ. առաջին կես),

Հայոց անկախ իշխանապետությունը (650-ականների երկրորդ կես – 680-ական թթ.): Ջարգացած միջնադարում աչքի ընկան Բագրատունյաց (885–1045 թթ.) թագավորությունը և Կիլիկիայի հայկական պետությունը (1080–1375 թթ.), ինչպես նաև հայկական մյուս նշանավոր պետական կազմավորումները:

Քաղաքակրթական զարգացումներն արգասաբեր էին հայ միջնադարյան մշակույթի բոլոր բնագավառներում:

Հայոց պատմության V դարը անվանվում է Ոսկեդար: Այն բնութագրվում է թարգմանական և ինքնուրույն գրականության ստեղծմամբ: Ոսկեդարյան հայ մտավորականները պատմական, փիլիսոփայական, աշխարհագրական, բնագիտական մեծարժեք ժառանգություն են թողել՝ հարստացնելով հայ և համաշխարհային գիտական մտքի շտեմարանը, ինչպես նաև փրկելով կորստից օտար հեղինակների մի շարք երկեր:

Վաղ միջնադարից նոր որակներ են գրանցվում հայ մշակույթի, գրականության, գիտության ու կրթության ասպարեզներում: Հայկական ճարտարապետության մեջ ազգային հին տաճարաշինությանը փոխարինած եկեղեցաշինությունը հայրենի ավանդույթների վրա հիմնված նոր ուղղություն էր շինարարական արվեստում: Կերպարվեստի բնագավառում աննախադեպ կատարելության են հասնում խաչքարագործությունը և մանրանկարչությունը:

Հայկական մշակույթի արգասիքները շարունակաբար հարստացրել են ազգային և համաշխարհային քաղաքակրթության գանձարանը:

ԳԼՈՒԽ 1. ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ: ԱՎԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

§ 1. ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ

Հայ առաքելական եկեղեցու հիմնադրումը և քրիստոնեությունը պետականորեն ընդունելու նախադրյալները: Ինչպես հայտնի է, դրախտը նկարագրվում է եփրատի ու Տիգրիսի ակունքների շրջանում: Դրանից հետևում է, որ հավատի ակունքները Հայկական լեռնաշխարհում են: Հազարամյակների խորքից եկող հայկական հին հավատալիքներում և առասպելներում եղած պատկերացումների համաձայն՝ բարի ուժերը մշտապես հաղթում են օտարամուտ չարին: Ի դարից քրիստոնեական քարոզչությունը և այս գաղափարը միահյուսվում են:

Հայոց Աբգար թագավորի օրոք և հաջորդ տարիներին Քրիստոսի տասներկու աշակերտներից Սբ Թադեոս և Սբ Բարդուղիմեոս առաքյալների քարոզչությամբ Հայոց աշխարհում ավելվում է քրիստոնեական ուսմունքը: Այսպես՝ Ի դարում նրանց կողմից դրվում են Հայ առաքելական եկեղեցու հիմքերը: Առաջնորդական աթոռները, մինչև Սբ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Հայոց եկեղեցական նվիրապետության հաստատման ժամանակները, եղեսիայում, Արտագում և Սյունիքում էին: Քրիստոնեական համայնքները հայտնի էին Մեծ Հայքում՝ Ծաղկանց լեռներում, Արարատ լեռան շրջակայքում, Սյունյաց նահանգում՝ Թանահատի վանքի

տարածքում, և այլ վայրերում, ինչպես նաև Փոքր Հայքում:

III դ. երկրորդ կեսից Հայաստանի համար քաղաքական և կրոնական իրադարձությունները պայմանավորված էին Սասանյան Պարսկաստանի նվաճողական քաղաքականության դեմ հայ ժողովրդի դիմակայությամբ: Հայոց գահին Սասանյանները նշանակում էին իրենց թագաժառանգներին: Այդ խառնաշփոթ շրջանում («ժամանակ անիշխանության») զրադաշտական (մազդեզական) մոզերը քանդում էին հայոց հեթանոսական պաշտամունքի շինությունները: Որմիզդ-Արտաշիրը հրամայել էր իր սպասավորներին վառել «ոքմզդական հուրը» հին հայոց պաշտամունքային կենտրոնում՝ Բագրևանդ գավառի Բագավանի տաճարի մեջ: Հնում հայոց նախնիների պատկերով Արմավիրում կանգնեցված և այնտեղից Բագարան, այնուհետև Արտաշատ տեղափոխված արձանները նա հրամայում է փշրել, ինչպես նաև՝ Արտաշես I-ի սահմանաքարերի գրությունները փոխել իր անունով: Այսինքն՝ պարսից մոզերը հին հայոց հեթանոսական՝ պաշտամունքի տաճարային կենտրոնները

* Ազգային, քանզի «հեթանոս» բառը հունարեն «էթնոս»՝ «ցեղ», «ազգ» բառից է: Պատմության ընթացքում «հեթանոս» բառը տարբեր նշանակություն է ունեցել. հին հայոց հավատքի և քրիստոնեական սկզբնական շրջանի առումով «հեթանոս» նշանակում էր «ցեղ», «ազգ», միջնադարում՝ «ոչ քրիստոնյա», «այլակրոն»:

*Ս. Հռիփսիմեի պայքարը
Տրդատ արքայի դեմ.
Զ. Չասսո*

այլափոխել կամ ավերածության էին ենթարկել նախքան Հռոմեական կայսրությունից արքայազն Տրդատի և Գրիգորի վերադարձը Հայաստան:

Հոգևոր և քաղաքական ոլորտներում հայ ժողովրդի ինքնիշխանության և ազգային արժեքների պաշտպանությունը անհրաժեշտություն էր դարձնում քրիստոնեության պետականորեն ընդունումը:

Տրդատ III Մեծի գահակալության օրոք Սբ Գրիգորի գործունեությունը: Երբ Տրդատը վերադառնում է Հայաստան, նրա մոտ ծառայության է անցնում Գրիգորը: Տրդատը Եկեղյաց գավառում՝ Անահիտ աստվածուհու տաճարում, գոհեր մատուցելիս նկատել էր, որ Գրիգորը չի մասնակցում արարողությանը: Իմանալով, որ նա Անակի որդին է և քրիստոնյա է, Արտաշատ վերադառնալուց հետո արքան հրամայում է Գրիգորին փակել ստորգետնյա բանտում՝ *Խոր Վիրապում*, որտեղ վերջինս մնում է 13 տարի:

Գիւղեղեաթանոս կայսեր հետապնդումների հետևանքով Հռոմից Հայաստան էին փախել *Հռիփսիմեի* և *Գայանեի* գլխավորած քրիստոնյա կույսերը (Հռիփսիմյան քույրեր): Տրդատը

*Ս. Գրիգորը հանվում է
Արտաշատի վիրապից.
Չ. Ջակոբի*

սիրահարվել էր Հռիփսիմեին, սակայն մերժվել էր նրա կողմից, ինչն էլ կույսերի նահատակության պատճառ էր դարձել: Այդ ամենը խորապես ցնցել էր Տրդատին, և երբ վեցերորդ օրը նա ցանկացել էր որսի գնալ, ծանր հիվանդացել էր: Նրա քրոջը՝ Խուսրովիդուխտին, տեսիլք էր երևացել, որ Տրդատին և նրա հետ հիվանդացած մարդկանց կարող էր բուժել միայն Գրիգորը: Տրդատի հրամանով նրան Խոր Վիրապից ազատում են: Գրիգորը բոլորին բուժում է ու սկսում քրիստոնեական քարոզչությունը:

Այդ ժամանակ Սբ Գրիգորի կոչով շինվում են Հռիփսիմյան կույսերի վկայարանները: Տրդատը յոթնօրյա ճանապարհ է գնում Ազատ Մասիսն ի վեր, որի գլխից հայկաբար վերցնում է ութ անտաշ մեծամեծ քարեր, դնում թիկունքին և բերում ու տեղադրում կույսերի վկայարանների հիմքում: Գրիգորը տեսիլքում հայտնված Միածնի տեղում ևս կանգնեցնում է փրկչական խաչի նշանը:

Հայոց արքայի և կաթողիկոսի գործունեությամբ ազգային տաճարների վայրերը մաքրվում էին «անիշխանության ժամանակ» պարսից մոզերի կատարած

ավերածություններից, և այդ տեղերում քրիստոնեական վկայարանների ու եկեղեցիների հիմքերն էին դրվում:

Տրդատ III Մեծի հրամանով Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերից Վաղարշապատ եկած հայոց գործը՝ իր գորավարներով, մեծամեծները, կուսակալները, գավառապետերը, նախարարները, ազատները, դատավորները Գրիգոր Լուսավորչին կարգում են *քահանայապետ* (եպիսկոպոսապետ): Թագավորի հրովարտակով և հայոց նախարարների ուղեկցությամբ նա մեկնում է Կապադովկիայի Մաժակ (Կեսարիա) քաղաք, որտեղ Ղևոնդիոսի գլխավորած եպիսկոպոսների ժողովը նրան եպիսկոպոս է ձեռնադրում: Սուրբ Գրիգորը՝ որպես հայոց եպիսկոպոսապետ-կաթողիկոս, վերադառնում է Հայաստան: Տեղեկանալով, որ Գրիգորը Տարոնում է, Տրդատ Մեծը, Աշխեն թագուհին, Խոսրովիդուխտը և հայոց գործը գնում են նրան ընդառաջ, հասնում են *Քազավան՝ Նպատ լեռան սրբորդը*, և մեծ պատիվներով դիմավորում Տարոնից այնտեղ եկած կաթողիկոսին: Լուսաբացին Սբ Գրիգորը բոլորին՝ արքունիքին, գործին, ժողովրդին, առաջնորդում է Արածանիի ավիլ և մկրտում: Այսպիսով՝ 301 թ. *Հայաստանում, աշխարհում առաջինը, քրիստոնեությունը հռչակվում է պեղական կրոն:*

Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրակությունների հաստատումը: 303 թ. Վաղարշապատում կառուցվում է *Մայր տաճար Ս. Էջմիածինը*: Հաստատվում է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու նվիրակությունը՝ Մայր Աթոռի առաջնորդությամբ: Գրիգոր Լուսավորիչը առաջին հերթին եկեղեցու պաշտոնյաներ (քահանաներ, սարկավագներ) է ձեռնադրում՝ Հայաստանի նորակառույց եկեղեցիներում և թեմերում ծառայելու համար: Նրանց թվին էին պատկանում նաև նախկին հայ քրմերը և վերջիններիս գավակները, հատկապես Աղբիանոսի

Հրուսի անձեռագործ պարկերը, որը Եղեւսիայից հասել է Ջենովա և պահվում է Ս. Բարդուղիմեոս հայկական եկեղեցում:

տոհմից: IV դ.–V դ. առաջին կեսին կաթողիկոսական աթոռին հիմնականում նստում էին Սբ Գրիգոր Լուսավորչի տան ներկայացուցիչները, սակայն որոշ ժամանակ կաթողիկոսական աթոռին էին նաև Աղբիանոսի (Մանավկերտցի) տան ներկայացուցիչները:

Սբ Գրիգորը, քարոզչության ու ավետարանության գործը տարածելով Հայաստանում, արևմուտքում հասցնում է Սատաղ քաղաքից մինչև Խաղայաց երկիրը՝ Կղարջքի մոտ, հյուսիսում՝ Ալանաց դռները, արևելքում՝ Կասպից ծովի սահմանները, հարավում՝ Կորդուք գավառը, Նոր Շիրական երկիրը և Ատրպատական:

Թագավորի հովանավորությամբ Գրիգոր Լուսավորիչը Հայաստանի քաղաքներում ու գյուղերում եկեղեցիներ է հիմնադրում: Տարոնում նա Քարքե լեռան լանջին դնում է Իննակնյան Ս. Կարապետ, Աշտիշատում՝ Ս. Երրորդություն եկեղեցիների հիմքերը:

Ազգային և քրիստոնեական արժեքների ներդաշնակումը: Հնուց եկող շատ տոներ ու ծեսեր Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումից հետո ավանդաբար պահպանվեցին:

Սբ Գրիգոր Լուսավորիչը դարձավ Հայ առաքելական եկեղեցու տոների կարգավորության հիմնադիրը: Ժամանակի ընթացքում ժողովրդական և ազգային-եկեղեցական տոները՝ Ամանորը, Տրնդեզը (Տյառնընդառաջ), Բարեկենդանը, Ծաղկագարդը, Ս. Ջառիկը և այլն, հայ ժողովրդի հոգևոր-մշակութային կյանքում համադրվեցին և հարստացվեցին բովանդակությամբ:

Ճարտարապետության մեջ նախաքրիստոնեական բազիլիկ և գլխատուն կամ հազարաշեն կոչվող շինությունների համադրմամբ՝ եկեղեցաշինությունը, իսկ քարակոթողների օգտագործմամբ՝ խաչքարերի ստեղծումը հայ մշակույթի՝ ազգային-քրիստոնեական հունով ընթանալու արտահայտություններից էին:

Քրիստոնեության ընդունման պատմական նշանակությունը: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելը մեծ ազդեցություն ունեցավ հայ ժողովրդի ու պետության, հոգևոր կյանքի ու մշակույթի, գիտության ու աշխարհընկալման հետագա ընթացքի վրա: Դարեր շարունակ հայ ժողովրդի հոգևոր ու գաղափարական առաջնորդն ու պաշտպանն է եղել *Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցին*: Նրա

հովանու տակ Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Գարթնի, Մովսես Խորենացու, Եղիշեի, Դավիթ Անհաղթի, Անանիա Շիրակացու, Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու, Գրիգոր Տաթևացու և ուրիշների ստեղծագործական ժառանգությունը հոգևոր մեծ լիցք է հաղորդել հայ մշակույթին: *Հայ առաքելական եկեղեցին պատմության դժնդակ ժամանակներում ազգապահպան հզոր վեմ է եղել հայ ժողովրդի համար:*

Հայոց պետականության համար հետագա դժվարին ժամանակներում, երբ օտար բռնակալությունները քաղաքական և վարչատարածքային բաժանումների էին ենթարկում երկիրը, Հայ առաքելական եկեղեցին պահպանում էր երկրի էթնո-հոգևոր ամբողջականությունը շնորհիվ իր նվիրապետական կառույցի: Հայ եկեղեցու թեմերը ներառում էին Հայաստանի ամբողջական տարածքը, և դրանով էր պայմանավորված Մայր աթոռի առաջնորդությամբ ազգային գործերի տնօրինության համահայկական նշանակությունը: Հայոց հոգևոր հայրերը եղել են հայ ժողովրդի թե՛ հոգևոր-մշակութային արժեքների ստեղծման և թե՛ ազգային-ազատագրական պայքարի ջատագովները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ընդհանուր գծերով ներկայացրե՛ք հայկական քաղաքակրթությունը միջնադարում. ի՞նչ նոր որակներ այն ունեցավ:
2. Ըստ ավանդության՝ Քրիստոսի ռ՛ր առաքյալներն են քարոզել Հայաստանում: Որմիզդ-Արտաշիրն ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում Հայաստանում:
3. Ի՞նչ գիտեք Տրդատի դարձի և Հռիփսիմյան քույրերի մասին: Քրիստոնեությունը ե՛րբ հռչակվեց որպես Հայաստանի պետական կրոն:
4. Նորադարձ քրիստոնյաների հոգևոր պահանջմունքները բավարարելու համար ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց Սբ Գրիգորը: Վերհիշե՛ք և ներկայացրե՛ք Հայոց եկեղեցու նվիրապետությունը:
5. Ազգային-քրիստոնեական ի՞նչ տոներ գիտեք: Ներկայացրե՛ք ազգային և քրիստոնեական արժեքների համադրումը:
6. Քրիստոնեության ընդունումն ի՞նչ պատմական նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի կյանքում: Ի՞նչ առաքելություն ստանձնեց Հայոց եկեղեցին:

§ 2. ԱՎԱՏԱՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ավագադրական հարաբերությունների ձևավորումը: Հայաստանը հին հասարակությունից անցում կատարեց ավատատիրական հասարակության: Անունն առաջացել է «ավագ» բառից, որի հիմքում «ի հավագ», «հավագարմությամբ (ծառայել)» իմաստն է:

Հայաստանում հասարակական հարաբերությունները հնուց զարգանում էին *համապետական՝ թագավորական* հողատիրության պայմաններում: *Գուդական համայնքները* հիմնական արտադրող տնտեսություններն էին, որոնք պետության գլխավոր հարկատուն էին: Արտաշես I-ը հողային բարեփոխությամբ ցանկացել էր սահմանազատել մասնավոր և համայնքային հողատիրությունը: Սակայն ծառայող ազնվականության մասնատիրական տնտեսությունների՝ *ազարակների* և *դասպակերպների* ընդլայնումն ի հաշիվ գյուղական համայնքների գնալով խորանում էր՝ սկիզբ դնելով պետական հողատիրության մասնատմանը մասնավոր սեփականատիրական կալվածքների՝ ավատների:

Հին Արևելքի հելլենիստական այն երկրներում և երկրամասերում (Եգիպտոս, Ասորիք, Փոքր Ասիա), որոնք հիմնականում վերածվել էին հռոմեական նահանգների, անցումը ավատատիրական հարաբերություններից զգալիորեն դանդաղ էր ընթանում: Հայաստանում ավատատիրական հարաբերությունների հաստատումը տեղի էր ունենում հասարակության բնականոն զարգացման ճանապարհով: Իրանով էլ պայմանավորված էին նոր հասարակական հարաբերությունների առանձնահատկությունները Հայաստանում:

Հայաստանում ավատատիրությունը սերում էր *նահապետական արմատներունեցող նախարարական համակարգից*,

որը հնուց եկող թագավորական իշխանության հետ ամբողջություն էր կազմում: Այդ բնականոն ընթացքը խախտեց ստար տերությունների նվաճողական քաղաքականությունը, ինչը հանգեցրեց հայ Արշակունիների հարստության անկմանը 428 թ.:

Հայկական պետականությունը նախարարական համակարգի միջոցով պահպանվեց միջնադարում: Այն իր դրսևորումներն ունեցավ Մեծ Հայքի Հայոց Արևելից կողմերում՝ Վաչագան Բարեպաշտի գլխավորությամբ, Բագրատունիների գլխավորած հայկական թագավորությունների համադաշնության, Ջաքարյանների իշխանապետության և Սասունի, Արցախի, Սյունիքի իշխանությունների, Կիլիկիայում՝ Ռուբինյանների, Հեթումյանների, Լուսինյանների պետությունների ձևով և այլն:

Ավագադրական հողատիրության ձևերը: Միջնադարում հողատիրության ձևերը բազմազան էին: Առավել մեծ տեսակարար կշիռ ունեին *պետական՝ թագավորական*, և *ավագական* խոշոր հողային տիրույթները:

Մեծ Հայքի *գերագույն տերը հայոց թագավորն էր:* Ավատատիրության խորացմամբ թագավորական կամ պետական հողերը մասնատվում էին, ծառայող ազնվականության հողատարածքներն աճում էին: Հողի խոշոր սեփականատեր էին դառնում նախարարական ընտանիքները: Տրդատ III Մեծը հողեր շնորհեց նաև եկեղեցուն: Իրանով եկեղեցին նույնպես դարձավ հողի սեփականատեր: Եկեղեցուն վճարվում էր բերքի մեկ տասներորդ մասը, որը կոչվում էր *դասանորդ:*

Հայաստանում հորից որդուն ժառանգաբար անցնող խոշոր մասնավոր հողերը կոչվում էին *հայրենական* կամ *հայրենիք:*

Թագավորները հաճախակի հողային շնորհումներ էին կատարում: Պայմանական հողատիրության այս կարգի կալվածքները կոչվում էին *պարզեակաւնք*: Թագավորը տարբեր ծառայությունների համար ցմահ կամ ժառանգաբար այդ կարգի շնորհումներ էր կատարում երկրի ավագանու ներկայացուցիչներին: Եթե ստացողը մահանում էր, ապա կարիք կար նվիրատվությունը վերականգնելու: Իսկ եթե ստացողը դադարեցնում էր ծառայությունը, ապա արքունիքը հետ էր վերցնում այդ կալվածքները:

Հողատիրության մի ուրույն ձև էր *գանձագին* կոչվածը: Գանձագին հողերը մասնավոր էին՝ ենթակա առուվաճառքի: Գնման շնորհիվ իշխաններն ու եկեղեցին ավելացնում էին իրենց կալվածքները:

Ժառանգական նախարարական խոշոր հողատիրության աճի հետևանքով թագավորական հողատիրությունը կրճատվում և աստիճանաբար ամփոփվում էր հայոց թագավորին պատկանող՝ Միջնաշխարհում գտնվող տարածքի սահմաններում: Արքունի հողային տիրույթների կենտրոնը Ոստան Հայոց գավառն էր՝ Արտաշատ մայրաքաղաքով: Հնուց այն Հայոց աշխարհի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կենտրոնն էր: Այրարատում արքունի տիրույթներում, ապրում էին թագավորը, թագուհին ու թագաժառանգը:

Ավարարիքական աստիճանակարգը: Հայաստանում ավատատիրական աստիճանակարգի գլուխ կանգնած էր թագավորը: Իրա հաջորդ աստիճանին աշխարհակալ նախարարներն էին՝ *բղեշխներն* ու *գործակալները*: Բղեշխները գլխավորում էին բղեշխությունները, որոնք գտնվում էին Մեծ Հայքի սահմանային գոտում: Նրանք կողմնապահ, սահմանապահ գորավարությունների կուսակալներն էին, որոնք հսկում և պաշտպանում էին երկիրը արտաքին հարձակումներից: Մեծ Հայքի թագավորության ժամանակաշրջանում գոյություն են ունեցել չորս բղեշխու-

թյուններ՝ Աղձնիքի, Կորդուքի, Նոր Շիրականի և Գուգարքի:

Իշխանական համակարգում գործում էր ենթակայության ավատատիրական հետևյալ սկզբունքը՝ *«իմ վասալի վասալը իմ վասալը չէ»*:

Հայ հասարակությունը կազմված էր բարձր՝ *ագապների*, և ստորին՝ *անագապների* դասերից:

Ազատների դասը կազմում էին ազնվականությունը՝ նախարարները՝ աշխարհակալ և աշխարհատեր, գավառակալ և գավառատեր իշխանները, և հոգևորականությունը: Ազատների դասի աշխարհիկ ներկայացուցիչները գինվորական ծառայություն էին կատարում հեծելազորում: Ժամանակի ընթացքում Արշակունյաց շառավիղներից ձևավորվեց *նստանիկներ* կոչվող առանձին ազնվական խավը:

Անազատների դասին էին պատկանում քաղաքացիները՝ համեմատաբար արտոնյալ վիճակում գտնվող առևտրականներն ու արհեստավորները, շինականները, ինչպես նաև քաղաքային ու գյուղական ռամիկները: Նրանք կարող էին համարել միայն հետևակային զորքը:

Պետական կառավարման համակարգը: Պետությունը, ինչպես հնում, կառավարում էր արքան՝ իր արքունիքով: Պատերազմ հայտարարելու, հաշտություն կնքելու, արտաքին գործերը վարելու (դեսպանություններ ուղարկելու և ընդունելու, այլ երկրների հետ բանակցելու) գերագույն իրավունքը պատկանում էր թագավորին:

Երկրի կառավարման և պաշտպանության գործում կարևոր նշանակություն ունեին պետական վարչությունները՝ գործակալությունները: Յուրաքանչյուր գործակալություն տնօրինում էր երկրի կառավարման որոշակի ոլորտ:

Հագարապետություն գործակալությունը երկրի տնտեսական-հարկային վարչությունն էր՝ միավորելով նաև հանրային

աշխատանքների (քաղաքների ամրությունների, ճանապարհների և կամուրջների կառուցում, ջրանցքների անցկացում, անտառատնկումներ և այլն) կամ պետական պարիսկների տնօրինությունը:

Մագարապետության գործակալությունը գլխավորում էր Մեծ Հայքի գինված ուժերի գլխավոր հրամանատարը՝ հայոց սպարապետը: Թագավորական կամ ոստանիկ այրուձին մշտապես նրա տրամադրության տակ էր, իսկ պատերազմի ժամանակ նրան էին ենթարկվում նախարարների գինված ուժերն ու աշխարհագորքը:

Հայր մարդպետի գլխավորած մարդպետության գործակալությունը իրականացնում էր արքունի կալվածքների ու գանձարանի հսկողությունը և Արշակունյաց շառավիղների դաստիարակությունը:

Մահիսագության վարչությունը գլխավորում էր մաղխազը՝ արքունիքի և թագավորական պահակազորի հրամանատարը:

Մեծ դապապիրը հնում հայոց քրմապետն էր, IV դարից՝ Հայ առաքելական եկեղեցու առաջնորդը՝ հայոց կաթողիկոսը:

Ասպետության գործակալությունը ղեկավարում էր թագադիր ասպետը, որը պատասխանատու էր նաև պալատական արարողությունների և օտար երկրների ղեկավարների ընդունելության համար:

Գործակալությունների ղեկավարման իրավունքը դարձել էր խոշոր նախարարական տների արտոնությունը. հազարապետությունը՝ Գնունիների, այնուհետև՝ Ամատունիների, սպարապետությունը՝ Մամիկոնյանների, ասպետությունը՝ Բագրատունիների, մարդպետությունը՝ Մարդպետունիների, մաղխազությունը՝ Խորխոռունիների:

Պետական կարևոր փաստաթղթեր էին *Գահնամակը* և *Ջորանամակը*, որոնք սահմանում էին հայ նախարարների կարգը ըստ զբաղեցրած պաշտոնական դիրքի, հզորության ու գորաքանակի:

Գահնամակով սահմանվում էր յուրա-

քանցուր նախարարի տեղը արքունիքում: Ավելի ազդեցիկ նախարարները՝ սահմանակալ նահանգների տերերը՝ *բղեշխները*, նստում էին անմիջապես թագավորի կողքին՝ հատուկ բարձերի վրա:

Հայ իշխանը՝ նախարարը, իր տոհմական իրավունքի սկզբունքով կոչվել է նաև տանուտեր: Նվարսակի պայմանագրի կնքումից հետո Արևելյան Հայաստանում, հատկապես Մամիկոնյան նախարարական տան իշխանության լիազորությունների ընդարձակմամբ, *տանուտեր* (կամ *տանուտերական*/*տանուտիրական*) եզրը սկսեց ավելի լայն իմաստով կիրառվել և այդպես շարունակվեց նաև հաջորդ դարում:

Երկրի համար առավել կարևոր հարցերը քննարկվում էին աշխարհաժողովում՝ համաժողովրդական ժողովում: Աշխարհաժողովի պարտականությունները IV դ. երկրորդ կեսից աստիճանաբար անցնում են եկեղեցական ժողովին՝ հայոց կաթողիկոսի գլխավորությամբ:

Բանակը: Ռազմական արվեստի հազարամյակների փորձ ունեցող հայոց կանոնավոր բանակի թվակազմը 100-120 հազար էր՝ հեծելազոր և հետևակ: Հայոց թագավորը և նախարարները որոշակի թվով մշտական հեծելազոր էին պահում: Այդ հեծելազորային ուժերը միավորվելով կազմում էին հայոց այրուձին: Հայոց ամբողջ բանակը հավաքագրվում էր՝ ըստ անհրաժեշտության:

Թագավորի հեծելազորը տեղակայվում էր Հայոց աշխարհի ռազմավարական կարևոր կետերում՝ *Մաքան Հայոցում* և *բանակ արքունի* կոչված վայրերում:

Թագավորական *նախնի* պաշտպանությունն իրականացնում էր արքունիքին կից հատուկ հեծյալ ջոկատներից կազմված *նախնիկ այրուձին*: Միևնույն ժամանակ թագավորի անձի պաշտպանությունն ապահովում էր ընտրյալ նետաձիգներից բաղկացած և մշտապես արքունիքում գտնվող *մաղխազական այրուձին*:

Թագավորական արքունիքը և այրուձին պահվում էին հիմնականում գանձարանի միջոցներից կատարվող դրամական և բնամթերք նպաստի՝ ռոճիկի վճարումներով:

Ջորանամակում բերված նախարարական աների հեծելագործի ընդհանուր թիվը կազմում էր 55 հազար (երբեմն էլ հասնում էր 85 հազարի):

Ըստ իրենց գորքերի քանակի՝ ավագ նախարարները համարվում էին բյուրավորներ (Սյունի, Կադմեա), այսինքն՝ 10 000-ից ավելի զինվորներ ունեցողներ, և հազարավորներ (Գուգարաց, Աղձնյաց, Բզնունյաց, Բագրատունի, Խորխոռունի և այլք)՝ 1000-9000 հեծյալներ ունեցողներ: Ավելի քիչ հեծելագործ ունեցողները հարյուրավորները, հիսնավորները (Տագրյան, Սողացի, Պատուարունի և այլք) և տասնավորներն էին:

Նեո ու աղեղը, նիզակը, վահանը, պարսատիկը, տեգը, սակը և այլն կազմում էին հայկական բանակի սպառազինությունը: Կարևոր նշանակություն ունեին քարանետ և պարսպակործան (*բարան* և այլն) գործիքները: Բանակի կազմում կային նաև հետախուզական զորամասեր:

Բնակչությունը: Հայաստանը ազգային միատարրությունը պահպանել է նաև վաղ միջնադարում: Հայ բնակչությունն ապրում էր քաղաքներում (Արտաշատ, Դվին, Նախիջևան, Երվանդաշատ, Ջարեհավան, Կարին, Խլաթ, Սանազկերտ, Տիգրանակերտ, Վան, Ջարիշատ, Ջուղա և այլն) և գյուղերում: Շինականները՝ ազատ և կախյալ գյուղացիները, ունեին որոշ սեփականություն՝ գյուղական համայնքի հողից մասնաբաժին, տուն, գյուղատնտեսական գործիքներ, անասուններ: Գյուղացու տանն ապրող *ընտանիքը* կամ *գերդաստանը* կոչվում էր *երդ*, որը *հարկատու մեկ միավոր* էր:

Միջնադարում ես հիմնական արտադրող օղակը գյուղական համայնքն էր: Տարբեր քաղաքական իրավիճակներում հար-

կերի ծանրացմամբ կախյալ շինականին լրիվ ընչազրկությունից հաճախ փրկում էր գյուղական համայնքի աջակցությունը:

Քաղաքային կյանքը և միջազգային առևտուրը: Հայկական քաղաքային բնակչության մի մասը առևտրականներն ու արհեստավորներն էին: Մայրաքաղաքի և այլ խոշոր քաղաքների հետ մեկտեղ արվեստների ու գիտության կենտրոն էին դառնում վանքերը:

Հայաստանով միջազգային ճանապարհների անցնելու հանգամանքով էր պայմանավորված առևտրական խավի բավականին տարաբնույթ լինելը քաղաքներում: Հայերի կողքին կային պարսիկ, ասորի և այլ ազգերի առևտրականներ, որոնք մասնակցում էին *Մեդաքսի ճանապարհով* կատարվող միջազգային առևտրին: Քարավաններ էին գալիս Չինաստանից, Հնդկաստանից, Իրանից: Չինական մետաքսի հետ մեկտեղ Արևելքից եկող քարավանները բերում էին արևելյան համեմունքներ, մարգարիտ, անգին քարեր և պերճանքի առարկաներ:

Արտաշատ-Սատաղ մեծ և բարեկարգ ճանապարհի վրա էին *Դվինը*, *Երվանդաշատը*, *Կարինը*: Արտաշատ-Տիգրանակերտ ճանապարհին էին *Մանազկերտը* և *Ջարիշատը*: Տիգրանակերտը Փոքր Ասիայից և Միջագետքից եկող ճանապարհների կենտրոնում էր:

Տնտեսական՝ արհեստագործական և առևտրական կենտրոնի իր կարևոր նշանակությունն էր պահպանում վանը: *Դվինը* դարձել էր խոշոր քաղաք՝ 100 հազարի հասնող բնակչությամբ:

Հայաստանի վաղմիջնադարյան առևտրական ճանապարհների մասին տեղեկություններ կան IV դ. հռոմեական աշխարհագետ Կաստորիոսի կազմած աշխարհագրական քարտեզ-ուղեցույցում, որը կոչվում է *Պնտինգերյան քարտեզ*: Հռոմեական կայսրությունում և Հայաստանում գտնվող կայանների միջև ընկած տարածությունը ցույց է տված

հոռմեական մղոններով (մոտ 1,5 կմ): Ի թիվս այլ ուղիների՝ այս քարտեզում նշված է *Տիգրանակերտի Արտաշատի հեղ կապող արքունի պողոտան*:

Անանիա Շիրակացու «Մղոնաչափքի» տվյալներով՝ Դվինից սկիզբ էին առնում վեց մայրուղիներ, որոնք տանում էին դեպի առաջավորասիական երկրների առևտրական կարևոր կենտրոնները:

Արտաշատում տիրող կարգ ու կանոնին հետևում էին թագավորական տնտեսը՝ *շահասյր*, և նրա պաշտոնյաները: Նրանք նստում էին քաղաքի միջնաբերդում՝ դոյակում:

Քաղաքային կյանքում կարևոր դեր էր խաղում շուկան: Քաղաքային պարսպից ներս գտնվող շուկայի տարածքում էին առևտրականների խանութները, արհեստավորների գործատները: Արհեստավոր խավի մի մասը սպասարկում էր արքունիքին, իսկ մյուս մասն իր արհեստագործական արտադրանքով մասնակցում էր քաղաքային և ընդհանրապես երկրի ապրանքաշրջանառությանը:

Վաղարշապատում հայ վարպետները պալատական շինարարության հետ մեկտեղ մասնակցել են նաև քաղաքի պարիսպների կառուցմանը: Թագավորական պալատը միջնաբերդում էր, որտեղից սկսվում էր ներքին փողոցը: Հենց պալատի առջևում կառուցվեց Մայր տաճարը: Քաղաքի արևելյան դարպա-

սից սկսվող ճանապարհը Վաղարշապատը կապում էր Արտաշատի հետ: Այն կոչվում էր *Արտաշատի պողոտա*:

Մայրաքաղաքում հայ ազնվականությունն ապրում էր միջնաբերդում գտնվող թագավորական պալատին մոտ թաղամասում: Այստեղ էր նաև թատրոնը, ուր ներկայացվում էին ողբերգություններ, իսկ այլ քաղաքներում թատրականացված խաղերը կազմակերպվում էին հրապարակներում: Առևտրականները և արհեստավորներն ապրում էին քաղաքի որոշակի թաղամասերում:

Քաղաքներում և քաղաքամերձ ավաններում մեծ թիվ էին կազմում ռամիկները: Նրանք հիմնականում զբաղվում էին այգեգործությամբ և հացահատիկի մշակությամբ քաղաքամերձ հողատարածքներում: Մոտակա գյուղերից շինականները շուկա էին բերում գյուղատնտեսական ապրանքներ:

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու նվիրապետության հաստատմամբ քաղաքների և գյուղերի կենտրոնական՝ բարձրագույն վայրերում եկեղեցիներ էին կառուցվում: Եկեղեցաշինությունը Հայաստանի քաղաքների և գյուղերի հատակագծին նոր բովանդակություն էր հաղորդում:

Միջնադարում հայկական քաղաքային կյանքն առանձնապես մեծ վերելք ապրեց Բագրատունյաց և Կիլիկիայի հայկական թագավորությունների ժամանակներում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք ավատատիրական հարաբերությունների առաջացման առանձնահատկությունները Հայաստանում: Հողատիրության ինչ ձևեր կային:
2. Ինչ դասերից էր կազմված ավատատիրական հասարակությունը Հայաստանում: Ովքեր էին կազմում այդ դասերը: Ներկայացրե՛ք ավատատիրական աստիճանակարգը:
3. Ինչ գործակալություններ կային, և որոնք էին նրանց գործառույթները: Երբ էին հրավիրվում աշխարհաժողովները: Ինչ էին բովանդակում Գահնամակը և Ջորանամակը:
4. Ինչպե՞ս էր կազմվում հայոց այրուծին: Ովքեր էին իրականացնում թագավորական ոստանի պաշտպանությունը: Որքան էր հայոց բանակի թիվը:
5. Ովքեր էին շինականները և ինչ սեփականություն ունեին:
6. Ներկայացրե՛ք առևտրական կարևոր ճանապարհները: Թվարկե՛ք վաղմիջնադարյան Հայաստանի նշանավոր քաղաքներ: Նկարագրե՛ք այդ ժամանակի հայկական քաղաքը:

ԳԼՈՒԽ 2. ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ IV ԳԱՐՈՒՄ ԵՎ V ԳԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

§ 1. ՊԱՅՔԱՐ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒԺԵՂԱՅՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Մեծ Հայքի թագավորության վերելքը Տրդատ III Մեծի օրոք: Տրդատ III-ի օրոք հզորանում են կենտրոնական իշխանությունը և բանակը: Բարձրացվում է գործակալությունների դերը երկրի կառավարման և պաշտպանության գործում: Տրդատ III-ը *Օգրա Ամապունուն* նշանակում է հազարապետ, իսկ Արտավազդ Մանդակունուն՝ սպարապետ: Երկրի տնտեսությունը վերելք է ապրում: Քաղաքական և տնտեսական դրության կայունացմանը զուգընթաց նոր թափ է ստանում առևտուրը, որի գլխավոր կենտրոններն էին Մեծ Հայքում՝ Արտաշատը և Հյուսիսային Միջագետքում՝ Մծբինը:

Տրդատ III-ը քայլեր է ձեռնարկում Հայ եկեղեցուն տնտեսապես ապահովելու նպատակով՝ գյուղական եկեղեցիների քահանաներին բոլոր ազարակ տեղերում տալով չորսական, իսկ ավաններում՝ յոթական ծխի («հող երդոյ») հողաբաժին: Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Լուսավորիչը և Տրդատ թագավորը ձեռնամուխ են լինում կրթության գործին: Հայաստանի գանազան գավառներից հավաքված մանուկների մի մասին տալիս են ասորի դպրության, մյուսներին՝ հելլենական: Նրանց նպատակն էր հայերենի հմուտ թարգմանիչներ պատրաստելը՝ Ավետարանի խոսքը հայերեն բանավոր թարգմանությամբ ժողովրդին մատչելի դարձնելու, ինչպես նաև պետական գործավարության խնդիրը դյուրացնելու համար:

313 թ. Կոստանդիանոս I Մեծ կայսեր համաձայնությամբ ընդունվում է *Միլանի հրովարտականը*, որով քրիստոնեությունը Հռոմեական կայսրությունում հռչակվում է որպես ազատ և մյուս կրոնների իրավահավասար կրոն: Մեծ Հայքի թագա-

վորությունը և Հռոմեական կայսրությունը դառնում են դավանակից երկրներ, նրանց միջև հաստատվում են բարիդրացիական հարաբերություններ:

Սուրբ Գրիգորն աշխարհիկ կյանքից առանձնացել և ճգնավորի կյանքով ապրում էր Դարանադյաց գավառի Սեպուհ լեռան Ասնյա Այրք քարայրում: Տրդատ արքան Գրիգորի որդիների՝ Վրթանեսի և Արիստակեսի հետ գնում է այնտեղ: Արքայի խնդրանքով Գրիգորն *Արիստակեսին եպիսկոպոս է ձեռնադրում:* Վերջինս մասնակցում է 325 թ. Նիկեայի առաջին տիեզերական ժողովին, որը սահմանում է «Հավապո հանգանակը»: Արիստակեսը, վերադառնալով Հայաստան, բերում է Նիկեական կանոնները: Սբ Գրիգորն այդ կանոններին ավելացնում է իր կանոնախումբը:

Մեծ Հայքի Փայտակարան աշխարհի նույնանուն քաղաքի վերակացուների խնդրանքով Տրդատ թագավորն այդ կողմերի եպիսկոպոս է հաստատում Վրթանեսի որդուն՝ *Գրիգորիսին:* Նրա հոգևոր իշխանության տակ էին Հայոց Արևելից կողմերը՝ *Արցախը, Ուրփրը և Փայտակարան աշխարհը*, ինչպես նաև Հայ առաքելական եկեղեցուն ենթակա *Վիրքի ու Աղվանքի եպիսկոպոսությունները:* Գրիգորիսը դաժանորեն սպանվում է Կասպից ծովի արևմտյան ափին գտնվող մազքթաց երկրի թագավոր Սանեսանի հրամանով: Գրիգորիսի մարմինը նրա հավատակիցները բերում և հողին են հանձնում Արցախի *Ամարաս* գյուղում՝ իր պապի՝ Սբ Գրիգոր Լուսավորչի կառուցած եկեղեցում:

Խոսրով III Կոտակի քաղաքականությունը: Տրդատ Մեծի և նրա որդու՝ *Խոսրով III Կոտակի (330-338 թթ.)* օրոք

Ամարասի վանական համալիրը

ամրապնդվում է Հայոց աշխարհի պաշտպանական հզորությունը, տնտեսությունն ու քաղաքաշինությունը վերելք են ապրում:

Շուրթի վերակացու Արքեղայոսը, որը հայտնի էր բազմաթիվ անօրեն գործողություններով, նենգորեն սպանում է իրեն հանդիմանող Արիստակես կաթողիկոսին և փախչում կայսրության սահմանները: Արիստակեսի աշակերտները նրա մարմինը հանձնում են հողին Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառի Թիլ ավանում: Հայոց կաթողիկոս է դառնում նրա ավագ եղբայրը՝ *Վրթանես Ա Պարթևը (333-341 թթ.):*

Երասխի վտակ Սեծամորի հունը փոխվել էր, և Արտաշատի մոտակայքում ճահիճներ էին առաջացել: Խոսրովը մայրաքաղաքից ոչ հեռու գտնվող *Դվին* բնակավայրը կառուցապատում է և այն դարձնում մայրաքաղաք: Նրա հրամանով Գառնի ամրոցից մինչև Դվին կաղնու ծառեր են տնկում: Անտառի մի մասը կոչվում էր *«Տաճար մայրի»*, իսկ մյուսը՝ *«Խոսրովակերպ»* («Խոսրովի անտառ»), որը մինչև Երասխ էր հասնում: Թագավորը հրամայում է անտառները լցնել կենդանիներով և գազաններով՝ որսի և ժամանցի համար: Իրանը *աշխարհում առաջին արհեստական անտառներից էին:*

Այս խաղաղ ու բարգավաճ վիճակն

ընդհատում է իրեն Արշակունի հորջորջող մագքթաց թագավոր Սանեսանը: *335 թ.* նա ներխուժում է Հայաստան և, ավերածություններ պատճառելով, հասնում Այրարատյան աշխարհ ու գրավում Վաղարշապատը: Հայոց գորավար *Վաչե Մամիկոնյանը 336 թ.* Վաղարշապատից դուրս է վտարում մագքութների խառնիճաղանջ զորքերը, այնուհետև ջախջախում *Օշականի Ցլու գլուխ լեռան մոտ Կրեղի ունեցած ճակատամարտում:* Սպանված Սանեսանի գլուխը բերում են Խոսրով Կոտակին՝ դրանով լուծելով Գրիգորիսի վրեժը:

336 թ. Սասանյանների զորքերը ներխուժում են Հայաստան: Հայոց թագավորը Բզունիքի Դատաբեն նախարարին հանձնարարել էր դիմակայել պարսից զորքին: Սակայն Դատաբենն անցնում է թշնամու կողմը: Այդ օրհասական պահին հայոց թագավորի դեմ է գործում նաև Աղձնիքի բղեշխ Բակուրը: Հայոց բանակը սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ջախջախում է թշնամուն: Դատաբենը և Բակուրը մահապատժի են ենթարկվում:

Խոսրով Կոտակը դրանից հետո սահմանում է օրենք, ըստ որի՝ աշխարհատեր նախարարները պետք է մնային թագավորի մոտ, և նրանցից ոչ ոք չպետք է մարտի գնար արքունի զորքի հետ:

Մծբինի 40-ամյա խաղաղության պայմանագրի ժամկետը չլրացած՝ *337 թ.* Սասանյան արքա *Շապուհ II Երկարակյացը (309-379 թթ.)* պատերազմ է սկսում Հռոմեական կայսրության դեմ: Չկարողանալով գրավել Մծբինը՝ պարսիկները հարձակվում են Հայոց աշխարհի վրա: Վաչե Մամիկոնյանի զորքը դուրս է գալիս թշնամու դեմ: Տեղի ունեցած ճակատամարտում երկու կողմերն էլ մեծ կորուստներ են կրում: Զոհվում են սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը և նրա մի քանի զինակիցներ: Սակայն թշնամին դուրս էր շարժվել երկրից:

Վրթանես կաթողիկոսն օրենք է սահմանում ամեն տարի Հայոց աշխարհում Վաչե Մամիկոնյանի ու նրա հետ գոհված զինակիցների հիշատակը նշելու և հայրենիքի փրկության համար սղված պայքարում իրենց կյանքը զոհաբերողներին սուրբ նահատակների շարքին դասելու մասին: Հայ եկեղեցին Վրթանես կաթողիկոսի սահմանած այս կարգով հետագայում Վարդան գորավարին և նրա հետ Ավարայրի ճակատամարտում իրենց կյանքը նվիրաբերած հայորդիներին նույնպես դասեց սրբերի շարքին:

Տիրանի գահակալությունը: Խոսքով Կոտակի որդուն՝ *Տիրանին (338–350 թթ.)*, Կոստանդինոս II-ը ճանաչել էր հայոց թագավոր, սակայն կայսրությունում պատանդ էին պահվել Տիրանի մի որդին՝ Տրդատը, և թոռները՝ Գնելն ու Տիրիթը: Նրանց կյանքը վտանգված էր: Տիրանն ամեն կերպ աշխատում էր երկրի անկախությունը պահպանել՝ խուսափելով հռոմեա-պարսկական հակամարտության մեջ ներքաշվելուց:

Վրթանես կաթողիկոսի վախճանից հետո նրա որդին՝ *Հուսիկը*, ձեռնադրվում է կաթողիկոս: Որոշ ժամանակ անց Հուսիկի և Տիրանի միջև հարաբերությունները սրվում են: Կաթողիկոսը հանդիմանում է թագավորին: Երբ Տիրանն իր ուղեկիցների հետ Ծոփքի Բնաբեղ բեր-

դում ցանկանում էր մտնել եկեղեցի, Հուսիկը թույլ չի տալիս և հենց այդտեղ էլ նահատակվում է:

Տիրանի հարաբերությունները բարդ էին նաև նախարարների հետ: Այդ ամենի հետևանքով մեծ կորուստներ կրեցին Ռշտունյաց և Արծրունյաց տոհմերը, իսկ հայոց զորքերի հրամանատարներ Արտավազդ և Վառակ Մամիկոնյանները հեռացան իրենց տոհմական աշխարհը՝ Տայք:

Հռոմեական կայսրության հետ շարունակվող հակամարտության ընթացքում պարսից արքան ձգտում էր ասպարեզից հեռացնելու Հռոմին աջակցող Տիրանին: Այդ ժամանակ Հայաստան եկած՝ Ատրպատականի մարզպան Վարազդ, օգտվելով ստեղծված իրավիճակից, դավադրաբար ձերբակալեց Տիրանին, ածուխով աչքերը դաղեց ու տարավ Շապուհի մոտ: Հայ ավագանին Կոստանդինոս կայսեր մոտ պատգամավորություն ուղարկեց՝ պարսիկների դեմ ռազմական դաշինք կնքելու առաջարկով: Շապուհը, իմանալով այդ մասին, ազատ արձակեց Տիրանին: Սակայն վերջինս, լինելով կույր, հեռացավ պետական գործերից և բնակություն հաստատեց Արագածի լանջերին՝ Կուաշում (Կոշ): Գահ բարձրացավ Տիրանի մյուս որդին՝ *Արշակ II-ը (350–368 թթ.)*:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ քայլեր ձեռնարկեց Տրդատ III-ը կենտրոնական իշխանության և բանակի հզորացման ուղղությամբ:
2. Ինչո՞ւ և որտե՞ղ էր առանձնացել Լուսավորիչը: Հայաստանից ո՞վ մասնակցեց Նիկեայի տիեզերական ժողովին: Ինչ է «Հավատո հանգանակը»: Ո՞վ էր Գրիգորիսը և ինչ գործունեություն էր իրականացնում:
3. Երբ է թագավորել Խոսրով III Կոտակը. ինչպիսի՞ն էր Հայաստանը նրա օրոք: Ինչ գործերով է նշանավորվել Խոսրով Կոտակը: Ինչ կանոն սահմանեց Վրթանես հայրապետը:
4. Արտաքին ինչ քաղաքականություն էր վարում Տիրանը: Ինչպե՞ս ավարտվեց արքայի և կաթողիկոսի միջև հակամարտությունը: Ինչ դրսևորում ունեցան թագավորի և նախարարների միջև հարաբերությունները:

§ 2. ԱՐՇԱԿ II ԵՎ ՊԱՊ ԹԱԳՏՎՈՐՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներքաղաքական իրավիճակը:

Հռոմեա-պարսկական հակամարտության սրման պայմաններում Հռոմում սպանում են Արշակի եղբորը՝ արքայազն Տրդատին: Հուսիկ կաթողիկոսի թոռան՝ *Ներսես Ա Պարթև կաթողիկոսի (353-373 թթ.)* միջնորդությամբ հայրենիք են վերադառնում մյուս պատանդները՝ *Տիրիթն* ու *Գնեյր*: Վերջիններիս ազատ արձակելով՝ կայսրը նպատակ ուներ նաև, անհրաժեշտության դեպքում, նրանց օգտագործելու Արշակի դեմ՝ հայոց գահը հանձնելով նրանցից մեկին: Գնեյն ամուսնանում է Անդովկ Սյունու աղջկա՝ *Փառանձեմի* հետ: Տիրիթը, որ նույնպես սիրում էր Փառանձեմին, Արշակին տրամադրում է Գնեյի դեմ՝ արքային հավաստիացնելով, թե նա ցանկանում է դավադրորեն դառնալ հայոց թագավոր: Գնեյին մահապատժի են ենթարկում: Արշակը, իմանալով, որ Տիրիթն իրեն խաբել է, նրան նույնպես մահապատժի են ենթարկում, այնուհետև ամուսնանում Փառանձեմի հետ:

Արքունիքի և նախարարական տների միջև աճող լարվածությունը սպառնում էր երկրի ներքին կայունությանը: *354 թ. Տարոն գավառի Աշտիշատ գյուղում* գտնվող Մայր եկեղեցում Ներսես Ա-ն հրավիրում է *Հայ եկեղեցու առաջին ժողովը*: Այն ընդունում է հոգևոր և աշխարհիկ կյանքին առնչվող կարևոր որոշումներ ու կանոններ: Որոշվում է կառուցել վանքեր, դպրոցներ, հիվանդանոցներ, իջևանատներ, աղքատանոցներ: Ժողովի սահմանած կանոնը հայոց թագավորին ու մեծամեծների պատվիրում էր գթասիրտ լինել իրենց ծառաների և ստորադրյալների նկատմամբ, սիրել նրանց՝ որպես իրենց ընտանիքի անդամների, անօրեն կերպով և չափազանց մեծ հարկերով չնեղել

*Աշտիշատի ժողովը.
հեղինակ՝ Էդվարդ Իսաբելյան*

հասարակ ժողովրդին: Ծառաներին էլ պատվիրում էր հնազանդ ու հավատարիմ մնալ իրենց տերերին: Աշտիշատի կանոններով արգելվում են հեթանոսական շատ սովորույթներ՝ բազմակնությունը, մահացածների վրա անվայելույթ լացը, հարբեցողությունը և այլն:

Արշակ II-ը գորեղ անձնավորություն էր և ինքնուրույն քաղաքականություն էր վարում: Թագավորական իշխանության ամրապնդման և նախարարական կենտրոնախույս տրամադրությունները զսպելու նպատակով նա սկսում է *Արշակազան* քաղաքի կառուցումը *Կոզովիք* գավառում: Արշակը թույլատրում է քաղաքում ազատորեն բնակություն հաստատել բոլոր ցանկացողներին, նույնիսկ օրինազանցներին: Այդ հանգամանքն առաջացնում է նախարարների դժգոհությունը, քանզի նրանց կավաճքներից Արշակավան էին փախչում ավանդառուներն ու պարտապանները, նրանցից դժգոհ ծառաներն ու շինականները: Թագավորից դժգոհ նախարարները, օգտվելով առիթից, որ արքան մեկնել է Վրաստան, հարձակվում և ավերում են Արշակազանը: Արշակը պատժում է որոշ նախարարների:

Արշակ II-ի քաղաքականությունը և պարսկա-հռոմեական պայտեակագմբ: 359 թ. պատերազմ է սկսվում Հռոմի և Պարսկաստանի միջև: Այս պատերազմի ընթացքում շատ կարևոր էր Հայաստանի դիրքորոշումը: Շապուհն օգնության խնդրանքով դիմում է Արշակին: Վերջինս հայոց զորքով պարսիկներից շուտ հասնում է Մծբին քաղաքի մոտ և հաղթանակ տանում հռոմեացիների հանդեպ: Շապուհի դստեր հետ ամուսնանալու առաջարկը Արշակը կտրականապես մերժում է: Անդովկ Սյունուն հայտնի է դառնում, որ Շապուհը մտադիր է սպանել Արշակին: Այդ մասին իմանալով՝ Արշակը անմիջապես վերադառնում է հայրենիք: Հայ-պարսկական կարճատև ռազմական դաշինքը խախտվում է: Ռազմական գործողություններն անձամբ գլխավորելու նպատակով Արևելք եկած Կոստանդինոս II-ի հրավերով Արշակ II-ը մեկնում է Մաժակ քաղաք: Այդտեղ նրանք ամրապնդում են հայ-հռոմեական դաշինքը Արշակի և Օլիմպիայի՝ կայսեր մահացած եղբոր նշանածի ամուսնությամբ: Փառանձեմը չէր կարող հաշտվել այդ իրավիճակի հետ: Նրա ծառաներից մեկը թունավորում է Օլիմպիային:

Պարսկա-հռոմեական պատերազմն ավարտվում է Տիգրանի մոտ Հուլիանոս Ուրացող կայսեր պարտությամբ և մահով: Պարսից արքայի և հռոմեական նոր կայսեր՝ Հովիանոսի միջև 363 թ. կնքված պայմանագրով կայսրը պարտավորվում էր չօգնել հայոց արքային: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ կայսրը Շապուհին վստահեցրել էր. «... եթե կարողանաս հաղթել նրանց և պարսպադրես ծառայելու, ես նրանց թիկունքը չեմ պաշտպանի»: Հռոմեացի պատմիչ Ամմիանոս Մարկելի նոսրը (IV դ.) այդ պայմանագիրն անվանել է «ամոթալի»:

Հայ-պարսկական պայտեակագմբ: Մեծ Հայքի թագավորության հարավային սահմանագլխին՝ Գանձակ

(Շահասպան) քաղաքում տեղակայված հայոց սահմանապահ գնդի հրամանատարներն Արշակ թագավորին տեղեկացնում են Շապուհ II-ի զորքերի ներխուժման վտանգի մասին: Արշակի հրամանով Վասակ սպարապետի զորքը դուրս է գալիս թշնամու դեմ և 363 թ. պարտության մատնում նրան:

Հաջորդ տարի Մասանյանների զորքերը Հայաստան են ներխուժում երեք ուղղությամբ: Արշակը, Վասակը և նրա եղբայրը տեղի ունեցած մի քանի ճակատամարտերում ջախջախում են թշնամուն:

Այդ ժամանակ Մերուժան Արծրունին ներկայանում է Շապուհին, իր հպատակությունը հայտնում նրան և, ուրանալով քրիստոնեությունը, ընդունում մագդեզականություն: Շապուհը նրան խոստացել էր օգնել տիրանալու հայոց գահին՝ երկիրը պարսկական գերիշխանությանը և կրոնին ենթարկելու պայմանով:

Պարսից զորքերի ներխուժումները ավերածություններ էին պատճառում Հայոց աշխարհին: Վասակ Մամիկոնյանը կարողանում է թշնամուն դուրս մղել երկրից: Հաջորդ անգամ Շապուհի մեծաքանակ զորքը հասնում է Անգեղ ամուրբերդը, որտեղ Արշակունի թագավորների գերեզմաններն ու գանձերն էին: Պարսիկները, չկարողանալով տիրել այս բերդին, գնում ու գրավում են Անի բերդը Գարանադիում, որտեղ և սամփոփված էին հայ Արշակունիները: Նրանք չեն կարողանում քանդել միայն Մանատրուկ թագավորի շիրիմը, արքայական մյուս գերեզմանները բացում են և թագավորների ոսկորները գերեզմարում՝ ասելով. «Նրա համար ենք մենք հայոց թագավորների ոսկորները մեր աշխարհը փանում, որ այս աշխարհի թագավորների փառքը, բախտն ու քաջությունը այսպեղից թագավորների ոսկորների հետ մեր աշխարհը փոխադրվեն»: Վասակ սպարապետի գլխավորած հայոց 60 000-անոց զորքը ջախջա-

խում է թշնամուն, ագատում թագավորների ոսկորները և վերաթաղում Արագած լեռան լանջին՝ *Աղձք* գյուղում:

Հայաստան ներխուժած պարսից զորքերը նոր պարտություններ են կրում: Երկարատև պատերազմները հյուժում էին թե՛ պարսիկների և թե՛ հայերի ուժերը: Վիճակն ավելի է ծանրանում, երբ Մերուժանի դավաճանական օրինակին հետևում է Վահան Մամիկոնյանը:

Արշակի և Վասակի դավադրական սպանությունը: Շապուիը, համոզվելով, որ ռազմական ճանապարհով անհնար է ընկճել հայերին, որոշում է խաբեությամբ ձերբակալել Արշակին: Նա դեսպանների միջոցով հայոց արքային Տիգրան է հրավիրում՝ վիճելի հարցերը կարգավորելու պատրվակով: Շապուիը իր մատանիով կնքված աղ է ուղարկում, ինչը պարսիկների բարձրագույն երդումն էր համարվում: Ի վերջո Արշակ թագավորը Վասակ սպարապետի ուղեկցությամբ *368 թ. մեկնում է Պարսկաստան:* Շապուին Արշակին փորձելու և պատակով, ինչպես պատմում է Փավստոս Բուզանդը, հրամայում է Հայաստանից բերել հող ու ջուր և արքունի դահլիճի հատակի կեսը ծածկում այդ հողով՝ վրան ցանելով ջուրը: Պարսից արքան, Արշակի ձեռքից բռնած, ճեմելով շրջում է դահլիճում: Պարսից հողի վրա Արշակը խոսում է գոջումով, իսկ հայկական հողի վրա սաստիկ ըմբոստանում է Շապուիի դեմ և հպարտորեն ասում. «*Հեռու ինձանից, չարագործ ծառա, որ փերերիդ վրա փեր ես դարձել, և ես չեմ ների քեզ և քո որդոց իմ նախնիների վրեժը...*»: Շապուիը հրամայում է ձերբակալել Արշակին և փակել Անհուշ բանտում:

Հաջորդ օրը Շապուիի հրամանով պալատ են բերում Վասակ Մամիկոնյանին: Նա ծաղրում է Վասակին՝ ասելով. «*Աղվես, այդ դո՛ւ էիր խանգարիչը, որ այսքան չարչարեցիր մեզ... Ես քեզ պիտի աղվեսի մահով սպանեմ*»: Իսկ Վասակ

սպարապետը արժանապատվորեն պատասխանում է. «*Այժմ, երբ ինձ փեսնում ես կարճահասակ, մեծությանս չափը չես հասկանում, որովհետև մինչև այժմ ես քեզ համար առյուծ էի, իսկ այժմ՝ աղվես: Բայց մինչ ես Վասակն էի՝ հսկա էի, մի ուրբս հենում էի մի լեռան վրա, իսկ մյուսն էլ՝ մյուս լեռան. երբ հենվում էի աջ ուրբսի վրա, աջ կողմի լեռն էր գեպնի փակ անցնում, երբ ձախ ուրբսի վրա էի հենվում, ձախ կողմի լեռն էր գեպնի փակ անցնում*»: Շապուիի հարցին, թե որոնք էին այդ լեռները, Վասակ սպարապետը պատասխանում է. «*Այդ երկու լեռներից մեկը դու էիր, իսկ մյուսն էլ՝ հունաց թագավորը*»: Կատաղած Շապուիը հրամայում է սպանել Վասակին: Շուտով բանտում նահատակվում է նաև Արշակ II թագավորը՝ Արշակունյաց արքայատոհմի ամենապայծառ դեմքերից մեկը:

Պապ թագավորի գահակարությունը:

Արշակ II-ի՝ Տիգրան մեկնելուց հետո Փառանձեմ թագուհին տասնմեկ հազար ընտիր զորականներով ամրանում է *Արփազերս ամրոցում* և երկարատև ու հերոսական դիմադրություն ցույց տալիս պարսիկներին: Թագուհու միակ հույսն իր որդու՝ *Պապի* վերադարձն էր, որին նա ուղարկել էր Վաղես կայսեր մոտ՝ օգնություն խնդրելու: Զավթիչները, ներխուժելով ամրոց, ոչնչացնում են ողջ մնացածներին, իսկ Փառանձեմին անմարդկային խոշտանգումների ենթարկելով՝ սպանում:

Այդ ընթացքում Մերուժանը և Վահանը երկրի տարբեր վայրերում ավերածություններ էին կատարում, ատրուշաններ շինում և հայերին բռնի պատադրում մագդեզական կրոնը: Ուրացյալ Վահանին սպանում է իր որդին՝ Մամվել Մամիկոնյանը:

Պապը հռոմեական զորավար Տերենտիոսի գլխավորած մի զորաջոկատով վերադառնում է Հայաստան և *հասարապվում է հայոց գահին (370-374 թթ.)*: Նահա-

տակված սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի որդին՝ *Մուշեղը*, դառնում է հայոց սպարապետ և սկսում Հայոց աշխարհի ազատագրումը:

Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Մուշեղը վերականգնում է «... հին սահմանը, որ առաջ գոյություն ուներ Հայոց երկրի և Վրաց երկրի միջև, որպիսին էր մեծ գեպտորը»: Մուշեղ զորավարը շրջում էր երկրում և քանդում պարսիկների ու հայրենիքն ուրացողների կառուցած մագղեզական ատրուշանները: Պարսից արքունիքից պատիվ վայելող անձինք ձերբակալվում և խստագույնս պատժվում էին: Այդպես Մուշեղը լուծում էր Արշակ արքայի և իր հոր վրեժը: Պապ թագավորը տեր է կանգնում *Կոզովիս գավառի Գարույնք բերդում* պահվող Արշակունյաց գանձերին: Երկրում վերաշինվում են ավերված բնակավայրերը, նորոգվում եկեղեցիները, կարգի բերվում պետության գործերը:

370 թ. Մուշեղը 40 հազար ընտիր զորականներով գնում է դեպի Հայաստանի հարավային սահմանը: Այնտեղ էր եկել Շապուհն իր զորքով, որի մի գնդի հրամանատարն էր հայրենազավ Մերուժանը: *370 թ. Արրպատականում* Մուշեղն իր զորքով նախահարձակ է լինում: Շապուհը փախչում է, իսկ պարսից ավագներից շատերը ձերբակալվում են և Մուշեղի հրամանով մահապատժի ենթարկվում: Հաղթանակած հայերի ձեռքն են ընկնում պարսից արքայի գանձարանը և կանանոցը: Մուշեղը *հրամայում է կանանոցը վերադարձնել Շապուհին*: Շապուհը, ապշած հայոց զորավարի արարքից, մի գավաթի վրա նկարել է տալիս Մուշեղի պատկերը՝ ճերմակ ձին հեծած: Իր զորքին հյուրասիրելու պահին նա ամեն անգամ ձեռքն է վերցնում գինու գավաթը և ասում. «Ճերմակաձին գինի արբեքէ»: Երբ հայոց զորքը վերադառնում է պատերազմից, ոմանք Պապի առջև ամբաստանում են Մուշեղին:

Թագավորը զայրանում է, որ Մուշեղն ինքնակամ ազատել է կանանոցը՝ անհարկի մեծահոգաբար վարվելով իր մոր հանդեպ դաժանորեն գործած Շապուհի նկատմամբ:

Պապ թագավորը, տեղեկանալով, որ 371 թ. պարսից մեծաքանակ զորքը կրկին ներխուժել է երկիր և հասել Միջնաշխարհ, հրամայում է հայոց զորքերը հավաքել Այրարատ նահանգի *Բագրևանդ գավառի Ձիրավի դաշտում*: Նրանց են միանում հռոմեական զորաջոկատները: Պապ թագավորը մարտավարության բոլոր կանոններով հայ-հռոմեական միացյալ ուժերը նախապատրաստում է վճռական ճակատամարտի: Հայոց զորքի թիվը ավելի քան *90 հազար էր*:

Տերենտիոս զորավարը խնդրում է Պապ թագավորին և Ներսես կաթողիկոսին ապահովության համար բարձրանալ Նպատ լեռը: Այնտեղ է գնում նաև Մուշեղը: Կաթողիկոսի բարեխոսությամբ փարատվում է Պապի զայրույթը Մուշեղի նկատմամբ: Սպարապետը սուրբ երդում է տալիս և ստանում կաթողիկոսի օրհնությունն ու թագավորի բարի մաղթանքը, որից հետո կրկին ստանձնում է զորքի հրամանատարությունը:

Լուսադեմին սկսվում է *Ձիրավի ճակատամարտը*: Ներսես կաթողիկոսը, բազուկները տարածած, հայոց հաղթանակի համար աղոթում է Նպատ լեռան վրա: Մուշեղի գլխավորած զորագնդերը հաջողությամբ գրոհում են պարսիկների վրա: Հաղթանակը կատարյալ էր:

Պարսից բանակի մնացորդները փախուստի են դիմում: Մերուժանին ձերբակալում է Սմբատ Բագրատունին: Նա, երկաթե շամփուրը տաքացնելով, բորբում է պսակի ձևով և շիկացնելով ասում. «Քեզ պսակում եմ, Մերուժան, որովհետև դու ձգպում էիր հայոց վրա թագավորելու, և իմ՝ ասպետիս պարսքն է քեզ պսակել իմ հայրերի իշխանության կարգով»: Եվ շիկացած շամփուրը դնում է

*Մկրտիչ Բագրատունին
խաբանում է դավաճան
Մերուժան Արծրունուն.*

Ջ. Չաստ

Մերուժանի գլխին: Այդպես իրականացվում է չարագործի մահապատիժը:

372 թ. Մուշեղը, լուր ստանալով Շապուհի առաջիկա ներխուժման մասին, զորքով շարժվում է դեպի *Գանձակ*: Հայոց զորքը «*Բաջ Արշակի համար*» ոգևորիչ բացականչություններով մարտի է նետվում և ջախջախում է պարսկական ուժերը: Վերականգնվում է երկրի խաղաղությունը:

Պապի բարեփոխումները: Պապ թագավորը և Մուշեղ սպարապետը զբաղվում են պետության անվտանգության և ռազմատնտեսական հզորության ամրապնդմամբ: Բանակի թիվը հասցվում է մոտ 100 հազարի:

Հոգևորականների եղբայրներին, զավակներին և ազգականներին պարտադրվում է պետական ծառայություն կատարել: Միննոյն ժամանակ սահմանափակվում է եկեղեցական հողատիրությունը: Այդ նպատակով Պապը նախ վերացնում է «պտղի և տասանորդների կարգը», այսինքն՝ բերքից եկեղեցուն վճարվող տուրքը: Այնուհետև նա հոգուտ արքունիքի եկեղեցուց կտրում է դեռևս Տրդատ III Մեծի աված հողի մեծ մասը:

Պապի հրամանով փակվում են նաև կուսանոցները և այրիների ապաստան-

ները, կույսերին և այրի կանանց թույլ է տրվում ամուսնանալ: Այդպես Պապը խրախուսում էր երկրի բնակչության և հայոց բանակի թվաքանակի աճը:

Պապի վարած անկախ քաղաքականության արդյունքում Հայաստանից վտարվել էին պարսից զորքերը: Հայոց կաթողիկոսական աթոռին Ներսես Մեծի մահվանից հետո Աղբիանոսի տոհմից բարձրացած Հուսիկ Շահակը այլևս Կեսարիա չի մեկնում՝ ձեռնադրություն ստանալու մտքոպոլիտից, ինչով հաստատվում էր Հայոց կաթողիկոսական աթոռի սկզբնական ինքնուրույնությունը:

Պապը պատգամավորներ է ուղարկում Վաղես կայսեր մոտ տարածքային պահանջով, ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ փաստարկելով, թե՛ «*հենում Կեսարիայի ուրիշ փասը քաղաք մերն են եղել, նր քուր, Տոհա (Եղեսիա) քաղաքն էլ մեր նախնիքն են շինել, ուսրի եթև չես ուզում, որ խոռվություն ծագի մեր մեջ, նր քուր*»: Սա վկայում է ժամանակին այդ տարածքների՝ հայկական պետության մեջ լինելը: **Վաղես կայսրը**, որն այդ ժամանակ Կիլիկիայի *Տարսն* քաղաքում էր, պատասխանում է դավադրությամբ: Նա իր մոտ է կանչում հայոց թագավորին, որը վերջին պահին իմանում է դավադրության

մասին: Պապը մեծ դժվարությամբ իր 300-հոգանոց թիկնապահ գնդով կարողանում է խուսափել ծուղակից և վերադառնում է Մեծ Հայք:

Վաղես կայսեր հրամանով հռոմեական հրամանատարները 374 թ.՝ խնջույքի ժամանակ, դավադրորեն սպանում

են Պապին: Այսպես նենգաբար ասպարեզից հանվեց հայոց երիտասարդ ու եռանդուն արքան, որն իր կարճատև գահակալման ընթացքում կատարեց բազմաթիվ հայրենանվեր գործեր: Նա հայոց պատմության մեջ մնաց որպես նշանավոր արքաներից մեկը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ քաղաքականություն էր վարում Արշակ II-ը: Երբ և ո՞ւմ կողմից է հրավիրվել Աշտիշատի ժողովը: Ինչ կարևոր որոշումներ և կանոններ ընդունեց այդ ժողովը: Ո՞րն էր Արշակ II-ի և նախարարների միջև հակամարտության պատճառը:
2. Ինչ ընթացք ունեցավ 359 թ. ծագած պարսկա-հռոմեական պատերազմը: Ինչպե՞ս ընթացան հայ-հռոմեական հարաբերությունները: Ինչ գիտեք 363 թ. կնքված պայմանագրի մասին:
3. Ներկայացրե՛ք հայ-պարսկական պատերազմի ընթացքը: Ինչպե՞ս Շապուհին հաջողվեց ձերբակալել Արշակ II-ին և Վասակ Մամիկոնյանին: Փորձե՛ք մեկնաբանել Արշակի և Վասակի պահվածքը:
4. Ինչպե՞ս ավարտվեց Արտագերսի պաշտպանությունը: Պապը ե՞րբ դարձավ Հայաստանի թագավոր: Ինչո՞վ ավարտվեց 370 թ. Ատրպատականում տեղի ունեցած ճակատամարտը: Բնութագրե՛ք Մուշեղ սպարապետի արարքը:
5. Ներկայացրե՛ք Ձիրավի հաղթական ճակատամարտը: Ինչ պատժի արժանացավ դավաճան Մերուժանը:
6. Հայոց պետության անվտանգության և ռազմատնտեսական հզորության ամրապնդման ուղղությամբ ինչ քայլեր ձեռնարկեց Պապ թագավորը: Ինչ արտաքին քաղաքականություն էր վարում նա: Ներկայացրե՛ք Պապի կերպարը:

Լրացուցիչ նյութ

Փավստոս Բուզանդը 371 թ. Ձիրավի ճակատամարտի մասին

Ձիրավի դաշտը և Արածանի գետը

Պապ թագավորն ու Ներսես եպիսկոպոսապետը կանգնած մնացին Նպատ լեռան վրա, և Սուրբ Ներսես, իր մշտատարած ձեռքերը երկինք բարձրացնելով, խնդրում էր Տիրոջից, որ խնայե իր ուխտին և իր Սուրբ եկեղեցիներին... Մինչ նա աղոթում էր Աստծուն, հայոց բոլոր գորքերի ճակատը կրակի նման գնում էր պարսից զորքերի դեմ, իսկ Մուշեղի գունդը, բոլոր մյուս գնդերից առաջ անցնելով, շտապ-շտապ գնում էր... Պարսից գնդերը պարտություն կրե-

ցին, փախուստի դիմեցին և ցրվեցան, սփռվեցին դաշտերում, լեռների կատարներում, խորերում և ձորերում... (*Հայոց պատմություն, Ե, 4*):

§ 3. ՀԱՅՈՑ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԸ

Վարազդադադի գահակալությունը և Մուշեղ սպարապետի ծրագիրը: Հռոմեական կայսր Վաղեսը կեղծ ափսոսանք է հայտնում Պապի սպանության կապակցությամբ: Ապա Մեծ Հայքում թագավորում է Պապի ազգական **Վարազդադադը (374–378 թթ.):** Նա վերադարձել էր Հռոմից, ուր հեռացել էր՝ խուսափելով Շապուհի հետապնդումներից: Վարազդադը կայսրությունում գտնվելու ժամանակ հայտնի էր դարձել որպես օլիմպիական խաղերի հաղթող: Քանի որ նա երիտասարդ էր և անփորձ, ուստի **Մուշեղ սպարապետն** էր առաջնորդում հայոց բանակը, հսկում Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները և բարի խրատներ տալիս թագավորին: Մուշեղը նախատեսում էր Սասանյանների հարձակումներից Հայաստանը պաշտպանելու նպատակով Հռոմեական կայսրության հետ սերտ ռազմական համագործակցություն: Իսկ կայսրությունը ձգտում էր Հայաստանը պահելու իր քաղաքական որդրոթի մեջ:

Բառ Սահառունի նախարարը, որ Վարազդադի ուսուցիչն էր եղել, մտադրվում է Մուշեղից խլել սպարապետության պաշտոնը: Նա Վարազդադին տրամադրում է Մուշեղ սպարապետի դեմ՝ հավատացնելով, թե նա է թագավոր դառնալու նպատակով կազմակերպել Պապի սպանությունը: Եվ քանի որ նրանք Մուշեղից շատ էին վախենում, ուստի որոշում են ընթրիքի ժամանակ սպանել նրան: Խնջույքի թեժ պահին չարագործ Բատը Մուշեղին դավադրաբար սպանում է: **Մուշեղ Մամիկոնյանի** վերջին խոսքերն էին. «*Իմ այնքան ծառայությունների, արյուն ու քրտինք թափելու... հապուցումն ա՛յս եղավ: Բայց այս մահը երանի՜ թե ձիու վրա ինձ հասներ*»:

Արշակ III-ի գահակալությունը և Մանվել սպարապետը: Այդ ժամանակաշրջանում գերությունից ազատվելով՝ Պարսկաստանից հայրենիք է վերադառնում Մանվել Մամիկոնյանը: Նատեր է կանգնում Մամիկոնյան տոհմի տանտերության և նահապետության առաջնորդությանը և ստանձնում սպարապետության գործը՝ Վարազդադից պահանջելով հեռանալ երկրից: Վերջինս էլ իր հերթին է պահանջում, որ Մանվելը հեռանա երկրից: Ի վերջո Վարազդադը հարկադրված հեռանում է կայսրության սահմանները: Իսկ Բատ Սահառունուն, ինչպես նաև Մուշեղի սպանության մյուս մեղսակիցներին Մանվելի հրամանով մահապատժի են ենթարկում:

Սպարապետ **Մանվել Մամիկոնյանի** խնամակալությամբ հայոց գահին հաստատվում են Արշակն ու Վաղարշակը՝ Պապի որդիները: **Արշակ III ին (378–387 թթ.)** Մանվելն ամուսնացնում է իր դստեր՝ Վարազդուխտի հետ:

Հայաստանի պարսկա-հռոմեական բաժանումը և Խոսրով IV-ի միավորիչ ջանքերը: Հայ Արշակունիների տոհմից **Խոսրովին 385 թ.** պարսից արքան ուղարկում է Հայաստան: Արշակ III-ը հեռանում է Հայաստանի արևմտյան մասը, որտեղ երկուսուկես տարի անց մահանում է: **387 թ.** Մեծ Հայքի թագավորությունը բաժանվում է Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև: Հայկական թագավորության արևմտյան մասն անցնում է Հռոմի, իսկ արևելյանը՝ Պարսկաստանի գերիշխանության տակ: Մեծ Հայքի արևմտյան մասի կառավարումը Թեոդոսիոս I կայսրը հանձնում է կուսակալներին՝ **կոմեսներին: Խոսրով IV-ը** իշխում է Արևելյան Հայաստանում:

Խոսքով IV-ը, Թեոդոսիոս I-ի համաձայնությամբ որոշ ժամանակ հարկ վճարելով, իշխում էր նաև Հայաստանի արևմտյան մասի վրա: Առանց Սասանյանների հետ համաձայնեցնելու նա հայոց կաթողիկոս է նշանակում *Սահակ Պարթևին*՝ Ներսես Մեծի որդուն՝ փորձելով միավորել երկրի երկու մասերը: Խոսքով թագավորի ինքնուրույն հարաբերությունները հռոմեական կայսեր հետ և Սահակ Պարթևին կաթողիկոս նշանակելն առաջացնում են Շապուհ III-ի գայրոյթը: Նրա հրամանով պարսից պաշտոնյաները նենգորեն ձերբակալում են Խոսքովին ու տանում Պարսկաստան:

Վռամշապուհի համապետական գործունեությունը: Հաջորդ արքայի՝ Խոսքով IV-ի եղբայր **Վռամշապուհի (388–414 թթ.)** գահակալության տարիները խաղաղ էին և արգասավոր: Սակայն Պարսկաստանի ու հռոմեական կայսրության միջև բաժանված Հայաստանին սպառնացող վտանգը պահպանվում էր: Ստեղծված քաղաքական իրավիճակում պետականության շահերից բխող մեծ ջանասիրությամբ գործում էր հայոց կաթողիկոս *Սահակ Պարթևը*: Վռամշապուհ արքայի հետ խորհրդակցելով՝ նա մեկնում է պարսից արքունիք և ստանում Վռամ IV-ի համաձայնությունը *Համազասպ Մամիկոնյանին* (Սահակ Պարթևի դստեր՝ Սահականույշի ամուսնուն) հայոց սպարապետ նշանակելու մասին: Պարսից արքան նաև համաձայնվում է, որ Խոսքովի ազատման համար պայքարած նախարարները նորից տեր դառնան պարսից արքունիքի կողմից բռնազավթված իրենց տիրոջներին: Այսպես Կամսարականները և Ամատունիները վերադարձնում են իրենց տոհմական տիրոջները:

Վռամը շտապում էր կարգավորելու հարաբերությունները Վռամշապուհի հետ, քանի որ Կոստանդնուպոլսում

Ս. Սահակ Պարթև

Ֆրանչեսկո Մաջոտտո (1750–1805 թթ.)

խռովություններ էին ծագել, և խառնաշփոթ էր ստեղծվել կայսրությունում, ինչը վտանգում էր վիճակը պարսկաբյուզանդական սահմանային գոտում՝ Հյուսիսային Միջագետքում:

Վռամշապուհին հաջողվում է օգտվել ստեղծված իրավիճակից և դիվանագիտորեն միավորել Մեծ Հայքի երկու մասերը՝ ախտյան տերություններին հարկ վճարելու գնով: Վռամշապուհի գահակալման շրջանում տեղի է ունենում նաև մշակութային դարակազմիկ իրադարձություն: Արքայի և Սահակ Պարթև կաթողիկոսի հովանավորությամբ Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծում է *հայոց այբուբենը (405 թ.)*:

Հայ Արշակունիների հարստության անկումը և դրա հետևանքները: Վռամշապուհի մահից հետո նրա որդին՝ Արտաշեսը, անչափահաս էր: Հայ նա-

խարարների խնդրանքով պարսից արքա Հազկերա I-ը թագավոր է հաստատում *Խոսրով IV-ին*, որը ութ ամիս անց մահանում է (415 թ.): Հազկերաը հայոց գահին բազմեցնում է իր որդուն՝ *Շապուհին* (415–419 թթ.), որի անարգաբար կառավարումը տևում է չորս տարի:

Նրանից հետո Մեծ Հայքում գահակալում է *Վռամշապուհի որդին՝ Արտաշեսը* (422–428 թթ.): Ըստ ազդեցիկ նախարարների կարծիքի՝ Արտաշեսը իբրև թե հեղինակագրկվել էր և կորցրել երկրի կառավարման դեկը: Այդ նախարարները խնդիր էին դրել գահընկեց անելու Արտաշեսին, ինչի համար դիմում են պարսից արքային: Երկրի պառակտված ուժերը հաշտեցնելու հույսը մնում էր Սահակ Պարթև կաթողիկոսը, որը, վճռականորեն դեմ լինելով Արտաշեսի գահընկեցությանը, ասում էր. «*Քավ լիցի՜ իմ մոլորված ոչխարը մաքնեմ գայլերին...*»:

Մի խումբ նախարարներ փառամուլ երեց Սուրմակի հետ բողոքով գնում են պարսից արքունիք՝ չարախոսելով, թե իբր Արտաշես թագավորը և Սահակ կաթողիկոսը հույների (բյուզանդա-

ցիների) կողմն են անցել: Վռամ V արքան իր պալատն է կանչում Արտաշեսին և Սահակ Պարթևին: Նա Տիգրանի հրապարակում քննություն է կատարում: Պարսից արքան, ուշադրություն չդարձնելով Արտաշեսի խոսքերին, հոժարությամբ լսում է չարախոսներին: Արդյունքում Վռամը հրամայում է թագավորությունը վերցնել *Արտաշեսից* (428 թ.) և նրան արգելափակել Պարսկաստանում, իսկ Սահակ Պարթևին զրկել կաթողիկոսությունից ու նրա փոխարեն եպիսկոպոսության աթոռը տալ Սուրմակին: Տիգրան մեկնած նախարարները Վռամից մեծ պարգևներ են ստանում և վերադառնում Հայաստան:

Ըստ Եղիշեի՝ «*Հայոց նախարարներին անցավ թագավորությունը, որովհետև թեպետև հարկը պարսից արքունիքն էր գնում, սակայն հայոց այրուձին ամբողջապես նախարարներն էին առաջնորդում պարսերազմի ժամանակ*»:

Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո հայկական պետականությունը պահպանվում էր նախարարական համակարգի միջոցով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞վ հաջորդեց Պապին, ինչո՞վ էր նա նշանավոր: Ինչ ճակատագիր ունեցավ Մուշեղ Մամիկոնյանը: Մեկնարաններ նրա վերջին խոսքերը:
2. Ներկայացրե՞ք Մանվել Մամիկոնյանի գործունեությունը: Երբ և ինչո՞ւ Արշակ III-ը հեռացավ Հայաստանի արևմտյան մասը: Ինչ քայլեր ձեռնարկեց Խոսրով IV-ը երկրի միավորման համար:
3. Ո՞վ էր Վռամշապուհը: Համառոտ ներկայացրե՞ք նրա վարած քաղաքականության հիմնական արդյունքները:
4. Քաղաքական և հոգևոր ինչ մթնոլորտ էր Մեծ Հայքում Արտաշես Արշակունու օրոք: Ինչ դիրք էր բռնել կաթողիկոս Սահակ Պարթևը: Ներկայացրե՞ք Արտաշես Արշակունու գահազրկման գործընթացը:
5. Ինչ հետևանքներ ունեցավ հայ Արշակունիների արքայատոհմի անկումը:

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ: ՎԱՐԳԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Նախարարական համակարգը: Հայաստանի երկու հատվածներում թագավորության անկումից հետո հայոց պետականությունն ունեցավ ինքնատիպ դրսևորումներ: Այն առաջին հերթին պահպանվեց *նախարարական համակարգի* շնորհիվ: Հայ նախարարներն իրենց մեծ և փոքր տիրույթների տերեր մնացին ինչպես Արևելյան, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում:

Հայ նախարարական տան գլխավորը կոչվում էր *տեր* կամ *փանուպեր*: Նրա ժառանգորդը՝ եղբայրներից ավագը, կոչվում էր *ավագ սեպուհ*, իսկ մնացած ներկայացուցիչները՝ *սեպուհ*: Հայ առաքելական եկեղեցու հետ ամբողջություն կազմելով՝ այն հզոր ուժ էր ներկայացնում: Թե՛ սասանյան և թե՛ հռոմեական տիրակալները ձգտում էին խարխլելու այդ համակարգը, վերացնելու հայոց ներքին ինքնավարությունը:

Հայ Արշակունիների անկումից հետո Սասանյանները Արևելյան Հայաստանը դարձրին իրենց տերության սովորական վարչաքաղաքական միավորներից մեկը՝ *մարզպանություն*: Այդ նպատակով նրանք իրականացրին *նախարարների և Հայ եկեղեցու իրավունքների սահմանափակումներ*: Սկզբում Վռամ արքան որպես մարզպան Արևելյան Հայաստան ուղարկեց պարսիկ Վեհմիհրշապուհին: Ապա Հայ եկեղեցու միավորիչ ուժը սասանելու նպատակով նա հրամայեց իր պալատում արգելափակել Սահակ Պարթևին: Սակայն նրա փոխարեն «կաթողիկոս» նշանակված Սուրմակին նախարարները մեկ տարի անց հեռացրին աթոռից: Նախարարներից

շատերը Մեսրոպ Մաշտոցի և համախոհ եկեղեցականների համաձայնությամբ դիմեցին Վռամ արքային՝ պահանջելով վերադարձնել Սահակ Պարթևին:

Վախենալով հայերի ընդվզումից՝ պարսից արքունիքը հարկադրված համաձայնում է ազատ արձակել նրան և վերադարձնել հայրենիք: Միաժամանակ, զգուշանալով Սահակ Պարթևի հնարավոր հայրենանվեր քայլեր ձեռնարկելուց, պարսից արքան նրան է հանձնում միայն մի քանի գյուղ, արգելում հոգևորական ձեռնադրել, թույլատրում զբաղվել միայն կրթական գործով: Հայաստան վերադառնալով՝ հայոց հայրապետն անմիջապես անցնում է միավորիչ, ազգանպաստ ձեռնարկումների:

Սահակ կաթողիկոսը պաշտպանում է հայ նախարարների ժառանգական իրավունքները: Նորից հաստատել է տալիս իր թոռան՝ Վարդան գորավարի իրավունքները Մամիկոնյան տոհմի մեջ, կարողանում է չեզոքացնել իրեն հակաթոռ նշանակված ասորի Շամուելի գործունեությունը: *Վահան Ամսպրունուն* է անցնում հազարապետի պաշտոնը: *Վարդան Մամիկոնյանը դառնում է սպարապետ*: Փաստորեն հայ նախարարական և եկեղեցական համակարգը փլուզելու պարսիկների քաղաքականությունը ձախողվում է: *Հայաստանը պահպանում է սեփական պետական համակարգի մի շարք կարևոր օղակներ*:

Հայ ժողովրդի վիճակի ծանրացումը: Հայաստանի վիճակը կտրուկ վատթարանում է Պարսկաստանում *Հազկերտ II-ի զանակալությամբ (439-457 թթ.)*: Նա առաջին հերթին փորձում է թուլաց-

նել Հայաստանի ռազմական ուժը: Հազկերտը հայոց գնդերն ուղարկում է Արևելք՝ քոչվոր հոների դեմ պատերազմելու:

Սահակ Պարթևը վախճանվում է *439 թ. սեպտեմբերի 7-ին*: Նրան հողին են հանձնում Տարոն գավառի Աշտիշատ գյուղում: *440 թ. փետրվարի 17-ին* Վաղարշապատում մահանում է նաև Մեսրոպ Մաշտոցը: Հազարապետ Վահան Ամատունին նրա աճյունը տանում է իր պապենական կալվածքը՝ Օշական գյուղը:

Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի դամբարանի վրա երեք տարի անց Վահան Ամատունին կառուցում է գմբեթավոր եկեղեցի:

Հայոց աշխարհի համար այսպիսի տազնապալի ժամանակներում կաթողիկոս *Հովսեփ Ա Վայոցձորցու (439-452 թթ.)* գլխավորությամբ *443 թ. եկեղեցական ժողով* գումարվեց Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի *Շահապիվան* ավանում: Հայաստանի ներքին կյանքի վերաբերյալ ընդունվեց 20 կանոն, որոնց մեջ գլխավոր կետը պատիժների խստությունն էր ընդդեմ եկեղեցու և ընտանիքի կարգերը խախտողների: Պատիժներ սահմանվեցին հատկապես *մոզնեսականներ* (բորբորիտներ) աղանդի դեմ, որոնք եկեղեցական կանոնադրությունն ու պաշտամունքն ավելորդ էին համարում և ամեն տեսակ անկարգություն ու անօրինություն գործում:

Հայաստանի ինքնուրույնությանն ուղղված հաջորդ հարվածը *447 թ.* Հազկերտի հանձնարարականով Դենշապուհ պաշտոնյայի՝ Արևելյան Հայաստանում աշխարհագրի անցկացումն էր: Դրա նպատակներից էին հարկերի ծանրացումը և եկեղեցու ազատության սահմանափակումը: Դենշապուհը Հայոց աշխարհի հազարապետ Վահան Ամատունու փոխարեն նշանակեց մի պարսիկ պաշտոնյայի: Մի մոզպետ էլ ստացավ երկրի դատավորի պաշտոնը:

Հայ ժողովրդի բոլոր խավերի վիճակը ծանրանում է: Ինչպես եղիշեն է ասում.

«Անում էին ոչ թե ինչպես վայել է արքունի արժանապարվությանը, այլ ավագակարար հափշտակելով, այն աստիճան, որ իրենք էլ մեծապես զարմանում էին, թե մի տեղից որ այսքան քանձ է դուրս գալիս, էլ ինչպես է շեն մնում այդ աշխարհը»:

Ապարամբության սկիզբը և ծավալումը: Պարսից արքունիքը այդքանով չբավարարվեց: Շուտով ստացվեց արքայի հրամանը քրիստոնեությունից հրաժարվելու և զրադաշտական կրոնն ընդունելու մասին: Դա լցրեց հայ ժողովրդի համբերության բաժակը: *449 թ. Արարաշարում* Հովսեփ կաթողիկոսի գլխավորությամբ եկեղեցական ժողով գումարվեց, և նախարարների ու ամբողջ ժողովրդի համաձայնությամբ մերժվեց Սասանյանների կրոնավիճության պահանջը:

Հազկերտը, ստանալով հայերի մերժողական նամակը, սաստիկ զայրանում է և իր մոտ կանչում հայ նախարարներին՝ մարզպան *Վասակ Սյունուն*, սպարապետ *Վարդան Մամիկոնյանին*, *Վահան Ամարունուն*, Գուգարքի բղեշխ *Աշուշային* և այլոց, ինչպես նաև Վիրքի ու Աղվանքի նախարարներին:

450 թ. ապրիլին նախարարները ժամանում են *Տիգրոն*: Հազկերտը սպառնում է նրանց զրադաշտականություն չընդունելու դեպքում զրկել ժառանգական իրավունքներից և ընտանիքներով արտոբել Պարսկաստանի խորքերը:

Հայրենիք վերադառնալու և ապստամբության գործը կազմակերպելու համար նախարարները որոշում են առերես ընդունել զրադաշտականությունը: Հազկերտը, իմանալով հայ նախարարների որոշման մասին, կարծելով, որ վերջապես հասել է իր նպատակին, մոզպետին ու մոզպերին հրամայում է ուղեկցող ուժերի և հայոց գնդի հետ մեկնել Հայաստան: Սակայն նա Գուգարքի Աշուշա բղեշխին և Սյունյաց Վասակ իշխանի երկու զավակներին՝ Բաբիկին ու Ատրնեբսեհին, պատանդ է պահում իր արքունիքում:

Հայոց գունդը, հայ նախարարները և մոզերի բազմությունն ուղեկցող զորքը հասնում են Հայոց աշխարհ և բանակում *Քազրեանդ գավառի Անգղ* ավանում: Մոզերն իրենց ուղեկցող պարսից զորքի հետ փորձում են քանդել տեղի եկեղեցին: Իսա առաջացնում է տարբեր տեղերից ժամանած հայ բնակչության գայրոյթը: Նրանք *Ղևոնդ երեցի* գլխավորությամբ հարձակվում են մոզերի վրա և փրկում եկեղեցին պղծումից ու ավերումից: Իրավիճակն արագորեն սրվում է:

Հայոց սպարապետ *Վարդան Մամիկոնյանը* խորհրդակցություն է հրավիրում, որի ժամանակ բոլորը տեղեկանում են, որ Տիգրանից վերադարձած նախարարների ուրացումը կեղծ է եղել: Ի լուր բոլորի՝ Վարդան Մամիկոնյանը հայտնում է ապստամբության մասին: Բոլորը միահամուռ երդում են տալիս, ասում «*Հավաքո ուխտի*» խոսքեր: Ուխտը կնքվում է հայոց մարզպան Վասակ Սյունու և տանուտերերի ու ավագ սեպուհների մատանիներով: Աշխարհագորը, ռամիկ բազմությունը, միանալով հայոց զորաբանակին, հարձակվում են մոզերի կառուցած ատրուշանի՝ կրակապաշտարանի վրա, քանդում այն, իսկ մոզերին գերի վերցնելով՝ մահապատժի ենթարկում Անգղ ավանի հարևան *Ջարեհավանում*:

Ապստամբությունն արագորեն ծավալվում է Հայոց աշխարհում: Ապստամբ ուժերը պարսից կայսրորդներից ազատագրում են *Արփաշապը, Գառնին, Արփազերսը* և այլ բնակավայրեր: Կազմվում է *կառավարություն. Վասակ Սյունին՝* մարզպան, *Վարդան Մամիկոնյանը՝* սպարապետ, *Հովսեփ Վայոցձորցին՝* մեծ դատավոր, *Խորեն Խորխոռունին՝* մաղխագ:

Որոշ ժամանակ անց բուն Աղվանքից ելիսկոպոսների հետ Այրարատ է գալիս հազարապետը և տեղեկացնում, որ պարսիկների բանակը երեք հարյուր մոզերի հետ ներխուժել է իրենց երկիր: Հայ զորականները քաջալերելով ճանա-

պարհում են աղվանից պատվիրակներին՝ խոստանալով օգնել:

Հայերը որոշում են դիմել քրիստոնյա Բյուզանդական կայսրությանը: Սակայն կայսրը ոչ միայն հրաժարվում է հայերին օգնություն ցուցաբերելուց, այլև ընդհակառակը՝ Հազկերտի մոտ դեսպաններ է ուղարկում և դաշինք կնքում նրա հետ:

Հայոց զորքը հավաքվում է և, երկրի պաշտպանությունը տարբեր ուղղություններով ապահովելու համար բաժանվում է երեք գնդի: *Առաջին գունդը՝ Ներշապուհ Արծրունու* գլխավորությամբ, շարժվում է հարավ՝ պաշտպանելու Հայոց աշխարհն Ատրպատականի կողմից: *Երկրորդ գունդը՝* սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ, նախապատրաստվում է արշավելու դեպի հյուսիս-արևելք՝ Աղվանք և Ճորա պահակ ներխուժած պարսիկների առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով: Իսկ *երրորդ գունդը* հանձնվում է Վասակ Սյունուն և մնում Այրարատ աշխարհում:

Խաղիսաղի ճակատամարտը:

Կուր գետի անցումի մոտ Վարդան Մամիկոնյանի զորագունդը հանդիպում է պարսկական զորքին: *Ճակատամարտը* տեղի է ունենում հայոց արքայական հինավուրց ձմեռանոցի՝ *Խաղիսաղ քաղաքի* մոտ *450 թ.*: Վարդանն իր գնդով խիզախորեն գրոհում է թշնամու զորքի աջ թևի վրա: Հաղթանակած հայկական գունդը, ցիրուցան անելով պարսիկներին, անցնում է Կուրի ձախ ափը և ազատագրում բուն Աղվանքի բերդերն ու քաղաքները:

Ապա հայոց զորքը շարունակում է իր հաղթական երթը դեպի Հյուսիսային Կովկասի նշանավոր ռազմավարական ամրություններից մեկը՝ *Ճորուս պահակ*, և այնտեղ ևս ջախջախիչ հարված հասցնում պարսիկներին: Վարդան Մամիկոնյանն այստեղից դեսպան է ուղարկում

հոների սնտ և դաշինք կնքում նրանց հետ ընդդեմ Սասանյանների:

Անսպասելիորեն գուժկան է հասնում Հայոց աշխարհից: Վասակ Մյունին փոխել էր իր վերաբերմունքը ապստամբության նկատմամբ: Օգնություն չստանալով Բյուզանդիայից՝ Վասակը ծրագրել էր հաշտվել պարսից արքունիքի հետ: Ժողովրդի աջակցությունը շահելու համար նա լուրեր է տարածում, թե իբր Հակեբադը հրաժարվել է կրոնափոխություն պարտադրելուց: Նա ժողովրդին հորդորում էր հետ կանգնել ապստամբությունից, ինչը կարող էր թելադրված լինել նաև պատանդության մեջ իր որդիների գտնվելու հանգամանքով: Սկսված ապստամբության պայմաններում, երբ ժողովուրդը հանուն հայրենիքի կենաց ու մահու պայքարի էր ելել, Վասակ մարգպանի հրաժարվելը ապստամբությունից անսպասելի հարված էր երկրի անվտանգությանը: Նրա այդ դիրքորոշումը խիստ դատապարտել է եղիշե պատմիչը:

Վարդանը, գիտակցելով պահի լրջությունը, անմիջապես վերադառնում է Հայաստան: Որպես տաղանդավոր զորավար, պետական և քաղաքական մեծ գործիչ՝ երկրի կառավարումը և զորքերի հրամանատարությունը Վարդան Մամիկոնյանն ամբողջությամբ վերցնում է իր ձեռքը: Հազարապետի պաշտոնը կրկին անցնում է Վահան Ամատունուն: Վարդան Մամիկոնյանը հայոց զորքին ուղարկում է երկրի գանազան գավառները՝ ձմեռելու:

Ավարայրի ճակատամարտը: Հակեբադը բազմաբանակ զորք է ուղարկում Հայոց աշխարհ: Իրա հարվածային ուժը փղերի գունդն էր: Պարսից մեծաքանակ բանակը գլխավորում էր *Մուշկան Նյուսալավուրդը*:

Հայոց *վաթսունվեց հազարանոց* հեծյալ և հետևակ *զորքը* սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Արտաշատից շարժվում է Վասպուրական աշխարհի *Արտագ* գավառը և

«Վարդանանք».
հեղինակ՝ Գրիգոր Խանջյան

բանակում *Ավարայրի* դաշտում՝ *Տղմուր* գետի ձախ ափին: Եռապատիկ ավելի զինվոր ունեցող պարսիկ բանակը ճամբար է դնում մյուս ափին:

Հայոց սպարապետը հայրենաշունչ կոչով դիմում է հայոց զորքին: Ղևոնդ երեցը և մյուս հոգևոր հայրերը Սուրբ պատարագի սեղան են կանգնեցնում և մկրտում մինչ այդ չմկրտվածներին:

Վարդան զորավարը հայոց զորքին հրամանատարներ է կարգում: Առաջին զորագունդը հանձնվում է *Ներշապուռ Արծրունուն*: Երկրորդի հրամանատարը *Խորեն Խորխոռունին* էր, երրորդինը՝ *Թաթուլ Վանանդեցին*: Վարդան Մամիկոնյանը վերցնում է չորրորդ գնդի հրամանատարությունը:

451 թ. մայիսի 26-ի լուսարացին սկսվում է *Ավարայրի ճակատամարտը*: Հայոց հեծելազունը, Վարդան զորավարի գլխավորությամբ անցնելով Տղմուր գետը, շեշտակի հարվածով մխրճվում է պարսից զորքի մեջ: Միայն որոշ ժամանակ անց թշնամին կարողանում է վերադասավորել իր ուժերն ու հարվածել հայոց զորքի ձախ թևին: Հայոց զորավարը թշնամու շարքերում այնպիսի իրարանցում է առաջացնում, որ Մուշկան Նյուսալավուրդը հրամայում է փղերին մտցնել ռազմի դաշտ: Կռիվը սաստկանում է: Վարդան Մամի-

կոնյանն ու իր գինակիցները հայտնվում են շրջապատման մեջ: Վարդան գորավարը և ութ մեծամեծ նախարարներ գոհվում են: Ճակատամարտն ավարտվում է երեկոյան: Հայոց զորքից գոհվում է 1036 զինվոր, իսկ պարսիկներից՝ 3544:

Հայ առաքելական եկեղեցին Ավարայրի ճակատամարտում հերոսաբար գոհվածներին դասեց սուրբ նահատակների շարքին: Նրանց հիշատակի օրը մտել է եկեղեցական տոնացույցի մեջ՝ *Սուրբ Վարդանանց* տոն անունով:

Հայրենիքի և հավատքի պաշտպանության համար մղված Վարդանանց պատերազմը հայոց ազատատենչ ոգովառ արտահայտությունն էր: Ավարայրի ճակատամարտը հաղթանակ էր ընդդեմ բռնակալության, դավանափոխության, մահվան: *«Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն»*. այսպիսի խոսքերով է պատմիչ Եղիշեն բնութագրել Վարդանանց սխրանքը:

Հետագա դարերում Ավարայրի հերոսապատումը, սրբագործված Վարդան Մամիկոնյանի անունով, *ոգեշնչման և հայրենիքը կյանքի գնով պաշտպանելու գաղափարի աղբյուր դարձավ հայոց բազում սերունդների համար:*

Վարդանանց պատերազմի արդյունքները: Ավարայրի բոցը չէր մարել: Հայոց աշխարհի մեծ նախարարների տոհմերից շատերն ամրացել էին Միջնաշխարհի, Տմորիքի, Արցախի, Ուտիքի ամրոցներում: Նոր ուժերով համալրված պարսից զորքերը զանազան ուղղություններով դարձյալ հարձակումներ էին գործում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Համառոտ ներկայացրե՛ք հայ նախարարական համակարգի էությունը: Ի՞նչ քաղաքականություն էին վարում Սասանյանները Հայաստանում հայ Արշակունիների անկումից հետո:
2. Ի՞նչպե՞ս էր Հազկերտը փորձում թուլացնել Հայաստանի ռազմական հզորությունը: Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում 'Իենշապուհի անցկացրած աշխարհագիրը:

Պարսից արքան, իր անհաջողությունների գլխավոր մեղավորը համարելով Վասակ Սյունուն, նրան կանչում է Տիգրան: Հովսեփ կաթողիկոսը, Ղևոնդ երեցը և բազմաթիվ այլ հոգևորականներ ու հայ նախարարներ գերվեցին: Միաժամանակ Հազկերտը հարկադրված էր երկրից հանել պարսից զորքը:

Նկատի ունենալով, որ հայ նախարարներից շատերը շարունակում էին անառիկ պահել ամրոցները, պարսից արքունիքը հրահանգում է զգուշությամբ վերաբերվել բանտարկված հոգևորականներին և աշխարհը «սիրով նվաճել»:

Հայաստանում մնացած հոգևորականներին թույլատրվում է վերադառնալ իրենց ծառայությանը, շինականներին՝ տեր կանգնել իրենց ունեցվածքին և անցնել խաղաղ աշխատանքի: Բռնությամբ զրադաշտություն ընդունածներին իրավունք է տրվում վերստին վերադառնալու քրիստոնեությանը: *454 թ.* հեռավոր արտոքում նահատակվում են Հովսեփ Վայոցձորցի կաթողիկոսը, Ղևոնդ երեցը և մյուսները: Մարգպան Վասակը դատապարտվում է մահվան:

Երկար տառապանքներից հետո պարսից գերությունից ողջ մնացած նախարարները 464 թ.՝ Պերոզի գահակալության (459–484 թթ.) ժամանակ, վերադառնում են հայրենիք: Հայոց աշխարհի կաթողիկոսական աթոռին է բարձրանում *Գյուր կաթողիկոսը (461–478 թթ.):*

Սուրբ Վարդանանց նահատակության գնով հայոց երկիրը պահպանում է իր ներքին ինքնուրույնությունը, իսկ ժողովուրդը՝ քրիստոնեական հավատքը:

3. Հազկերտի հրովարտակը հայերից ինչ էր պահանջում: Երբ հրավիրվեց և ինչ որոշում ընդունեց Արտաշատի ժողովը:
4. Ինչ որոշում ընդունեցին Տիգրան կանչված նախարարները: Ներկայացրե՞ք Անգղի և Զարեհավանի դեպքերը:
5. Ինչպիսի՞ իրադրություն էր Աղվանքում: Երբ է տեղի ունեցել և ինչպե՞ս է ավարտվել Խաղխաղի ճակատամարտը: Ինչ հետևանք այն ունեցավ:
6. Ինչո՞ւ Վասակ Սյունին հրաժարվեց ապստամբներից:
7. Նկարագրե՞ք Ավարայրի ճակատամարտը: Պատմական ինչ կարևոր արդյունքներ ունեցավ Վարդանանց պատերազմը:

§ 2. ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐԱԾ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ 481-484 ԹԹ.

Մարգպանական Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը: Վարդանանց պատերազմից հետո պարսից արքունիքն առժամանակ շարունակեց հայերին սիրաշահելու քաղաքականությունը: Սակայն քաղաքական ու կրոնական հալածանքները ժամանակ առ ժամանակ կրկնվեցին: Արևելյան Հայաստանում հայրենասիրական ուժերը գլխավորում էր *Վահան Մամիկոնյանը*՝ Վարդան գորավարի եղբոր՝ Հմայակի որդին: Հայոց հոգևոր կյանքը առաջնորդում էր *Գյուրգ կաթողիկոսը*:

Պարսից *Պերոզ արքան* առիթը բաց չի թողնում երկիրը թուլացնելու համար: Նախարարական կալվածքները մասնատելու նպատակով նա *հողեր ժառանգելու իրավունք է շնորհում կրտսեր իշխաններին՝ սեպուհներին*: Գյուտ կաթողիկոսի և Վահանի դեմ բանսարկություններ են սկսվում: Պերոզի հրամանով Գյուտ կաթողիկոսը 471 թ. մեկնում է Տիգրան: Աննկուն կերպով պատասխանելով իրեն ուղղված մեղադրանքներին՝ Գյուտ կաթողիկոսը մերժում է դավանափոխ լինելու՝ Պերոզի առաջարկը: Որոշ ժամանակ անց նա վերադառնում է հայրենիք և կյանքի վերջին տարիներն ապրում Վանանդ գավառում:

Պերոզ արքան, զբաղված լինելով

Միջին Ասիայում հոների դեմ պատերազմով, խուսափում է հայ հայրենասիրական ուժերին բացահայտքեն հալածելու քայլերից: Սակայն նա թաքուն խրախուսում էր ուրացող նախարարներին, որոնց գլխավորում էր Գաղիշո մաղխազը:

Արևելյան Վրաստանում պարսիկների դեմ ապստամբում է *Վախթանգ Գորգասալ* թագավորը (456-502 թթ.): Նա հարվածն ուղղում է պարսից արքայի դրածո բղեշխ Վազգենի դեմ: Վերջինս խիզախ իշխան Աշուշայի զավակն էր և Վարդան Մամիկոնյանի աղջկա՝ Շուշանիկի ամուսինը: Սակայն նա պարսից կրոնն ընդունելուց հետո ուրացել էր քրիստոնեությունը: Շուշանիկը, չնայած երկարատև տանջանքներին, մերժում է կրոնափոխվելու՝ Վազգենի բոլոր պահանջները և նահատակվում: Եկեղեցին նրան ևս դատել է սրբերի շարքին:

Վախթանգի կողմից Վազգեն բղեշխի սպանությունը Հայաստանում ապստամբության բռնկման ազդանշան էր:

Ապստամբական պայքարը: 481 թ. հայ նախարարները հավաքվում են Շիրակում և որոշում ապստամբություն սկսել: Վարդանանց ազատատենչության ոգով նրանք վճռում են. *«Լավ ենք համարում մի անգամ մեռնել, քան թե ամեն օր նկեղնու և քրիստոնեության արհամար-*

հանքը և քակտումը տեսնել»: Վահան Մամիկոնյանը ստանձնում է ապստամբության ղեկավարությունը՝ կանգ չառնելով անգամ պարսից արքունիքում պատանդ մնացած եղբոր՝ Վարդի կյանքը վտանգելու առջև:

Մարգպան Ատրվշնասպը բանակում է Շիրակ գավառի Անի ամրոցի մոտ: Հայ ապստամբները հետապնդում են պարսից մարգպանին մինչև Արտաշատի բերդը: Մարգպանն իր խմբով գիշերը փախչում է Ատրպատական:

Արևելյան Հայաստանում կառավարություն է կազմվում. *Սահակ Բագրատունի* ասպետը նշանակվում է *մարգպան*, *Վահան Մամիկոնյանը՝ սպարապետ*, *Հովհաննես Ա Մանդակունի* կաթողիկոսը՝ *մեծ դադավոր*:

Ատրվշնասպի՝ նոր ուժերով ներխուժման լուրը ստանալով՝ հայ ապստամբները պատրաստվում են դիմադրության: Հայ զորականները հասնում են Վարակերտ գյուղ և լսում, որ պարսից 7-հազարանոց զորքն անցել է Արաքս գետը: *Հայոց չորս հարյուր զորականների գունդը* բանակում է Արարատի քարքարոտ լանջին՝ Մասյացոտն գավառի *Ակոռի գյուղի* մոտ: 481 թ. տեղի ունեցած Ակոռիի ճակատամարտում պարսից ուժերը ջախջախվում են, սպանվում է Ատրվշնասպը:

Պարսից արքունիքը չի հապաղում Հայաստանի դեմ նոր արշավանք կազմակերպել: Պարսիկների բազմաքանակ զորքը 482 թ. մայիսին հասնում է Հեր և Զարևանդ գավառների սահմանը: Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած հայոց զորքը շտապում է Արտազ գավառ: Ավարայրի դաշտի մոտակայքում՝ *Ներսեհապատ* գյուղի մոտ, տեղի է ունենում նոր *ճակատամարտ*: Մարտից առաջ ոգևորիչ ճառ է արտասանում կաթողիկոս Հովհաննես Ա Մանդակունին: Կռվում հաղկապես աչքի է ընկնում հայոց կենտրոնական գունդը: Ճակատամարտը հայոց

հաղթանակով է ավարտվում: Այդ ժամանակ էլ *Վարդը* փախուստով ազատվում է պարսից պատանդությունից և վերադառնում հայրենիք:

Հայոց զորքը հանգստանում էր Ծաղկոտն գավառում՝ Վարշակի ջերմուկներում, որը հայոց բանակի հանգստավայրն էր: Շուտով Վախթանգ թագավորից օգնության խնդրանք է ստացվում: Վրաց թագավորը հայտնում էր, որ պարսկական մեծ գունդ է մտել Վիրք, իսկ ինքը նահանջել է Գուգարք աշխարհ: Վախթանգը նաև տեղեկացնում էր, որ հոների զորքին գալու հրաման էր տրված, ուստի բոլորը միասին կարող են ոչնչացնել թշնամուն: Նույն՝ 482 թ., Վահանը փոքրաթիվ գնդով շտապ գնում է Գուգարաց աշխարհ և այնտեղից անցնում *Ճարմանայի դաշտ*՝ Կուր գետի հովիտ: Սակայն Ճարմանայի ճակատամարտը անհաջող և ողբերգական էլք է ունենում. գոհվում են *հայոց փանուրեր*, *ասպետ Սահակ Բագրատունին*, Վահանի եղբայր քաջ *Վասակ Մամիկոնյանը* և ուրիշներ: Հայոց բանակի մնացած ուժերով Վահան Մամիկոնյանը վերադառնում է հայրենիք:

484 թ. Հայաստան ներխուժած պարսից զորքերը, Հազարավուխտի գլխավորությամբ անցնելով Երասխ գետի կամուրջը, ներխուժում են Արտաշատի շրջակա տարածքը, այնուհետև՝ Դվինի մոտ ռազմական կարգով դասավորվում Խոսրովակերտ անտառից մինչև Զրվեժի լեռները: Հայոց հեծելազունները, քաջասրտորեն ճեղքելով պարսկական գնդի մի թևը, շատերին տապալում է: Հովհաննես կաթողիկոսը, որ զորքի հետ մարտադաշտում էր, ձիուց վայր է ընկնում և վնասվում, սակայն շարունակում է ոգեշնչել հայերին:

Վահանը հայ նախարարների հետ անցնում է *Խաղտյաց* աշխարհը:

Հայաստանի նոր մարգպան Շապուհը Կամսարական եղբայրների պատանդ

վերցված կանանց բանտարկում է Բասեն գավառի Բողբերդ ամրոցում: Շապուիը լուր է տալիս նրանց ամուսիններին, որ եթե հնազանդվեն պարսից թագավորին և սպանեն Վահան Մամիկոնյանին, ապա կարող են հետ ստանալ իրենց կանանց: Կամսարական եղբայրները ոչ միայն մերժում են այդ նենգ առաջարկը, այլև սեպուհ Մուշեղ Մամիկոնյանի հետ իրենց ջոկատով փորձում են միանալ Վահան Մամիկոնյանի զորքին: Կարևոր գավառի Արծաթի կոչվող գյուղի մոտ նրանք ջախջախում են պարսից գունդը:

Պարսկաստանից անսպասելի լուր է ստացվում, որ պարսից զորքերը Միջին Ասիայում պարտություն են կրել հեփթաղներից, և Պերոզ արքան սպանվել է: Պարսից զորքն արագորեն վերադառնում է Պարսկաստան:

Նվարսակի պայմանագիրը: Վահան Մամիկոնյանը հայոց զորքով գալիս է *Գլին*: Պարսկաստանում 484 թ. գահ բարձրացած Վաղարշը Հայաստան է ուղարկում պարսիկ պաշտոնյա *Նիխորին*: Վերջինս հայերին պետք է տեղեկացներ, որ Վահանի և իր զինակիցների ապստամբության պատճառը Վաղարշի եղբոր՝ Պերոզի անմարդկային վարքն էր: Արքան խորամանկում էր, քանզի նա Նիխորին հանձնարարել էր հայերին սիրաշահելով ենթարկել պարսից պետությանը:

Նիխորը, գալով Հայաստան, մնում է *Հեր գավառի Նվարսակ գյուղում*: Դեսպանների միջոցով նա Վահանին հրավիրում է բանակցությունների:

Վահանը Նիխորի առջև պայմաններ է դնում՝ հրաժարվել կրոնափոխության առաջարկից, անարժան և ուրացյալ նախարարներին պաշտոններ չտալ, հարգել հայ նախարարների ժառանգական իրավունքները, մարդկանց գնահատել ըստ արժանվույն և այլն, այսինքն՝ ճանաչել Հայաստանի ներքին ինքնա-

վարությունը: Նիխորը հավանություն է տալիս Վահանի պայմաններին:

Վահանը, ստանալով Նիխորի հրավերը, նախարարների և բազում զնդերի հետ մեկնում է նրա ճամբարը:

Նվարսակում 484 թ. պայմանագիր է կնքվում Վահան Մամիկոնյանի և Նիխորի միջև: Մի քանի օր անց Վահանը, հավաքելով հայոց այրուձին, ուխտակից նախարարների հետ մեկնում է Տիգրան՝ կնքելու հայ-պարսկական հաշտություն: Արքունի մեծ դահլիճում Վահան Մամիկոնյանի հետ խոսելիս Վաղարշ թագավորը հայտնում է իր գոհունակությունը Նվարսակի հաշտության կապակցությամբ և, ամբողջ մեղքը Պերոզի վրա բարդելով, ասում. «Դուք բնավ ոչինչ համարեցիք այս աշխարհը. քաջարար մեռան նրանք, որ մեռան, և առավել քաջարար ապրում եք դուք»: Վահանը դիվանագիտորեն թագավորին արդար լինելու կոչ է անում: Վաղարշը համաձայնում է բավարարել Վահանի բոլոր պահանջները՝ դադարեցնել կրոնափոխության քաղաքականությունը, կրկին թույլատրել քրիստոնեական կրոնի դավանումը, չմիջամտել հայ նախարարների

*Վահան Մամիկոնյանի և հայ նախարարների վերադարձը հայրենիք.
Զ. Չասսո*

ներքին գործերին և պաշտոններ չտալ հավատուրացողներին, հարգել հայ հողատեր-նախարարների ժառանգական իրավունքը և այլն:

Վահան Մամիկոնյանը պարսից արքայի կողմից ճանաչվում է *Մամիկոնյանների փանուրերության զահերեց և հայոց սպարապետ*: Նա, վերադառնալով Հայաստան, մեկնում է հայոց ոստան՝ *Գվին*: Վաղարշի հատուկ հրովարտակով

հայոց սպարապետ ու Մամիկոնյանց տեր Վահանը հաստատվում է *Ճարգ-պանի* պաշտոնում:

Վարդան Մամիկոնյանի և Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած ազատագրական պատերազմները նշանավորեցին Հայաստանում հայոց փանուրերական համակարգի պահպանումը և հայոց պետականության փաստական վերականգնումը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ քաղաքականություն էր վարում Գերոզը Հայաստանի նկատմամբ: Ո՞վ էր Վահան Մամիկոնյանը: Ինչ գիտեք Շուշանիկի մասին: Ինչո՞ւ Վազգեն բղեշխի սպանությունը Հայաստանում ապստամբության բռնկման ազդանշան եղավ:
2. Ինչ որոշեցին հայ նախարարները Շիրակում. ինչ իրադարձություններ հաջորդեցին դրան: Ներկայացրե՞ք Հայաստանում ձևավորված կառավարության կազմը: Նկարագրե՞ք Ակոռիի ճակատամարտը:
3. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ հայերը որոշեցին օգնել Վախթանգին: Ինչ հետևանքներ ունեցավ այդ օգնությունը: Ներկայացրե՞ք պատերազմի հետագա ընթացքը:
4. Ինչ քաղաքականություն որդեգրեց պարսից արքա Վաղարշը: Ե՞րբ կնքվեց Նվարսակի պայմանագիրը և ի՞նչ նշանակություն ունեցավ: Համեմատե՞ք Վարդանանց և Վահանանց պատերազմները, ցույց տվե՞ք դրանց նշանակությունը:

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VI ԳԱՐՈՒՄ

Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը Հայոց Արևելից կողմերում: V դ. 80-ական թթ. հայոց ապստամբական շարժման արդյունքներից էր Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգներում (*Հայոց Արևելից կողմանք*) ու հարակից տարածքներում հայկական թագավորության հիմնումը, որտեղ Հայկազուն-Սիսակյան Առանից սերող տոհմից 484 թ. գահ է բարձրանում *Վաչագան Բարեպաշտը*: Վաչագան թագավորի բարենորոգչական գործունեության շնորհիվ բարգավաճում են եկեղեցաշինությունը և դպրոցաշինությունը: Վաչագան Բարեպաշտ արքան

ստեղծում է *«Սահմանադրություն կանոնական»-ը*, որը եպիսկոպոսների, քահանաների և ազատների համաձայնությամբ ընդունվում է Ադուենի կանոնադիր ժողովում: *Սյն համաշխարհային և հայ իրավագիտության պատմության մեջ վաղ կանոնագրություններից է*: Մովսես Կաղանկատվացու գնահատմամբ՝ Վաչագան Բարեպաշտը *«եղավ աստվածագիտության յոյսի դուռ և բազմազան բարիքների երջանիկ օրինակ»*:

Բաղարսկան իրավիճակը և Դվինի 506 թ. ժողովը: Միջազգային ասպարեզում կարևորվում էին քրիստոնեական եկեղեցիների հարաբերությունները:

Հայ առաքելական եկեղեցին մշտապես պահպանել է Քրիստոսի մի բնության մասին ճշմարիտ դավանաբանությունը՝ հենվելով տիեզերական *առաջին երեք ժողովների* վճիռների վրա: Հայ եկեղեցին չէր մասնակցել *Քաղկեդոնի IV ժողովին (451 թ.)*, որն ընդունել էր Քրիստոսի՝ «մի անձ, երկու բնություն» բացատրությունը: Այդ բանաձևի հետևորդները հետագայում կոչվեցին *քաղկեդոնականներ* կամ *երկարնակներ*:

Վահան Մամիկոնյանից հետո իշխանությունը VI դ. սկզբին անցնում է նրա եղբորը՝ *Վարդ Պատրիկին*: Հայոց կաթողիկոս Բարգես Ա-ն *Գվինում 506 թ.* ժողով է գումարում՝ Հայ առաքելական եկեղեցուն ենթակա վրաց, աղվանից հոգևորականների և նեստորականներից Պարսկաստանում նեղվող քրիստոնյաների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Դվինի առաջին ժողովը դատապարտում է նեստորականների գործողությունները և Նիկեայի ժողովի դավանաբանության վրա հաստատված գրություն է կազմում ու հանձնում Պարսկաստանից եկած քրիստոնյաներին: *Ժողովում ուղենշվում է Հայ եկեղեցու դավանաբանական ինքնուրույնությունը*:

Վարդ Պատրիկից հետո Արևելյան Հայաստանում կառավարեցին պարսիկ մարզպանները, այնուհետև՝ հայոց իշխան *Սթեփ Գունիսի*:

Սկսված բյուզանդա-պարսկական պատերազմը, որը ավերածություններ պատճառեց Հայաստանին, շարունակվում է նաև նոր գահակալած *Հուսիկ-Նիանոս I-ի (527-565 թթ.)* և *Խոսրով I Անուշիրվանի (531-578 թթ.)* գահակալության սկզբնական շրջանում և ավարտվում «հավիտենական» կոչված հաշտության կնքումով (532 թ.):

Արևմտյան Հայաստանը VI դ. առաջին կեսին: Արևմտյան Հայաստանում (*Մեծ Հայքի արևմտյան մաս և*

Փոքր Հայք) գործում էր Բյուզանդական կայսրության վարչակարգը: Հուստինիանոս I-ը, կայսրության կառավարումը կենտրոնացնելու և հայ նախարարների ներքին կառավարման համակարգը քանդելու նպատակով նաև Արևմտյան Հայաստանում իրականացնում է մի շարք միջոցառումներ, որոնք ծանրացնում են հայության վիճակը: Կայսրը *530-531 թթ. ռազմավարչական* բաժանում է կատարում, խախտում Արևմտյան Հայաստանի իշխանական տների համակարգը՝ կառավարումը հանձնելով բյուզանդական զինվորական պաշտոնյաներին: *536 թ.* հրապարակած օրենքով Արևմտյան Հայաստանի նախկին նահանգներից և հայկական հինգ ինքնուրույն իշխանություններից ստեղծում է *Առաջին Հայք* (կենտրոնը՝ *Հուսիսիսանուպոլիս*), *Երկրորդ Հայք* (*Սեբաստիա*), *Երրորդ Հայք* (*Մելիտինե*) և *Չորրորդ Հայք* (*Մարտիրոսուպոլիս*) նահանգները:

Հատուկ օրենքով *տոհմական կալվածքներ ժառանգելու իրավունք էր տրվում նաև կանանց ու աղջիկներին*, որով նախարարական հողային տիրույթները բաժան-բաժան էին լինում: Դրանով վտանգվում էր նաև Արևմտյան Հայաստանի հայ նախարարների տոհմական կապը Արևելյան Հայաստանի նախարարական տների հետ:

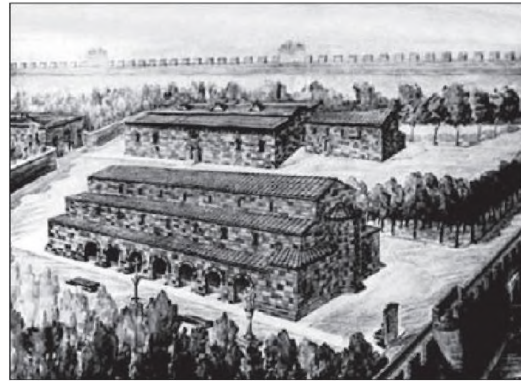
Բյուզանդական կայսրության լուծը ծանրանում է: Հայոց իշխան Համազասպին զրպարտելով և սպանելով՝ կայսեր մտերիմներից Ակակիոսը հայերի նկատմամբ բռնություններ է գործադրում: *539 թ.* հայերը *Հովհաննես Արշակունու* և նրա որդու՝ Արտավանի գլխավորությամբ ապստամբում ու սպանում են Ակակիոսին: Հուստինիանոսն ուղարկում է Սիտտաս զորավարի զորքը: Ճակատամարտում նրան նիզակով սպանում է ապստամբության ղեկավար Արտավան

Արշակունին: Բյուզանդացիները դավադրաբար սպանում են Հովհաննես Արշակունուն: Ապստամբները հարկադրաբար դիմում են Խոսրով Անուշիրվանին: Օգտվելով առիթից՝ պարսից արքան 540 թ. Բյուզանդիային պատերազմ է հայտարարում: Ռազմական գործողությունները ավերածություններ են պատճառում Հայաստանին:

Արտավանն իր եղբոր հետ անցնում է Բյուզանդիա՝ կայսեր մոտ ծառայության: Նրանք մասնակցում են Հյուսիսային Աֆրիկայում մղված կռիվներին: *Արտավանն* այնտեղ զորավար է նշանակվում, այնուհետև, գալով կայսրության մայրաքաղաք, *548 թ.* մասնակցում է հայազգի զորավար *Արշակ Արշակունու*՝ Հուստինիանոսի դեմ կազմակերպած խռովությանը: Այն բացահայտվում է մասնակից բյուզանդացիների մատնությամբ: Հուստինիանոսը, ի թիվս մյուսների, Արտավանին պաշտոնանկ է անում և արգելափակում պալատում, քանզի նրանց՝ որպես հմուտ զորավարների կարիքն ինքը զգալու էր հետագա պատերազմների ժամանակ:

571 թ. ապստամբությունը և պարսկա-բյուզանդական 20-ամյա պարերազմը: Ազգային-եկեղեցական խնդիրներով մտահոգ հայոց կաթողիկոս *Ներսես Բ Բագրևանդացու* ջանքերով *554 թ.* գումարվեց *Դվինի երկրորդ ժողովը:* *Այն վերջնականապես հաստատեց Հայ առաքելական եկեղեցու ազգային ինքնուրույնությունը:* Դվինի ժողովների (VI դ.) որոշումները պաշտպանում էին Հայ եկեղեցու դավանաբանությունը թե՛ պարսից արքունիքի հովանավորած նեստորականության և թե՛ բյուզանդական եկեղեցու ունեցություններից:

564 թ. Հայաստանում պարսիկ մարգպան Սուրենի նշանակումով ավելի ծանրացան հարկերն ու տուրքերը, վարչական և կրոնական ճնշումները: Դվինում փորձ արվեց հիմնելու գրա-

Դվինի կաթողիկոսարանի և շրջակա քաղաքի վերակազմությունը

դաշտական պաշտամունքի մի ատրուշան: Չնայած *Հովհաննես Բ Գաբրիելնացի* կաթողիկոսի և նախարարների բողոքներին՝ մարգպանը շարունակում է իր ապօրինի գործողությունները՝ հարստահարում հայ բնակչությանը, Ս. Գրիգոր եկեղեցին վերածում պահեստի: Սուրենը սպանում է Մամիկոնյանց տեր Վասակի որդուն՝ Մանվելին: Այդ սպանությունը մեծ զայրույթ է առաջացնում և լցնում հայ ժողովրդի համբերության բաժակը:

Հայերը 571 թ. ապստամբում են՝ Վասակ Մամիկոնյանի մյուս որդու՝ Վարդանի (Վարդան Կրտսեր) գլխավորությամբ: Ապստամբները 572 թ. փետրվարին ազատագրում են Դվինը: Կովի ժամանակ Սուրեն մարգպանը սպանվում է Դվինում: Ապստամբներից ոմանք գնում են Բյուզանդիա: Կայսրը օգնական գործ է ուղարկում, և Վարդանը ջախջախում է պարսիկներին: Հայաստան ներխուժած պարսից զորավար Միհրանի 20-հազարանոց զորքը պարտվում է *Խաղամախչայի ճակատամարտում:*

Վերսկսվում է պարսկա-բյուզանդական պարերազմը: Խոսրով Անուշիրվանը ներխուժում է Հայաստան և, անցնելով Արտազ և Բագրևանդ գավառներ-

րով, հասնում է Կարին, իսկ այնտեղից՝ Մելիտինե: Նրա դեմ է դուրս գալիս Վարդանը և պարտության մատնում: 20 տարի տևած պարսկա-բյուզանդական պատերազմը կրկին ավերածությունների պատճառ է դառնում Հայաստանում:

Պալատական դավադրության հետևանքով 590 թ. սպանվում է պարսից արքան: Պարսկաստանի արևելյան շրջանների զորքերի հրամանատար Վահրամ Չուբինն ապստամբում է: Պարսից նոր արքան՝ Խոսրով II-ը, տարածքներ խոստանալով, օգնություն է խնդրում *Սավրիկիոս (Մորիկ) կայսրից (582-602 թթ.)*, որը չի հապաղում օգտվել Սասանյանների թուլացումից: Սավրիկիոսի ուղարկած ռազմական օգնության զգալի մասը կազմում էին հայկական զնդերը: Իր հերթին Վահրամը խնդրել էր հայոց զորավար Մուշեղ Մամիկոնյանին իրեն օգնել զորքով՝ փոխարենը *խոստանալով վերականգնել հայոց թագավորությունը*: Մուշեղը, զգուշավորություն ցուցաբերելով, չի օգնում նրան: Նա իր պատասխան նամակում նշել էր, որ թագավորությունն Աստուծոց է, իսկ Վահրամը ոչ թե Աստուծոց էր ապավինել, այլ փղերի զորությանը:

Հայաստանի 591 թ. բաժանումը: Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև գտնվող երկրները վարչաքաղաքական խոշոր փոփոխություններ են կրում 591 թ. *պարսկա-բյուզանդական բաժանումով*: Դա հատկապես վերաբերում է Հայաստանին:

Հայաստանի 591 թ. բաժանումով երկրի մեծ մասն անցավ Բյուզանդիային: Խոսրովը զիջումներ էր կատարել հիմնականում ի հաշիվ Հայաստանի: Նոր միացրած և նախկին հայկական տարածքներից ու հարակից երկրամասերից բյուզանդացիները կազմավորում

են մի շարք խոշոր նահանգներ՝ *«Մեծ մասն Մեծ Հայոց»* (տարածվում էր մինչև Սև ծովի ափերը), *«Մասն Մեծ Հայոց»* (Բարձր Հայք), *«Չորրորդ Հայք կամ Վերին Միջագետք»* և *«այլ Չորրորդ Հայք»*, *«Մեծ Հայք»* (Տուրուբերան), *«Խորազոյն Հայք»* (Տայք), *«Ներքսագոյն Հայք»* (Այրարատ նահանգի մեծ մասը) և այլ նահանգներ:

Նվաճողներին հանգիստ չէր տալիս հայոց զորքերի հզորությունը, ինչը երևում է բյուզանդական Մորիկ կայսեր՝ պարսից արքային ուղարկած նամակից. *«Անհնազանդ մի ազգ են... մեր միջև...: Բայց եկ... ես իմս (այսինքն՝ Արևելյան Հայաստանի հայ զորականներին) ժողովեմ և Թրակիա ուղարկեմ, և դու քոնը (այսինքն՝ Արևելյան Հայաստանի հայ զորականներին) ժողովիր և հրամայիր Արևելք փանել: Քանզի եթե մեռնեն, մեր թշնամիները կմեռնեն, և եթե սպանեն, մեր թշնամիները կսպանվեն, և մենք կապրենք խաղաղությամբ: Քանզի եթե նրանք իրենց երկրում մնան, մեզ հանգիստ չի լինի»:* Այս հրեշավոր ծրագիրը Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականությունից էր բխում:

Հայ զորավարները հաճախ ապստամբում էին: Նրանցից էր *Սմբատ Բագրատունին*, որը ազատագրական շարժում էր սկսել հայրենիքում: Նա ցանկանում էր մնալ ու պայքարել Հայաստանի ազատագրման ու թագավորության վերականգնման համար, այլ ոչ թե կռվել նվաճող պետությունների հետավոր սահմաններում: Կայսրը հրամայում է Սմբատին ու նրա զինակիցներին ձերբակալել և նետել կրկեսի գագանների առջև: Սմբատը նախ բռունցքի հարվածով սպանում է արջին, հետո փախուստի է մատնում ցուլին, ապա խեղդում է առյուծին: Կայսրը հանդիսականների պահանջով ազատում է նրան:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչի՞ արդյունքում ստեղծվեց և ինչ տարածքներ էր ընդգրկում Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը: Ներկայացրե՛ք նրա գործունեությունը:
2. Քրիստոսի բնության բացատրության ինչ ուսմունք է դավանում Հայոց եկեղեցին: Երբ և ինչպե՞ս առաջացան քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական ուղղությունները: Երբ և ո՞վ է հրավիրել Դվինի 506 թ. ժողովը, ինչ որոշում ընդունվեց:
3. Ինչ նպատակով և ինչ միջոցառումներ իրականացրեց Հուստինիանոս I-ը. ինչ հետևանքներ դրանք ունեցան: Ներկայացրե՛ք հայերի հակաբյուզանդական ապստամբությունն ու խռովությունը:
4. Ինչ որոշում ընդունեց 554 թ. գումարված Դվինի երկրորդ ժողովը: Ինչ քաղաքականություն էին վարում պարսիկները հայերի նկատմամբ: Ներկայացրե՛ք 571-572 թթ. ապստամբության ընթացքը:
5. Որտեղով էր անցնում պարսկա-բյուզանդական 591 թ. սահմանագիծը: Ինչ միջոցներով էին Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան ջլատում հայոց ռազմական եզրությունը:

§ 4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VII ԴԱՐՈՒՄ

Պարսկա բյուզանդական պայտերազմի վերակառուցը: Հայաստանը VII դարի առաջին տասնամյակներում կրկին հայտնվեց պարսկա-բյուզանդական պատերազմական գործողությունների ոլորտում:

Պատերազմի առաջին տարիներին նախաձեռնությունը Պարսկաստանի (Իրան) կողմն էր: Խոսրով II-ի զորքերը ներխուժում են Արևմտյան Հայաստան, որտեղ հայ ժողովրդի պայքարը գլխավորում է *Վահան իշխանը Տարնուն*:

Պատերազմի շրջանում՝ 607-608 թթ., Բյուզանդիայի գործուն աջակցությամբ *Վրաց եկեղեցին ընդունում է քաղկեդոնականություն և անջարվում Հայ եկեղեցուց:*

Սասանյանների զորքերը գրավում են Բյուզանդական կայսրությանը ենթակա տարածքները Ասորիքում, Փոքր Ասիայում և Եգիպտոսում: 614 թ. նրանք տիրում են նաև Երուսաղեմին, որտեղից, որպես ավար, ոսկու և արծաթի հետ տանում են նաև *Խաչափայտը*, որի վրա խաչել էին Քրիստոսին:

Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմեի տաճարի ընդհանուր տեսքը

615 թ. Խոսրով II-ը գումարում է Տիգրանի ժողովը, որին մասնակցում էին պարսից տիրապետության տակ հայտնված երկրներից հոգևոր և աշխարհիկ ներկայացուցիչներ: Հայերից ներկա էին *Կոմիտաս Մամիկոնյան* և *Մաթեոս Ամասրունի* եպիսկոպոսներն ու *Սմբատ Բագրատունին*: Վիճաբանություններից հետո ընդունվում են տիեզերական առաջին երեք

ժողովների վճիռները, և մերժվում են 451 թ. Քաղեկեղոնի ժողովի որոշումները: Էռոսրովը հրամայում է. «Ամեն քրիստոնյա, որ իմ իշխանության տակ է, հայոց հավատին թող հարի»: Տիգրանի ժողովից հետո *Կոմիտաս Մամիկոնյանը* պաշտոնապես օժվում է *հայոց կաթողիկոս (615-628 թթ.)*: Նրա ջանքերով կառուցվում է հոյակերտ *Ս. Հռիփսիմեի փանարը (618 թ.)*:

Հայաստանի քաղաքական վիճակը VII դարի 20-30-ական թթ.: VII դ. 20-ական թթ. *Հերակլ կայսրը (610-641 թթ.)* մի քանի արշավանք է ձեռնարկում դեպի Պարսկաստան: Բյուզանդացիները լուրջ հաջողություններ են ունենում: 631 թ. սեպտեմբերի 14-ին *Հերակլը Խաչափայրը վերադարձնում է Երուսաղեմ*: Հենց այդ օրն էլ քրիստոնյաները սկսում են նշել *Խաչվերացի (Սուրբ Խաչ) եկեղեցական փոնը*:

Արևելյան Հայաստանում սկսվել էր *անկախացման գործընթաց՝ մարզպան Վարազդիթոց Բագրատունու (628-632 թթ.)* գլխավորությամբ: Դրանից անհանգստացած՝ ախոյան երկրները մոռանում են իրենց միջև առկա թշնամությունը և կրկին հայերի դեմ գործում միասնաբար: Կայսրը Վարազդիթոցին ուղարկում է Կոստանդնուպոլիս: Չհաշտվելով «պատվավոր քստրոյալի» վիճակի հետ՝ նա մասնակցում է Հերակլի դեմ կազմակերպած դավադրությանը: Դավադրության բացահայտումից հետո Հերակլը բոլորին դաժանորեն պատժում է, իսկ Վարազդիթոցին քստրում մի կղզի:

Արևմտյան Հայաստանում հայրենասիրական ուժերը համախմբվում են իշխան Դավիթ Սահառունու շուրջ, որը ստանձնում է երկրի գորավարությունը: Հերակլը նրան տալիս է *«պատրիկ-կյուրապաղապրի»* աստիճան և ճանաչում *հայոց իշխան*: Հերակլի այդպիսի վերաբերմունքը թելադրված էր թե՛ Բյուզանդիային համակած ճգնաժամով և թե՛

արաբների հարձակումներով: Դավիթ Սահառունին մինչև VII դարի 30-ական թթ. *վերջը գլխավորում է երկրի վերամիավորման գործը*: Նրան փոխարինում է *Թեոդորոս Ռշտունին*:

Հայաստանը և արաբների զավթողական պայքարագմները: Արաբական թերակղզում բնակվող և անասնապահությանը զբաղվող ցեղերի քաղաքական միավորումը տեղի ունեցավ 622 թ.՝ իրենց մարզարև *Մուհամմեդի օրոք*: Նա եղավ մուսուլմանական (իսլամ) կրոնի (կենտրոնը՝ Մեքքա քաղաքը) և Արաբական խալիֆայության հիմնադիրը: Մուհամմեդը անմիջապես սկսեց նվաճողական պատերազմներ, որ շարունակեցին նրա հաջորդները: 636 թ. բյուզանդական զորքը խոշոր պարտություն կրեց *Յարմուք գեղի* ափին, իսկ 637 թ. արաբները *Քադիսիայի* ճակատամարտում ջախջախիչ հարված հասցրին նաև պարսիկներին և *կործանեցին պարսկական փերությունը*:

Հայոց իշխան և սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին, օգտվելով երկու աշխարհակալ երկրների՝ արաբներից կրած պարտությունից, 639 թ. *վերամիավորեց Հայաստանի արևմտյան և արևելյան մասերը*: Երկիրը դարձավ ինքնուրույն իշխանապետություն: Հայոց իշխանի նստավայրն *Աղթամար կղզին էր*, որտեղից իրականացվում էր երկրի պաշտպանությունը:

640 թ. սկսվեցին *արաբական զորքերի* ներխուժումները *Հայաստան*: Հաջորդ տարի արաբները հարձակվում են Դվինի վրա: Չնայած բնակիչների համառ դիմադրությանը՝ նրանք գրավում, ավերում ու թալանում են քաղաքը, բնակիչներից շատերին կոտորում, իսկ 35 000 մարդ գերեվարում և տանում են խալիֆայության խորքերը: Արաբական արշավանքները հետագա տարիներին կրկնվում են:

Բյուզանդական կայսր Կոստանդին (Կոստաս) II-ը (641-668 թթ.), չհաշտվելով Թեոդորոս Ռշտունու ինքնուրույն

քաղաքականության հետ, նրան մեղադրում է Հայաստանում գտնվող բյուզանդական մի ջոկատի՝ արաբներից 643 թ. կրած պարտության մեջ և ձերբակալում: Այդ նույն ժամանակ գերությունից փախչում և հայրենիք է վերադառնում *Վարազդիրոցը*: Կայսրությունն արաբների դեմ հայերի աջակցությունը ստանալու համար նրան շնորհում է կյուրապաղատի կոչում և հանձնում հայոց իշխանի պաշտոնը: Սակայն Վարազդիրոցը շուտով մահանում է: Հայաստանը կայսրության ոլորտում պահելու ձգտումով Կոստան ազատ է արձակում Թեոդորոսին և ճանաչում նրա իշխանությունը:

Մի քանի տարի անց խալիֆայության զորքերը դարձյալ ներխուժում են Հայաստան, Վիրք ու բուն Աղվանք: Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ Կոզովիտ գավառի Արծափ ամրոցին օգնության հասած հայոց զորքը գլխովին ջախջախում է արաբներին՝ իրենց երկու գորավարներով:

Հայ ժողովուրդը դիմակայեց խալիֆայությանը: Մինչդեռ Հայաստանի նկատմամբ նվաճողական քաղաքականություն վարած Սասանյան Պարսկաստանը մի քանի տարվա ընթացքում ջախջախվեց ու կործանվեց, իսկ Բյուզանդական կայսրությունը, չսթափվելով խալիֆայությունից կրած պարտություններից, շարունակեց իր նվաճողական քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ:

Հայ-արաբական պայմանագիրը: Խալիֆայությունը չէր հրաժարվել Հայաստանը նվաճելու ծրագրից: Նման պայմաններում հայ հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանների մի խմբավորում՝ *Ներսես Գ Տայեցի կաթողիկոսի ղեկավարությամբ*, շարունակում էր հույսեր կապել քրիստոնյա Բյուզանդիայի օգնության հետ: Սակայն մյուս թևը՝ Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ, փորձում էր քաղաքական հարաբերություններ հաստատել Արաբական խալիֆայության

հետ: Ռշտունին Հայաստանի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով 652 թ. մեծ ընծաներով ուղղվեց Ասորիքի (Սիրիա) և Վերին Միջագետքի՝ այդ ժամանակվա կառավարիչ *Մուավիայի* մոտ: Արաբները, ձեռնտու համարելով հայերի հետ դաշինքը, *Գամասկոսում* կնքում են *հայ-արաբական դաշնագիր*:

Ըստ պայմանագրի՝ խալիֆայությունն առնվազն 3 տարի հարկ չէր գանձելու, իսկ դրանից հետո հայերն այնքան էին վճարելու, որչափ կամենային: Ի հաշիվ գանձվող հարկի՝ հայերը 15-հազարանոց այրուձին էին պահելու, որը պետք է պատրաստ լիներ գործելու այլ տեղերում: Հայաստանում արաբական զորք չէր լինելու: Բյուզանդացիների ներխուժման դեպքում խալիֆայությունն այնքան զորք էր ուղարկելու, որքան հայերը կամենային:

Պայմանագրի կնքումը սրում է հայբյուզանդական հարաբերությունները: 653 թ. Կոստանդին II-ը 100-հազարանոց բանակով ներխուժում է Հայաստան: Այդ իրավիճակում, «պայմանագրի» համաձայն արաբները չեն հապաղում ներխուժել Հայաստան: Նրանք հետապնդում են բյուզանդական զորքին, որը նախ փախչում է Տայք, իսկ այնտեղից՝ Տրապիզոն, որտեղ էլ պարտություն է կրում հետապնդող արաբական զորքից:

Թեոդորոս Ռշտունին գնում է Գամասկոս՝ Մուավիայի մոտ, և որպես հայոց իշխան՝ Հայաստանի հետ *միաժամանակ իշխանություն ստանում նաև Վիրքի ու Աղվանքի* վրա՝ մինչև Ճորա պահակն ընկած տարածքները:

Արաբների հաջորդ ասպատակությունը և բյուզանդական ներխուժումը մեծ ավերածություններ են պատճառում երկրին: Արաբները Հայաստանից հեռանում են մեծ ավարով և բազում գերիներով: Ռշտունին, կամովին միանալով գերիներին, 656 թ. մահանում է օտարության մեջ: Նրա մարմինը թաղում են հայրենի կավածքում՝ Ռշտունիքում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՆՎ VII-IX ԴԱՐՔԵՐԻՈՒՄ

Հայաստանի անկախության վերականգնումը: VII դ. երկրորդ կեսը նշանավորվում է Հայաստանի վերականգնված անկախության պահպանմամբ և երկրի բարգավաճմամբ:

Թեոդորոս Ռշտունուն հաջորդում է *Համազասպ Մամիկոնյանը*: Կոստանդին II-ը, ձգտելով Հայաստանը ներգրավել կայսրության ազդեցության ոլորտ, նրան ճանաչում է հայոց իշխան:

Սերևոսի բնութագրմամբ՝ նա առաքինի, ընթերցասեր և ուսումնասեր այր էր, որը քաջությամբ և ջերմեռանդությամբ նախանձախնդիր է լինում զինվորական գործին: Համազասպի իշխանության տարիները խաղաղ էին:

Վերելք է ապրում շինարարությունը: Ներսես Գ-ն 661 թ. ավարտում է Զվարթնոցի տաճարի կառուցումը:

Հայոց իշխան *Գրիգոր Մամիկոնյանի (661-685 թթ.)* կառավարումը նույնպես խաղաղ էր: Դա պայմանավորված էր նաև արդեն խալիֆ դարձած Մուավիայի կառավարմամբ, երբ կրկին ուժի մեջ էր մտել Թեոդորոս Ռշտունու հեռատես քաղաքականության շնորհիվ կնքված հայ-արաբական պայմանագիրը: Հայաստանի տարածքային ամբողջականության և անկախության վերականգնումը հսկայական նշանակություն ունեցավ Հայոց աշխարհի քաղաքական և տնտեսական բարգավաճման համար: Հայաստանի կախումը խալիֆայությունից ձեռնարկված բնույթ ուներ, իսկ վճարվող հարկը չնչին էր՝ 500 դահեկան:

Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյան

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ ընթացք ունեցավ պարսկա-բյուզանդական հակամարտությունը VII դարի սկզբներին: Ովքեր ավարտին հասցրին Հայաստանի միավորման գործընթացը:
2. Ներկայացրե՛ք արաբական արշավանքները Հայաստան և դրանց հետևանքները:
3. Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններով կնքվեց հայ-արաբական պայմանագիրը: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ այն:
4. Ներկայացրե՛ք Հայաստանի վիճակը VII դ. երկրորդ կեսին:

նին հայ պատմիչներն անվանում են կարգ ու կանոնի բարեպաշտ առաջնորդ: Նա Արուճ ավանում ձեռնարկում է Ս. Գրիգոր եկեղեցու, իսկ կողքին՝ իշխանական պալատի կառուցումը:

680 թ. վերջից Հայաստանը սկսում է հարկ չվճարել խալիֆայությանը: Հինգ տարի անց հյուսիսից ներխուժած խազարների դեմ մղած պայքարում զոհվում է Գրիգոր Մամիկոնյանը: Նրան հաջորդում է *Աշոտ Բագրատունին (686-689 թթ.)*, որի օրոք Հայաստանի վիճակը վատթարանում է խալիֆայության և կայսրության գորքերի ներխուժումների հետևանքով: Աշոտ Բագրատունին երկիր ներխուժած արաբական զորքին պարտության է մատնում, սակայն թշնամուն հետապնդելու ժամանակ ինքը ևս զոհվում է:

689 թ. Հայաստան է ներխուժում բյուզանդական զորքը: Կայսրը *Ներսես Կամսարականին* ճանաչում է հայոց իշխան: Նրա օրոք կառուցվում է Թալի-նի նշանավոր եկեղեցին:

Մի կողմից՝ բյուզանդացիներն էին ձգտում ամրապնդելու կայսրության ազդեցությունը Հայաստանում, իսկ մյուս կողմից՝ արաբները սաստկացնում էին իրենց հարձակումները: Ներսես Կամսարականին հաջորդած *Սմբատ Բագրատունու* իշխանության տարիներին շարունակվում էր հայ ժողովրդի հերոսական դիմադրությունը խալիֆայության գորքերին: Բայց նրանց հարձակումները լուրջ սպառնալիք էին դարձել Հայաստանի անկախության համար:

§ 5. ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԻՇԵԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Արաբական խալիֆայությունը, գրավելով Հայաստանը, Վիրքը, բուն Աղվանքն ու Մերձկասպյան շրջանները, 701 թ. կազմեց մեկ ընդհանուր վարչաքաղաքական Արմինիա կոչվող միավոր՝ փոխարքայություն: Արմինիայի կենտրոնը նախ Գվինն էր, VIII դ. վերջից՝ Պարտավը:

Հայ ժողովուրդը VIII-IX դարերում բազմիցս ապստամբեց օտար լծի դեմ: Հայ նախարարական համակարգը, չնայած խալիֆայության դաժան բռնություններին, պահպանվել էր: Իրա հողատիրական հիմքը կազմում էին Բագրատունիների, Սյունիների, Մամիկոնյանների և Արծրունիների իշխանական տիրույթները:

Հայոց իշխանի պաշտոնը հիմնականում զբաղեցնում էին Հայաստանում և ամբողջ Արմինիայում մեծ հեղինակության տեր Բագրատունյաց տան ներկայացուցիչները, որոնց անցել էր նաև հայոց սպարապետի պաշտոնը: Հայ եկեղեցին այդ ծանրագույն ժամանակաշրջանում շարունակում էր իր ազգապահպան գործունեությունը:

Հակաարաբական սպարամբությունները VIII դարի առաջին կեսին: Արմինիայի առաջին արաբ ոստիկանի (կառավարիչ) դաժան հարկահանությամբ և կրոնական հալածանքներին հայերը պատասխանեցին ապստամբությամբ, որը գլխավորեց Աշոտ իշխանի որդին՝ Սմբատ Բագրատունին:

Ակոռի գյուղ հասած նախարարներին հետապնդում էր ավելի քան 5-հազարանոց արաբական զորքը: Հայկական 2000-անոց այրուձին շարունակում է ճանապարհը և 703 թ. հունվարին Երասխի հովտում՝ Վարդանակերտ ավանում, բանակ է դնում: Լուսաբացին ապստամբ-

ները գրոհում են թշնամու զորքի վրա, որը, սարսափելի սառնամանիքին գիշերելով բաց երկնքի տակ, կորցրել էր մարտունակությունը: Ջախջախված արաբների փախուստի պահին սառույցը ջարդվում է, և նրանցից շատերը խեղդվում են Երասխի ջրերում:

Սպարամբությունն ընդգրկել էր Երևանը, Վանանդը, Վասպուրականը: Ռշտունիք գավառի Գուկանք գյուղի մոտ ապստամբները Վասպուրականի Սմբատ իշխանի գլխավորությամբ ջախջախում են թշնամուն: Միայն 280 արաբ զինվոր փախչում են և թաքնվելով եկեղեցում՝ ներում են խնդրում: Սմբատ իշխանը եկեղեցուց դուրս է հանում չարագործներին և մահապատժի ենթարկում: Վանանդ գավառում Կամսարական իշխանի հեծյալ գունդը ջախջախում է արաբների մի մեծ զորամաս:

Խալիֆայությունն ապստամբների դեմ մեծաքանակ զորք է ուղարկում: Սահակ Չորոփորցի կաթողիկոսը նամակով խնդրում է արաբ հրամանատարին ճանաչել հայոց հավատը և հրաժարվել արյունահեղությունից: Սակայն արաբական զորքը ներխուժում է երկիր:

705 թ. Հայաստանում այրուձիի հաշվառում կատարելու և ռոճիկ վճարելու պատրվակով Նախիջևանը բռնազավթած արաբ կառավարիչը իր մոտ է հրավիրում բազմաթիվ հայ նախարարների: Դավադրաբար նրանց զինաթափում, թալանում և փակում է Նախիջևանի ու Երամի եկեղեցիներում ու ողջակիզում: Այս գահնային ոճրագործության ժամանակահատվածը արաբական մի սկզբնաղբյուրում կոչվել է «կրակի տարի»:

VIII դարի 20-ական թթ. սաստկանում են խալիֆայության ճնշումները: Այդ քաղաքականությունն իրականաց-

վում էր Հայաստանի քաղաք-ամրոցներում տեղակայված արաբական կայա-գործերի միջոցով:

725 թ. Արմինիա եկած Հերթ ոստիկանի «աշխարհագրով» հարկահանությունը խիստ ծանրացավ: Վճարվող հողահարկին գումարվեցին նորերը: Հարկային նոր քաղաքականությունն ուղեկցվեց դաժան բռնություններով: Ոչ մահմեդականներից գանձվող *ծխահարկը* (ըստ գերդաստանների՝ երդերի) փոխարինվեց *գլխահարկով*: Հաճախ հարկի փոխարեն տանում էին հարկատուի ընտանիքի անդամներին: *Հարկագրու է դառնում նաև հոգևորականությունը*:

Հայ նախարարների տիրույթների մի մասը բռնազավթում էին արաբները՝ ստեղծելով *ամիրայություններ* կոչվող վարչաքաղաքական միավորներ: Հապատե քրիստոնյաները դառնում էին կրոնական բռնության զոհ: Արգելվում էին խաչերով ու սրբապատկերներով երթերը փողոցներում, եկեղեցական գանգեր հնչեցնելը, խաչեր կանգնեցնելը և այլն:

748 թ. հայերը կրկին *ապարամբում են՝ Գրիգոր* և *Դավիթ Մամիկոնյան* եղբայրների գլխավորությամբ: Խալիֆի հրամանով Դավիթին ձերբակալում և սպանում են: Գրիգորի հետ եղած նախարարներին է միանում *հայոց իշխան* և *ապարապետ Աշոտ Բագրատունին*: Նրանք գնում են Տայք՝ Բյուզանդիայից օգնություն ստանալու հույսով: Սակայն ապստամբության ղեկավարների մեջ պառակտում է սկսվում: Աշոտը հեռանում է Բագրևանդ գավառ, իսկ Գրիգորին նենգորեն տեղեկացնում են, թե Աշոտը հարել է արաբներին: Նրա հրամանով Դավիթի ծառաները Աշոտին կուրացնում են:

Ապստամբությունն արձագանք էր գտել *Սասուն-Խուրթ գավառում*, այն ղեկավարում էր *Հովհանք*: Քաջ սասունցիները սպանում են այնտեղ նշանակ-

ված արաբ կառավարչին: Խալիֆայությունը ստիպված էր Հովհանին նշանակել *«Լեռան» կառավարիչ*. դրանով իսկ Սասուն գավառը, որ մինչ այդ մտցվել էր «Ջազիրա» (Հյուսիսային Միջագետք) նահանգի կազմի մեջ, միանում է Արմինիային՝ անցնելով հայոց իշխանի իրավասության ներքո: Փաստորեն 748-750 թթ. ապստամբության ճշումից հետո էլ Հայաստանը շարունակում է պահպանել որոշակի ներքին ինքնուրույնություն:

774-775 թթ. ապարամբությունը: Խալիֆայության գերիշխանության դեմ առավել հզոր էր հայ ժողովրդի 774-775 թթ. ապստամբությունը, որը *սկսել էր Արտավազդ Մամիկոնյանը Շիրակի Կումայրի գյուղից*: Գնալով Դվին՝ նա ռազմական խորամանկությամբ արաբ ոստիկանից զենք էր ստացել՝ խալիֆայության թշնամիների դեմ կռվելու պատրվակով: Այնինչ Շիրակում զինելով իր ռազմիկներին՝ նա հարձակվում է արաբ գլխավոր հարկահանի վրա, խլում հավաքված ամբողջ հարկը, ապա իր ընտանիքով ու զինակիցներով հեռանում է Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանային գոտի, այդտեղից էլ՝ Եգեթաց աշխարհ:

Ապստամբներին այդուհետ ղեկավարում է *Մուշեղ Մամիկոնյանը*: Ջախջախելով Տարոն ներխուժած արաբական ջոկատը՝ նա ընտանիքով ամրանում է *Արտազերս* ամրոցում: Դվինը զավթած արաբական կայագործից 4000 հեծյալ գալիս է Բագավան գյուղ: Այստեղ Մուշեղի ջոկատը ջախջախում է թշնամուն և փախուստի մատնում արաբական զորքի մնացորդներին: Դվինը զավթած արաբները սարսափահար փակվում են քաղաքում:

Հայ ապստամբական ուժերի թիվը շուտով հասնում է 5000-ի: Մուշեղին էր միացել *ապարապետ Ամրատ Բագրատունին*: Շատերին թվում էր, թե խալիֆայու-

Դարույնը ամրոցը

թյան տիրապետության վերջը եկել է: Ապստամբները պաշարում են *Կարինը*:

Խալիֆը 775 թ. գարնանը ապստամբների դեմ 30-հազարանոց զորք է ուղարկում, որը գալիս է *Խղաթ*: Ապստամբները հասնում են *Արճեշ* քաղաք և *ապրիլի 15-ին* մարտի մեջ մանում արաբների հետ: Սակայն Խլաթից եկած և դարանակալ արաբական մյուս զորքը հարձակվում է հայերի վրա: Ջոնվում են չորս իշխաններ և 1500 ռամիկներ:

Կարինը պաշարող ապստամբները, տեղեկանալով Արճեշի ճակատամարտի տխուր վախճանի մասին, Մուշեղի գլխավորությամբ շարժվում են դեպի Բագրևանդ գավառ, ուր եկել և բանակ էր դրել արաբական զորքը:

Վճռական ճակատամարտը փետի է ունենում Արածանի գետի հովտում՝ Արձնի գյուղի մոտ, 775 թ. ապրիլի 24-ին: Ճակատամարտի սկիզբը բարենպաստ էր հայերի համար: Արաբները նույնիսկ ստիպված էին նահանջել: Ըստ պատմիչ Ղևոնդի՝ հայերը, միմյանց քաջալերելով, ասում էին. «*Քաջությանը մեռնենք մեր աշխարհի ու մեր ազգի համար*»: Հայերը կռվում են հերոսաբար, սակայն ապստամբական ուժերը չեն բավարա-

րում, և շատերը զոհվում են: Հայրենիքի ազատության համար իրենց կյանքը զոհաբերում են Բագրատունյաց, Մամիկոնյան, Գնունյաց և բազում այլ տոհմերից նախարարներ, ինչպես և ռամիկներ՝ մոտ երեք հազար հոգի:

Հայկական իշխանական փնևրի հզորացումը: IX դ. խալիֆայության թուլացման պայմաններում կրկին հզորացան *Բագրատունի, Արժրունի, Սյունիքի, Արցախի* հայկական իշխանությունները: Առավել ազդեցիկ դիրքի հասան հայոց իշխանի պաշտոնը զբաղեցնող Բագրատունիները: Մմբատ Բագրատունու որդին՝ *Աշոտ Մսակերը*, ընդարձակել էր իր տիրույթները Տարոնում, Այրարատում, Տայքում և այլուր: Նա 804 թ. խալիֆայության կողմից պաշտոնապես *ճանաչվեց հայոց իշխան*: Նրա *եղբայրը՝ Շապուհը, նշանակվեց սպարապետ*: Աշոտ Բագրատունին իր *նստավայրը Դարույնքից փոխափոխեց Ախուրյանի ափին գտնվող Բագարան* բերդաքաղաքը:

Աշոտ Մսակերին հայոց իշխանաց իշխանի պաշտոնում հաջորդեց որդին՝ Տարոնի տեր *Բագարապ Բագրատունին (826-851 թթ.)*: Նա ամբողջ Արմինիայում

մեծ հեղինակություն ուներ: Բագարատի մյուս եղբայրը՝ Շիրակի տեր *Սմբատ Բագրատունին*, դարձավ *հայոց սպարապետ*: 850 թ. հայ նախարարները՝ հայոց իշխանաց իշխան Բագարատ Բագրատունու գլխավորությամբ, արար հարկահավաքին թույլ չտվեցին երկրի սահմանն անցնել և հենց սահմանագլխին նրան հանձնեցին հարկերը: Այդ քայլով Բագրատունյաց իշխանը բացարձակ անհնազանդություն էր ցուցաբերում հեռզինեռ թուլացող խալիֆայության նկատմամբ:

850–855 թթ. ապստամբությունը:

IX դարում հայ ժողովուրդը շարունակում էր պայքարն անկախ պետականության վերականգնման համար: 850 թ. *Բագարատ Բագրատունին* և *Աշոտ Արժրունին* արար նվաճողներին *դուրս բռնեցին Տարոնից*: Արաբների մի ուրիշ զորախումբ ջախջախվեց Վասպուրականում:

851 թ. *Յուսուֆի* գլխավորությամբ արաբական զորաբանակ է ներխուժում Հայաստան: Խլաթում նա խաբեությամբ ձերբակալում է Բագարատին և ուղարկում խալիֆայություն: *Հուֆան Խուրթեցու* և Բագարատի որդիներին՝ *Աշոտի* ու *Գավիթի* գլխավորությամբ սասունցիները Տարոնում հարձակվում ու ոչնչացնում են զավթիչներին: Յուսուֆը փախչում և թաքնվում է Ս. Փրկիչ եկեղեցու գմբեթում: Սասունցիները, գտնելով ոճրագործին, մահապատժի են ենթարկում: Ապստամբությունն ավելի է ծավալվում: Այդ պայքարն իր արտացոլումն է գտել «*Սասնա ծռեր*» կամ «*Սասունցի Գավիթ*» *էպոսագներգությունում*:

852 թ. խալիֆը հայ ապստամբներին դեմ ուղարկում է դաժանությամբ աչքի ընկած՝ *Բուդա* անունով մի թյուրք վարձկան զորականի: Թշնամին ասպատակում է Բաղեշը, Խուրթը և Սասունը: Բնակչության մի մասին Բուդան կոտորում է, մյուսներին՝ գերեվարում, այդ թվում՝ Հովնան Խուրթեցուն և Բագարատի որդի-

«Սասունցի Գավիթ» էպոսագներգությունից. նկարազարդումը՝ Երվանդ Բուշարի

ներին: Վասպուրականցիներն *Աշոտ Արժրունու* գլխավորությամբ ամրանում են *Նկան* ամրոցում և հերոսաբար դիմադրում արաբներին: Աշոտի ձերբակալությունից հետո արաբների դեմ պայքարը շարունակում է նրա եղբայրը՝ *Գուրգենը*: Բուդայի 15 000-անոց զորքի դեմ Գուրգենը կռվում էր 900 ռազմիկներով: 852 թ. «*Արյան լիճ*» կոչվող լեռնային բարձրադիր լճի ափին *տեղի ունեցած նակապամարտն* ավարտվում է հայերի հաղթանակով: Պարտված թշնամին խուճապահար փախչում է Վասպուրականից:

853 թ. Բուդայի զորքը մտնում է Վիրք, սակայն, հյուսիսում պարտվելով Կովկասի լեռնականներից, կրկին ներխուժում է Հայաստան և մի շարք խայտառակ պարտություններ կրում Արցախում: Հայոց իշխան *Եսայի Աբու Մուսեի* քաջարի զինվորները *Քթիչ ամրոցը* (Տող գյուղի մոտ) մոտ մեկ տարի անա-

ռիկ են պահում: Պատմիչի վկայությամբ՝ կրած պարտություններից հետո Բուղան այնքան էր հուսալքվել, որ երկար ժամանակ չէր համարձակվում դուրս գալ իր վրանից: Ինչպես հաճախ, այս անգամ էլ նենգ թշնամին դիմում է խաբեության. բանակցելու պատրվակով նա իր մոտ է կանչում ու ձերբակալում քաջարի զորականին:

Վասպուրականում ապստամբները *Գուրգեն Արծրունու* գլխավորությամբ ջախջախում և դուրս են մղում արաբներին: Բուղան այս պարտություններից հետո վերջնականապես խայտառակ-

վում է, և *855 թ.* խալիֆը նրան Հայաստանից հեռ է կանչում:

Հայոց *հզորագույն ապստամբությունը (850–855 թթ.)* սասանեց արաբական տիրապետությունը Հայաստանում: Երկրի քաղաքական զարգացումն ընթացավ հայոց անկախ պետականության և թագավորության վերականգնման հունով, որում որոշիչ նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի պայքարն օտար նվաճողների դեմ: Սմբատ սպարապետի որդին՝ *Աշոտ Բագրատունին, 855 թ. ճանաչվեց հայոց իշխան ու ապարապետ:*

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ տարածքներ էր ընդգրկում Արմինիա փոխարքայությունը: Ներկայացրե՛ք 703 թ. հակաարաբական ապստամբությունը: Ինչ քաղաքականություն էին վարում արաբները Հայաստանում 720–ական թվականներին: Ներկայացրե՛ք 748–750 թթ. հակաարաբական ապստամբությունը:
2. Պարզաբանե՛ք 774–775 թթ. հակաարաբական ապստամբության ընթացքը և նշանակությունը:
3. Ինչո՞վ էր պայմանավորված հայ իշխանական տների հզորացումը IX դարում: Ո՞ր իշխանական տները հզորացան: Ովքե՞ր էին այդ ժամանակաշրջանի նշանավոր Բագրատունիները. ինչ պաշտոններ էին նրանք զբաղեցնում:
4. Ո՞րն էր 850–855 թթ. ապստամբության նպատակը: Ներկայացրե՛ք այդ ապստամբության ընթացքը, կարևոր իրադարձությունները և նշանակությունը:

Լրացուցիչ նյութ

Ղևոնդ պատմագիրը 775 թ. Արծնիի ճակատամարտի նահապետների մասին

Իսկ քաջահաղթ նահատակները, թեպետև սակավաթիվ էին... սակայն դառնաշունչ օրհասական պահին ահի չմատնվեցին, այլ բոլորը, միահամուռ հավաքվելով, իրար քաջալերում էին հետևյալ խոսքերով. «Քաջությամբ մեռնենք մեր աշխարհի և մեր ազգի համար, և թող մեր աչքերը չտեսնեն մեր սրբարանների և մեր Աստուծո փառավորման վայրերի ոտից կոխան լինելն ու պղծվելը, այլ թշնամիների սուրը թող նախ և առաջ մեր դեմ ուղղվի... Մեր անձերը զոհենք ճշմարիտ հավատի փոխարեն և ոչ թե երկրավոր կյանքի սիրուն, քանզի այս ժամանակավոր մահվան դիմաց կա հավիտենական կյանք (Պատմություն, ԼԳ):

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳԵՌՄԸ ԵՎ ԱՄՐԱՊՆԳՈՒՄԸ

Հայկական անկախ պետականության վերականգնման նախադրյալները: IX դ. կեսերին հայոց թագավորության վերականգնման համար նպաստավոր իրավիճակ էր ստեղծվել:

Միջին դարերի հզոր տերություններից մեկը՝ *Արարական խալիֆայությունը*, IX դարում սկսեց թուլանալ և անկման ոտի բռնել: Զարգացման տարբեր աստիճաններում գտնվող, տարբեր լեզու, դավանանք ունեցող ժողովուրդների բռնի միավորումը մի պետության մեջ կայուն ու երկարատև լինել չէր կարող: Տերությանը ենթակա երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում աստիճանաբար ուժեղանում էր արաբական լուծը թոթափելու համար մղվող պայքարը:

Առանձին երկրների արաբ ամիրաները տեղերում ամրապնդել էին իրենց իշխանությունը և ձգտում էին անջատվելու խալիֆայությունից: Գերագանցապետ վարձկաններից բաղկացած արաբական բանակը միշտ չէ, որ ենթարկվում էր խալիֆներին: Կայուն չէր դրությունը նաև խալիֆայության կենտրոնում: Լայն ծավալ ստացած ժողովրդական ազատագրական ընդվզումները, մասնավորապես Ատրպատականում Բաբեկի գլխավորած ապստամբությունը և գահակալական կռիվները խարխալում էին կենտրոնական իշխանության դիրքերը:

Մյուս կողմից՝ խալիֆայության ծանր

դրությունից օգտվում էր նրա վաղեմի հակառակորդը՝ *Բյուզանդիան*: Վերջինս *ամեն կերպ աջակցում էր խալիֆայության կենտրոնախույս ուժերին*: Այդ պատճառով խիստ սրվել էին արաբաբյուզանդական հարաբերությունները: Կազմարածվող խալիֆայությունը հարկադրված էր դիմելու զիջումների քաղաքականության:

Խալիֆայության թուլացման և տրոհման ժամանակաշրջանում *Հայաստանում առաջացել էին ներքին նախադրյալներ*: Առաջադիմում ու խորանում էին ավատատիրական հարաբերությունները: Աստիճանաբար ընդարձակվում ու ամրապնդվում էր հայ իշխանների ժառանգական հողատիրությունը, ընդարձակվում էին նրանց կալվածքները: Զարգանում էր երկրի տնտեսական կյանքը՝ գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունը, առևտուրը: Տնտեսապես և ռազմականորեն զորեղացող հայ նախարարներն անկախության էին ձգտում: Նրանք ի գործ էին գլխավորելու համաժողովրդական շարժումը հայկական պետականության վերականգնման համար: Մանավանդ որ հայ ժողովրդի բոլոր խավերը միասնական էին և ուզում էին անկախության հասնել: Հայ եկեղեցին ջանում էր ազատագրվել կրոնական հալածանքներից, աշխատավորական զանգվածները՝ օտարերկրյա տիրապետությունից: Հայ ժողովուրդը պետակա-

նությունը կորցնելուց հետո առհասարակ չէր հաշտվել այդ վիճակի հետ: Նրա մեջ կենսունակ էր սեփական պետականությունը վերականգնելու գաղափարը:

Այսպիսով՝ առկա էին թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին անհրաժեշտ նախադրյալները հայկական պետականությունը վերականգնելու համար:

Թագավորության վերականգնումը:

Արաբական խալիֆայության թուլացումից Հայաստանում հմտորեն օգտվում էին հատկապես ժամանակի նշանավոր իշխանական տներից *Քազրափունիները*: Նրանք ձգտում էին իրենց ազդեցությունն ու իշխանությունը տարածելու ամբողջ երկրում:

Ստեղծված նպաստավոր պայմաններում էր գործում Աշոտ Բագրատունին՝ մի նշանավոր ռազմաքաղաքական գործիչ և շնորհալի դիվանագետ: *Աշոտ Բագրափունին*, ինչպես գիտեք, *855 թ.* հաստատվել էր հայոց իշխան և սպարապետ: *862 թ.* երկրի իշխանների առաջարկով նա ճանաչվեց նաև *հայոց իշխանաց իշխան*: Նրան հանձնվեց նաև ամբողջ երկրի հարկահանությունը: Դրա շնորհիվ երեք անգամ կրճատվեցին հարկերը, փոխվեց բռնություններով և կամայականություններով ուղեկցվող հարկահանության կարգը:

Աշոտ Բագրատունու ձեռքն անցավ երկրի կառավարումը: Իր եղբորը՝ *Արաաին*, որը քաջ ռազմիկ էր, նա նշանակեց սպարապետ: Շուտով բանակը աճեց, զինվորների թիվը հասավ 40 հազարի:

Այսպիսով՝ թեպետև երկիրը արաբական գերիշխանության ներքո էր, սակայն Բագրատունիների ձեռքում էր ինչպես ռազմավարչական, այնպես էլ տնտեսական իշխանությունը: Աշոտ Բագրատունին որոշակի քայլեր կատարեց հայ նախարարների միջև երկպառակությունները վերացնելու և իր ազդեցությունը նրանց վրա ամրապնդելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով նա խնամիական կապեր

հաստատեց Վասպուրականի և Սյունիքի գահերեց իշխանների հետ:

Բյուզանդիան հետևում էր խալիֆայության ներսում, այդ թվում և Հայաստանում կատարվող իրադարձություններին: Հայաստանին իր կողմը թեքելու, իր դաշնակիցը դարձնելու նպատակով կայսրությունը հարց բարձրացրեց հայկական եկեղեցին բյուզանդականի հետ միավորելու վերաբերյալ: Այդ առթիվ բյուզանդական պատրիարքը նամակով դիմեց Աշոտ Բագրատունուն: *Շիրակավանում 869 թ. գումարված եկեղեցական ժողովը* մերժեց դավանական միավորման առաջարկը: Աշոտը այդ մասին նամակով հայտնեց բյուզանդացիներին՝ միաժամանակ հասկացնելով, որ, այդուհանդերձ, կողմնակից է կայսրության հետ քաղաքական դաշինքին:

Հայ եկեղեցին լիակատար աջակցություն էր ցույց տալիս Բագրատունիներին: Հայոց կաթողիկոս *Ջաքարիա Ջազեցու* նախաձեռնությամբ նույն՝ *869 թ.* երավիրվեց նշանավոր հայ իշխանների հատուկ ժողով: Այնտեղ միահամուռ որոշում ընդունվեց Աշոտ Բագրատունուն հռչակել հայոց թագավոր: Հայաստանի թագավորությունը ճանաչելու նպատակով ժողովը դիմեց խալիֆին: Խալիֆայությունը, սակայն, ձգձգում էր Հայոց թագավորության ճանաչումը:

Բյուզանդիայում գահ էր բարձրացել ծագումով հայ՝ *Մակեդոնական* կամ *Հակական հարսություն* (867–1057 թթ.) հիմնադիր *Վասիլ I (Քարսեղ I) կայսրը*: Վերջինս 876 թ. պատվիրակ է ուղարկում Աշոտ Բագրատունու մոտ: Կայսրը հայտնում էր, որ ինքը ծագում է հայ Արշակունիներից, և քանի որ Բագրատունիներն ավանդաբար հայոց թագավորներին թագադրելու՝ թագադիր ասպետի առանձնաշնորհում են ունեցել, նրանից թագ էր խնդրում: Ի նշան փոխադարձ բարեկամության՝ Աշոտը թագ է ուղարկում Վասիլ I-ին: Բյուզանդական կայսրին

թագադրելու այս փաստը մի կողմից՝ վկայում էր Աշոտ Բագրատունու հեղինակության մասին, մյուս կողմից՝ արարների դեմ ուղղված բացահայտ քայլ էր:

Համոզվելով, որ բռնի ուժով հաջողության չի կարող հասնել, նոր խալիֆը 885 թ. արքայական թագ, թանկարժեք զգեստներ ուղարկեց և *Աշոտ Բագրատունուն ճանաչեց Հայաստանի թագավոր*: Բյուզանդիայի Վասիլ I կայսրն իր հերթին շտապեց ճանաչել Աշոտի գահակալությունը: Նա ևս արքայական թագ ուղարկեց և բարեկամական դաշինք կնքեց Աշոտի հետ: Հայաստանի և հարևան երկրների հյուրերի ներկայությամբ 885 թ. *օգոստոսի 26-ին Բագրատան քաղաքում* մեծ հանդիսավորությամբ Աշոտ Բագրատունին կաթողիկոս *Գևորգ Գաննեցու կողմից օծվեց հայոց թագավոր*:

Այսպիսով՝ Հայաստանի փաստական անկախությունը միջազգային ճանաչում ունեցավ: Դրանով հիմք դրվեց *Բագրատունյաց հարսությունը (885-1045 թթ.)*, և ավելի քան 450 տարի անց վերականգնվեց համահայկական անկախ պետականությունը: Այն ձեռք բերվեց շնորհիվ հայ ժողովրդի մղած երկարամյա ազատագրական պայքարի:

Երկրի անկախության ամրապնդումը: *Աշոտ I-ը (885-890 թթ.)* ջանք չէր խնայում թագավորական իշխանությունն ամբողջ երկրում տարածելու, միասնական հայկական պետություն ստեղծելու համար: Սակայն այդ պայքարում նա հանդիպում էր ուժեղ դիմադրության: Հատկապես նկատելի էր արտաքին թշնամական ուժերի՝ սահմանակից պետությունների հակազդեցությունը:

Աշոտի մահից հետո գահ բարձրացավ *Սմբատ I-ը (890-914 թթ.)*: Նորընտիր թագավորը պետական խոշոր գործիչ էր և իր հոր արժանի հաջորդը: Նա շարունակեց երկրի խաղաղ շինարարությունը և պետության ամրապնդումը: Խալիֆայությունը և Ատրպատականի

Սաջան ամիրայությունը թշնամաբար էին վերաբերվում հայկական պետության հզորացմանը: Բյուզանդիայի հետ 893 թ. կնքված պայմանագիրը պատճառ դարձավ, որ Սաջան ամիրայի գորքերը ներխուժեն Հայաստան: *Արագածոտն գավառի Գողթ գյուղի մոտ 894 թ. տեղի ունեցած ճակատամարտում* արարները ծանր պարտություն կրեցին:

Սաջան ամիրաները, համոզվելով, որ ռազմական ուժով դժվար է հաջողության հասնել, փոխեցին իրենց քաղաքականությունը: Նրանք Հայաստանը թուլացնելու նպատակով որդեգրեցին հայ իշխանների միջև երկպառակություններ առաջացնելու քաղաքականությունը: Շուտով առիթ ստեղծվեց միջամտելու հայ իշխանների միջև առաջացած տարաձայնություններին: Սյունյաց իշխանների և Արծրունիների միջև վեճ առաջացավ Նախճավան քաղաքին տիրելու պատճառով: Սմբատ թագավորն այդ վեճը լուծեց հօգուտ Սյունիքի: *Գագիկ Արծրունին* Սմբատին խնդրեց վերանայել վճիռը՝ իրեն վերադարձնել Նախճավանը, քանի որ այդ քաղաքը ժամանակին եղել է Վասպուրականի կազմում: Սմբատն անդրդվելի մնաց և չփոխեց իր որոշումը:

Գագիկ Արծրունին, խիստ դժգոհ մնալով Սմբատ թագավորից, բանակցություններ սկսեց Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆի հետ: Յուսուֆի միջնորդությամբ *խալիֆը 908 թ. Սմբատի փոխարեն Հայաստանի թագավոր ճանաչեց Գագիկ Արծրունուն* և նրան վերապահեց հարկերը հավաքելու իրավունքը: Բագրատունիների թագավորությանը վերջ տալու նպատակով Յուսուֆ ամիրան Գագիկ Արծրունու հետ հարձակվեց Հայաստանի վրա: Յուսուֆի կողմն անցան նաև որոշ հայ իշխաններ: Սկսվեց Հայաստանի համար աննպաստ, ծանր պատերազմ: Սմբատին օգնելու համար բյուզանդական կայսրը մեծ զորքով շարժվեց դեպի Հայաստան, բայց ճանապարհին

մահացավ, և նրա գորքը հետ դարձավ: Թշնամիներով շրջապատված հայոց թագավորը մնաց մեն-մենակ:

Սմբատ I-ն իր փոքր գորագնդով ամրացավ Կապույտ բերդում: Սակայն մի ամբողջ տարի դիմադրելուց հետո, տեսնելով, որ երկիրն ավերվում է, անձնատուր եղավ: Յուսուֆը, հայոց թագավորի հետ բանակցելու փոխարեն, ինչպես պայմանավորվել էին, նրան կալանավորեց և ուղարկեց Դվինի բանտ: Այդ ժամանակ Նախճավանի Երնջակ բերդը խիզախաբար դիմադրում էր արաբներին: Յուսուֆը Սմբատին տարավ այնտեղ և պահանջեց, որ բերդի պաշտպաններին գնեք վայր դնելու հրաման արձակի: Բնականաբար, հայոց արքան չկատարեց այդ պահանջը. Յուսուֆը նրան տանջանքների ենթարկեց ու գլխատեց (914 թ.): Այսպիսով՝ Բագրատունյաց երկրորդ գահակալը մաքառեց հանուն միասնական հայոց պետականության և զոհ դարձավ ավատական ներքին երկպառակություններին ու օտար նվաճողների խարդավանքներին:

Հայ ժողովուրդը, սակայն, ոտքի ելավ իր անկախության ու պետականության պահպանման համար: Այդ պայքարը գլխավորում էր Սմբատ I-ի ավագ որդին՝ *Աշոտ II-ը (914–928 թթ.)*: Ժողովուրդը նրան *Երկաթ* անունը տվեց իր խիզախության ու տոկունության համար: Նա իր եղբայր Աբասի հետ հայկական գորաջուկատներով հանկարծակի ու սրընթաց հարձակումներով լուրջ հարվածներ հասցրեց թշնամու ուժերին և քայլ առ քայլ ազատագրեց երկիրը: Աշոտ II-ը հարձակվեց նաև Տփղիսի (Թիֆլիս) ամիրայության վրա, ջախջախեց Յուսուֆի կայազորը: Հայոց երկրի ուժերն ավելի պառակտելու միտումով արաբները Հայաստանի թագավոր հռչակեցին Աշոտի հորեղբորորդուն՝ Աշոտ սպարապետին: Աշոտ Երկաթը վճռական միջոցներով սաստեց նրան և որոշ նախարարների:

Շուտով հայ իշխանները հասկացան, որ երկրի փրկությունը միասնության մեջ է: Նրանք աստիճանաբար համախմբվեցին Աշոտ II-ի շուրջը: Գագիկ Արծրունին, զգալով իր վարձունքի կորստաբեր լինելը, երես թեքեց արաբներից: Աշոտ II-ը սկսեց հարվածներ հասցնել արաբներին, ազատագրել ու ամրապնդել Վասպուրականի թագավորությունը: Մյունյաց իշխանները ևս միացան երկրի ազատագրման նվիրական գործին:

Աշոտ Երկաթն իր ջոկատով (921 թ.) ամրացել էր *Սևանա կղզում*: Արաբական զորքերի հրամանատար Բեշիրը շրջապատեց կղզին: Աշոտ II-ը նավակներում տեղավորեց իր 70 ռազմիկներին և մի մառախլապատ օր, դեռևս ափ չհասած, հանկարծակի սկսեց նետահարել արաբներին: Հայոց փոքրիկ զորաջուկատի այդ անսպասելի ու համարձակ գործողությունը խուճապի մատնեց արաբներին: Գլխակորույս նահանջող թշնամու վրա Գառնիում հարձակվեց Գևորգ իշխանի փոքրաթիվ ջոկատը և նոր ջարդ տվեց: Սևանի վճռական ճակատամարտից հետո ազատագրվեց Հայաստանի կենտրոնական շրջանների մեծ մասը:

Բյուզանդիան փորձեց էր անուժ Հայաստանի և Վրաստանի ուժերը միավորելու ընդդեմ արաբների: Աշոտ II-ը 921 թ. մեկնեց *Կոստանդնուպոլիս*, որտեղ հակաարաբական *դաշինք կնքեց*: Արաբները, համոզվելով, որ Հայաստանը գնեքի ուժով չեն կարող իրենց ենթարկել, զիջումների գնացին: Բաղդադի խալիֆը 922 թ. *Աշոտ II-ին* ոչ միայն թագ ուղարկեց, այլև *ճանաչեց Հայաստանի շահնշահ*, այսինքն՝ թագավորների թագավոր: Դրանով նա գերապատվություն էր ստանում մյուս թագավորների նկատմամբ: Արքայական այս բարձր տիտղոսը Բագրատունիները կրեցին մինչև վերջ:

Այսպիսով՝ հայկական պետության անկախության համար մղվող պայքարն ավարտվեց հաղթանակով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին Հայոց թագավորության վերականգնման արտաքին և ներքին նախադրյալները: Նախարարական ռի տոհմը գլխավորեց անկախության համար մղվող պայքարը:
2. Ներկայացրե՞ք Աշոտի գործունեությունը թագավորության վերականգնման համար: Ինչո՞ւ Վասիլ I կայսրը շտապեց ճանաչել Աշոտի գահակալությունը և թագ ուղարկեց նրան:
3. Ինչո՞ւ Գագիկ Արծրունին պայքարի դուրս եկավ Սմբատ I Բագրատունու դեմ: Նշե՞ք այդ հակամարտության հետևանքները Հայաստանի համար:
4. Ո՞վ էր Աշոտ Երկաթը, ինչպե՞ս նա կարողացավ հաղթել արաբներին: Ե՞րբ ճանաչվեց շահնշահ: Բնութագրե՞ք Աշոտ Երկաթին:

§ 2. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԵԼԻՔԸ

Պնտության բարգավաճումը:

Հայաստանի անկախության ամրապնդումը տեղի ունեցավ երկրում սկսված տնտեսական և մշակութային վերելքի պայմաններում: Խաղաղ անցան Աշոտ II-ի թագավորության վերջին տարիները: Քանի որ թագավորը գավակ չունեց, նրա մահվանից հետո գահ բարձրացավ եղբայրը՝ *Կարսի կառավարիչ Աբասը (928–953 թթ.)*: Նա Բագրատունիների արքունիքը տեղափոխեց *Կարս* և այն դարձրեց Հայաստանի մայրաքաղաքը: Կարսը կարճ ժամանակում աճեց, կառուցապատվեց և դարձավ երկրի նշանավոր քաղաքներից մեկը:

Երկրի բնակչությունը զբաղված էր տնտեսության վերականգնմամբ ու բարեկարգմամբ: Հայաստանի գյուղատնտեսության համար բացառիկ նշանակություն ուներ ռոռգումը: Երկրի հիմնական նահանգներում՝ Այրարատում, Սյունիքում, Վասպուրականում, կառուցվում են ջրամբարներ, ջրանցքներ: Դարերով խոպան մնացած տարածությունները ռոռգման միջոցով յուրացվում, մշակվում էին:

Կենտրոնական իշխանության հզորացման էր ձգտում նաև Հայ եկեղեցին: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ Աբասը կաթողիկոսական աթոռը տեղափոխեց

Շիրակ: *Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը 948 թ.* այն *Աղթամար կղզուց փոխադրեց Անիից* հյուսիս գտնվող *Արզնիացի վանքը*: Եկեղեցին, որ իր հերթին տեղ էր դարձել հողային մեծ տարածքների, կալվածքների, ձեռնամուխ է լինում լայնածավալ շինարարական գործունեության:

Երկրում սկսված փնտրեսական, մշակութային վերելքը նշանավորում է զարգացման մի նոր աստիճան. ավարատիրությունը վաղմիջնադարյան փուլից թնակոխում է զարգացած ավարատիրության դարաշրջան:

Աբասին հաջորդեց նրա որդի *Աշոտ III-ը (953–977 թթ.)*: Նոր թագավորը պետության ամրապնդման ուղղությամբ սկսեց ավելի վճռական ու ծավալուն ձեռնարկումներ: Նա կազմակերպեց մեծ բանակ:

Հայ եկեղեցու որոշ թեմեր անջատողական հակումներ ունեին: Դա հայկական հզոր իշխանական տների անջատական ձգտումների արտահայտությունն էր: Սյունյաց և Աղվանից (Արցախ և Ուտիք) թեմերը, հենվելով տեղի իշխանությունների աջակցության վրա, իրենց անկախ էին համարում: Անանիա Մոկացի կաթողիկոսին հաջողվեց նրանց հնազանդեցնել: Դա, ըստ էության, Բագրատունյաց թագավորության հաղթանակն էր:

Խոսրովանույշ թագուհու պատկերով քարակոթողը Հաղպատում

Երկրում ծավալվեցին շինարարական աշխատանքներ: *Խոսրովանույշ* թագուհին Ձորագետի հովտում հիմնեց *Սանահինի*, *Հաղպատի վանքերը*, որոնք շուտով ընդարձակ կալվածքների տեր դարձան: Դրանք առավել նշանավորվեցին որպես հայ մշակույթի խոշոր կենտրոններ: Աշոտ III թագավորը հատուկ հոգատարություն էր ցուցաբերում աղքատների, հիվանդների, անդամալուծների, կույրերի նկատմամբ: Նրանց համար բացում էր հիվանդանոցներ և բարեգործական այլ հաստատություններ: Այդօրինակ գործունեության համար էլ նա ստացավ *Ողորմած* մականունը:

Երկրի բարգավաճումն ու շինարարությունն ավելի մեծ թափով շարունակվեց *Սմբատ II-ի* ժամանակ (977–990 թթ.): Դվինի ամիրան, որն ընդունում էր Բագրատունիների գերիշխանությունը, անսպասելի հարձակվեց Շիրակի վրա և սկզբում հասավ հաջողության: Բայց Սմբատ II-ը կարողացավ ոչ միայն հետ մղել նրան, այլև գլխովին ջախջախել և *Դվինի ամիրայությունը*՝ արարների այդ

վերջին հենակետը, 987 թ. միացնել իր թագավորությանը:

Անին՝ մայրաքաղաք: Բագրատունյաց թագավորությունը ներքին և արտաքին նպաստավոր պայմաններում բռնել էր վերելքի ուղին: Սակայն Բագրատունիները չունեին իրենց հիմնական նստավայրը: Զգացվում էր խոշոր կենտրոնի՝ նոր մայրաքաղաքի անհրաժեշտությունը: Առաջին Բագրատունիները հաստատվել էին Բագարանում և Երազավորսում (Շիրակավան): Աբասն իր նստավայրը դարձրել էր Կարս քաղաքը, որը, ընկած լինելով թագավորության ծայրամասային գավառում, համահայկական մայրաքաղաքի նշանակություն ձեռք չէր բերել: Դվինը մի որոշ ժամանակ արաբների ձեռքում էր, դրանից բացի, այն չէր կարող մայրաքաղաք լինել, որովհետև դուրս էր Բագրատունիների հիմնական տիրույթներից՝ Շիրակից: Բարգավաճող Հայաստանին անհրաժեշտ էր մի միավորող կենտրոն: Բագրատունիները նպատակահարմար գտան Կամսարականներից իրենց անցած Շիրակի նշանավոր Անի ամրոցը դարձնել մայրաքաղաք:

Անին 961 թ. հռչակվեց մայրաքաղաք: Նոր մայրաքաղաքի հիմնումը խորհրդանշելու էր Բագրատունյաց թագավորության՝ համահայկական պետություն դառնալու հանգամանքը: Այդ նպատակով Անին մայրաքաղաք դարձնելու տոնակատարությունը միացվեց Աշոտ III-ին թագադրելու հանդիսությունների հետ: Անի էին հրավիրվել «ամենայն իշխանքն տանն Հայոց», գորքը, Աղվանքի թագավորը՝ իր շքախմբով, բարձրաստիճան հոգևորականներ և այլ նշանավոր դեմքեր: Բոլորի ներկայությամբ Անանիա կաթողիկոսը մեծ շուքով օժեց Աշոտ թագավորին: Նա հռչակվեց շահնշահ՝ արքայից արքա: Այդ հանդիսությունները ժամանակակիցների վրա այն տպավորությունն էին գործում, կարծես վերականգնվել էր Արշակունիների համահայ-

Անիի Սմբատաշեն սարիսպները

կական պետությունը: Աշոտի թագավորությունը օրինական ճանաչվեց Բյուզանդական կայսրության, արխագների թագավորի, հարևան ամիրայությունների կողմից:

Աշոտ III-ը և նրա հաջորդները միջոցներ չէին խնայում նոր մայրաքաղաքը շքեղ պալատներով, եկեղեցիներով, բնակելի և այլ շինություններով կառուցապատելու համար: Աշոտ թագավորը 963-964 թթ. կառուցեց քաղաքի աշտարակազարդ պարիսպների առաջին գիծը՝ *Աշոտաշենը*: Կամսարականների նախկին ամրոցը դարձավ Անի քաղաքի միջնաբերդը: Հետագայում քաղաքն այնքան էր ընդարձակվել, որ Սմբատ II թագավորը 977-989 թթ. ընթացքում կառուցեց վիթխարի քաղաքն իր մեջ ընդգրկող երկրորդ պարիսպների գիծը՝ *Սմբատաշենը*:

Մայրաքաղաքի՝ ճարտարապետական հոյակապ շինություններով կառուցապատումը շարունակվեց նաև հետագա տասնամյակներում: Քաղաքն ուներ ընդարձակ շուկա, իջևանատներ: Այնտեղ կառուցվել էին տասնյակ եկեղեցիներ, տաճարներ, պալատներ, շքեղ հյուրանոցներ, աշխարհիկ բազմաթիվ շենքեր: Այն միջնադարյան Հայաստանի հռչակավոր ու ամենամեծ քաղաքն էր: Իզուր չէ, որ ժողովուրդն ասում էր՝ Անին ունի հազար ու մի եկեղեցի:

Բագրատունյաց թագավորության հզորացումը X դ. վերջին և XI դ. սկզբին: Սմբատ II-ի մահից հետո գահ

բարձրացավ նրա եղբայր *Գագիկ I-ը (990-1020 թթ.)*: Նա Բագրատունյաց թագավորների շարքում առավել տաղանդավոր պետական ու ռազմական գործիչն էր: *Նրա օրոք Բագրատունյաց թագավորությունը հասավ իր հզորության ու ծաղկման գագաթնակետին*: Գագիկն ընդարձակեց իր պետության սահմանները: Դրա հետ մեկտեղ հարևանների հետ շարունակեց վարել խաղաղ, բարեկամական հարաբերություններ: Այդպիսի հարևաններից էին Տայքի կյուրապաղատությունը և վրաց թագավորությունը: Ատրպատականի Մամլան ամիրան երկու անգամ արշավանք կազմակերպեց: 998 թ. *Ապահունիքի Ծումբ* գյուղի մոտ հայ-վրացական ուժերը պարտության մատնեցին նրան: Այդ կռիվներում աչքի ընկավ հայկական զորքերի հրամանատար *Վահրամ Պահլավունին*:

Հայոց թագավորը կրում էր «Շահնշահ հայոց» տիտղոսը: Դա նշանակում էր, որ Հայաստանի տարբեր ծայրամասերում առաջացած մանր թագավորությունները ենթակա էին Բագրատունիներին: Առանց շահնշահի հավանության նրանք չէին կարող գահակալել, իրավասու չէին ինքնուրույն հարաբերությունների մեջ մտնելու հարևան պետությունների հետ: Հայոց կաթողիկոսների ընտրությունն անգամ կատարվում էր Բագրատունյաց թագավորների միջնորդությամբ: *Տաշիր-Չորագեղի (Լոռի) թագավոր Դավիթը (989-1048 թթ.)* 1001 թ. անհնազանդություն հայտնեց և հրաժարվեց հայոց թագավորի գերիշխանությունը ճանաչելուց: Գագիկի բանակը մտավ Տաշիր-Չորագետ և հպատակեցրեց ամբողջ տարածքը: Դավիթ թագավորը երկրից փախավ՝ գրկվելով իր հողային տարածքներից: Այդ պատճառով նա ստացավ «Անհողին» մականունը: Սակայն իր արարքի համար Դավիթը գղջաց, և հարցը խաղաղությամբ ավարտվեց: Նա գնաց հորեղբոր՝ Գագիկ I-ի մոտ, ներում խնդրեց և

միայն դրանից հետո հետ ստացավ իր տիրոջ թանկերը:

Գագիկ I արքան ավելի ամրապնդեց ու մեծացրեց բանակը: Հայկական զորքը նրա օրոք հզոր ուժ էր: Նա հետևողականորեն ընդարձակում էր պետության սահմանները: Գագիկը վերացրեց Վայոց ձորի իշխանությունը և նրա տարածքը միացրեց իր թագավորությանը: Ապա միավորեց Արցախի մեծ մասը, այդ թվում և Խաչեն գավառը: Հարավում Վասպուրականից անջատվեցին և Բագրատունիների տերությանը միացվեցին Կոզովիտ և Ծաղկոտն գավառները: Այդ մասին Ասողիկ պատմիչը գրում է. «*Եվ փրկապետն է նա բազմաթիվ բերդերի և գավառների Վայոց ձորի, Խաչենի և Փառխոսի սահմաններում՝ ավելի քան իր եղբայրը, և չկար մեկը, որ սարսափ պատճառեր Հայաստանին*»:

Գագիկ I-ի թագավորության շրջանում հայկական ցարածքների մեծ մասը փաստորեն միավորվել էր Բագրատունիների կենտրոնական թագավորության գերիշխանության ներքո:

Տայքի կյուրապաղատ Դավիթը 1000 թ. մահացավ: Հաջորդ տարի Վասիլ II կայսրը զորքով շարժվեց դեպի Արևելք և կտակի համաձայն՝ Տայքը միացրեց կայսրությանը: Վրաստանի, Աբխազիայի և մյուս բոլոր թագավորներն ու նշանավոր իշխանները ներկայացան նրան և իրենց նվիրվածությունը հայտնեցին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Բնչ քաղաքականություն էր վարում Աբաս թագավորը: Ներկայացրե՞ք Աշոտ III-ի կառավարման շրջանում երկրի ունեցած հաջողությունները:
2. Պարզաբանե՞ք Սմբատ II-ի ներքին և արտաքին քաղաքականության արդյունքները:
3. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ Բագրատունիները կառուցեցին նոր մայրաքաղաք: Երբ և ո՞ւմ օրոք Անին հռչակվեց մայրաքաղաք:
4. Փաստերով հիմնավորե՞ք, որ Գագիկ I-ի օրոք Բագրատունյաց թագավորությունն իրոք հասել էր իր հզորության գագաթնակետին: Իշխանական ո՞ր տոհմը նրա օրոք հասավ նշանակալի դիրքերի:

Թեպետև կայսրը Հայաստանի տարածքում էր, Գագիկ I-ը հարկ չհամարեց նրան այցելելու: Այդ քայլով հայոց թագավորը ցուցադրեց իր ուժն ու արժանապատվությունը:

Գագիկ I-ի թագավորության տարիներին ավելի մեծ ծավալներով շարունակվում էին խաղաղ շինարարական աշխատանքները, երկիրն օրեցօր բարգավաճում էր: Ծաղկում էր Անի մայրաքաղաքը: Գագիկ I-ի կինը՝ *Կապրամիդե թագուհին, 1001 թ. ավարտեց Անիի Կաթողիկե* հռչակապ եկեղեցու շինարարությունը: Այն կառուցվեց հռչակավոր ճարտարապետ *Տրդատի* նախագծով: Այդ ժամանակ Զվարթնոցի նշանավոր տաճարը քանդվել էր: Գագիկը դրա նմանությամբ մի տաճար կառուցեց Անիում, որը հայտնի է Գագկաշեն անունով:

Գագիկ I-ի ժամանակ հզորացավ *Պահլավունիների* իշխանական գերդաստանը: Այդ տոհմի ներկայացուցիչները ժառանգաբար վարում էին սպարապետի պաշտոնը: Աչքի էր ընկնում հատկապես սպարապետ Վահրամ Պահլավունին: Պահլավունիները ևս շինարարական լայնածավալ աշխատանքներ էին սկսել: Նրանք են կառուցել *Բջնիի* նշանավոր ամրոցը և եկեղեցին, *Ամբերդը, Մարմաշենը* և այլն: Շինարարական աշխատանքներ էին ծավալվել երկրի բոլոր մասերում:

§ 3. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ: ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ

Պետական կարգը: Հայկական պետության գլուխ կանգնած էր թագավորը: Բագրատունյաց թագավորն *ինքնակալ միապետ* էր և անձամբ էր լուծում պետության գործերը: Երկրի ներքին և արտաքին բոլոր հիմնական հարցերը վճռում էր նա: Թագավորը կարող էր խորհրդակցել սպարապետի, կաթողիկոսի, իշխանաց իշխանի կամ այլ մեծամեծ պաշտոնյաների հետ: Բագրատունի թագավորների գահը ժառանգում էր ավագ որդին, հաճախ նաև եղբայրը: Բագրատունի թագավորներին էին ենթարկվում նաև մյուս մանր թագավորությունները կամ իշխանությունները: Այդ շրջանում *Հայաստանը փաստորեն փարքեր թագավորություններից և իշխանություններից կազմված յուրահայրուկ համադաշնություն էր՝ Անիի Բագրատունիների գլխավորությամբ:*

Թագավորը պետությունը կառավարում էր բարձրաստիճան հատուկ պաշտոնյաների և գործակալությունների միջոցով: Պաշտոնները վստահվում էին թագավորական տան անդամներին և արքունիքին մոտ կանգնած խոշոր ավատատերերին: Պետական կառավարման համակարգում կարևոր էին *իշխանաց իշխանի և հայոց սպարապետի* պաշտոնները:

Իշխանաց իշխանը թագավորին հաշվետու էր ենթակա իշխանների գործունեության համար: Նրան էին ենթարկվում արքայական կալվածքները անօրինոդները, պետական գանձարանը, երկրի մեծ ու փոքր պաշտոնյաները: Այդ բարձր պաշտոնը սովորաբար տրվում էր արքայի եղբայրներին կամ գահաժառանգներին: Հայոց սպարապետը պետության զինված ուժերի՝ բանակի հրամանատարն էր: Պատերազմի ժամանակ մանր թագավորությունների գորքերի հրամա-

նատարները ենթարկվում էին հայոց սպարապետին: Անիի թագավորության մեջ X դ. վերջերից այդ պաշտոնը վարում էին Պահլավունիները:

Բագրատունի թագավորները հատուկ նշանակություն էին տալիս բանակի կազմակերպմանը: Մշտական բանակը պատերազմների ժամանակ համալրվում, հասնում էր *90-100 հազարի*: Բանակը կազմված էր *արքունական և մարզպանական զնդերից*: Արքունի գունդն անմիջականորեն ենթարկվում էր թագավորին, իսկ մարզպանական զնդերն իշխաններին ենթակա գորամասերն էին: Բանակը կազմված էր հեծելազորից և կրկնակի մեծ քանակով հետևակից: Հայոց գորքի հիմքը այրուձին էր՝ հեծելազորը: Բագրատունի թագավորների հենարանն էր արքունական գունդը, որը կազմված էր թագավորական տիրույթներից հավաքագրված ռազմիկներից: Այն պահվում էր մեծ մասամբ մայրաքաղաքում և արքայական ամրոցներում: Հայկական բանակում Բագրատունիների օրոք լեզգիներից և այլ ցեղերից օգտագործվել են սահմանափակ թվով վարձկան զինվորներ:

Միջնադարում եկեղեցին մեծ մասնակցություն ուներ երկրի կառավարմանը: Բագրատունի թագավորների համար եկեղեցու դերը, մանավանդ X դ. երկրորդ կեսից սկսած, ավելի մեծացավ: Թագավորների տիրապետությունը հեռավոր իշխանությունների վրա հաճախ ձևական բնույթ էր կրում: *Եկեղեցին էր ապահովում երկրի միասնականությունը*: Եպիսկոպոսական բոլոր թեմերը ենթակա էին հայոց կաթողիկոսին, որն իր հերթին ճանաչում էր թագավորի գերիշխանությունը: Բագրատունիների ժամանակաշրջանում չկար Արշակունյաց շրջանին այնքան հատուկ հակասու-

թյունը թագավորական իշխանության և եկեղեցու միջև: Հայոց թագավորի դիրքորոշումը վճռական էր կաթողիկոսի ընտրության ժամանակ: Մեծ դատավորի իրավունքն առաջվա նման պատկանում էր հայոց կաթողիկոսին: Փոքր գործերի դատավարությունը կատարվում էր եկեղեցական ժողովների մշակած կանոններով և սովորության իրավունքով:

Իշխանական տների նման՝ խոշոր հողատեր էր դարձել նաև Հայ եկեղեցին: Մեծաքանակ վանքերը տիրում էին բազմաթիվ գյուղերի: Տաթևի վանքին, օրինակ, X դ. սկզբներին պատկանում էր 22 գյուղ:

Տնտեսական կյանքի զարգացումը:

Երկարատև խաղաղությունը Բագրատունյաց Հայաստանի տնտեսական վերելքի համար լայն հնարավորություններ ստեղծեց: Դրան նպաստում էր նաև ավատատիրական հարաբերությունների զարգացումը:

Երկրագործության համար բարենպաստ պայմաններ ուներ Հայկական լեռնաշխարհը: *Զարգացած ավադարարության շրջանում* որոշակի առաջադիմություն ապրեցին երկրագործությունն ու երկրագործական տեխնիկան: Դաշտավարության մեջ կարևոր նորություն էր երկաթե խոփ ունեցող ծանր *գութանի* տարածումը: Այն օգտագործվում էր հատկապես խոշոր տնտեսություններում: Դրանով հեշտությամբ վարում էին նաև խոպան հողերը: Մեծ չափերով կիրառվում էր հողի մշակման *եռադաշտային համակարգը*: Աճում էր մշակելի հողերի տարածությունը խոպան հողերի հաշվին: Մշակելի դարձած հողային տարածքներն անվանվում էին *նորք*:

Երկրագործության զարգացման կարևոր պայմաններից էր հողի ոռոգման ապահովումը: Այս դարաշրջանում *ընդարձակվում էր ոռոգման ցանցը*: Օգտագործվում էին հնուց եկած՝ դեռևս Վանի թագավորության շրջանի ջրանցք-

ները, կառուցվում էին նոր ջրանցքներ ու ջրամբարներ: Հողամշակման և նրա տեխնիկայի բարելավմանը զուգընթաց առաջադիմում էր նաև գյուղատնտեսական մթերքների մշակումը: Գինու հնձանները, ձիթահաններն ու ջրաղացներն ավելի լայն տարածում են ստանում:

Հացարույսերից տարածված էր ցորենի, գարու, հաճարի, բրնձի մշակումը: Ընդարձակվում է նաև տեխնիկական բույսերի՝ բամբակի, կտավատի, քունջութի, կանեփի մշակումը:

Զարգանում են նաև *այգեգործությունն* ու *բանջարաբուծությունը*: Մտապտուղներից տարածված էին ծիրանը, դեղձը, տանձը, խնձորը, սալորը, ընկույզը: Եթե խաղողագործությունն ավանդական զբաղմունք էր Հայաստանում, ապա նորություն էր տարածում գտած բանջարանոցային որոշ բույսերի՝ լոբու, վարունգի, կաղամբի, գազարի, ձմերուկի մշակումը: Զարգանում էր նաև շերամապահությունը:

Բագրատունյաց շրջանում հողօգտագործման եղանակների մեջ կատարված տեղաշարժերից նշանակալից էր ավատատիրական խոշոր տնտեսության՝ *փերունի* մեծածավալ *կալվածքներ*ի առաջացումը:

Անասնապահությունը գյուղատնտեսության կարևոր ճյուղերից էր: Երկրի լեռնային մասերի ալպյան ընդարձակ արոտավայրերն անասնապահության զարգացման լայն հնարավորություններ էին ստեղծում: Այդպիսի արոտավայրերով հարուստ էին մասնավորապես Արագածի փեշերը, Սյունիքը, Սևանի ավազանը, Տաշիր-Ձորագետը, Վասպուրականը, Տարոնը և երկրի այլ մասեր: Պահվում էին մեծ քանակությամբ խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ՝ կով, եզ, գոմեշ, ձի, ավանակ, ոչխար, այծ: Ոչխարի բուրդն օգտագործվում էր գորգեր, հագուստ և տարատեսակ գործվածքներ պատրաստելու համար: Ձիերը,

ավանակները և խոշոր եղջերավոր անասուններն օգտագործվում էին որպես հիմնական փոխադրամիջոց: 'Իրանք բեռներ էին տեղափոխում կամ օգտագործվում էին որպես քաշող ուժ սայլերի, կառքերի համար:

Երկրի տնտեսության ու մշակույթի ընդհանուր վերելքի պայմաններում առաջադիմում էին *արհեստների* բոլոր ճյուղերը: Արհեստների կատարելագործմանը նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, որ հայերն այս բնագավառում լավագույն ավանդույթներ ունեին:

Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի փնակյան խաղաղ շինարարական աշխատանքների պայմաններում արհեստագործությունն այնքան առաջադիմեց, որ անջապավեց երկրագործությունից:

Հիմնական արհեստներից էր *մետաղագործությունը*: Արհեստի այս ճյուղից հայտնի էին դարբնությունը, զինագործությունը, պղնձագործությունը և ոսկերչությունը:

Մեծ հռչակ էին վայելում հայ *շինարարները*՝ ճարտարապետները, քարակոփ վարպետները: Հայ վարպետները կառուցում էին բերդեր, քարավանատներ, կամուրջներ, եկեղեցական շենքեր:

Հյուսները պատրաստում էին գյուղատնտեսական գործիքներ, շենքերի փայտյա մասեր, կահույք, կենցաղային իրեր և այլն: Առաջադիմել էր փայտի փորագրությունը, որի գեղեցիկ նմուշները պահպանվել ու հասել են մեզ: Լայն տարածում գտած արհեստներից էր կաշեգործությունը: Արհեստի այս տեսակը հայ մարդու կյանքի ու կենցաղի անբաժանելի մասն էր: Կաշեգործական արհեստներից տարածված էին կոշկակարությունը, մորթեգործությունը, գդակագործությունը:

Հայաստանը հայտնի էր իր մանածագործական արտադրանքով: Հատուկ արհեստանոցներում պատրաստում էին Արևելքում մեծ հռչակ վայելող *բրդե և մետաքսե գործվածքներ*: 'Իրանք սպառ-

վում էին և՛ երկրի ներսում, և՛ արտաքին շուկայում: Արաբ հեղինակ *Մասուդին* գրում է. «Հայկական գործվածքներն այնքան գեղեցիկ են, որ նրանց նմանը չկա ծայրից ծայր ամբողջ աշխարհում»: Միջագային շուկաներում հայտնի էին հայկական գորգերը: 'Իրանք տարածում էին գտել Արևելքի երկրներում, Վուգայի բուլղարների ու սլավոնների մոտ: Մանածագործության հետ սերտորեն կապված էր նաև ներկերի արտադրությունը: 'Իվինը՝ իր շրջակայքով, հայտնի էր որպես *որդան* կարմիր հռչակավոր ներկի արտադրության կենտրոն: Որդան կարմիրը մեծ պահանջարկ ուներ և արտահանվում էր այլ երկրներ:

Բարձր զարգացման էր հասել կավագործությունը: Կավե ամանները լայն տարածում ունեին բնակչության կենցաղում: 'Իվինը և Անին հայտնի էին իրենց բրուտանոցներով:

Այսպիսով՝ արհեստների զարգացման հետ *խորանում է* նրանց ներսում *աշխատանքի բաժանումը*: Մայր արհեստը ճյուղավորվում է, և առաջ են գալիս նոր մասնագիտություններ:

Հայաստանի տնտեսության ընդհանուր վերելքին խթանում էր նաև առևտուրը: Գյուղի և քաղաքի միջև կատարվում էր լայն ապրանքափոխանակություն: Գյուղացին իր սթեքքը շուկա էր հանում, որպեսզի ձեռք բերած փողով գներ գործիքներ, հագուստ, կենցաղային իրեր: Արհեստավորն իր արտադրանքն էր վաճառքի հանում՝ անհրաժեշտ հումք և ապրուստի միջոցներ գնելու համար: Այսպիսով՝ *քաղաքի և գյուղի միջև փեղի էր ունենում աշխույժ առևտուր*:

Մանրավաճառ առևտրականները՝ *փերեզակները*, զամբյուղը ձեռքներին, շրջում էին քաղաքներում ու գյուղերում և վաճառում զանազան կենցաղային իրեր: Երկրի ներքին առևտրի զարգացման շնորհիվ խոշոր քաղաքներում առաջանում էին մշտական շուկաներ: Նման

քաղաքներում և առևտրական ճանապարհների խաչմերուկներում հաճախ կազմակերպվում էին կիրակնօրյա շուկաներ՝ *փոնսավաճառներ*:

Երկրի ներքին առևտրին գուզընթաց *IX–XI դդ. աշխուժանում էր հասկայես սարսաքին առևտուրը*: Արաբական խալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև կրկնվող պատերազմների պատճառով չեզոք Հայաստանը դարձել էր տարանցիկ առևտրի կարևոր կենտրոն: Հայաստանի վրայով էին անցնում արևելքը և արևմուտքը, հյուսիսն ու հարավը իրար կապող միջազգային առևտրի կարևոր մայրուղիներ: Այդ առևտուրն ընդգրկում էր Միջին Արևելքը, Արաբական խալիֆայության և Բյուզանդիայի տարածքները, հաճախ հասնում մինչև Հնդկաստան և Չինաստան:

Հայաստանն արտաքին առևտրին մասնակցում էր հիմնականում իր սեփական արտադրանքով: Հայաստանից արտահանվում էին հացահատիկ, ձիեր, ջորիներ, երկաթ, պղինձ, աղ, գինի, ներկեր և այլն: Արտահանվող ապրանքների մեջ զգալի տեղ էր գրավում արհեստագործական արտադրանքը: Իրանցից էին մետաղյա գործիքները, ոսկյա և արծաթյա իրերը, պղնձյա ամանեղենը, բրոնյա և մետաքսյա գործվածքեղենը և այլն: Առևտրական քարավանները Հայաստան էին բերում հնդկական համեմունքներ, թանկագին քարեր, չինական ու միջինասիական մետաքսե գործվածքներ, ռուսական մորթիներ ու մուշտակներ և այլ արտադրանք: Առևտրի ծավալման շնորհիվ մեծացավ դրամական շրջանառությունը:

Քաղաքները: Բագրատունիների ժամանակաշրջանը նշանավորվում է նաև քաղաքների բուռն աճով: Քաղաքների վերելքը կապված էր աշխատանքի հասարակական բաժանման, արհեստների և առևտրի, մանավանդ միջազգային առևտրի զարգացման հետ: Հին քաղաքների տեղերում կամ բոլորովին

նոր վայրերում առաջացան տասնյակ քաղաքներ: Արագ զարգացան հատկապես առանձին իշխանությունների կենտրոններն ու միջազգային առևտրական ուղիների վրայի քաղաքները:

Քաղաքի կենտրոնական մասում սովորաբար *միջնաբերդն* էր: Այստեղ էին արքունիքի կամ նշանավոր իշխանի դղյակները՝ իրենց օժանդակ շենքերով, ինչպես նաև մյուս ազդեցիկ իշխանավորների և բարձր հոգևորականության պալատները: Միջնաբերդը շրջապատված էր լինում առանձին պարսպով: Միջնաբերդի շուրջը տարածվում էր բուն քաղաքը, որը կոչվում էր *շահասարան*: Այստեղ կենտրոնացած էին հարուստ վաճառականների շենքերը, շուկաները, արհեստավորական գործատները, հյուրանոցները և այլն: Շահաստանը ևս շրջապատված էր արտաքին պարսպով: Իրանից դուրս *քաղաքի արվարձաններն* էին, որտեղ բնակվում էին ընչազուրկ խավերը:

Քաղաքը կառավարում էր *քաղաքապետը՝ շահապը*: Հարկահանությանը, շուկաներին, առևտրին, արհեստներին հետևում էր հատուկ պաշտոնյա, որը կոչվում էր *մուխթասիբ*: Որոշ խոշոր քաղաքներ կառավարվում էին ավագների խորհրդի կողմից:

Հայաստանի նշանավոր քաղաքները դառնում են մանր թագավորությունների կամ իշխանությունների կենտրոններ: Խոշոր ավատատերերը մրցում էին իրար հետ՝ իրենց մայրաքաղաքում կառուցելով պալատներ, տաճարներ և այլ շինություններ:

Միջնադարյան Հայաստանի ամենանշանավոր քաղաքն *Անին* էր: Քաղաքի միջնաբերդը բարձրանում էր Ախուրյան գետի ափի մի ժայռաբլրի վրա: Միջնաբերդից իջնող հարթության վրա փռված էր ողջ քաղաքը: Առևտուրը կատարվում էր հատուկ հրապարակում, ուր իրար էին հանդիպում տարբեր երկրներից ժամանած վաճառականները: Քաղաքի

բնակչությունը 12 կմ հեռավորությունից կավել խողովակներով խմելու ջուր էր ստանում: Անի մայրաքաղաքը կառուցապատված էր քարակերտ շենքերով, ուներ սալահատակված մայթերով բարեկարգ փողոցներ:

Անին միջնադարյան հայ մշակույթի, արհեստների, հատկապես ճարտարապետության ամենանշանավոր կենտրոնն էր: *Անին ուներ քաղաքային ինքնավարություն, որի գլուխ կանգնած էր քաղաքի ավագների խորհուրդը:*

Գվինը նույնպես բարգավաճում էր: Քաղաքի միջնաբերդը բլրի վրա էր և շրջապատված էր պարիսպներով: Ընդարձակ քաղաքը փոված էր բլրի ստորո-

տում և նույնպես պարսպապատ էր: Երկրի մայրաքաղաքի դերը Գվինը զիջեց Անիին, բայց պահպանում էր խոշոր կենտրոնի նշանակությունը: Քաղաքն ուներ ընդարձակ շուկա և մեծ թվով արհեստանոցներ: Այն միջագային քարավանային առևտրի և արհեստների խոշոր կենտրոն էր: Երկրաշարժի (893 թ.) հետևանքով Գվինում շատ շենքեր ավերվեցին: Սակայն քաղաքն աստիճանաբար վերաշինվեց և մնաց որպես առևտրարդյունագործական խոշոր կենտրոն:

Քաղաքատնայաց Հայաստանում նշանավոր քաղաքներ էին նաև *Կարսը, Արծնը, Վանը* և շուրջ երեք տասնյակ մեծ ու փոքր այլ քաղաքներ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Գծապատկերի միջոցով ներկայացրե՛ք Քաղաքատնայաց Հայաստանի պետական կառավարման համակարգը: Համեմատե՛ք այն վաղ միջնադարի կառավարման համակարգի հետ:
2. Տնտեսության ո՞ր ճյուղերը վերելք ապրեցին զարգացած միջնադարում: Ցո՞նց տվեք գյուղատնտեսության բնագավառում ի հայտ եկած նորությունները: Արհեստների ի՞նչ նոր տեսակներ զարգացան Հայաստանում: Ներկայացրե՛ք Հայաստանի ներքին և արտաքին առևտուրը:
3. Որո՞նք էին քաղաքային կյանքի վերելքի պատճառները: Թվարկե՛ք զարգացած միջնադարի հայկական քաղաքները: Նկարագրե՛ք այդ ժամանակաշրջանի քաղաքը: Համեմատե՛ք այն ժամանակի եվրոպական քաղաքի հետ:

§ 4. ԲՍԳԲՍՏՈՒՆՅԱՆ ԹՍԳՍՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱՏՈՒՄՆ ՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ

Կենտրոնացված պետություն ստեղծելու ջանքերը: Քաղաքատնայաց թագավորները ձգտում էին ամբողջ Հայաստանը միավորելու մեկ միասնական, կենտրոնացված պետության մեջ: Նրանց այդ քայլերը հանդիպում էին երկրի ներքին ու արտաքին ուժերի համառ դիմադրությանը:

Երկրի, հատկապես ծայրագավառների *նշանավոր իշխանությունները տնտես-*

ական և ռազմական բավարար հզորություն ունեին և ինքնաբավ կյանք էին վարում: Նրանք հաճախ ձգտում էին անկախության:

Կենտրոնախույս ուժերը խրախուսվում էին սահմանակից երկու հզոր պետությունների՝ Արաբական խալիֆայության և Բյուզանդական կայսրության կողմից: Խալիֆայությունը չէր հաշտվում Հայաստանը կորցնելու իրողության հետ,

ամեն կերպ օժանդակում էր այդ ուժերին: Բյուզանդիան հայոց պետությունը թուլացնելու, երկրի արևմտյան տարածքները կայսրությանը միացնելու հետևողական քաղաքականություն էր վարում:

Բագրատունի թագավորները պայքարում էին կենտրոնախույս ուժերի դեմ: Նրանք այդ բնագավառում նկատելի հաջողություններ ունեցան, սակայն վերջնական հաղթանակի չհասան: Ո՞րն էր պատճառը:

Ջարգացած ավատատիրության ժամանակաշրջանում բոլոր երկրներում տիրապետող են եղել ավատատիրական մասնատվածությունը և կենտրոնախույս ձգտումները: Սակայն, առաջին հերթին, երկրի տնտեսական ընդհանուր զարգացումը խթանում և ի վերջո հանգեցնում էր միավորման ու միասնական կենտրոնացված պետության ստեղծմանը: Հայաստանում տնտեսական զարգացման գործոնը և մյուս հանգամանքները լիովին առկա էին: Այդուհանդերձ, ինչն տեղի չունեցավ այդ միավորումը: *Դրա պատճառը ամենից առաջ արքայաբն գործունեքն էին:* Պատմական այդ բնական գործընթացի իրականացմանը խանգարեց Բյուզանդական կայսրությունը՝ տիրելով երկրի գգալի մասին և ապա վերջ տալով Բագրատունյաց թագավորությանը:

Ենթակա թագավորությունների առաջացումը: X դարի ընթացքում առաջացան Բագրատունիների կենտրոնական իշխանությանը ենթակա հայկական թագավորություններ և իշխանություններ: Ենթակա թագավորություններից *Վասպուրականն* ամենից ընդարձակն էր: Այն ընդգրկում էր Վանա և Կասպուտան լճերի միջև ընկած տարածքը: Ինչպես գիտենք, խալիֆայությունը *908 թ. Գագիկ Արծրունուն* ճանաչեց Հայաստանի թագավոր: Երկպառակտչական պատերազմից հետո Արծրունիներն ընդունեցին Բագրատունիների գերիշխանությունը

(այն հաճախ ձևական բնույթ էր կրում) և հիմնեցին առաջին ենթակա հայկական թագավորությունը: Վասպուրականով էր անցնում միջազգային առևտրի հարավային ուղին, որի վրա առաջացել էին առևտրական խոշոր կենտրոններ՝ *Վանը, Ֆերկրին, Արճեշը, Մանազկերտը*: Գագիկ Արծրունու օրոք՝ X դ. առաջին կեսին, Վասպուրականը տնտեսական և մշակութային վերելք ապրեց: Պատմական աղբյուրների համաձայն՝ Վասպուրականն ուներ 8 քաղաք, 4000 գյուղ, 72 ամրոց ու բերդ, 115 վանք: Նրա բնակչությունը հասնում էր 1 միլիոնի:

Անիի Բագրատունիների հետ սերտ հարաբերությունների մեջ էր *Վանանդի* կամ *Կարսի թագավորությունը*: Երբ Աշոտ III-ը մայրաքաղաքը տեղափոխեց Անի, Կարսի կառավարիչ նշանակեց իր եղբորը՝ *Մուշեղ Բագրատունուն*: Սակայն վերջինս *963 թ.* իրեն թագավոր հռչակեց: Աշոտ III-ը ճանաչեց նրա թագավորությունը՝ իրեն ենթակա լինելու պայմանով: Իրանով առաջացավ Բագրատունյաց մի նոր թագավորություն: Մուշեղին հաջորդեց Աբասը, որը հատուկ ուշադրություն դարձրեց բանակի վրա: Այս թագավորությունը գոյություն ունեցավ մեկ դար (963–1065 թթ.):

Տաշիր-Չորագետի կամ Լոռու թագավորության գլուխ կանգնած էր Անիի Բագրատունիների մի ճյուղը: Տաշիրի կառավարիչ Աշոտ III-ի որդի Գուրգենին Սմբատ II-ը թագավորի տիտղոս շնորհեց: Այդպես *978 թ. հիմնադրվեց Տաշիր-Չորագետի թագավորությունը*: Գուրգենը, ստանալով տեղական Կյուրիկե անվանումը, հիմք դրեց Կյուրիկյան հարստությանը: Այս թագավորությունը ևս ենթակա էր Անիի Բագրատունիների գերիշխանությանը: Այն զբաղեցնում էր Գուրգարք նահանգի մեծագույն մասը: Կյուրիկյանների թագավորությունն առավել հզորության հասավ Դավիթ Անհողինի՝ շուրջ 60 տարի տևած կառա-

վարման շրջանում: Նա ընդարձակեց իր թագավորության սահմաններն ի հաշիվ Գանձակի և Տփղիսի ամիրայություններին: Տաշիր-Ձորագետի կենտրոնը դարձավ *Լոռի* (Լոռե) քաղաքը, որի ավերակներն այժմյան Ստեփանավան քաղաքի մոտ են: Այս թագավորությունը գոյատևեց մինչև *1113 թվականը*:

Սյունիքի նշանավոր իշխան Սմբատը 987 թ. հիմնեց Սյունիքի թագավորությունը՝ ճանաչելով Անիի Բագրատունիների գերիշխանությունը: Այն երկար կյանք ունեցավ և իր գոյությունը պահպանեց շուրջ երկու դար (մինչև 1170 թ.): Թագավորության կենտրոնը սկզբում Սյունի ավանն էր (այժմ՝ Սիսիան): Այն ռազմական և առևտրական առումով անհարմար վայրում էր, այդ պատճառով մայրաքաղաքը տեղափոխվեց Կապան: Սյունիքի թագավորությունը մեծ վերելք ապրեց Վասակ թագավորի ժամանակ: Համեմատաբար փոքր տարածք ունեցող այս թագավորությունը բավականաչափ խիտ բնակչություն ուներ: Սյունիքում XII դ. կային 43 ամրոց ու բերդ, 40 վանք և 1000-ից ավելի գյուղ ու ավան:

Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականությունը: Բյուզանդիան X դարի երկրորդ կեսից Հայաստանի նկատմամբ որդեգրեց նվաճողական քաղաքականություն: *Տարոնում* հաստատվել էր Բագրատունիների ինքնուրույն մի իշխանություն: Տարոնի իշխան Աշոտ Բագրատունու մահից հետո՝ *966 թ.*, իշխանությունը միացվեց Բյուզանդական կայսրությանը: Շուտով բյուզանդացիները գրավեցին Մանազկերտը: Միայն ազատասեր լեռնային *Սասունը* պահպանեց իր անկախությունը: Դրանից հետո Բյուզանդիայի քաղաքականության գոհը դարձավ Տայքը:

Տայքում առաջացել էր հայ-վրացական խառը բնակչությամբ իշխանություն՝ Դավիթ Կյուրապաղատի գլխավորությամբ: Վասիլ II կայսրը հարկադրեց Դավիթ իշխանին, որ Տայքը կտակի

կայսրությանը: Դավիթ Կյուրապաղատը մահացավ, և Վասիլ II-ը 1001 թ. Տայքը միացրեց կայսրությանը: Վրաց Բագրատունիները փորձեցին ընդդիմանալ բյուզանդացիների նվաճողական քայլերին, բայց հաջողություն չունեցան:

Երկրի տարանջատման ձգտումը թափանցեց նաև Անիի Բագրատունյաց թագավորության ներսը: Գագիկ I-ի մահից հետո գահին տիրանալու համար պայքար սկսվեց նրա երկու զավակների միջև: Վրաց թագավորի և զորավար Վահրամ Պահլավունու միջնորդությամբ հաշտություն կայացավ: Ավագ որդին՝ *Հովհաննես-Սմբատը*, ժառանգեց հոր գահը՝ ստանալով Անի քաղաքը և Շիրակը: Կրտսեր եղբորը՝ *Աշոտ IV-ին*, բաժին ընկան Սևանի ավազանը, Գուգարքը և որոշ այլ գավառներ: Հովհաննես-Սմբատի մահվան պարագայում Աշոտը ժառանգելու էր ամբողջ թագավորությունը: Այսպիսով՝ Անիի թագավորությունը երկու մասի բաժանվեց և բռնեց թուլացման ուղի: Նրան ենթակա թագավորություններն ավելի ինքնուրույն դարձան:

Տայք նահանգի պատկանելության շուրջ 1022 թ. Տրապիզոնում բանակցություններ սկսվեցին Բյուզանդիայի և Վրաստանի միջև: Բանակցություններին Հայաստանից մասնակցում էր Պետրոս կաթողիկոսը: Վասիլ II կայսրը պահանջեց, որ Անիի թագավորությունը հանձնվի Բյուզանդիային: Հայոց թուլամորթ թագավոր Հովհաննես-Սմբատը կայսրի և կաթողիկոսի ճնշմամբ ստորագրեց մի ամոթալի կտակ, որի համաձայն՝ Անիի թագավորությունն իր մահից հետո պետք է անցներ Բյուզանդիային: Դրանով Բագրատունյաց թագավորությունն ավելի թուլացավ:

Շուտով Բյուզանդիայի գոհը դարձավ *Վասպուրականը*, որն այդ շրջանում ենթարկվում էր թյուրք-սելջուկների հարձակումներին: Վասիլ II-ը *1021 թ.* թագավոր *Սենեքերիմ Արծրունուն* հար-

կադրեց Վասպուրականը հանձնել կայսրությանը: Իրա փոխարեն նա Սենքերիմին ավեց *Փոքր Հայքի Սեբաստիա քաղաքն* իր շրջակայքով: Սենքերիմ Արծրունու հետ Սեբաստիա գաղթեցին տասնյակ հազարավոր հայեր: Այսպիսով՝ Հայաստանի մեծ մասն անցավ Բյուզանդիային: Անմիջական վտանգ էր կախվել Անիի թագավորության գլխին:

Պայքար պեղակաևության պահպանման համար: Անին Բյուզանդիային կտակելը գաղտնի էր պահվում, այդ պատճառով եղբայրների միջև բախում չառաջացավ: Խաղաղ վիճակը շարունակվեց շուրջ քսան տարի՝ մինչև 1041 թ., երբ նույն տարում անհայտ հանգամանքներում մահացավ Աշոտ IV-ը, ապա՝ Հովհաննես-Սմբատը: Նրանց մահից հետո բյուզանդական կողմնորոշում ունեցողներն ակտիվացան, որոնց հոսանքը գլխավորում էին *Պեգրոս կաթողիկոսը* և թագավորի՝ արքունիքում կշիռ ունեցող խնամակալը՝ *Վեստ Սարգիսը*:

Իմանալով հայոց թագավորների մահվան մասին՝ բյուզանդական կայսրն Անին գրավելու համար մեծ բանակ ուղարկեց: Քաղաքի պաշտպանության համար ոտքի ելավ բնակչությունը և դիմեց սպարապետ *Վահրամ Պահլավունուն*՝ Բյուզանդիայի դեմ պայքարը գլխավորելու պահանջով: *«Մենք ամենքս պարասար ենք մեռնելու, — ասում էին ժողովրդի ներկայացուցիչները, — բայց չենք մեռնի, մինչև չոչնչացնենք մեր թշնամիներին, որոնք պարասպարս կերպով եկել են մեր դեմ և կամենում են հափշտակել մեր երկիրը»:* Քաղաքի դարպասներից դուրս հայերն ակզարդ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ հարձակվեցին և մեծ ջարդ տալով՝ փախուստի մատնեցին բյուզանդական զորքին:

Այդ հաղթանակից հետո Վահրամ Պահլավունու առաջարկով Անիում թագավոր հռչակվեց թագաժառանգ Աշոտի տասնութամյա որդին՝ *Գագիկ II-ը*

Հայերը փախուստի են մատնում Անին պաշարող բյուզանդական զորքին.

Ջ. Չասսո

(1042-1045 թթ.): Դա պետությունն ամրապնդելու նպատակով կատարված խելամիտ քայլ էր: Հայոց նոր թագավորը փայլուն կրթություն ստացած, հունարենին տիրապետող, հոր քաջությունը ժառանգած երիտասարդ էր: Նա իր կարճատև գահակալության ընթացքում դրսևորեց ռազմական և պետական գործչի մեծ ունակություններ: Նա պայքար սկսեց երկիրը ներսից քայքայողների դեմ. բանտարկեց Վեստ Սարգսին, հետ վերցրեց նրա կողմից հափշտակված արքունի գանձերը: Սակայն հավատարիմ այդուհետ արքային հավատարիմ լինելու նրա կեղծ խոստումներին՝ ազատ արձակեց: Կայսերական զորքերի երկրորդ և երրորդ հարձակումները նույնպես ավարտվեցին բյուզանդացիների պարտությամբ:

Այդ անհաջողություններից հետո Բյուզանդիան, համոզվելով, որ գեներլ ուժով չի կարողանում արդյունքի հասնել, դիմում է նենգ միջոցի: Կայսրը հաշտություն կնքելու պատրվակով Գագիկ II-ին հրավիրում է Կոստանդնուպոլիս: Վահրամ Պահլավունին և նրա կուսակիցները, դրա մեջ խարդավանք տեսնելով, դեմ են կանգնում այցելությանը: Նրանց խորհրդով Գագիկը հրաժարվում է Բյուզանդիայի մայրաքաղաք մեկնելուց: Հետագայում, տեղի տալով կաթողիկոսի և Վեստ

Սարգսի հորդորներին, *Գագիկը 1044 թ. անկում է Կոստանդնուպոլիս*: Կոստանդին Մոնոմախ կայսրը բանակցելու փոխարեն հայոց թագավորից պահանջում է Անին հանձնել կայսրությանը: Գագիկ II-ը մերժում է այդ անօրինական պահանջը՝ կայսրին դատապարտելով հետևյալ խոսքերով. «*Հայոց տան տերն ու թագավորը ես եմ, և ես քեզ չեմ տալիս հայոց երկիրը, որովհետև դու ինձ խաբեությամբ ես բերել Կոստանդնուպոլիս*»:

Կայսրը հայոց թագավորին կալանավորում է և թույլ չի տալիս վերադառնալ Հայաստան: Նա գործ է ուղարկում՝ Անին գրավելու: Անիի բնակչությունը կրկին

համախմբվում է սպարապետի շուրջը և հետ մղում զավթիչների գրոհները: Սակայն արքունիքում մեծացել էր բյուզանդասերների թիվը: Ջլատվել ու թուլացել էր բնակչության դիմադրական կորովը. *1045 թ.* քաղաքը հանձնվում է բյուզանդացիներին: Դրանով ավարտվում է Անիի Բագրատունիների հայկական պետության գոյությունը:

Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության անկումը ծանր հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար: Երկար դարեր հայ ժողովուրդը բուն երկրում կորցրեց իր միասնական ու լիակատար անկախ պետականությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Պարզաբանե՞ք Բագրատունիների կենտրոնացված պետության թուլացման պատճառները:
2. Ե՞րբ, որտե՞ղ և ո՞ւմ կողմից ստեղծվեցին ենթակա թագավորությունները: Դրանցից ո՞րն էր ամենահզորը:
3. Ի՞նչ քաղաքականություն էր վարում Բյուզանդիան Հայաստանի նկատմամբ: Ի՞նչ ու հաջողություն ունեցան բյուզանդացիների ծրագրերը:
4. Ներկայացրե՞ք Անիի թագավորության թուլացման և անկման պատմությունը:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XI–XIV ԳԱՐԵՐՈՒՄ

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XI ԳԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԵՆ

Հայաստանում կենտրոնական թագավորության անկման հետևանքները: Անիի թագավորության անկումից հետո հայոց պետականությունն առհասարակ վերացնելու և հայկական անկախ բոլոր պետական կազմավորումներն իրեն ենթարկելու Բյուզանդիայի քայլերը շարունակվեցին: Բյուզանդական արքունիքը, ձգտելով ավելի թուլացնել Հայաստանը, նվաճված երկրամասերի հայ ազնվականությանը երկրից հեռացնելու նոր քայլեր կատարեց: Այդ

նպատակով հայ իշխաններին շնորհվեցին բարձր տիտղոսներ, կայսրության արևմտյան շրջաններում տրվեցին ընդարձակ կալվածքներ: Հայկական գորքերը ցիրուցան արվեցին, մի մասն էլ տարվեց տերության խորքերը: Սկսվեց բնակչության զանգվածային արտագաղթ դեպի Փոքր Ասիա, Վրաստան և այլ շրջաններ:

Բնակչությունը ենթարկվեց ծանր հարկման: Պայքարի սլաքն ուղղվեց նաև Հայ եկեղեցու դեմ: Նույնիսկ Անիի անկման

հարցում իրենց օժանդակած կաթողիկոս Գեորգոս Գեոտադարձին բյուզանդացիները կանչեցին Կ. Պոլիս և արգելեցին վերադառնալ հայրենիք: Հարկման ենթարկվեց նաև եկեղեցին: Քաղկեդոնական դավանանքի տարածման համար լուրջ վտանգ ստեղծվեց: Բյուզանդիայի *այս անհետափես քաղաքականությունը ճակատագրական եղավ ոչ միայն Հայաստանի, այլև կայսրության համար:*

Հայկական թագավորությունները և իշխանությունները: Նույն իսկ XI դարի կեսին Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկման և Միջին Ասիայի ռազմատենչ քոչվոր ցեղերի՝ թյուրք-սելջուկների ձեռնարկած ավերիչ արշավանքների հետևանքով ստեղծված բարդ աշխարհաքաղաքական պայմաններում հայ ժողովուրդը շարունակեց իր պայքարը համահայկական պետականությունը վերականգնելու ուղղությամբ:

Միասնական պետականության վերականգնման համար պայքարում հայ բնակչությունը փորձում էր համախմբվել գոյատևող մյուս հայկական թագավորությունների գահակալների շուրջ և ունենում էր նաև հաջողություններ: Անիի անկումից հետո դեռ հայկական թագավորություններն ու իշխանությունները՝ որպես հայոց պետականության ինքնատիպ կրողներ, երկար ժամանակ պահպանեցին իրենց գոյությունը: *Բագրատունիները* գահազրկվել էին Անի-Շիրակում, սակայն շարունակում էին իշխել հարևան *Կորսում* և *Տաշիր-Չորագեղում*, իսկ *Սյունյաց թագավորները* իշխեցին ևս 120 տարի:

Կարսի թագավորությունում դեռ Աբաս թագավորի ժամանակ հաստատված խաղաղությունը պահպանվեց նրա որդու՝ *Գագիկ Աբասյանի* օրոք (1029–1065 թթ.): Ըստ պատմիչ Մատթեոս Ուռեայեցու՝ Անիի տիրակալներից հետո *«շահնշահ»* տիտղոսն անցավ Գագիկ Կարսեցուն:

Իր ազդեցիկ դիրքը պահպանում էր և Բյուզանդիայի ոտնձգություններին հաջո-

ղությամբ ընդդիմանում էր Հայաստանի հյուսիսային ընդարձակ տարածքները զբաղեցնող *Տաշիր-Չորագեղի Կյուրիկյան թագավորությունը*: Այստեղի երկարամյա թագավոր *Դավիթ Անհողինը* շարունակում էր յուրաքանչյուր պատեհ առիթ օգտագործել՝ իր ազդեցությունը տարածաշրջանում ավելացնելու նպատակով: Կյանքի վերջին տարիներին նա, չնայած պատկառելի տարիքին, ծրագրել էր բյուզանդացիներից ազատագրել Անին և հասնել իր վաղեմի երազանքին: Սակայն վերահաս սելջուկյան արշավանքները ձախողեցին այդ ծրագիրը: Դավիթին փոխարինած որդու՝ Կյուրիկեի օրոք երկիրը կարողացավ զերծ մնալ ավերածություններից և շարունակել խաղաղ տնտեսական բարգավաճման քաղաքականությունը:

Լեռնային անմատչելի տեղանքը և ազատ ապրելու՝ սյունեցիների կամքը ապահովեցին հայկական մյուս՝ *Սյունիքի թագավորության* կենսունակությունը: Վասակ թագավորը չունեք արու գավակ: Նրա մահից (1040 թ.) հետո գահն անցավ իր փեսա Աշոտ իշխանի որդուն՝ Սմբատին: Սյունյաց թագավորությունը ևս կարողացավ դիմակայել ժամանակի բոլոր փորձություններին և հաջող պայքար մղել նախ Գանձակի ամիրայության, ապա սելջուկների դեմ:

Հայկական անկախ թագավորություններից բացի, իրենց *կիսանկախ վիճակը պահպանում էին* բազմաթիվ այլ իշխանություններ ու կազմավորումներ *Տայքում, Սասունում, Սպեր-Բաբերդում, Արցախում* և այլուր:

Հայաստանը թյուրք-սելջուկների արշավանքների ժամանակաշրջանում: Թյուրք-սելջուկների նախնիները քոչվոր անասնապահներ էին և զբաղեցնում էին Ալթայից մինչև Միջին Ասիա ընկած տարածքը: Նրանք առաջին անգամ Հայաստանում և Փոքր Ասիայում հայտնվել էին դեռևս VIII դարում՝ իբրև վարձկաններ արաբական բանակում: X դարի երկրորդ կեսին թյուրքական ցեղերի մի մասը

միավորվեց իրենց առաջնորդ Սելջուկի շուրջը, գրավեց Պարսկաստանը և մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին:

Արդեն **1047 թ.**՝ Բագրատունյաց թագավորության անկումից երկու տարի անց, սելջուկների 20-հազարանոց բանակն առաջին անգամ ներխուժեց Հայաստան: Վասպուրականի վրայով այն բյուզանդացիների թողնվությամբ գրեթե անարգել հասավ մինչև Բասեն՝ ճանապարհին ավերելով բազմաթիվ բնակավայրեր:

1048 թ. հետևեց 100-հազարանոց սելջուկյան բանակի նոր արշավանքը: Զորավարներ Գթլմուշի և Իբրահիմի գործերը մահ ու ավեր սփռեցին ամենուր: Մանանադիի *Սմբատաբերդ* լեռան մոտ նրանք կազմակերպեցին բնակչության կոտորած: Թյուրք-սելջուկները գրավեցին Կարինի մոտ գտնվող *Արծն* վաճառաշահ ու հարուստ քաղաքը, ավերեցին այն, բնակչությանը կոտորեցին կամ գերեվարեցին: Սելջուկներին ուշացումով փորձեցին կանգնեցնել բյուզանդական զորքն ու նրանց օգնության հասած հայկական ու վրացական ջոկատները, սակայն *Բասենի ճակատամարտում* պարտություն կրեցին: Սելջուկները հարուստ ավարով վերադարձան Ատրպատական: Նոր սթափված բյուզանդացիները հայերին սիրաշահելու քայլեր կատարեցին:

1054 թ. սելջուկների երրորդ արշավանքն արդեն գլխավորում էր նրանց առաջնորդ *Տուղրիլը*: Այս անգամ թշնամին համառ դիմադրության հանդիպեց *Կարս* քաղաքի մոտ: Մարտում Կարսի պաշտպաններից *Թաթուլ* անունով մի երիտասարդ ծանր վիրավորել էր Տուղրիլի մերձավորներից մեկին: Գերի ընկած Թաթուլին Տուղրիլն ասում է, որ եթե իր մերձավորն ապրի, ինքը ազատ կարձակի նրան: *Քաջ Թաթուլը համարձակորեն պայրասխանում է, որ հարվածն իրենն է, և թուրք զինվորն անպայման կմեռնի*: Սելջուկներն այս հետախուզա-

կան արշավանքից հետո էլ հարուստ ավարով հեռացան Հայաստանից:

Իրադրությունը փոխվեց, երբ սելջուկյան պետության գլուխ կանգնեց սուլթան Ալփ Արսլանը: **1064 թ.** նա ներխուժեց Հայաստան՝ այն վերջնականապես գրավելու մտադրությամբ: Ասպատակելով Լոռին՝ սելջուկները պաշարեցին Անին: Քաղաքի բյուզանդական կայազորը քաշվեց միջնաբերդ և բնակչությանը թողեց անպաշտպան: Ծաղկուն քաղաքը վերածվեց ավերակների: Անիի անկումից հետո ավերածություններից խուսափելու նպատակով *Տաշիր-Ձորագետքի, Կարսի ու Մյունիքի* թագավորները ձևականորեն իրենց հպատակությունը հայտնեցին սելջուկներին:

1071 թ. բյուզանդացիները փորձեցին կասեցնել սելջուկների առաջխաղացումը և մեծ բանակով շարժվեցին արևելք: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ *Մանազկերտի* մոտ: Այն ողբերգական վախճան ունեցավ կայսրության համար, բյուզանդացիները ծանր պարտություն կրեցին: Բազմաթիվ գերիների հետ սելջուկների ձեռքն ընկավ նաև կայսր Դիոգենեսը: Շուտով կնքվեց հաշտություն, որով բյուզանդացիները ճանաչեցին սելջուկների տիրապետությունը Հայաստանի ու Փոքր Ասիայի վրա: **1074 թ.** հաստատվեց սելջուկյան

*Քաջ Թաթուլը բռնակալ Տուղրիլի առջև.
Ջուլիանո Չասսո*

պետության իշխանությունը Փոքր Ասիայում: Հայաստանի տարածքում ստեղծվեցին Մանազկերտի, Խլաթի և այլ սելջուկյան իշխանություններ: Նորից, ինչպես արաբական տիրապետության շրջանում,

երկիրը հայտնվեց ծանր վիճակում: Օտար, քոչվոր անասնապահական կենցաղը ծանր հարված հասցրեց Հայաստանի տնտեսությանը: Կրկին մեծ չափեր ընդունեց բնակչության արտագաղթը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ քայլեր ձեռնարկեց Բյուզանդիան Հայաստանում Անիի թագավորության անկումից հետո: Ներկայացրե՞ք Հայ եկեղեցու նկատմամբ Բյուզանդիայի վարած քաղաքականությունը:
2. Ովքե՞ր էին թյուրք-սելջուկները, երբ նրանք հայտնվեցին Հայաստանում: Թվարկե՞ք նրանց արշավանքները, ցույց տվե՞ք դրանց հետևանքները:
3. Որտե՞ղ և երբ տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտը բյուզանդացիների և սելջուկների միջև, ինչ արդյունք ունեցավ այն:

§ 2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՕՏԱՐ ՆՎԱՃՈՂՆԵՐԻ ԴԵՄ (XII–XIV ԴԱՐԵՐ)

Պայքար թյուրք-սելջուկների դեմ:

XI դարի վերջին սելջուկյան պետությունը սկսեց աստիճանաբար թուլանալ: Զուգահեռաբար նկատվեց Հայաստանի հյուսիսային հարևանի՝ Վրաստանի հզորացման գործընթացը: 1065 թ. Կարսի թագավոր Գագիկ Աբասյանը, վախենալով սելջուկներից, իր թագավորությունը հանձնեց Բյուզանդիային, իսկ ինքը հեռացավ Փոքր Ասիա: *Սյունիքի ու Տաշիր-Չորագետի* թագավորությունները շարունակեցին պահպանել իրենց գոյությունը և, օգտվելով սելջուկների թուլացումից, վերականգնեցին իրենց տիրույթները: Հայաստանի հարավում՝ Սասունում, պահպանվում էր *Թոռնիկյանների* իշխանությունը:

Սելջուկյան պետության մասնատման հետևանքով Հայաստանում առաջացան մահմեդական իշխանություններ: Դեռ 1064 թ. գրավված *Անին* հանձնվել էր *Շադդադյաններին*: Շադդադյաններից բացի, ստեղծվեց նաև *Շահ-Արմենների ամիրայությունը* Հայաստանի հարավում՝ *Խլաթ* կենտրոնով: Պատմական

Ուտիքում ձևավորվեց *Գանձակի աթաբեկությունը*:

Այս մահմեդական իշխանությունների դեմ XI դարի վերջից համատեղ պայքարի դուրս եկան հայերն ու վրացիները: Հայ-վրացական հարաբերությունները ջերմացան հատկապես վրաց *Դավիթ Ճինարար* (1089–1125 թթ.) թագավորի օրոք: Դավիթի շուրջը համախմբվեցին բազմաթիվ հայ իշխաններ՝ իրենց գինական ուժերով: Հայ գորահրամանատարների ներկայությունը վրացական արքունիքում ավելի էր բարձրացնում Վրաստանի՝ որպես քրիստոնյա հարևանի հեղինակությունը սելջուկների լծից ազատագրվել ցանկացող հայ ժողովրդի աչքում: Այսպիսի պայմաններում հայերը հաճախ ապստամբում էին և օգնության նպատակով դիմում վրաց թագավորներին: 1113 թ. հայ-վրացական ուժերը թշնամուց մաքրեցին Լոռին: Սակայն վրաց արքունիքը տեղի Տաշիր-Չորագետի թագավորությունը վերացրեց և ստցրեց վրացական պետության կազմի մեջ:

1124 թ. Անիի ապստամբած բնակչու-

թյունը պատվիրակություն ուղարկեց 'Իավիթ Շինարարի մոտ' նրան հայտնելով քաղաքը վրաց թագավորին հանձնելու իրենց մտադրության մասին: 'Իավիթը գորքով մտավ Անի և այնտեղից դուրս քեց Շադդադյաններին: Վերջիններս նոր գորք հավաքեցին և կրկին պաշարեցին Անին: Միայն երկու տարի անց՝ 1126 թ., երբ քաղաքում սով սկսվեց, անեցիները քաղաքը հանձնեցին Շադդադյաններին:

Հայ-վրացական զինակցությունն իր գագաթնակետին հասավ *Թամար թագուհու* իշխանության տարիներին (1184-1207 թթ.): Նրա ժամանակ էլ հայ գորականներից *Սարգիս Ջաքարյանը 1185 թ. սրացավ ամիրսպասախարի՝ սպարապետի պաշտոնը*: Սարգսի մահից հետո այդ պաշտոնն անցավ նրա ավագ որդուն՝ *Ջաքարե Ջաքարյանին*: Ջաքարեի կրտսեր եղբայր *Իվանեն* (Հովհաննես, Հովհաննես) դարձավ *աթաբեկ՝* թագաժառանգի խնամակալ: Վերջիններիս հրամանատարությամբ XII դ. վերջին հայ-վրացական գորքերը թշնամուց ազատագրեցին Հյուսիսային Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններ: 1196 թ. ազատագրվեց Արագածի լանջին կառուցված Ամբերդ ամրոցը, իսկ 1199 թ.՝ քանիտորդ անգամ՝ նաև *Անին*: Թշնամուց մաքրվեցին Արցախը, Սյունիքը, Արարատյան դաշտը:

1203 թ. ազատագրվեց *Գվինը*, իսկ 1206 թ.՝ *Կարսը*, ապա նաև՝ *Բասենն* ու *Բագրևանդը*: Շարունակելով հարձակումը՝ հայ-վրացական ուժերը հասան Մանազկերտ ու Արճեշ: 1209 թ. պաշարվեց Վանա լճի ափին ընկած *Խլաթը*՝ Շահ-Արմենների նստավայրը: Սակայն մի պատահական դիպված (Իվանեն ընկավ որսափոսը և գերվեց թշնամու կողմից) խանգարեց Խլաթի գրավմանը: Ջաքարեն ստիպված եղավ եղբորը ստանալու դիմաց դադարեցնել քաղաքի պաշարումը և նահանջել:

Ջաքարյանների իշխանապետությունը Հայաստանում: Ազատագրված հայկական հողերը վրաց արքունիքի կողմից հիմնականում տրվեցին Ջաքարյաններին: Վերջիններս, վրաց պետության հովանավորությամբ ունենալով ներքին լայն ինքնուրույնություն, ստեղծեցին իրենց *իշխանապետությունը*: Այն իր մեջ ընդգրկեց Շիրակը՝ Անի մայրաքաղաքով, Արարատյան դաշտը, Արաքս գետի միջին հոսանքը, Սեանի շրջակայքը:

Ջաքարյաններն այնքան մեծ իշխանություն ունեին սեփական տիրույթներում, որ իրենց հերթին պահում էին վասալ՝ կախյալ իշխանապետություններ: Հայաստանի հյուսիս-արևելքում՝ Տավուշում, Գարդմանում և Փառխոսում, ստեղծվել էր Ջաքարյաններից կախյալ *Վահրամյանների իշխանությունը*, որի կենտրոնը *Գագ ամրոցն էր*: Նրա հիմնադիրը Սարգիս Ջաքարյանի եղբայր Վահրամն էր: Ջաքարյանների մի ճյուղն էլ նստում էր *Ջավախքի իշխանության* կենտրոն *Թմուկ* (Թմկա) *քերդում*:

Ջաքարյաններին ենթակա իշխանություններ կազմավորվեցին Վայոց ձորում՝ *Պոռչյանների*, Արագածոտնում՝ *Վաչուպյանների* կողմից: Վաչուպյանների նստավայրը Ամբերդն էր: Սյունիքում ազդեցիկ դիրք ձեռք բերեցին *Օրբելյանները*, Արցախում (Խաչենում)՝ *Հասան-Ջալալյանները*: Ջաքարյանների օրոք երկիրն ապրում էր քաղաքական ու տնտեսական վերելքի ժամանակաշրջան:

Մոնղոլական ասպատակությունները: *Պայքար թաթար-մոնղոլական փրկապետության դեմ*: 1206 թ. Սիբիրի և Չինաստանի միջև ընկած տարածքում ապրող քոչվոր մոնղոլական ցեղերի ժողովը՝ մեծ խուրալը, ցեղապետերից Թեմուչինին ընտրեց խան՝ *Չինգիզ խան* անունով: Վերջինս շուտով սկսեց իր աշխարհակալ նվա-

ճումները: 1219 թ. Չինգիզ խանը մտավ Միջին Ասիա և պարտության մատնեց Խորեզմի շահին: Վերջինիս որդին՝ Ջալալեդդինը, նահանջելով պայքարը շարունակեց Իրանում և Այսրկովկասում՝ իր հերթին կողոպտելով ու կոտորելով տեղի բնակչությանը:

1220 թ. մոնղոլները ներխուժեցին *Այսրկովկաս*: Նրանց դեմ դուրս եկան վրաց թագավոր Գեորգի Լաշան և Իվանե Ջաքարյանը՝ հայ-վրացական միացյալ ուժերով: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ *Կոտմանի դաշրում*: Գեորգիի զորքերը պարտություն կրեցին և նահանջեցին: Այնուհետև, շրջանցելով Ջաքարյանների տիրույթներն ու Վրաստանը, մոնղոլներն անցան Հյուսիսային Կովկաս և Ռուսիա:

Վերոհիշյալ հետախուզական արշավանքից հետո մոնղոլները նորից հայտնվեցին 1231 թ., երբ հետապնդելով Ջալալեդդինին՝ կարողացան նրան ջախջախիչ պարտության մատնել: Հաջորդ տարի նրանք նորից վերադարձան Միջին Ասիա՝ հետդարձի ճանապարհին ավերելով Գանձակ քաղաքը:

1236 թ. մոնղոլական 30-հազարանոց բանակը, բազմաթիվ քոչվոր ցեղերի ուղեկցությամբ, *Չարմադանի* գլխավորությամբ ներխուժեց Հայաստան: Այդ ժամանակ Վրաստանը կորցրել էր իր նախկին հզորությունը, իսկ Ադվանքն ու Ջաքարյանների իշխանապետությունը խիստ մասնատված էին և բռնկված ներքինանական երկպառակություններով: Պատահական չէ, որ թշնամին լուրջ ու կազմակերպված դիմադրության չհանդիպեց: Քաջ ծանոթ լինելով Այսրկովկասի իրավիճակին՝ մոնղոլները զորքը բաժանեցին ջոկատների, որոնք իրենց հրամանատարների՝ նոյոնների գլխավորությամբ սկսեցին հպատակեցնել երկրամասը: Հայ իշխաններից շատերը հեռացան Վրաստան, իսկ մյուսները հայտնեցին իրենց հպատակությունը: *Լոռն* և *Շամքոր* քաղաքները գրավելուց

հետո մոնղոլները պաշարեցին *Անին*: Թշնամին պատվիրակներ ուղարկեց քաղաքի բնակիչների մոտ՝ պահանջելով անձնատուր լինել: Վրդովված անեցիները հարձակվեցին մոնղոլ պատվիրակների վրա և սպանեցին նրանց: Գազազած թշնամին գործի դրեց պաշարողական մեքենաները և, քանդելով քաղաքի պարիսպները, ներխուժեց անպաշտպան թաղամասերը: Բնակչության մի մասը կարողացավ փախչել, իսկ մյուս մասը հիմնականում սրի քաշվեց կամ ստրկության վաճառվեց: Շուտով նույն բախտին արժանացան նաև *Կարսը*, *Իվինը* և այլ քաղաքներ: Մոնղոլական բանակին կրնակակոխ ուղեկցող քոչվոր ցեղերը շտապեցին զավթել երկրի լավագույն հողերը:

1242–1243 թթ. մոնղոլական զորքերը շարժվեցին դեպի երկրի արևմտյան շրջանները, որոնք այդ ժամանակ Իկոնիայի սուլթանության հսկողության տակ էին: Ճանապարհին պաշարվեց *Կարինը*, որը դիմադրեց շուրջ երկու ամիս և ընկավ թշնամու ձեռքը: **1243 թ.** մոնղոլները *Չանակապուրկի ճակատամարտում* պարտության մատնեցին Իկոնիայի սուլթանությանը և գրավեցին Երզնկան, Տերիկը, Կեսարիան ու Սեբաստիան: Հաջորդ տարի նրանք իրենց ենթարկեցին նաև Հայաստանի հարավային շրջանները՝ Տարոնը, Վասպուրականը և Աղձնիքը:

Հասնելով Կիլիկիայի սահմաններին՝ մոնղոլները կանգ առան և 1254 թ. դաշնակցային պայմանագիր կնքեցին հայոց թագավոր Հեթում I-ի հետ:

Մոնղոլական տիրապետությունն աղետաբեր եղավ հայ ժողովրդի համար: Լինելով քոչվոր անասնապահներ՝ նրանք բերրի դաշտերը և հատկապես քաղաքները վերածեցին արոտավայրերի: Կարճ ժամանակում հսկայական ծաղկուն քաղաքներ, այգիներ, բանջարանոցներ վերածվեցին արոտավայրերի: Վերսկսվեց բնակչության զանգվածային արտագաղթը:

Նվաճված երկրների բնակչությունը ենթարկվեց ծանր հարկման: 16–ից մինչև 50 տարեկան տղամարդկանց վրա հարկեր դրվեցին: Բնակչությունը պարտավոր էր նաև գանազան պարհակներ կատարել: Հպատակ ժողովուրդները պարտավոր էին նաև կազմել զինական ջոկատներ, որոնց ուղարկում էին ամենավտանգավոր ճակատները:

Սկզբնական շրջանում նվաճողները Հայ եկեղեցու նկատմամբ մեղմ քաղաքականություն էին վարում: Սակայն երբ XIII դարի վերջին մոնղոլներն ընդունեցին իսլամը, սկսվեցին նաև կրոնական հալածանքները: Երբեմնի վաճառաշահ Անի, Դվին, Արճեշ և այլ քաղաքներ վերածվեցին ավանների:

Մոնղոլական տիրապետությունը գայրույթի ալիք առաջացրեց հպատակ ժողովուրդների շրջանում: 1249 թ. հայ և վրաց իշխանները վրաց թագավորի մասնակցությամբ սկսեցին նախապատրաստվել ապստամբության: Գավառներ ուղարկվեցին ջոկատներ: Լոռիում հատկապես եռանդուն գործում էին Զաքարյանները: Սակայն մոնղոլները կարողացան բացահայտել ապստամբությունը և ճնշել:

1259 թ. բռնկվեց նոր ապստամբություն, որի պատճառը հարկերի բարձրացումն էր և հայ–վրացական ջոկատները

ըր Եգիպտոս՝ մամլուքների դեմ պատերազմի ուղարկելու մոնղոլների որոշումը: Հուզումներն ընդգրկել էին Արևելյան Վրաստանը, Շիրակը, Արցախը, Լոռին: Հուլավու խանը դաժանորեն ճնշեց ապստամբությունը: Հայ դեկավարներին Խաչենի տիրակալ Հասան–Ջալալը և Զաքարե Զաքարյանը՝ ամիր–սպասալար Զաքարեի թոռը, մահապատժի ենթարկվեցին:

Հայկական իշխանական տները XIII դարի երկրորդ կեսին–XIV դարում: Մոնղոլները Հայաստանը մտցրին էլիտություն վարչամիավորի մեջ: Շարունակվեցին հայ իշխանական տների թուլացման քայլերը: Խիստ թուլացան Վաչուտյաններն ու Պռոշյանները: Համեմատաբար իրենց դիրքերը պահպանեցին Օրբելյանները՝ Սյունիքում, Դոփյանները՝ Վերին Խաչենում, Հասան–Ջալալյանները՝ Ներքին Խաչենում, Ազիզբեկյանները՝ Արայի լեռան շրջանում: Զաքարյանների շառավիղները 1266 թ. Գուգարքի Զավախք գավառում, Ախալցխայի շրջակայքում, Տայքի գգալի մասում ստեղծեցին հայ–վրացական մի իշխանություն՝ Սամցխե Զավախք անունով, որը պահպանեց իր անկախությունը մոնղոլական պետությունից և գոյատևեց մինչև XVI դ. վերջը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Մահմեդական ինչ իշխանություններ առաջացան Հայաստանում:
2. Ինչպես զարգացան հայ–վրացական հարաբերությունները Դավիթ Շինարարի օրոք: Երբ և ո՞ւմ օրոք երկու երկրների միջև զինակցությունը հասավ իր գագաթնակետին: Ներկայացրե՛ք Զաքարյանների ազատագրական պայքարի արդյունքները: Հայաստանում Զաքարյաններից կախյալ ինչ իշխանություններ ստեղծվեցին:
3. Որտե՞ղ էին բնակվում մոնղոլական ցեղերը, ե՞րբ ստեղծվեց նրանց տերությունը: Ներկայացրե՛ք դեպի Հայաստան և Այսրկովկաս մոնղոլների արշավանքները և դրանց արդյունքները:
4. Ինչ հետևանքներ ունեցավ մոնղոլական տիրապետությունը հայ ժողովրդի համար: Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞վ էր պայմանավորված մոնղոլների սկզբնական մեղմ քաղաքականությունը Հայ եկեղեցու հանդեպ:
5. XIII դարի երկրորդ կեսին և XIV դարում հայկական ո՞ր իշխանությունները պահպանեցին իրենց դիրքերը:

ԳԼՈՒԽ 3. ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿՅԱՅՈՒՄ

Հայկական պետականության առաջացման նախադրյալները:

Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո հայկական անկախ նոր պետականություն առաջացավ *Կիլիկիայում*: Այն Փոքր Ասիայի հարավ-արևելքում էր: Միջերկրական ծովի առափնյա շրջաններից նրա տարածքը հյուսիսում հասնում էր մինչև Տավրոսի լեռները, արևելքում՝ անցնում Ամանոսի (Սև) լեռներով:

Այս սահմանների միջև ընկած տարածքը բաժանված է երեք մասի: Հյուսիս-արևելքը, որտեղ կան բազմաթիվ լեռնային գանգվածներ, կոչվում է *Լեռնային Կիլիկիա*: Հարավարևելյան շրջանը հայտնի է *Դաշտային Կիլիկիա* անունով: Նրա հիմնական մասը ծովի մակերևույթից բարձր է մոտ 150-200 մ և աշխարհի արգավանդ դաշտավայրերից մեկն է: Քարքարոտ բլուրներ ունեցող արևմտյան մասը կոչվում է *Քարույր Կիլիկիա*:

Կիլիկիայի հայկական պետության ժամանակաշրջանում հայկական աղբյուրներն այս երկիրը սովորաբար անվանել են «Հայոց աշխարհ», «Կիլիկյան Հայաստան», իսկ խաչակիր մատենագիրները՝ «Հայաստան», «Փոքր Հայք»:

Սկզբնական շրջանում նորաստեղծ հայկական պետությունն ընդգրկում էր Կիլիկիայի միայն մի մասը, իսկ հետագայում իր մեջ ներառեց նաև նրանից դուրս մի շարք շրջաններ:

Հայկական լեռնաշխարհին հարող Կիլիկիան դեռևս հին ժամանակներից ծանոթ էր հայերին: Ք.ա. I դ. Տիգրան Մեծը նվաճեց և հայկական տերությանը միացրեց Կիլիկիայի արևելյան շրջանները: Վաղ ժամանակներից սկսած՝ հայերը բնակություն էին հաստատում

Կիլիկիայում, իսկ X դ. նրանք այստեղ արդեն զգալի թիվ էին կազմում:

Կիլիկիայում հաստատված հայերը հիմնականում զբաղվում էին երկրագործությամբ, արհեստներով, առևտրով և լեռնային արդյունագործությամբ: Կիլիկիայում հայկական պետականության առաջացման նախօրյակին այստեղ հաստատված հայ բնակչությունն արդեն ուներ կայուն կազմակերպված սոցիալական միջավայր և Հայոց եկեղեցու թեմեր:

XI դ. կեսերից սկսվում է հայ բնակչության գանգվածային արտագաղթ Կապադովկիա, Ասորիք, Հյուսիսային Միջագետք և Կիլիկիա: Դա հիմնականում կապված էր թյուրք-սելջուկների ավերիչ արշավանքների և Բյուզանդիայի վարած քաղաքականության հետ:

Վերջինս Հայաստանից նշված շրջաններ էր տեղափոխում հիմնականում արքայական և իշխանական ընտանիքների: Այսպես Հայաստանից արտագաղթեց նաև Արծրունիների և Բագրատունիների մի մասը:

Արդեն XI դ. երկրորդ կեսին, Եփրատ գետից արևմուտք գտնվող շրջաններից բացի, հայերը մեծամասնություն էին կազմում նաև Կիլիկիայի, Կապադովկիայի, Ասորիքի և Հյուսիսային Միջագետքի մի շարք շրջաններում:

Կիլիկիայում ապրում էին նաև հույներ, ասորիներ, արաբներ, հրեաներ: Սակայն XI դ. վերջերին Կիլիկիայի ողջ բնակչության գերակշիռ մասը հայերն էին: Նրանք բնակվում էին և՛ Լեռնային, և՛ Դաշտային Կիլիկիայում:

Հայկական իշխանությունների առաջացումը: Վերը նշված շրջաններում հաստատված հայ իշխանների մի

մասը ծառայության է անցնում Բյուզանդական կայսրությունում: Այս ճանապարհով Բյուզանդիան աշխատում էր ամրապնդել կայսրության արևելյան սահմանները: Հայ իշխաններից *Ապղարիպ Արծրունին*, որը Սենեբերիմ Արծրունու հետ տեղափոխվել էր Սեբաստիա, 1042 թ. նշանակվեց *Կիլիկիայի կառավարիչ* (ստրատեգոս): Նրան էին հանձնվել Ադանա, Մսիս, Տարսոն քաղաքները և Լամբրոն ու Պապետոն բերդերը: Հետագայում Ապղարիպ Արծրունին Լամբրոնը և շրջակա գյուղերը նվիրում է Գանձակից Կիլիկիա տեղափոխված Օշին իշխանին, որն ամուսնացել էր նրա աղջկա հետ: Այսպես *Լամբրոն* ամրոցում հաստատվում է Հեթումյան իշխանական տունը:

Անիի Բագրատունյաց վերջին թագավոր *Գագիկ II ը կաստրապոլե էր* Կիլիկիայի սահմանազխին գտնվող *Պիզու քաղաքում*: 1065 թ. Կարսի թագավոր Գագիկ Կարսեցին իր թագավորության դիմաց կայսրից ստացավ Կիլիկյան Տավրոսում գտնվող *Մամնդավ* բերդաքաղաքը:

Հայ բնակչության, արքայական ու իշխանական տների և Հայոց եկեղեցու առկայությունը հիմք դարձավ Կիլիկիայում հայկական պետականության վերականգնման համար:

Հայ իշխաններն օգտվեցին Մանազկերտի ճակատամարտից հետո Բյուզանդիայի թուլացումից: Նրանցից մեկը՝ բյուզանդական բանակում ծառայող հայ իշխան *Փիլարտոս Կարաժնունին*, Հյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկիայի արևելյան շրջաններում հիմնադրեց ընդարձակ հայկական իշխանություն, որը գոյատևեց 1072–1090 թթ.: Նրա կենտրոնը *Մարաշ* քաղաքն էր: Հենվելով հիմնականում հայերից կազմված ռազմական ուժի վրա՝ Փիլարտոսը կարողացավ որոշ ժամանակ կանգնեցնել սելջուկների առաջխաղացումը դեպի հայկական իշխանության սահմանները:

Հյուսիսային Ասորիքում և Արևելյան

Վահկա բերդը

Կիլիկիայում ուժեղ և ընդարձակ հայկական իշխանություն հիմնադրեց նաև *Գոդ Կասիլը*: Նրա կենտրոնը *Քեսուն* քաղաքն էր: Այն գոյատևեց 1082–1117 թթ.:

Հայկական այս իշխանությունները չնայած կարճատև կյանք ունեցան, սակայն որոշ ժամանակ խոչընդոտեցին սելջուկների ներթափանցումը Կիլիկիա:

Հայկական պետության առաջացումը Կիլիկիայում: Հայ իշխաններից *Ռուբենը* 1080 թ. Լեոնային Կիլիկիայում հիմնադրեց հայկական մեկ այլ իշխանություն: Հենվելով այստեղ հաստատված հայերի օժանդակության վրա՝ նա ապստամբություն բարձրացրեց բյուզանդացիների դեմ և ամրացավ *Կոռունդու* բերդում: Կարճ ժամանակահատվածում հայերին հաջողվեց բյուզանդացիներից ազատագրել Լեոնային Կիլիկիայի մի մասը: Ռուբեն իշխանի հիմնադրած նոր իշխանությունը նրա անունով կոչվեց *Ռուբինյան*:

Ռուբենին հաջորդեց նրա որդի *Կոստանդին I-ը* (1095–1100 թթ.): Այսպես նորաստեղծ հայկական իշխանության շրջանակներում լուծվեց քաղաքական կարևորագույն մի խնդիր՝ գահաժառանգության հարցը: Կոստանդինի օրոք հայկական իշխանությունն ավելի ընդարձակվեց և ամրապնդվեց: 1098 թ. նա բյուզանդացիներից խլեց Լեոնային Կիլիկիայի ամենանշանավոր՝ *Վահկա բերդը* և դարձրեց իշխանության կենտրոն:

Ռուբինյան իշխանության գոյությանը սպառնում էին ոչ միայն Բյուզանդիան, այլև սելջուկները, ուստի Կոստանդինը հարկադրված էր պայքարել երկու թշնամիների դեմ: Սակայն սկսված խաչակրաց առաջին արշավանքը թշնամիների ուշադրությունը որոշ ժամանակ շեղեց Կիլիկիայից:

Պաղեստինը և Ասորիքը մահմեդականներից ազատագրելու համար խաչակիրները Արևմտյան Եվրոպայից շարժվեցին դեպի Արևելք: Նրանց մի մասը անցնելու էր Կիլիկիայով: 1097 թ. խաչակիրների երկու բանակ մտավ երկիր և ձեռնամուխ եղավ Դաշտային Կիլիկիայի քաղաքների նվաճմանը: Այդ ժամանակ հայոց իշխան Կոստանդինը վերահսկում էր Տավրոսի լեռնանցքները, ուստի խաչակիրները ստիպված էին համագործակցելու նրա հետ:

Մանավկերտի ճակատամարտից հետո սելջուկների մի մասը հաստատվել էր Փոքր Ասիայում և այստեղ ստեղծել իրենց պետությունը՝ *Իկոնիայի սուլթանությունը*: Սելջուկները և այստեղ հաստատված թուրքմենական տարբեր ցեղեր Կիլիկիայի համար դարձան վտանգավոր հարևաններ:

Դաշտային Կիլիկիան գրավելուց հետո

խաչակիրները շարժվեցին դեպի Ասորիք և Պաղեստին: 1098 թ. նրանք գրավեցին Եդեսիան և սպանեցին քաղաքի հայազգի կառավարիչ Թորոս Կուրապաղատին: Այստեղ նրանք հիմնեցին խաչակրաց առաջին պետությունը՝ *Եդեսիայի կոմսությունը*: Նույն թվականին խաչակիրները ստեղծեցին խաչակրաց երկրորդ պետությունը՝ *Անտիոքի իշխանությունը*: 1099 թ. նրանք նվաճեցին Երուսաղեմը և հիմնադրեցին *Երուսաղեմի թագավորությունը*:

Եթե Իկոնիայի սուլթանության և Կիլիկյան Հայաստանի փոխհարաբերություններին սովորաբար բնորոշ էին թշնամանքը և մշտական ռազմական առճակատումը, ապա խաչակիրների հետ հարաբերություններն ավելի բարդ ու խճճված էին: Իրենց առաջին արշավանքի ընթացքում խաչակիրները գրավեցին և կործանեցին հայկական մի շարք իշխանություններ, որից հետո հայ-խաչակրաց ռազմական բախումները կապված էին Դաշտային Կիլիկիայի հետ: Սակայն խաչակրաց պետությունների թուլացմանը զուգահեռ հայ-խաչակրաց հարաբերություններում առավել գերակշռող էին դառնում դաշնակցային պարտավորությունները, քանզի մահմեդական վտանգը հավասարապես սպառնում էր նրանց գոյությանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որտեղ է Կիլիկիան և աշխարհագրական ինչ շրջանների է բաժանվում:
2. Ո՞ր դարում մեծացավ հայերի հոսքը դեպի Կիլիկիա, ուրիշ ինչ ժողովուրդներ էին ապրում Կիլիկիայում:
3. Ներկայացրե՛ք Կիլիկիայում հայկական պետության ստեղծման պատմական գործոնները: Ինչն առիթ դարձավ Փիլարտոս Վարաժնունու հայկական իշխանության ստեղծման համար: Ուրիշ ինչ հայկական իշխանություն ստեղծվեց:
4. Որտեղ և երբ է հիմնադրվել Ռուբինյան իշխանությունը: Ինչ հետևանքներ ունեցան խաչակրաց արշավանքները Կիլիկիայի համար:

§ 2. ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄՐԱՊՆԳՈՒՄԸ: ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

Պայքար Դաշտային Կիլիկիայի համար: Ռուբինյան պետության հետագա գոյատևման համար կարևոր էր Դաշտային Կիլիկիայի նվաճումը: Անհրաժեշտ էր գրավել գյուղատնտեսության համար կարևոր կենսական տարածքներ և առևտրական ճանապարհների վրայի քաղաքները: Պետք էր նվաճել նաև Միջերկրական ծովի ափերի նավահանգիստները: Հակառակ դեպքում լեռներում ծվարած հայկական փոքրիկ պետությունը չէր կարող երկար գոյություն ունենալ: Այս խնդիրները լուծելու համար Կիլիկիան Հայաստանը պայքարի մեջ մտավ Բյուզանդիայի, խաչակիրների և սելջուկների դեմ:

Կոստանդինին հաջորդեց նրա որդի *Թորոս I-ը (1100-1129 թթ.)*, որը Կիլիկյան Հայաստանի սահմաններն ընդարձակեց դեպի հարավ: 1104 թ. նա գրավեց Սիս և Անավարգա (Անարարգա, Անարգարա) քաղաքները: Նա ամրացրեց *Անավարգան* և դարձրեց մայրաքաղաք: Թորոսը հայոց Գագիկ II թագավորի սպանության վրեժը լուծեց հույն Մանդալեի որդիներից: 1111 թ. նա ձերբակալեց և մահապատժի ենթարկեց երեք եղբայրներին:

1107 թ. Կիլիկիա ներխուժեցին Իկոնիայի սելջուկները: Թորոսի և Գող Վասիլի միացյալ զորքերը *Քերդուսի* մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեցին նրանց և դուրս բռնեցին երկրից:

Թորոսին հաջորդեց նրա եղբայր *Լևոն I-ը (1129-1137 թթ.)*: Նա ձեռնամուխ եղավ Դաշտային Կիլիկիայի նվաճմանը: Այստեղ հայերը բախվեցին խաչակիրների և բյուզանդացիների հետ:

Լևոնը 1132 թ. բյուզանդացիներից գրավեց Սսիս, Ադանա և Տարսոն քաղաքները: Այսպիսով՝ *համառ պայքարից*

հետո Կիլիկյան Հայաստանը կարողացավ իր սահմանները հարավում հասցնել մինչև Միջերկրական ծով:

Բյուզանդիան չէր կարող հաշտվել Կիլիկիայի կորստի հետ, ուստի Հովհաննես Կոմնենոս կայսրը պատրաստվեց վերանվաճելու այն:

1137 թ. գարնանը բյուզանդական մի մեծ բանակ կայսեր գլխավորությամբ հայտնվեց Դաշտային Կիլիկիայում: Օգտվելով թվական գերակշռությունից՝ նրանք գրավեցին Տարսոն, Ադանա, Սսիս և Անավարգա քաղաքները: Լևոնը հայկական փոքրաթիվ ուժերի հետ ամրացավ Վահկա բերդում, որի պաշտպանությունը տևեց վեց ամիս: Ի վերջո Վահկան ևս հանձնվեց: Լևոնը կնոջ և երկու որդիների՝ Ռուբենի ու Թորոսի հետ շղթայակապ տարվեց Կոստանդնուպոլիս:

Կիլիկիայի հայկական պետությունը մի քանի տարով դադարեց գոյություն ունենալուց:

Գերված Լևոնը մահացավ բանտում, իսկ Ռուբենին կայսեր հրամանով մահապատժի ենթարկեցին: Թորոսը կարողացել էր շահել կայսեր համակրանքը և ապրում էր արքունիքում: Օգտվելով իր կիսաազատ կարգավիճակից՝ նա փախուստի է դիմում, վերադառնում է Կիլի-

Թորոս I-ը Մանդալեի որդիներից լուծում է Գագիկ II հայոց արքայի սպանության վրեժը: Ջուլիանո Չասսո

կիս և գլխավորում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը: Նրան են միանում նաև իր երկու եղբայրները՝ *Մլեհը* և *Սղեփանեն*, որոնք բյուզանդական արշավանքի ժամանակ Հալեպում էին ու խույս էին տվել գերությունից:

Թորոս II-ը (1145–1169 թթ.) մի քանի տարվա ընթացքում գրավեց Վահկան, Անավարզան, Մսիսը, Տարսոնը: Սակայն Բյուզանդիան չէր հաշտվում Կիլիկիան կորցնելու մտքի հետ: *1152 թ.* Կիլիկիա մտավ բյուզանդական մի մեծ բանակ և պաշարեց Մսիս քաղաքը: Մթության քողի տակ Թորոսը հակահարձակման անցավ և ջախջախեց թշնամուն:

Թորոս II-ը նշանակալից գործ կատարեց: Նա վերականգնեց հայկական պետությունը և ստեղծեց 30000-անոց բանակ:

Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո հայոց կաթողիկոսությունը մշտական նստավայր չունեց և տեղից տեղ էր փոխվում: Թորոսի ջանքերով *1151 թ.* հայոց կաթողիկոսի նստավայրը փոխադրվեց *Հոռմկլա*, ուր մնաց մինչև *1292 թ.*: Այսպես հայոց կաթողիկոսությունը հաստատվեց հայկական պետության տարածքում:

Թորոս II-ին հաջորդեց եղբայրը՝ *Մլեհը (1169–1175 թթ.)*: Այդ ժամանակ Դաշտային Կիլիկիան նորից Բյուզանդիայի տիրապետության տակ էր: Միայն նրա արևելյան մի քանի շրջաններ պատկանում էին խաչակիրներին: Երկրի ընդարձակման և հետագա ամրապնդման համար անհրաժեշտ էր ծովեզրյա բոլոր շրջանները ազատագրել հույներից և խաչակիրներից: Այս դժվարին խնդիրն իրագործելու համար Մլեհը դաշնակցեց Հալեպի ամիրայի հետ: Նա խաչակիրներից հետ վերցրեց Դաշտային Կիլիկիայի արևելյան շրջաններում գտնվող բերդերը: *1173 թ.* Մլեհը Բյուզանդիայից ազատագրեց *Աղանա*, *Մսիս* և *Տարսուն* քաղաքները և ծովափնյա շրջանները:

Մլեհի դաշինքը մահմեդականների

հետ ճիշտ հաշվարկած քաղաքականության արդյունք էր: Բազմաթիվ քրիստոնյա տիրակալներ, ելնելով իրենց պետությունների շահերից, համագործակցում էին նաև մահմեդականների հետ:

Մլեհը բարեկարգեց *Սիս քաղաքը* և *1173 թ. դարձրեց Կիլիկյան Հայաստանի մայրաքաղաք*:

Մլեհի վարած քաղաքականությունը և իրագործած բարեփոխումները նպաստեցին հայոց պետության ամրապնդմանն ու հզորացմանը: Սակայն նրա քաղաքականությունից, հատկապես իսլամական երկրների հետ գործակցելու քայլերից դժգոհ բարձրաստիճան հոգևորականները և իշխանները դավադրություն կազմակերպեցին ու սպանեցին նրան:

Մլեհին հաջորդեց նրա եղբայր Ստեփանեի որդի *Ռուբեն III-ը (1175–1187 թթ.)*: Օգտվելով Բյուզանդիայի և Իկոնիայի սուլթանության միջև առաջացած թշնամանքից՝ Ռուբենը գրավեց Կիլիկիայի արևմտյան շրջանները: *Այսպես Կիլիկիայում վերացվեցին բյուզանդական փիրապետության վերջին հենակետերը*:

Քաղաքական իրավիճակը Մերձավոր Արևելքում XII դ. վերջին: **Թագավորության հռչակումը:** XII դ. վերջին Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցան այնպիսի փոփոխություններ, որոնք զգալի ազդեցություն թողեցին Կիլիկյան Հայաստանի վրա:

Այդ ժամանակ հզորացել էր Եգիպտոսի Այուբյան սուլթանությունը: Սուլթան *Սալահ ադ Դինը (1169–1193 թթ.)* Եգիպտոսին միացրեց Ասորիքի և Պաղեստինի մի մասը և պայքար սկսեց խաչակիրների դեմ: *1187 թ.* նա պարտության մատնեց խաչակիրներին և գրավեց Երուսաղեմը:

Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունը նույնպես վերելք էր ապրում և զբաղված էր իր տարածքները հիմնականում Բյուզանդիայի հաշվին ընդարձակելով: Իկոնիայի սուլթանությունը և Եգիպտոսի

տոսը թշնամաբար էին տրամադրված Կիլիկիայի նկատմամբ: Լարված էին նաև Անտիոքի իշխանության և Կիլիկիայի փոխհարաբերությունները:

Կիլիկյան Հայաստանում իշխանությունն անցնում է Ռուբենի եղբայր *Լևոն II-ին* (1187–1219 թթ.): Նրա կառավարման առաջին շրջանում ստեղծված միջազգային իրավիճակը բարենպաստ էր Կիլիկիայի համար: *Միթրոկեֆարոնի ճակատամարտից* (1176 թ.) հետո Բյուզանդիան մեկընդմիջտ հրաժարվել էր Կիլիկիայից: Եկոնիայի սուլթանությունը պատրաստվում էր դիմագրավելու խաչակրաց երրորդ արշավանքին:

Երուսաղեմը գրավելուց հետո Եգիպտոսի սուլթանությունը որոշ ժամանակ զբաղված էր խաչակրաց տիրույթների նվաճումով:

Երուսաղեմը մահմեդականներից հետ գրավելու համար *1189 թ. սկսվեց խաչակրաց երրորդ արշավանքը*: Լևոն II-ը կապեր հաստատեց խաչակիրների առաջնորդներից մեկի՝ Սրբազան հռոմեական կայսրության կայսր *Ֆրիդրիխ Շիկանորուսի* հետ: Լևոնը խոստացավ օգնել խաչակիրներին, իսկ դրա դիմաց կայսրը համաձայնեց նրան ճանաչել Կիլիկիայի թագավոր: Սակայն արշավանքի սկզբին կայսրը խեղդվեց Կիլիկիայի գետերից մեկում, և Լևոնի թագադրությունը հետաձգվեց:

Այդ ժամանակ *Դաշտային Կիլիկիայի* արևելյան շրջանների համար նորից խնդիրներ ծագեցին *Անտիոքի* և *Կիլիկիայի* միջև: Սահմանային վեճերը լուծելու պատրվակով Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ III-ը Լևոնին հրավիրեց Անտիոք: Իրականում նրա նպատակը հայոց իշխանին ձերբակալելն էր: Իմանալով այդ մասին՝ Լևոնն ինքը նշանակեց հանդիպման վայրը: Խնջույքի պատրվակով նա Անտիոքի իշխանին հրավիրեց իր մոտ և ձերբակալեց: *1194 թ. Սիս քաղաքում* Լևոնի և Բոհեմունդի միջև հաշտության պայմանագիր կնքվեց: «Պայմանագրի համաձայն՝ Բոհե-

մունդը Կիլիկիային վերադարձրեց նրանից խլված տարածքները: Սրա դիմաց Լևոնն առանց փրկագնի ազատ արձակեց Անտիոքի իշխանին: Երկու երկրների միջև բարեկամություն հաստատելու համար կողմերը որոշեցին Բոհեմունդի ավագ որդի և ժառանգորդ Ռայմունդին ամուսնացնել Լևոնի եղբայր Ռուբենի ավագ դուստր Ալիսի հետ: Ծնված արու զավակը պետք է ժառանգեր Անտիոքը և Կիլիկիան: *Անտիոքի և Կիլիկիայի միավորմամբ Լևոնը փորձում էր ստեղծել հայ-խաչակրաց միացյալ պետություն*:

XII դ. վերջին Կիլիկյան Հայաստանը Մերձավոր Արևելքի ամենաուժեղ քրիստոնյա երկիրն էր: Արտաքին թշնամիների դեմ տարած հաղթանակները և երկրի սահմանների ընդարձակումն ու ամրապնդումը բարձրացրին Լևոն II-ի հեղինակությունը:

Եգիպտոսի հզորացումից ու Երուսաղեմի անկումից հետո խաչակիրների վիճակը խիստ ծանրացել էր: Նրանց օգնելու գործում Արևմտյան Եվրոպան հույսեր էր կապում նաև Կիլիկյան Հայաստանի հետ: Հաշվի առնելով այս ամենը՝ Լևոնը շարունակեց քայլերն արքայական թագ ձեռք բերելու ուղղությամբ: Նա բանակցություններ սկսեց Հռոմի պապի և Սրբազան հռոմեական կայսրության կայսր Հենրիխ VI-ի հետ: Այս անգամ դրանք հաջողությամբ պսակվեցին: 1197 թ. Հենրիխ VI-ը պատվիրակության միջոցով թագ ուղարկեց Լևոնին: Նրան թագ էր ուղարկել նաև Բյուզանդիայի կայսր Ալեքսիոս III Անգելոսը:

Լևոնի թագադրության հարցով շահագրգռված էր նաև պապականությունը, որը փորձում էր Հայոց եկեղեցին ենթարկել հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցուն:

Հայոց թագավորության վերականգնման խնդիրը Լևոնի համար այնքան կարևոր էր, որ նա համաձայնվեց առերես կատարելու Հռոմի պապի պահանջները: Իրականում հայկական եկե-

ղեցին ոչ մի զիջում չարեց կաթոլիկ եկեղեցուն:

Լևոն II-ը մեծ հանդիսավորությամբ օծվեց հայոց թագավոր *1198 թ. հունվարի 6-ին՝ Սուրբ Ծննդյան* օրը, *Տարսոն քաղաքի Մայր տաճարում*: Լևոնին օծեց հայոց կաթողիկոս *Գրիգոր Զ Ապիրատը* (1194–1203 թթ.):

Լևոն II-ի գահակալության տարիներին Կիլիկյան Հայաստանը վերելք էր ապրում: Կարևոր ձեռնարկումներից մեկը Կիլիկիայի *Լամբրոն* անառիկ բերդի գրավումն էր: Լևոնի նախորդները մի քանի անգամ փորձել էին գրավել այն, սակայն անհաջողության էին մատնվել: 1202 թ. նա Լամբրոնի Հեթում իշխանին հրավիրեց Տարսոն և բանտարկեց: Դրանից հետո Լևոնն առանց կռվի գրավեց բերդը և միացրեց արքունիքին:

Կիլիկիան առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում էր, ուստի Լևոնը մեծ ուշադրություն էր դարձնում առևտրի զարգացմանը: Վերաշինվեցին ու բարեկարգվեցին *Մյաս* ու *Կոռիկոս նավահանգիստները*: Կառուցվեց ոչ միայն ռազմական, այլև առևտրական *նավափորում*: Կարգավորվեց երկրի դրամական շրջանառությունը: Լևոնն արտոնություններ շնորհեց Ջենովայի, Վենետիկի և մի շարք այլ քաղաքների վաճառականներին:

Նա մեծ ուշադրություն էր դարձնում նաև մշակույթի զարգացմանը: Թագա-

վորի հրամանով Կիլիկիայում հիմնադրվեցին տարբեր տիպի դպրոցներ: Նա արքունիք էր հրավիրում և հովանավորում գիտության ու արվեստի ներկայացուցիչներին:

Լևոն II-ի թագավորության շրջանի կարևոր խնդիրներից մեկը Անտիոքի գահաժառանգության համար մղվող պայքարն էր: Երբ մահացավ Անտիոքի իշխան Ռայմոնդը, նրա և Ալիսի որդի Ռայմոնդ-Ռուբենը դարձավ Անտիոքի իշխանության ժառանգորդը: Սակայն վերջինիս դեմ դուրս եկավ նրա հորեղբայր Բոհեմունդը, որը գրավեց Անտիոքը և իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը: Այդ ժամանակ Լևոնը որոշեց միջամտել Անտիոքի ժառանգության համար մղվող պայքարին և պաշտպանել իր ազգականի շահերը: Կիլիկիայի և Անտիոքի միջև սկսվեց երկարատև պայքար: *1216 թ. Լևոնը գրավեց Անտիոք քաղաքը* և իշխանությունը հանձնեց Ռայմոնդ-Ռուբենին, որին հռչակել էր նաև Կիլիկիայի թագաժառանգ: Սակայն շուտով նրա գործունեությունից հիասթափված՝ Լևոնը փոխեց իր որոշումը և Կիլիկիայի թագաժառանգ նշանակեց իր մանկահասակ դուստր Զաբելին:

Լևոն թագավորը մահացավ 1219 թ. և իր հաջորդներին թողեց հզոր մի պետություն: Նա հայոց պատմության մեջ մնաց որպես *Լևոն Մեծագործ* (պատմիչի խոսքերով):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք Թորոս I-ի և Լևոն I-ի գործունեության կարևոր արդյունքները:
2. Ինչո՞ւ և երբ Հովհաննես Կոմնենոս կայսրը շարժվեց Արևելք: Ներկայացրե՛ք Կիլիկիայում հայկական պետությունը վերականգնելու ընթացքը: Ի՞նչ կարևոր ձեռքբերումներ ունեցավ Կիլիկիան Թորոս II-ի օրոք:
3. Ե՞րբ է գահակալել Սլեիը: Ի՞նչ հաջողություններ ունեցավ Կիլիկիան Մլեհի օրոք:
4. Ի՞նչ իրավիճակ էր Կիլիկյան Հայաստանում XII դարի վերջին: Ի՞նչ համաձայնություն էր կայացել Լևոն II-ի և Ֆրիդրիխ Շիկամորտաի միջև: Ի՞նչ ընթացք և ավարտ ունեցավ Լևոն II-ի և Անտիոքի իշխանի միջև ծագած սահմանային վեճը:
5. Արքայական թագ ձեռք բերելու ուղղությամբ Լևոն II-ը ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց: Ո՞վ և երբ թագավոր օծեց Լևոնին: Ո՞րն է Կիլիկիայում հայոց թագավորության հռչակման պատմական նշանակությունը:

§ 3. ԿԵԼԻԿԵԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐԸ XIII–XIV ԿԻ.

Հեթումյան արքայադոհմի հաստատումը: Հայ մոնղոլական դաշինքը: Լեոն II-ը արու գավակ չունեի և 1216 թ. արքունի խորհրդի համաձայնությամբ թագաժառանգի իրավունքները փոխանցել էր իր դուստր Զաբելին: Վերջինս անչափահաս էր, ուստի նշանակվել էին երեք խնամակալներ՝ հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Սսեցին, Ատան պայլը և Կոստանդին Գունդստաբլը: Ատան պայլի սպանությունից և կաթողիկոսի մահվանից հետո *Կոստանդին Գունդստաբլը* մնաց որպես Զաբելի միակ խնամակալ: Այդ ժամանակ հայոց գահին փորձեց տիրանալ Ռայմոնդ-Ռուբենը, որին Լեոնը զրկել էր թագաժառանգի իրավունքներից: Սակայն Կոստանդին Գունդստաբլը կարողացավ ձերբակալել Ռայմոնդ-Ռուբենին. վերջինս բանտում էլ գտավ իր վախճանը:

Հայոց արքունական խորհուրդը որոշեց Զաբելին ամուսնացնել Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ IV-ի որդու՝ Ֆիլիպի հետ: Այս ճանապարհով աշխատում էին վերջ դնել Անտիոքի և Կիլիկիայի միջև շարունակվող թշնամանքին: *Ֆիլիպը* Կիլիկիա ժամանեց 1222 թ. և, ամուսնանալով Զաբելի հետ, հռչակվեց հայոց թագավոր: Գահը նրան հանձնվեց որոշակի պայմաններով: Նա երկիրը պետք է կառավարեր հայկական օրենքներով և հարգեր Հայոց եկեղեցու դավանանքը: Սակայն Ֆիլիպը արքունիքից հեռացնում էր հայ իշխաններին, կարևոր պաշտոնները հանձնում խաչակիրներին, կողոպտում էր արքունի գանձերը և դրանք ուղարկում Անտիոք: Զայրացած հայ իշխանները ձերբակալեցին նրան և բանտարկեցին: Բանտում էլ նա թունավորվեց և մահացավ:

Գահակալության խնդիրը լուծելու համար հայ ավագանին Տարսն քաղաքում ժողով հրավիրեց: Այս անգամ որոշեցին Զաբելին ամուսնացնել Կոստան-

դին Գունդստաբլի որդի Հեթումի հետ: Այսպիսով՝ 1226 թ. *Զաբելի և Հեթումի ամուսնությունը վերջապես լուծվեց գահակալության խնդիրը:* Հեթումը հռչակվեց հայոց թագավոր (1226–1270 թթ.), և հիմք դրվեց *Հեթումյանների արքայադոհմին:*

XIII դ. կեսերին Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցան քաղաքական նոր փոփոխություններ, որոնք կապված էին մոնղոլական արշավանքների և Եգիպտոսում մամլուքների իշխանության հաստատման հետ:

Մոնղոլական արշավանքները նոր խնդիրներ դրեցին նաև հայկական պետության առջև: Գրավելով Այսրկովկասը և Հայաստանը՝ մոնղոլական հորդաները մտան Փոքր Ասիա և 1243 թ. ծանր պարտության մատնեցին Իկոնիայի սուլթանությանը: Կոստանդին թագավորահայրը մեկնեց մոնղոլների հրամանատար Բաչուի մոտ և առաջարկեց դաշինք կնքել: Մոնղոլներն ընդունեցին այս առաջարկը՝ պայմանով, որ հայոց թագավորն անձամբ մեկնի մոնղոլների մայրաքաղաք Կարակորում:

Իր այցը Մոնղոլիա նախապատրաստելու նպատակով Հեթումը եղբորը՝ Մմբատ Գունդստաբլին, ուղարկեց Կարակորում: Մոնղոլները համաձայնեցին պահպանելու Կիլիկիան Հայաստանի անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը: Հայերի բարեկամությունը շահելու համար նրանք խոստացան վերադարձնել այն տարածքները, որոնք մահմեդականները խլել էին Կիլիկիայից: Մոնղոլները մասնավորապես պարտավորվեցին ռազմական օգնություն ցույց տալ Կիլիկիային Իկոնիայի սելջուկների հարձակումների ժամանակ:

Հայ-մոնղոլական դաշինքը երկու կողմերին էլ ձեռնաու էր: Մոնղոլները ծրագրել էին գրավել Ասորիքն ու Պաղեստինը

(որոնց մի մասը նվաճել էր Եգիպտոսը) և վատահեղի դաշնակցի կարիք ունեին: Այդպիսին կարող էր լինել քրիստոնյա Կիլիկյան Հայաստանը:

Հայ-մոնղոլական դաշինքը հաստատու էր համար *Հեթում I-ը 1254 թ. գարնանը* մեկնեց Կարակորում: Նույն տարվա աշնանը Հեթումը և Մանգու մեծ խանը հաստատեցին այդ դաշինքը: Երկու կողմերը պարտավորվում էին միմյանց օգնել պատերազմների ժամանակ: Հայոց եկեղեցիներն ու վանքերն ազատվում էին հարկերից: Այսպես հայոց թագավորը ձգտում էր ստեղծելու քրիստոնեա-մոնղոլական դաշինք ընդդեմ մահմեդականների:

Կիլիկյան Հայաստանը մոնղոլների և մամլուքների միջև: 1250 թ. Եգիպտոսում իշխանության գլուխ եկան *մամլուքները*: Նրանք գնված ստրուկներ էին, որոնք ծառայում էին սուլթանի անձնական զվարդիայում:

1259 թ. մոնղոլները ձեռնամուխ եղան Ասորիքի գրավմանը, որին մասնակցում էին նաև հայկական զորքերը: Սակայն հաջորդ տարի տեղի ունեցած ճակատամարտում մամլուքները ծանր պարտության մատնեցին դաշնակիցներին:

Մամլուքներին անհանգստացնում էր մոնղոլա-հայ-խաչակրաց ռազմաքաղաքական դաշինքը: Անտիոքի իշխանության դեմ մի քանի արշավանք կազմակերպելուց հետո մամլուքները որոշեցին հարձակվել Կիլիկիայի վրա: 1266 թ. նրանք շարժվեցին դեպի Կիլիկիա: Օգնության համար Հեթում I-ը մեկնեց մոնղոլների մոտ, սակայն նրանք ժամանակին չհասան: Հայ-եգիպտական զորքերի միջև վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ *1266 թ. օգոստոսի 23-ին Սև լեռների* մոտ՝ *Մառի* կոչված վայրում: Հայկական ուժերը քաջաբար դիմադրեցին, բայց պարտություն կրեցին: Զոհվեց նաև Հեթում I-ի որդի Թորոսը, իսկ մյուս որդի Լեոնը գերի ընկավ:

Ասորի ճակատամարտից հետո բարդացավ նաև խաչակիրների վիճակը:

1268 թ. մամլուքները կարողացան գրավել Անտիոք քաղաքը: Մառիի պարտությունը և Անտիոքի անկումը վերջ դրեցին քրիստոնեա-մոնղոլական դաշինք ստեղծելու Հեթումի ծրագրին: Այս պայմաններում Հեթում I-ը գահը հանձնեց եգիպտական գերությունից ազատված *Լեոն III-ին (1270-1289 թթ.):*

1292 թ. մամլուքները պաշարեցին ու գրավեցին հայոց կաթողիկոսանիստ Հռոմկլա բերդաքաղաքը: Սպանվեցին բազմաթիվ հոգևորականներ, իսկ մյուսները Ստեփանոս Հռոմկլայեցի կաթողիկոսի (1290-1293) հետ գերի տարվեցին: *Հեթում II թագավորը* (1289-1306 թթ.) ընդհատումներով) հայոց կաթողիկոսությունը տեղափոխեց Սիս:

Կիլիկիայի համար ստեղծված անբարենպաստ դրությունը շարունակվեց նաև XIV դարի սկզբին: Իրավիճակն ավելի բարդացավ, քանի որ մոնղոլներն ընդունել էին մահմեդականություն, և փոխվել էր նրանց վերաբերմունքը քրիստոնյաների նկատմամբ: Այսպիսով՝ մոնղոլամամլուքյան հակամարտությունն ի վերջո ավարտվեց մամլուքների հաղթանակով:

Ստեղծված ծանր իրավիճակից դուրս գալու համար Կիլիկյան Հայաստանը սկսեց բանակցություններ վարել Բյուզանդիայի, Արևմտյան Եվրոպայի երկրների և Հռոմի պապի հետ: Օգնության դիմաց հայերը խոստանում էին որոշ զինամասեր կատարել հունական և կաթոլիկ եկեղեցիներին: Այս խնդիրը քննարկվեց *1307 թ. Միս* քաղաքում հրավիրված ժողովում: Այստեղ որոշեցին ընդունել Քաղկեդոնի երկաթնակության դավանանքը և Հայոց եկեղեցու ծեսերի ու արարողությունների մի մասը հարմարեցնել հունական ու կաթոլիկ եկեղեցիների դավանանքին: *Եկեղեցիների միավորման ճանապարհով հայոց արքունիքն աշխատում էր ստեղծել քրիստոնեական երկրների դաշինք ընդդեմ մահմեդականների:*

Կիլիկիայում տեղակայված մոնղոլա-

կան գորքերի հրամանատար Բիլարդուն 1307 թ. հյուրասիրության նպատակով Անավարգա հրավիրեց հայոց թագավոր Լևոն IV-ին, նախկին թագավոր Հերթում II-ին և 40 հայ իշխանների ու սպանել տվեց նրանց: Հերթում II-ի մյուս եղբայրը՝ *Օշինը*, կարողացավ մոնղոլներին դուրս բռնել Կիլիկիայից և երկրի կառավարումը վերցնել իր ձեռքը (1308–1320 թթ.):

Այդ ժամանակ լարված իրավիճակ ստեղծվեց նաև Կիլիկյան Հայաստանի ներքաղաքական կյանքում: Երբ Օշին թագավորը և Կոստանդին Կեսարացի կաթողիկոսը փորձեցին իրագործել Սսի ժողովի որոշումները, հանդիպեցին հայ բնակչության համառ դիմադրությանը: Մայրաքաղաքում տեղի ունեցան բողոքի ցույցեր, որոնց մասնակիցները պահանջում էին հրաժարվել Սսի ժողովի որոշումները կենսագործելուց: Եկեղեցիների միավորման հակառակորդների մի մասին ձերբակալեցին և աքսորեցին Կիպրոս կղզի, իսկ մյուսներին բանտարկեցին: Ադանայում հրավիրված ժողովը վերահաստատեց միավորման որոշումը: Բուն Հայաստանում նույնպես հրաժարվեցին Սսի և Ադանայի ժողովների որոշումները կատարելուց: Իմանալով այս մասին՝ պապականությունը պահանջեց նոր ժողով հրավիրել և վերահաստատել նախորդ ժողովների որոշումներն ու իրագործել դրանք: Արևմուտքից օգնություն ստանալու ակնկալիքով Օշին թագավորն ու Կոստանդին կաթողիկոսը 1317 թ. *Ադանայում* նոր ժողով հրավիրեցին, որը վերահաստատեց նախորդ ժողովների որոշումները: Այսպես հայ հասարակության մեջ առաջացավ մի խմբավորում, որը փորձում էր Հայոց եկեղեցին միավորել քրիստոնեական մյուս եկեղեցիների հետ: Այն ստացավ *ունիթորներ* (միաբարներ) անվանումը: Ունիթորների և *հակաունիթորների* պայքարը խախտեց Կիլիկիայի հասարակության միասնությունը և թուլացրեց երկիրը:

Կիլիկյան Հայաստանի թուլացումը և անկումը: Օշին թագավորի մահից հետո գահն անցավ նրա որդի *Լևոն V-ին* (1320–1342 թթ.): Քանի որ նա անչափահաս էր, երկիրը կառավարում էին խնամակալները:

1321 թ. Կիլիկիա ներխուժեցին Իկոնիայի սուլթանության տարածքում տեղակայված մոնղոլական զորքերը և թուրքմենները: Նրանց 30–հազարանոց բանակը հասավ Ադանա և Սիս: Հաջորդ տարի Կիլիկիա արշավեցին մամլուքները: Նրանց հաջողվեց գրավել *Այաս* նավահանգիստը և ավերել դրա ցամաքային ու ծովային ամրությունները: Եգիպտոսի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելու համար հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Լամբրոնացին մեկնում է Կահիրե: 1323 թ. *մայիսի 31-ին* կնքվում է հայեգիպտական հաշտության պայմանագիրը: Կիլիկիան պարտավորվում էր Եգիպտոսին տարեկան վճարել 1,2 մլն արծաթ դիրհեմ՝ Այաս նավահանգստից, ինչպես և օտարերկրացիներին վաճառած աղից ստացված եկամուտների կեսը: Եգիպտոսը պարտավորվում էր գորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից և վերաջինել ավերված քաղաքները, բացի Այաս նավահանգստի ծովային ամրություններից:

1335 թ. մամլուքները գրավեցին ու ավերեցին Տարսոն, Ադանա, Այաս և Մեիս քաղաքները: Լևոն V-ը 1337 թ. ստիպված եղավ ծանր պայմաններով հաշտության պայմանագիր կնքել: Կիլիկիան հարկադրված էր որոշ տարածքներ ու բերդեր զիջել մամլուքներին: Պետության համար այսպիսի ծանր իրավիճակում էլ հանկարծամահ եղավ Լևոն V-ը:

Լևոնը ժառանգներ չունեի, ուստի արքունական խորհուրդը որոշեց գահը հանձնել նրա հորաքրոջ որդուն՝ *Գվիդոն Լուսինյանին*: Լուսինյանները ֆրանսիական ծագում ունեին և կառավարում էին Կիպրոսում: Սա քաղաքական որոշում էր, որի միջոցով փորձ էր արվում Կիլիկիայի

համար ապահովելու Կիպրոսի և Արևմուտքի ռազմաքաղաքական օժանդակությունը: Սակայն Գվիդոն Լուսինյանի կառավարումը կարճ տևեց: 1344 թ. նա իր եղբայր Բոհեմունդի և 300 ֆրանկ ապետների հետ սպանվեց Ադանա քաղաքում: Արքունի խորհուրդը որոշեց թագավոր ընտրել Պաղատին Մարաջախաի որդի *Կոստանդինին (1344–1362 թթ.)*: Այսպես հայոց գահն անցավ Հեթումյանների ազգակից *Նորեցիներին*:

1360 թ. մամլուքները վերջնականապես գրավեցին Տարսոն և Ադանա քաղաքները:

Գիտակցելով, որ քրիստոնյա երկրները չեն օգնելու Կիլիկիային, *Մեսրոպ Արքազեցի* կաթողիկոսը (1359–1372 թթ.) 1361 թ. *Միսում* հրավիրում է *եկեղեցական ժողով*, որը չեղյալ է հայտարարում Սսի և Ադանայի նախորդ ժողովների որոշումները:

1373 թ. հայոց գահը կրկին թափուր է մնում: Արքունի խորհուրդը որոշում է այն հանձնել Գվիդոն Լուսինյանի եղբորորդի *Լևոն VI-ին (1373–1375 թթ.)*, որն այդ ժամանակ Կիպրոսում էր: Նա մեծ դժվարությամբ հասնում է Սիս և օժվում հայոց թագավոր: Այդ ժամանակ հայկական թագավորությունը, բացի մայրաքաղաքից, ընդգրկում էր Անավարգա քաղաքը և մի քանի բերդեր Լեոնային Կիլիկիայում: Մամլուքները և կարամանները

(թուրքմենական ցեղ) կրկին պաշարում են մայրաքաղաքը: Պաշարվածները, դրսից ոչ մի օգնություն չստանալով, հրկիզում են քաղաքը և քաշվում միջնաբերդ: Ռազմամթերքի և սննդամթերքի պակասը ստիպում է *1375 թ. ապրիլի 16-ին* հանձնել նաև միջնաբերդը: Գերյալների թվում էին Լևոն Լուսինյանը և իր ընտանիքը, Պողոս Սեցի կաթողիկոսը: Նրանց հատուկ հսկողությամբ տարան Կահիրե: Սուլթանը հայոց կաթողիկոսին թույլատրեց վերադառնալ Կիլիկիա, իսկ Լևոն VI-ին արգելեց թողնել Կահիրեն: Հետագայում Լևոնը ևս ազատվեց գերությունից և տեղափոխվեց Արևմտյան Եվրոպա: Հայոց վերջին թագավորը մահացավ 1393 թ. Փարիզում:

Հայոց պետականության անկումից հետո Կիլիկիայում դեռ երկար ժամանակ իրենց գոյությունը պահպանում էին մեծ թվով հայ իշխանական տներ: Սսի անկումից հետո Կիլիկիայում իր գործունեությունը շարունակում էր հայոց կաթողիկոսությունը:

Նեղվելով կարամանների և մամլուքների միջև անընդհատ պատերազմներից ու ծանր հարկերից՝ Կիլիկիայի հայ բնակչության և իշխանների մի մասը ստիպված հեռացավ հայրենիքից: Նրանք հիմնականում հաստատվեցին Կիպրոսում, Իտալիայում, Ֆրանսիայում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ է գահակալել Հեթում I-ը: Ինչպե՞ս Հեթումյաններն ամրապնդեցին թագավորական իշխանությունը Կիլիկիայում:
2. Քաղաքական ինչ փոփոխություններ կատարվեցին Մերձավոր Արևելքում XIII դարի կեսերին: Երբ և ինչ պայմաններով կնքվեց հայ-մոնղոլական դաշինքը:
3. Ներկայացրե՞ք Կիլիկիայի և մամլուքների միջև 1266 թ. սկսված պատերազմի ընթացքը և հետևանքները: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ մամլուքների կողմից 1292 թ. Հռոմկյա բերդաքաղաքի գրավումը:
4. Ինչ իրավիճակ էր Կիլիկիայում XIV դարի սկզբին: Ինչո՞ւ առաջացավ ունիթորական (միաբարսական) խմբավորումը. ինչ հետևանք ունեցավ դա:
5. Ինչ ընթացք և արդյունքներ ունեցավ արտաքին թշնամու դեմ պայքարը XIV դ. առաջին կեսին:
6. Ինչ որոշում կայացրեց Սսի 1361 թ. եկեղեցական ժողովը: Հիմնավորե՞ք այդ որոշման անհրաժեշտությունը: Ինչ ճակատագիր ունեցավ Կիլիկիայի վերջին թագավոր Լևոն VI-ը:

§ 4. ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՅԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Հողագիրության ձևերը: Գյուղական համայնքը: Կիլիկիայի բարենպաստ բնակլիմայական պայմանները հնարավորություն էին տալիս զբաղվելու երկրագործությամբ և անասնապահությամբ: Երկրագործության բնագավառում առաջնակարգ տեղ ունեին հացահատիկային բույսերի մշակումը և այգեգործությունը:

Անասնապահությունը հատկապես զարգացած էր Լեոնային Կիլիկիայում: Այստեղ պահում էին ձիեր, ջորիներ, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ և ընտանի թռչուններ: Անասնապահության մեջ առավել զարգացած էր ձիաբուծությունը:

Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան Հայաստանում ավելի բարդ ձևեր ընդունեցին, քան դրանք գոյություն ունեին բուն Հայաստանում: Կիլիկյան Հայաստանում կային *հողագիրության մի քանի ձևեր՝ արքունական, իշխանական, փանքապարկան, համայնական:*

Թագավորին պատկանող հողերը, քաղաքները, բերդերը կոչվում էին *թագավորական* կամ *արքունի*: Կիլիկյան Հայաստանում, ինչպես և Երուսաղեմի ու Կիպրոսի խաչակրաց թագավորություններում արքունի տիրությունները պատկանում էին ոչ միայն թագավորին, այլև արքայական ընտանիքի բոլոր անդամներին:

Կիլիկիայում հաստատված իշխանների մի մասն ուներ որոշակի տարածքներ, որոնց տիրում էին ժառանգաբար՝ մասնավոր սեփականության իրավունքով: Այս տարածքները կոչվում էին *հայրենիք*, իսկ սրանց տերերը՝ *հայրենապետ-բերդապետեր*: Խոշոր հայրենատերերի թիվը Կիլիկիայում XII դ. վերջին հասնում էր 45-ի:

Թագավորը և հայրենատեր-բերդատերերը որոշակի պայմանով, մասնավորապես զինվորական ծառայության դիմաց առանձին մարդկանց հողեր էին տրամադրում: Այս հողերը ժառանգաբար էին անցնում, բայց միևնույն ժամանակ *պայմանական* էին, քանզի ստացողի սեփականությունը չէին և պայմաններից որևէ մեկի խախտման դեպքում հետ էին վերցվում:

Կիլիկիայում կային շուրջ 150 *փանքու եկեղեցի*, որոնք ունեին հսկայական չափերի հասնող հողատարածքներ: Վանքապատկան հողատիրությունը հիմնականում առաջանում էր գնման և նվիրատվությունների հաշվին: Կիլիկիայի հայ թագավորներն ու իշխանները ևս բազմաթիվ հողային նվիրատվություններ էին կատարում հոգու տեկեղեցու:

Կիլիկիայում գոյություն ուներ նաև *համայնական հողագիրություն*: Համայնքին պատկանող հողերի մի մասը որոշակի պայմաններով գյուղացիներին տրվում էր օգտագործման համար: Տնամերձ հողերը համարվում էին գյուղացիների սեփականությունը:

Գյուղական բնակչության կազմակերպման հիմնական ձևը համայնքն էր: Որպես համայնք սովորաբար հանդես էր գալիս մեկ գյուղը: Սակայն երբեմն մեկ համայնքի մեջ մտնում էին մի քանի գյուղեր: Գյուղացին հասարակության մեջ ներկայանում էր համայնքի միջոցով: Համայնքը սոցիալական, հարկային, ռազմավարական ու թեմական միավոր էր և կարգավորում էր գյուղացու հարաբերությունները պետության, հողատիրոջ և եկեղեցու հետ: Ինչպես նաև կարգավորում էր գյուղի բնակիչների փոխհարաբերությունները միմյանց հետ:

Համայնքի կարևոր խնդիրները լուծե-

լու համար հրավիրում էին համայնքի անդամների ժողով, որն ընտրում էր նաև գյուղի *փանուրեր*:

Յուրաքանչյուր համայնք ուներ իր եկեղեցին կամ մատուռ, որը նվիրված էր լինում գյուղը հովանավորող որևէ սրբի:

Արհեստները, առևտուրը, քաղաքները: Արհեստագործության զարգացմանը խթանում էին բազմատեսակ հումքի և օգտակար հանածոների առկայությունը և ներքին ու արտաքին առևտրի աճը:

Կիլիկիան Արևելք–Արևմուտք ցամաքային և ծովային փարանցիկ առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում էր:

Քաղաքների զարգացման համար որոշակի էր նաև խաչակրաց արշավանքների դերը, քանի որ դրանք միջազգային առևտրական հարաբերությունների աշխուժացման խթան էին:

Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքային կյանքի աշխուժացման և առևտրի զարգացման համար մեծ նշանակություն ունեցավ մոնղոլական կայսրության ստեղծումը, որը ձգվում էր Չինաստանից մինչև Միջերկրական և Սև ծովերը: Մոնղոլական տերության տարածքով անցնող առևտրական ճանապարհների մի մասն ավարտվում էր մոնղոլների դաշնակից Կիլիկիայում: Այստեղի նավահանգիստներից էլ սկսվում էր ծովային առևտրական ուղին դեպի Եվրոպա:

Կիլիկյան Հայաստանի նշանավոր քաղաքներից էին *Սիսը, Տարսուսը, Այսաբը, Մսիսը, Կոռիկոսը, Ադանան, Անավարզան*: Բոլոր քաղաքները ներառված էին արքունական տիրույթների մեջ և կոչվում էին *թագավորական քաղաքներ*: Սրանք կառավարում էին թագավորի նշանակած հատուկ պաշտոնյաները՝ *կապիփանները*:

Կիլիկյան Հայաստանը միջազգային առևտրին մասնակցում էր գյուղատնտեսական և արհեստագործական ապրանքներով: Երկրից արտահանում էին երկաթ, շինավայտ, կաշի, բուրդ, ձիեր, հացահա-

տիկ, աղ: Առևտրի զարգացմանը նպաստում էին հայոց թագավորների կողմից եվրոպացի վաճառականներին տրված առևտրական արտոնությունները:

Արհեստների և առևտրի զարգացման համար խիստ կարևոր էր նաև դրամաշրջանառության աճը: Դրամների թողարկումը սկսվել էր դեռևս Ռուբինյանների իշխանության շրջանում և շարունակվել մինչև *թագավորության անկումը*: Հիմնական դրամական միավորը արծաթե դրամն էր, որը կոչվում էր թագավորական: Այն օգտագործել են նաև այլ երկրներում:

Արքունիքը և բանակը: Պետության կառավարման գլխավոր մարմինն արքունիքն էր: Նրա մեջ մտնում էին *արքունի խորհուրդը, բարձրագույն դատական սպայանք և գործակալությունները*:

Արքունիքի գլուխ սկզբում կանգնած էր *իշխանաց իշխանը*, իսկ 1198 թվից՝ *հայոց թագավորը*: Նրանք էին պատերազմ հայտարարում, հաշտություն և դաշինք կնքում, քաղաքներ և ամրոցներ հիմնադրում, դրամներ հատում և լուծում գահաժառանգության խնդիրը:

Երկրի կառավարումը թագավորն իրականացնում էր գործակալությունների միջոցով: Նրանք տասից ավելի էին: Գործակալությունների մի մասը նման էր Հայաստանում եղած կենտրոնական կառավարման մարմիններին, իսկ մյուսները նոր էին:

Թագավորության հռչակումից հետո վերականգնվեց նաև *թագադիր* գործակալությունը: Հանդիսությունների ժամանակ նա էր թագ դնում թագավորի գլխին, կապում արքայական նշանները, հետևում արքունի կարգ ու կանոնի պահպանմանը:

Խնամակալության (պալլության) գործակալությունը գոյություն ուներ դեռևս իշխանության շրջանում: Գործակալը կոչվում էր *պայլ*: Նա թագավորի առաջին խորհրդականն էր, իսկ արքայի

բացակայության դեպքում փոխարինում էր նրան: Թագավորի անչափահասության դեպքում պայլը իրականացնում էր ոչ միայն նրա, այլև ամբողջ երկրի խնամակալությունը:

Կենտրոնական կառավարման համակարգում մեծ էր արքունի պալատի կառավարչի՝ *սենեակալի* դերը: Նա էր տնօրինում արքունի եկամուտները և ծախսերը:

Գործակալությունների մեջ բավական ազդեցիկ տեղ էր զբաղեցնում *արքունի քարտուղարությունը*, որի գլխավոր պաշտոնյան կոչվում էր *կանցլեր*: Նա էր ղեկավարում բանակցություններն օտար երկրների ներկայացուցիչների հետ: Սովորաբար այս պաշտոնը տրվում էր Սսի արքեպիսկոպոսին կամ կրթված և լեզուներ իմացող այլ հոգևորականի: 1260–1289 թթ. այն զբաղեցնում էր ոչ թե Սսի արքեպիսկոպոսը, այլ *Վահրամ Բարունի* վարդապետը, որը նաև փիլիսոփա էր:

Պետության գինված ուժերը կազմակերպելու և ղեկավարելու համար ստեղծվել էր երեք գործակալություն՝ *սպարապետություն*, *սպասապարություն* և *մարաջախարություն*: Սպարապետին Կիլիկիայում հաճախ անվանում էին նաև գունդստաբլ: Նա բանակի ընդհանուր հրամանատարն էր: Սպարապետությունը Կիլիկիայում չի եղել որևէ իշխանական տան ժառանգական պաշտոնը: Այդ պաշտոնին, որպես կանոն, նշանակում էին առավել բանիմաց և ունակ զորահրամանատարների: Բանակում մեծ էր *արքունական հեծելազորի հրամանատարի՝ սպասապարի* դերը: Բանակի սպառազինությանը և պարենի մատակարարմամբ զբաղվում էր մարաջախությունը, որի ղեկավարը կոչվում էր *մարաջախար*: Նա սպարապետի անմիջական տեղակալն էր:

Կիլիկիայի հայկական պետությունն իր գոյատևման ամբողջ ընթացքում միշտ պատերազմների մեջ էր, ուստի կանոնավոր և ուժեղ բանակ ունենալն

անհրաժեշտություն էր: Մշտական բանակի կազմակերպումը սկսվեց դեռևս Ռուբինյան առաջին իշխանների օրոք:

Հայոց թագավորների և իշխանների հետ Կապադովկիա, Կիլիկիա և Հյուսիսային Միջագետք էր տեղափոխվում նաև նրանց ռազմական ուժերի մի մասը: Ռուբինյան իշխանության առաջացումից հետո հայոց իշխանների զորքերն անհրաժեշտության դեպքում ներառվում էին պետական բանակի կազմում: Կիլիկյան Հայաստանի բանակում հատուկ տեղ էին զբաղեցնում հոգևոր-ասպետական միաբանությունների զորքերը: Զինվորական ծառայության դիմաց սովորաբար Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջաններում նրանց տալիս էին բերդեր և հողատիրություններ: Այսպես՝ *Հովանդախանաների միաբանությունը* ստացած տիրությունների դիմաց պարտավորվել էր ամեն տարի տրամադրել 400 հեծյալ ռազմիկ:

Պատերազմների ժամանակ գյուղացիներից և քաղաքացիներից հավաքագրվում էր նաև *աշխարհազոր*:

Կանոնավոր բանակի հիմնական կորիզը հեծելազորն էր: Կիլիկիայում ևս սահմանվել էր *ասպետի (ծիափորի)* աստիճանը: Այն ստանալու համար անհրաժեշտ էր քննություն հանձնել ձիավարժությունից, նետածությունից, նիզակի և սրի գործածությունից և գինվորականի համար անհրաժեշտ այլ գիտելիքներից ու հմտություններից:

Մշտական բանակ պահելու համար Կիլիկյան Հայաստանում ևս մտցվեց ռազմական հարկ: *Պատերազմի ժամանակ Կիլիկյան Հայաստանը կարող էր ռազմադաշտ դուրս բերել 80–100 հազար զինվոր*:

Հայոց բանակում մեծ տեղ ուներ նաև *ռազմական նավարորները*: Առանց նրա օգնության անհնար էր պաշտպանել պետության ծովային սահմանները: Այն անհրաժեշտ էր նաև ծովային առևտրի անվտանգությունն ապահովելու համար: Ռազմական նավատորմի համար կառուց-

Այսաի ծովային ամրոցը

վել էին ծովային հատուկ ամրություններ: Դրանց մեջ հատկապես մեծ էր *Այսաի* և *Կոռիկոսի* ծովային բերդերի նշանակությունը:

Դատական համակարգը: Հայկական պետականության ամրապնդմանը զուգահեռ անհրաժեշտ էր ստեղծել միասնական, համապետական օրենսդրություն: Այս խնդիրը լուծեց Հեթում I թագավորի եղբայր *Սնրապ սպարապետը*: Նրա կազմած «*Դատաստանագիրքը*» միավորեց հայկական, հունական և խաչակրաց իրավանորմերը և հարմարեցրեց Կիլիկիայում ձևավորված պայմաններին:

Կիլիկյան Հայաստանի դատարաններում օգտագործել են նաև Անտիոքի իշխանությունում ստեղծված «*Անտիոքի ասիզներ*» օրենսգիրքը:

Գոյություն ունեին հետևյալ դատարանները. *արքունի, Սսի արքեպիսկոպոսական, սպորին* կամ *փոքր, եկեղեցական*:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Տնտեսության ինչ ճյուղեր էին զարգացած Կիլիկիայում: Հողատիրության ինչ ձևեր կային: Ո՞րն էր գյուղական բնակչության կազմակերպման հիմնական ձևը:
2. Ի՞նչն էր նպաստում արհեստագործության զարգացմանը: Թվարկե՞ք Կիլիկիայի նշանավոր քաղաքները. ինչո՞ւ էին դրանք կոչվում թագավորական, և ովքե՞ր էին կառավարում:
3. Առևտուրը զարգացնելուն միաված ինչ քայլեր ձեռնարկեցին հայոց թագավորները:
4. Ներկայացրե՞ք գործակալությունները և դրանց գործառույթները:
5. Ո՞վ էր ասպետը (ծիավորը), ինչպե՞ս էին դառնում ասպետ: Ի՞նչ միջոցների հաշվին էր պահվում մշտական բանակը, որքա՞ն էր նրա թիվը պատերազմի ժամանակ:
6. Ներկայացրե՞ք Կիլիկյան հայոց թագավորության դատական համակարգը:

Արքունի դատարանը՝ որպես դատական բարձրագույն մարմին, քննում էր պետական նշանակության կարևորագույն գործերը: Դրանց թվում էին՝ իշխանների միջև ծագած վեճեր, գահաժառանգության, հայրենիքի դավաճանության, թագավորի դեմ կազմակերպված դավադրության և այլ խնդիրներ: Արքունի դատարանի նախագահը թագավորն էր:

Իր նշանակությամբ կարևոր տեղ էր զբաղեցնում Սսի արքեպիսկոպոսական դատարանը: Այստեղ հիմնականում քննում էին բարձրաստիճան հոգևորականներին վերաբերող գործերը, քրիստոնյաների և այլադավանների միջև առաջացած հարցերը: Սսի արքեպիսկոպոսական դատարանը նախագահում էր Սսի արքեպիսկոպոսը:

Ստորին կամ փոքր դատարանները քաղաքներում և գավառներում էին ու քննում էին տեղական նշանակություն ունեցող տարաբնույթ հանցագործություններ և իրավախախտումներ:

Եկեղեցական դատարանները հիմնականում քննում էին ամուսնական հավատարմության, ամուսնալուծության, կենցաղային իրավախախտումների, եկեղեցական հարկերի մուծման կարգի խախտման և այլ գործեր:

Այսպիսով՝ Կիլիկյան Հայաստանում գործում էր ճյուղավորված և բավ կազմակերպված դատական համակարգ:

ԳԼՈՒԽ 1. ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԻ ԵՎ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆ (XV դ.–XVII դ. առաջին կես)

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XV ԴԱՐՈՒՄ

Օտար տիրապետության հետևանքները: Հայոց անկախ պետականության կորուստը և Հայաստանում օտար տիրապետության հաստատումը ծանր հետևանքներ ունեցան հայ բնակչության բոլոր խավերի կյանքում:

Սեփականության իրավունքի, դատավարության բնագավառում հայոց ազգային համակարգի կազմալուծումը և հայկական միջավայրում օտար համակարգի պարտադրումը էապես խաթարեցին Հայաստանի և հայ ժողովրդի բնականոն զարգացման ընթացքը:

Օտար տիրապետության հաստատումը *հանգեցրեց հայ ավադապետների՝ հողի սեփականության իրավունքի կորստին* ու դրանով պայմանավորված՝ նաև *հայրենիքի գաղափարի թուլացմանը*: Օտար դավանանքի վրա խարսխված կառավարման համակարգի ներդրումը, հողի սեփականության իրավունքի անցումն արևելյան բռնատիրության իշխանությանը, քոչվորական ցեղախմբերի ներհուսքը Հայաստան միանգամայն անհուսալի էին դարձնում անձի ու գույքի որևէ երաշխիք, նպաստում բնակչության ունեզրկմանը և սեփական բնակավայրերը լքելուն:

Խոշոր հարված ստացավ նաև կրթամշակութային համակարգը: Քաղաքական ու տնտեսական անկայուն իրավիճակը հնարավորություն չէր տալիս կրթական միասնական գործընթաց

ապահովելու բուն Հայաստանում: Իսկ իր հերթին *խոչընդոտում էր հայ հասարակության քաղաքակրթական լիարժեք զարգացմանը*:

Չնայած ստեղծված ծանր պայմաններին՝ հայ բնակչության հիմնական զանգվածը մասնակից է եղել ժամանակի գիտակրթական ոլորտում կատարված հայտնագործություններին ու առաջընթացին, շարունակել իր գոյապայքարը, պահպանել ազգային քաղաքակրթական դիմագիծը: Հայ քաղաքական և հոգևոր գործիչները ուղիներ են փնտրել սեփական հայրենիքում վերականգնելու անկախ պետականությունը և ունենալու արժանապատիվ ապագա:

Պայքար վաչկատուն ցեղերի դեմ: Հայոց պետականության անկումից հետո օտար ցեղերի ներհուսքը Հայաստան տեղի է ունեցել հայ բնակչության զինված դիմադրության պայմաններում:

XIV դ. վերջին Հայաստանը ենթարկվեց *Լենկ թեմուրի*, XV դարում՝ *թուրքմենական ակ-կոյունլու և կարա-կոյունլու* ցեղերի ասպատակություններին: XV–XVII դարերից պահպանված հայոց և այլ լեզուներով սկզբնաղբյուրներն արձանագրել են օտար ներխուժումների դեմ հայոց պայքարի շատ դրվագներ:

Սեփական ռազմական ուժերի աստիճանական նվազումը և այլ դժվարություններ հայ քաղաքական գործիչներին հարկադրել են օտար բռնակալներից Հայաստանն ազատագրելու նպատա-

կով համագործակցել դրանց դեմ պատերազմող պետությունների հետ:

Բյուզանդիայի կործանումից (1453 թ.) հետո *Օսմանյան կայսրությունը վերածվեց Հայաստանի ազատագրության հիմնական ապառնալիքի ու խոչընդոտի*: Այդ է պատճառը, որ եվրոպական երկրների ու Հռոմի պապի կողմից արդեն իսկ XV դարի երկրորդ կեսին ծրագրվող հակաօսմանյան դաշինքների մեջ, ի թիվս արևելյան այլ պետությունների ու ժողովուրդների (Պարսկաստան, Վրաստան և այլք), ընդգրկված էր նաև Հայաստանի կառավարիչը:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսության վերահաստատումը Ս. Էջմիածնում: Կիլիկիայում թագավորական իշխանության վերացումից հետո այնտեղ գտնվող կաթողիկոսական Աթոռը մնաց անպաշտպան: Կտրված լինելով բուն Հայաստանից՝ այն չէր կարող լիարժեքորեն իրականացնել իր համահայկական դերակատարումը: Կաթողիկոսական Աթոռն Էջմիածին փոխադրելու անհրաժեշտությունը դառնում էր Հայ եկեղեցու գործիչների մտահոգության առարկան:

Հայ հոգևորականության ներկայացուցիչները մի քանի անգամ դիմեցին Գրիգոր կաթողիկոսին՝ առաջարկելով իր նստավայրը Սսից փոխադրել Էջմիածին, սակայն մերժում ստացան: Ուստի կաթողիկոսական Աթոռի փոխադրման կողմնակիցները հրավեր ուղարկեցին հայ բարձրաստիճան հոգևորականներին՝ հավաքվելու և որոշելու կաթողիկոսության հարցը:

1441 թ. *Թովմա Մեծոփեցու և Հովհաննես Հերմոնացու նախաձեռնությամբ Էջմիածնում գումարվում է մեծ ժողով*, որին մասնակցում են Հայոց եկեղեցու շատ ներկայացուցիչներ: Այրարատյան նահանգի կառավարիչ Յաղուբ բեկը, որ կատարում էր Ջհանշահի կարգադրությունը, նպաստավոր պայմաններ է ստեղ-

ծում ժողովականների համար: Ժողովը հարցը լուծում է դրականորեն և կաթողիկոս է ընտրում *Կիրակոս Վիրապեցուն*:

Այդ իրադարձությունը հայ բնակչությանը մեծ հուսադրություն, ոգևորություն և ցնծություն է պատճառում: Վաղուց ի վեր համազգային նման զանգվածային միջոցառման կարոտ ժողովուրդն այդ փաստն ընկալում է որպես թագավորության վերականգնմանը հավասարակարգ իրադարձություն:

Այսպիսով՝ շուրջ հազարամյա ընդմիջումից հետո *Էջմիածինը կրկին դառնում է Հայոց կաթողիկոսության նստավայրը*: Էջմիածնի կաթողիկոսության վերականգնումն ավելի է բարձրացնում Արարատյան աշխարհի ազգային-քաղաքական դերը և կարևոր նշանակություն ունենում բուն հայրենիքում հայ ժողովրդի հետագա համախմբման համար:

Հայոց եկեղեցու նվիրապետական աթոռները: Էջմիածնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսարանն իր գործունեությունն իրականացնում էր Հայաստանում և հարակից երկրներում հիմնադրված եկեղեցական կառույցների միջոցով: Գործում էին ևս մի քանի նվիրապետական աթոռներ:

XII դ. սկզբից Հայոց եկեղեցու նվիրապետական հզոր կառույցներից մեկը *Աղթամարի կաթողիկոսությունն* էր: Այն կարգավորում էր հիմնականում Վասպուրականի հայ բնակչության հոգևոր կյանքը:

Հայոց եկեղեցու կարևոր թեմերից էր *Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունը*: Այն մեծ դեր էր խաղում Մերձավոր Արևելքում հայ ժողովրդի կրոնական ու աշխարհիկ կյանքը կարգավորելու գործում:

Աղվանից կոչվող *եկեղեցին* միավորում էր Այսրկովկասի արևելյան հատվածի ու հայկական Արցախ և Ուտիք նահանգների հայ բնակչությանը:

XIV դարի վերջերից Աղվանից եկեղեցու կաթողիկոսանիստ կենտրոն դարձավ *Գանձասարի վանքը*, ինչի պատճառով էլ կաթողիկոսությունը անվանել են նաև Գանձասարի կաթողիկոսություն: Այն ենթարկվում էր Էջմիածնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսությանը:

Օսմանյան թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլիսը գրավվելուց հետո այնտեղ 1461 թ. հիմնադրվեց *հայոց պատրիարքություն*, որը տնօրինում էր օսմանյան պետության հայ համայնքի հոգևոր կյանքը: Պատրիարքը հաստատվում էր սուլթանի հրովարտակով:

Էջմիածնում Մայր Աթոռի վերահաստատումից հետո *Կիլիկիայի կաթողիկոսությունը* շարունակեց իր գոյությունը: Նրա իրավասության ներքո էր միայն շրջակա տարածքների հայ բնակչության հոգևոր առաջնորդությունը:

Էջմիածնում Մայր Աթոռի վերահաստատումից հետո *Կիլիկիայի կաթողիկոսությունը* շարունակեց իր գոյությունը: Նրա իրավասության ներքո էր միայն շրջակա տարածքների հայ բնակչության հոգևոր առաջնորդությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպիսին էր վիճակը Հայաստանում օտար տիրապետության շրջանում: Ներկայացրե՞ք անկախ պետականության կորստի բացասական հետևանքները:
2. Ինչո՞ւ էին հայ գործիչները փորձում Հայաստանը նվաճած բռնակալների դեմ պայքարում համագործակցել այլ պետությունների հետ:
3. Ինչո՞ւ Կիլիկիայի կաթողիկոսությունն այլևս ի վիճակի չէր իրականացնելու իր համահայկական դերակատարումը: Ե՞րբ և ո՞ր ժողովում որոշվեց վերականգնել Էջմիածնի կաթողիկոսական Աթոռը: Այդ ժողովում ո՞վ ընտրվեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս: Հայ ժողովրդի համար ի՞նչ նշանակություն ունեւր այդ իրադարձությունը:
4. Ներկայացրե՞ք Հայոց եկեղեցու նվիրապետական աթոռները ու շ միջնադարում:

§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVI ԳԱՐՈՒՄ ԵՎ XVII ԳԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՄԻՆ

Քաղաքական դրությունը Մերձավոր Արևելքում XVI դարի սկզբին: XVI դարի սկզբին թուրքմենական ցեղախմբերի տիրապետությանը Հայաստանում փոխարինելու եկան օսմանյան և սեֆյան հակամարտող պետությունների ծանր ու ավերիչ նոր ժամանակները:

Կասպից ծովից հարավ-արևմուտք՝ Իրանի Արդեբիլ քաղաքում էր շեյխ Սեֆիի հիմնադրած կրոնական համայնքը: 1502 թ.՝ ակ-կոյունլուներին պարտության մատնելուց և նրանց մայրաքաղաք *Թավրիզը* գրավելուց հետո, *Սեֆյանները հիմնադրեցին* իրենց պետությունը: Նրանք այնուհետև գրավեցին Շիրվանը, ամբողջ Իրանը, Հայաստանը և հասան մինչև Բաղդադ:

Փոքր Ասիայի արևմտյան մասում դեռ 1299 թ. հիմնադրվել էր *թուրք օսմանների*

պեյությունը: Օգտվելով Բյուզանդիայի թուլացումից՝ օսմաններն աստիճանաբար գրավեցին նորանոր տարածքներ: 1453 թ. նրանք գրավեցին Բյուզանդիայի մայրաքաղաքը, տիրացան կայսրության ողջ տարածքին և ստեղծեցին ընդարձակ կայսրություն: 'Իրանից հետո սկիզբ առան թուրք-պարսկական պատերազմները՝ Հայաստանում և Մերձավոր Արևելքում գերիշխանություն հաստատելու նպատակով:

Հայաստանը և թուրք-պարսկական պատերազմները: Օսմանյան սուլթան Սելիմ Ահեղը 1512 թ. մեծ զորքով արշավեց դեպի արևելք՝ կասեցնելու Սեֆյանների հաղթարշավը: *Չարդանի ճակատամարտում (1514 թ.)* պարտության մատնելով սեֆյան շահ Իսմայիլին՝ նա գրավեց Թավրիզը և այնտեղից մեծ

թվով գերիներ՝ հիմնականում արհեստավորներ, փոխադրեց Կ. Պոլիս: Հետագա տարիներին պատերազմական գործողությունները շարունակվեցին փոփոխակի հաջողություններով:

Պատերազմական իրադարձություններն ընթանում էին հիմնականում Հայաստանի փարածքում: Ավերվում էին հայկական քաղաքներն ու գյուղերը, քայքայվում էր տնտեսությունը, գերեվարվում՝ բնակչությունը: Այդ պատերազմների ժամանակ ավելի մեծ թվով թուրքական ու քրդական ցեղախմբեր հնարավորություն ստացան ներթափանցելու Հայաստան՝ բնակվելով բարեբեր երկրամասերում:

1550 թ. պարսիկները խոշոր բանակով արշավեցին Օսմանյան կայսրության դեմ: Այս անգամ ևս պատերազմի թատերաբեմը Հայաստանն էր: Պարսիկները որոշել էին ամայացնել այն բոլոր տարածքները, որտեղով թուրքական զորքերը կարող էին շարժվել Իրանի դեմ: Նրանց բանակն ավերակների վերածեց թուրքերի ճանապարհին ընկած հայկական գրեթե բոլոր բնակավայրերը:

1555 թ. *Ամասիայում* Օսմանյան և Սեֆյան տերությունների միջև կնքվեց *հաշտության պայմանագիր*: Պայմանագրի համաձայն՝ պատերազմական գործողությունները դադարեցվում էին: Թուրք-պարսկական սահմանագիծն անցնում էր Հայաստանի տարածքով՝ այն բաժանելով երկու մասի: Արևմտյան մասն անցնում էր Օսմանյան կայսրությանը, իսկ Արևելյան Հայաստանում իրենց տիրապետությունն էին հաստատում Սեֆյանները: Կնքված հաշտությունը, սակայն, կարճատև էր:

Շուտով օսմանյան բանակները կրկին արշավեցին Իրանի տիրապետության ներքո գտնվող Այսրկովկաս և գրավեցին հսկայական տարածքներ: Իրանը չկարողացավ լուրջ դիմադրու-

թյուն կազմակերպել օսմանցիների դեմ: Իրանի նոր շահ *Աբաս I-ը* (1587–1629 թթ.) շտապեց 1590 թ. հաշտություն կնքել օսմանցիների հետ՝ նրանց զիջելով գրաված բոլոր տարածքները, այդ թվում՝ Այսրկովկասն ու Ատրպատականը:

Շահ Աբասը, սակայն, մտադիր չէր հրաժարվելու հետագա պայքարից, ուստի խաղաղության ժամանակահատվածն օգտագործեց նոր բանակ կազմավորելու, երկրի տնտեսությունը կարգավորելու և ապագա պատերազմական գործողությունների համար դաշնակիցներ որոնելու նպատակով: Նա առևտրական ու դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Ռուսաստանի ու արևմտավրոպական երկրների հետ, անգլիական սպաների ու վարպետների օգնությամբ վերակազմեց ու վերազինեց պարսկական բանակը: Ձուլվեցին թնդանոթներ: Եվրոպական երկրներն իրենց հերթին օգնում և հրահրում էին շահ Աբասին Օսմանյան կայսրության դեմ պատերազմի: XVII դարի սկզբին օսմանյան արքունիքում սկսվել էին երկպառակություններ, գահակալական պայքար, երկրում ծավալվում էին գյուղացիական ու զինվորական ապստամբություններ:

1603 թ. *շահ Աբասը*, փորձելով օգտագործել հարմար իրավիճակը, ձեռնամուխ եղավ օսմաններին զիջած տարածքների վերագրավմանը: Խոշոր բանակով նա հարձակվեց և գրավեց Թավրիզը: Անցնելով Արաքս գետը՝ շահը մտավ *Ձուղա*, այնուհետև գրավեց *Նախ-իջևանը* և պաշարեց *Երևանի բերդը*: Օսմանյան բանակի գլխավոր ուժերը, փակվելով Երևանի բերդում, երկար ժամանակ դիմադրում էին պարսիկներին: Ինն ամիս դիմադրելուց հետո Երևանի բերդը հանձնվեց:

Հայ բնակչության բռնագաղթը: 1604 թ. թուրքական սուլթանը նոր բանակ ուղարկեց շահ Աբասի դեմ: Խուսափելով օսմանյան բանակի հետ ընդ-

հարվելուց՝ շահը վճռեց ամայացնել նրա ճանապարհին ընկած բնակավայրերը՝ բնակչությանը փոխադրելով Իրանի խորքերը: Իրանով օսմանյան բանակը կգրկվեր պարենից, օթևանի հնարավորությունից և այլևս չէր կարողանա շարունակել արշավանքը: Բռնագաղթի միջոցով որակյալ երկրագործներ ու արհեստավորներ փոխադրելով ու բնակեցնելով Իրանի ներքին շրջաններում՝ շահ Աբասը նպատակ ուներ զարկ տալու իր երկրի տնտեսության զարգացմանը: Միաժամանակ հայ վաճառականությանը փոխադրելով Իրանի հարավային նահանգներ՝ նա որոշել էր հյուսիսային մասերում զարգացած մետաքսի առևտուրը փոխադրել դեպի Պարսից ծոցի շրջան, որից Օսմանյան կայսրությունը մեծ վնաս կկրեր:

Հայ բնակչության *դեդահանությունը սկսվեց 1604 թ. օգոստոսին*: Հրամայված էր հրդեհել բոլոր գյուղերը, շեները, խոտի և հացաբույսերի դեզերը: Գաղթեցվեց *մոտ 300 հազար բնակչություն*: Լուր ստանալով, որ օսմանյան բանակը արդեն մտել է Աբարատյան դաշտ՝ շահ Աբասը հրամայեց գաղթեցվող բնակչությանը արագորեն փոխադրել Աբարսի աջ ափը: Գետանցման ժամանակ մեծ թվով բնակչություն խեղդվեց: Տեղահանությունից զերծ մնացին Հայաստանի այն նահանգների բնակիչները, որոնք հեռու էին օսմանյան արշավանքի

երթուղուց: Հայ բնակչությունը բազմիցս փորձեց չենթարկվել գաղթի հրամանին կամ խույս տալ գաղթից: Սակայն նման քայլերն ավարտվում էին դաժան պատժամիջոցներով: Այսպես՝ պարսկական զորքը հաշվեհարդար տեսավ *Գառնի գյուղի* նկատմամբ, որի բնակիչները փորձել էին ընդդիմանալ գաղթի հրամանին:

Հայերը բնակեցվեցին Իրանի տարբեր նահանգներում: *Սպահանի մոտ Զուղայի* բնակիչները շուտով հիմնեցին *Նոր Զուղա* բնակավայրը:

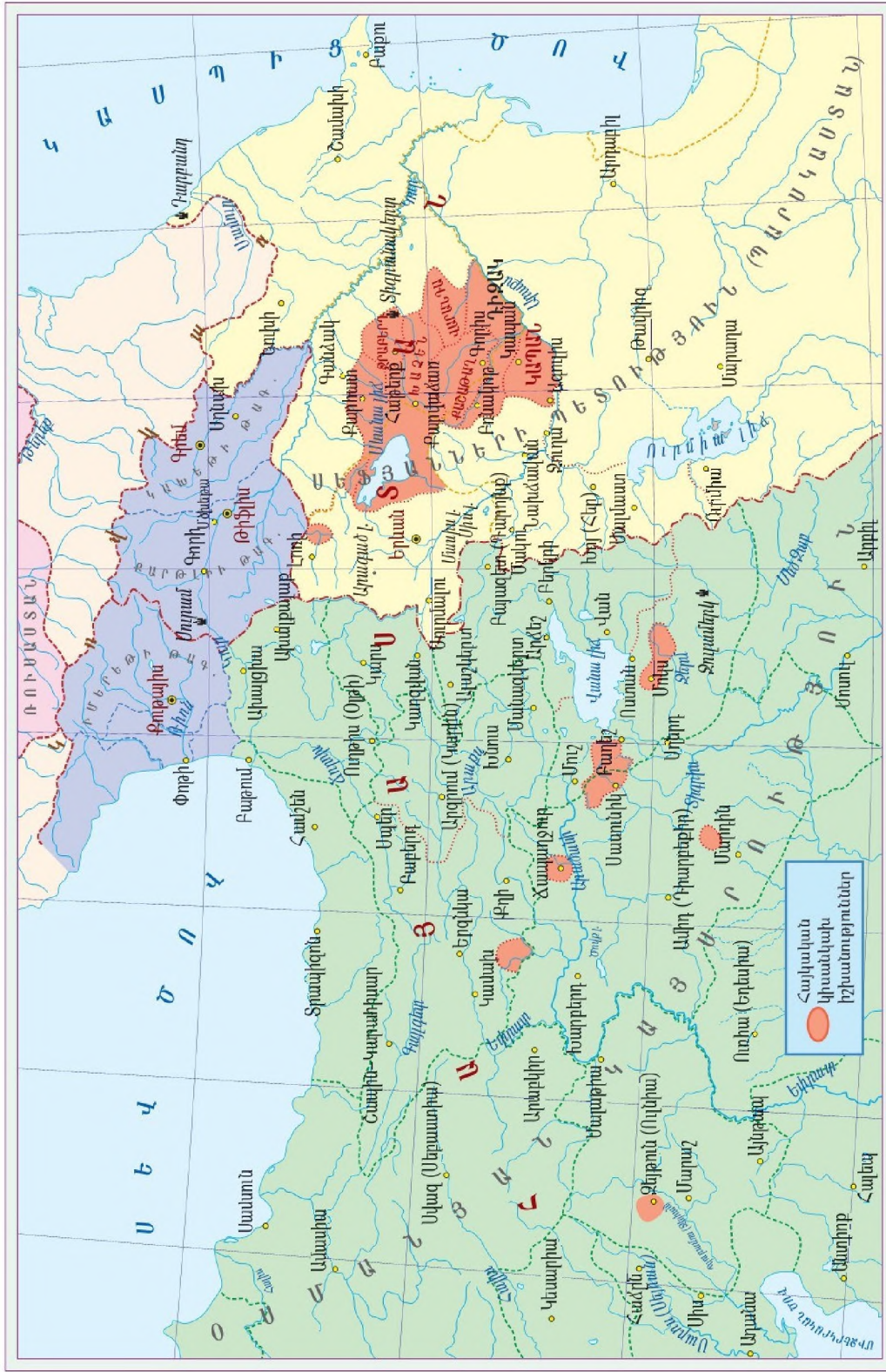
1605 թ. Աբարատյան դաշտ ներխուժած օսմանյան բանակը, չհամարձակվելով հետապնդել պարսիկներին, նախընտրեց ձմեռն անցկացնել Վասպուրականում: 1606 թ. վճռական ճակատամարտում պարտություն կրելով՝ օսմանյան կողմը համաձայնեց հաշտության պայմանագրի ստորագրմանը, որով վերահաստատվում էր Ամասիայի պայմանագրով նախատեսված սահմանագիծը:

Թուրք-պարսկական պատերազմներն ավարտվեցին *1638 թ.*, երբ օսմանյան բանակը գրավեց *Բաղդադը*: *1639 թ.* Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի միջև կնքված *Կասրե-Շիրինի պայմանագրով* Հայաստանը կրկին վերաբաժանվեց երկու ախոյան տերությունների միջև: Այդ սահմանագիծը (տե՛ս քարտեզը) քիչ փոփոխություններով պահպանվեց մինչև XIX դ. սկիզբը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Երբ և որտեղ առաջացան Օսմանյան և Սեֆյան տերությունները:
2. Ներկայացրե՛ք XVI դարում տեղի ունեցած թուրք-պարսկական պատերազմների հետևանքները Հայաստանի համար: Երբ կնքվեց Ամասիայի պայմանագիրը, և ինչ էր այն նախատեսում:
3. Ինչո՞ւ 1590 թ. պայմանագրով շահ Աբասն օսմանցիներին զիջեց գրաված տարածքները: Երբ շահ Աբասը սկսեց զիջած տարածքների վերագրավումը:
4. Ինչո՞ւ շահ Աբասը կազմակերպեց հայ ժողովրդի բռնագաղթը: Իրանի ո՞ր նահանգներում բնակեցվեց Հայաստանից տեղահանված բնակչությունը: Երբ ավարտվեցին թուրք-պարսկական պատերազմները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՆԸ XVII դԱՍԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՐՆԸ

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՇԽՈՒԺԱՑՈՒՄԸ

Ազատագրական լեզվենդր: Արևելյան ժողովուրդները սելջուկյան իշխանությունների հարձակումներին դիմակայելու գործում օժանդակություն ստանալու ակնկալիքով հետևում էին խաչակրաց արշավանքների ընթացքին: Հայրենիքում պետականությունը կորցրած հայ ժողովրդին Արևմուտքի հետ համագործակցության մղելու նպատակով լայնորեն քարոզվում էր օտար տիրապետությունից ազատվելու գաղափարը՝ արևմտաեվրոպական քրիստոնյա թագավորների՝ ֆրանկների միջոցով:

Ավելին՝ հայ ժողովրդին կաթոլիկություն ընդունելու անհրաժեշտությունը և անխուսափելիությունը ներշնչելու նպատակով ստեղծվեցին «սվանդագրույցներ»: Ըստ դրանց՝ հայոց պետականության վերականգնումն արևմտյան երկրների և մասնավորապես Հռոմի օժանդակությամբ արդեն իսկ վաղմիջնադարյան իրենց «Տեսիլներում» իբր կանխատեսել-գուշակել էին Հայոց եկեղեցու խոշորագույն ղեմերը՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, Ս. Ներսես Մեծը, Ս. Սահակ Պարթևը և ուրիշներ:

Այդ քարոզչությունը հաջողություններ արձանագրեց Կիլիկիայում և Մեծ Հայքում ոչ միայն XIII–XIV դարերում, այլև, ներառելով լրացուցիչ երանգավորումներ, շարունակեց լայնորեն տարածում ստանալ հայ բնակչության մեջ XV–XVII դարերում:

Հայոց թագավորության վերականգնման փորձը Աղթամարում: XIII–XIV դարերում քոչվորական շատ ցեղեր էին ներթափանցել Հայաստան: Բյուրքական ու քրդական այդ ցեղերի մի մասը մշտական բնակություն էր հաստատել Հայաստանում: Հայկական առանձին իշխանական տների կողմից նրանց դեմ պայքարը համակարգված ու արդյունա-

վետ չէր, քանի որ առանձին իշխանական տներ ևս այդ պայքարի ընթացքում աստիճանաբար թուլանում էին կամ դադարում գոյություն ունենալուց:

Հայաստան մուտք գործած ցեղախմբերը պայքար էին ծավալել միմյանց դեմ՝ փորձելով ամրապնդել իրենց տիրապետությունը երկրում: Նրանք միաժամանակ ստիպված էին լինում համագործակցելու հայ իշխանական տների հետ, ճանաչելու նրանց հողային սեփականատիրական իրավունքները և իրենց ներկայացնելու որպես «Հայաստանի թագավոր» (Շահ-ի Արման): Այդպիսի քաղաքականություն էին վարում կարա-կոյունլուների առաջնորդներ *Կարա-Յուսուֆը, Իսրանդար Կարա-կոյունլուն* և այլք: Կարա-կոյունլուների հիմնական հենարանը, այնուամենայնիվ, մնում էր հայ բնակչությունը: «Շահ-ի Արման» Իսրանդար Կարա-կոյունլուի մահից հետո գահին անցնում է նրա եղբորը՝ *Ջհանշահին* (1437–1467 թթ.): Ջհանշահը ևս շարունակում է զգալի չափով ապավինել հայ բնակչության օժանդակությանը, ուստի և նպաստում է հայոց կաթողիկոսարանի վերահաստատմանը Էջմիածնում: Քոչվորական ցեղախմբերի միջև ռազմական ընդհարումների ու արշավանքների ընթացքում, սակայն, մեծապես տուժում էր հայ բնակչությունը, ավերվում ու կողոպտվում էին հայկական բնակավայրերը:

Չնայած այս ծանր դրությանը՝ հայոց պեղականության վերականգնման ձգտումը կենդանի էր հայ իշխանական տների շտապիղներին մոտ: Ջհանշահի կառավարման ժամանակաշրջանում Գեղարքունիքի, Վայոց ձորի, Արցախի, Սյունիքի, Գուգարքի և մի շարք այլ շրջանների հայ իշխանական տները վերականգնեցին իրենց իշխանություններն ու վարչական կառավարումը:

Նրանք սկսեցին կոչվել *մելիքներ*: *Երևանը*՝ որպես կուսակալության կենտրոն, սկսեց արագորեն վերելք ապրել:

Պատահական չէ, որ իրենց Արծրունյաց թագավորական տոհմից սերած համարող *Ջարարիա* և *Սյրեփանոս Աղթամարցի կաթողիկոսները* հավակնում էին ոչ միայն Ամենայն հայոց կաթողիկոսի գահին, այլև փորձում էին վերականգնել հայոց թագավորությունը Վասպուրականում: *1465 թ. Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցում* հանդիսավորությամբ *հայոց թագավոր է օծվում* կաթողիկոսի եղբորորդին՝ *Սմբատ Արծրունին*:

Ռեազմաքաղաքական իրավիճակը Հայաստանում անհնար դարձրեց նորահռչակ թագավորության ամրապնդման հետագա գործընթացը, սակայն նրա կարճատև գոյությունն իսկ փաստում էր անկախ պետություն ունենալու գաղափարի կենսունակությունը:

Հայաստանի ազատագրության պայքարի նոր փուլի սկզբնավորումը: Հայ ժողովրդի ծանր վիճակը XVI դարում հարկադրում էր ժամանակի հայ գործիչներին ելք որոնելու Հայաստանի ազատագրության համար: Միայն սեփական ուժերով դժվար էր ձեռնարկել այդ ծրագրի իրագործումը: Այս է պատճառը, որ սկսվում է դաշնակիցների որոնումը: Հայ գործիչներին հույս էր ներշնչում այն փաստը, որ Հայաստանի զգալի մասը նվաճած օսմանցիները, գրաված լինելով նաև Բալկանյան երկրները, սպառնալիք էին դարձել եվրոպական խոշոր պետություններին:

1547 թ. Էջմիածնում Սյրեփանոս Սալմասպեցի կաթողիկոսը հրավիրում է գաղտնի խորհրդակցություն, որտեղ որոշվում է իր գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա: Պատվիրակությունը մեկնում է Եվրոպա, այցելում Վենետիկ, Հռոմ, Գերմանիա, լինում է Լեհաստանում և, որևէ հաջողություն չունենալով, երկու տարի անց վերադառնում է Էջմիածին:

Միքայել Սերասպացի կաթողիկոսը Սերասպիա քաղաքում 1562 թ. գումարած եկեղեցական գաղտնի ժողովի անունից *Արգար* դպիր *Թոխաթեցու* ղեկավարությամբ պատվիրակություն է ուղարկում Վենետիկ: Պատվիրակության նպատակն էր եվրոպական պետություններին համոզել, որ օգնեն հայերին ազատագրվելու օսմանյան տիրապետությունից: Չնայած երկարամյա դիվանագիտական ջանքերին՝ պատվիրակությունը չի հասնում իր նպատակին:

Արցախի և Սյունիքի մելիքությունները, Ջեթունի իշխանությունը: Օտար նվաճողները մշտապես ձգտել են ոչնչացնելու երկրի հայկական իշխանությունները: Հայ իշխանական տների որոշ ներկայացուցիչներ, չդիմանալով օտար նվաճողների ճնշումներին, արտագաղթել են Հայաստանից: Հայ կալվածատերերի զգալի մասը սեփական կալվածքներն ու տիրույթներն մնացորդները փրկելու նպատակով կամովին հանձնել են եկեղեցուն, իսկ իրենք էլ, ընդունելով հոգևոր կոչումներ, շարունակել են տիրել սեփական կալվածքներին: Այդպիսիներին անվանել են *պարոնյուեր*: Չնայած դաժան պայմաններին՝ հայկական իշխանությունների մի մասն, այնուամենայնիվ, կարողացել է գոյատևել, ինքնապաշտպանության համար նպաստավոր լեռնային երկրամասերում պահպանել իր տիրապետությունը:

Արևելյան Հայաստանում այդպիսի մի շարք իշխանություններ կային *Սյունիք* և *Արցախ* նահանգներում: Հայտնի էին *Խաչենի*, *Վարանդայի*, *Ջրաբերդի*, *Գիգակի*, *Սյունիքի* և *Գեղարքունիքի* մի շարք իշխանություններ, որոնք անվանվել են *մելիքություններ*:

Մելիքությունները եղել են ժառանգական: Մելիքին ժառանգաբար փոխարինում էր ավագ որդին, որին հաստատում էր շահը: Մելիքներն ունեցել են իրենց գործը, վարչական և դատական իշխանությունը կենտրոնացած է եղել

նրանց ձեռքում: Զորահրամանատարներ նշանակվում էին մելիքական տոհմի կրտսեր ներկայացուցիչները, որոնք կոչվում էին *բեկ, հարյուրապետ (յուզբաշի), հազարապետ*: Մելիքները պարտավոր էին շահական գանձարան մուծել արքունիքի կողմից որոշված տարեկան հարկաչափը: Նրանք պարտավոր էին իրենց տիրապետության սահմաններում ճնշել խռովարարներին, պատերազմի ժամանակ իրենց զորքերով ներկայանալ շահին, պաշտպանել երկրի սահմաններն օտար հարձակումներից: Մելիքները նաև խոշոր կալվածատերեր էին: Նրանք ունեին հողային ընդարձակ տիրույթներ, որոնց եկամուտը տնօրինում էին իրենք:

Արևմտյան Հայաստանում հայ ազատատերերի մանր իշխանություններն իրենց գոյությունը պահպանել էին *Շափախում, Սասունում, Զեյթունում, Մուկսում* և այլն:

Հայոց պատմության մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի *Զեյթունը*: Զեյթունի հայերը երկար ժամանակ չէին ենթարկվում Օսմանյան տերությանը, նրանք քաջաբար պաշտպանում էին իրենց անկախությունը: XVII դ. առաջին կեսին միայն զեյթունցիները պարտավորվեցին օսմանյան իշխանություններին վճարել տարեկան որոշակի հարկ՝ պահպանելով իրենց ներքին ինքնուրույնությունը: Հայկական ինքնավար այդ իշխանությունները հետագայում խոշոր դեր են խաղացել թուրքական և իրանական տիրապետության դեմ մղված ազատագրական պայքարում: *Դրանք հայկական պետականության բեկորներն էին*:

Նշանակում է՝ միջնադարի ողջ ընթացքում հայոց պետականությունն իսպառ չէր վերացել և հանդես էր գալիս զանազան դրսևորումներով՝ մելիքությունների, կիսանկախ իշխանությունների, լեռնային համայնքների և այլ ձևերով:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՛ք հայ ազատագրական լեգենդը և դրա նշանակությունը:
2. Ձեր կարծիքով՝ ինչո՞ւ արդյունավետ չէր Հայաստան ներթափանցած քոչվորական ցեղերի դեմ պայքարը: Ինչո՞ւ կարա-կոյունլուներին հաջողվեց ամրապնդել իրենց դիրքերը Հայաստանում:
3. Ե՞րբ և որտե՞ղ փորձ կատարվեց վերականգնելու հայոց պետականությունը:
4. 1547 թ. Էջմիածնի գաղտնի խորհրդակցությունն ի՞նչ որոշում կայացրեց: Ի՞նչ նպատակով եվրոպա մեկնեց Աբգար դպիր Թոխաթեցու պատվիրակությունը:
5. Ովքե՞ր էին կոչվում պարոնտեր: Կառավարման ի՞նչ ձև էր գործում հայկական մելիքություններում: Թվարկե՛ք Հայաստանում պահպանված հայկական կիսանկախ իշխանությունները: Նրանցից ո՞րն էր ամենակենսունակը:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ XV–XVII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ: ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԵՎ ԱՄԻՍՅԻ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ

Ընդհանուր բնութագիր: Հայկական գաղթավայրերի առաջացումը հայ ժողովրդի պատմական զարգացման առանձնահատկություններից է:

Գաղութ, գաղթավայր կամ *գաղթօջախ* հասկացության տակ պատմագիտությունն ընդունում է օտար երկրներում բնակություն հաստատած այն զանգ-

վածներին, որոնք նոր միջավայրում ստեղծում են իրենց *հաւնայնքը*: Նրանք ստանում են *ինքնավարություն, պահպանում մայրենի լեզուն, ազգային սովորություններն ու դավանանքը*: Գաղութի առաջացման կարևոր հատկանիշներից է *ազգային դպրոցի ու եկեղեցու առկայությունը*: Սովորաբար գաղութ կամ գաղթավայր են կոչվում ինքնավարություն կամ այլ առանձնաշնորհում ստացած և պետության կողմից ճանաչված օտար ազգային միավորները:

Հայկական գաղթավայրերի բնդիանուր պատմությունը բաժանվում է *երեք փուլերի*: *Միջին դարեր*, երբ գաղութները, որպես կանոն, օգտվում են ինքնավարությունից և ապրում ինքնամփոփ կյանքով: *Նոր շրջան*, երբ ազատ շուկայական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով վերանում են գաղութների ինքնաբավ կյանքն ու առանձնաշնորհումները: Դրա փոխարեն նոր շրջանում հիմնվում են ազգային-բարեգործական հաստատություններ, մշակութային, կրթական այնպիսի օջախներ, որոնք արգասավորում են հայկական գաղութների ազգային կյանքը:

Երրորդ փուլը, երբ Մեծ եղեռնի հետևանքով աշխարհով մեկ ցրված հայությունը ստեղծում է հայկական Սփյուռքը:

Հայկական գաղթավայրերում պահպանվել են հայ գիրն ու գրականությունը, հայկական բարքերն ու սովորությունները, ազգային մշակույթի ավանդները, այլ խոսքով՝ *հայ ինքնությունը*: Հատկանշական է, որ հայ առաջին տպագիր գիրքը, հայկական առաջին պարբերականը ծնունդ են առել բուն երկրից դուրս՝ Եվրոպայի և Ասիայի հայկական գաղթօջախներում:

Գաղթավայրերը կապված են եղել մայր հայրենիքի հետ, ապրել են նրա պատմական ճակատագրով: Մյուս կողմից՝ գաղթավայրերում հայ գանգվածները

ընդհանրապես են տվյալ երկրների ժողովուրդների հետ, հայ մշակույթը ներառել է այդ ժողովուրդների ազդեցությունը, փոխադարձաբար ազդել նրանց վրա:

Հայկական գաղթօջախները մեծապես նպաստել են տարբեր ժողովուրդների հետ փոխըմբռնմանն ու համագործակցությանը: Հետևաբար *գաղթավայրերի պատմությունը հայ ժողովրդի ամբողջական պատմության անքակտելի մասն է*:

Հայկական գաղութների մի մասը վերելք է ապրել միջնադարում, հետագայում թուլացել, մարել է: Որոշ գաղութների աշխույժ կյանքն ընթացել է նոր շրջանում: Կան նաև գաղութներ, որոնք ձևավորվել են միջնադարում, բայց իրենց գոյությունը պահպանում են մինչև այժմ:

Ղրիմ: Այս թերակղզում հայերը մշտական բնակություն են հաստատել դեռ XI դարից: Հետագայում, հատկապես XIII–XIV դդ., մոնղոլական տիրապետության հետևանքով ստվար հայ բնակչություն է տեղափոխվում Ղրիմ: Հայերի թիվն այնքան է աճում, որ նրանք թաթարներից հետո բնակչության քանակով զբաղեցնում էին երկրորդ տեղը, իսկ առանձին դեպքերում՝ կազմում բացարձակ մեծամասնություն: Բավական է հիշատակել, որ *XV դ. Կաֆա քաղաքի 70 հազար բնակչից 46 հազարը հայեր էին*: Իզուր չէ, որ թերակղզու հարավարևելյան շրջանը հաճախ կոչվել է *Շովային Հայաստան*:

Ղրիմի քաղաքները խոշոր դեր են խաղացել Արևելքի և Արևմուտքի առևտրում: Հայ վաճառականների ձեռքին էր թաթարական շրջաններում կատարվող առևտրի մենաշնորհը:

Օսմանյան պետության կողմից 1475 թ. Ղրիմի գրավումից հետո հայ բնակչության նկատելի հատվածներ արտագաղթեցին, սակայն կարճ ժամանակ անց ներհոսք կատարվեց, և

հայությունը վերականգնեց նախկին վիճակը:

Կոստանդնուպոլիս: Տարբեր պատճառներով Բյուզանդիա և նրա մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիս էին տեղափոխվել հազարավոր հայեր: Կ. Պոլիսը գրավելուց հետո թուրքերը Փոքր Ասիայից այնտեղ են գաղթեցնում հույների, հրեաների և հայերի՝ նպատակ հետապնդելով նրանց միջոցով զարկ տալու մայրաքաղաքի տնտեսական կյանքին:

1461 թ. ձևավորվեց հայ հոգևոր համայնքը՝ *պատրիարքությունը*, որին ենթակա էին Փոքր Ասիայի, Տրապիզոնի և Դրիմի թեմերը: Պատրիարքները փատորեն արևմտահայության գործերը տնօրինողներն էին և որպես այդպիսին ճանաչվում էին պետության կողմից:

Կոստանդնուպոլսի հայ համայնքի կազմում ծանրակշիռ դեր էին կատարում առևտրական և արհեստավորական շերտերը: XVI դ. ձևավորվում է *մեծահարուստ հայ շեյեքիների դասը*: Չելեբի էին անվանվում այն երևելի հարուստները, որոնք զբաղվում էին վաճառությամբ, ինչպես նաև առևտրով:

Հայ վաճառականները քաղաքում ունեին խանութներ, իջևանատներ, պահեստներ: Գաղութի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմում էին արհեստավորները, մանր ու միջին առևտրականները, օրավարձու մշակները: Արհեստավորները ստվար խավ էին և ընդգրկված էին իրենց շահերը պաշտպանող կազմակերպությունների՝ *էսնաֆությունների* (համքարությունների) մեջ: Պոլսահայ գաղութը նոր շրջանում դարձավ արևմտահայ մշակույթի գլխավոր կենտրոնը:

Լեհաստան: Այստեղ հայկական համայնքներ են ձևավորվել XIII–XIV դարերում: Կրիլիկայի հայկական պետության անկումից և Օսմանյան կայսրության կողմից Դրիմի գրավումից հետո

Ջամնապիե: Արմյանակի փողոցի մեծահարուստ հայերի բնակելի շենքերը. XVII դար

գաղթի նոր ալիք ուղղվեց Լեհաստան: *Կամենեց Պոդոլսկում, Լուցկում, Ջամնուպիևում, Սրանիսլավում* և այլ բնակավայրերում առաջացան հայկական գաղութներ:

Կամենեց–Պոդոլսկն ուներ *հայոց դպրատան*, որը վարում էր տեղի հայերի գործերը: Հայերին տրվեց առևտրական արտոնություն: XVII դ. կեսերին քաղաքում կար 1200 հայ ընտանիք, որը այդտեղի բնակչության մեծ մասն էր: Հայ համայնքի միջոցներով քաղաքում կառուցվեցին դպրոց և հիվանդանոց:

Ոչ միայն Լեհաստանի, այլև ամբողջ Արևելյան Եվրոպայի հայկական գաղթավայրերի մեջ մեծ է եղել հատկապես *Լվովի* գաղութի նշանակությունը: Լվովը XIV դ. դարձավ Հարավարևելյան Եվրոպայի հայության հոգևոր կենտրոնը:

Լեհահայ գաղութներում պահպանվել և առաջադիմել են մշակույթի որոշ ճյուղեր: 1616 թ. *Լվովում հիմնվում է հայկական դպրատան:* Պատմամշակութային նշանավոր երևույթ էր *լեհահայերի դպրատան ազգիրթը*, որը կազմվել է գերագանցապես Միլիթար Գոշի «Գատատանագրքի» հիման վրա:

Լեհական թագավորությունը XVII դ. թուլանում է, ուժեղանում են դավանական ճնշումները ոչ կաթոլիկ քրիստոնյաների նկատմամբ: Լեհահայերի

հարկադրաբար կաթուղիկ դարձնելը, Էջմիածնի Մայր Աթոռից կտրելը և Հոռմի կաթուղիկ եկեղեցուն միացնելը բացասական հետևանքներ են ունենում: *Սկսվում է ազգային դիմագիծը կորցնելու և ձուլվելու գործընթացը, որը հանգեցնում է հայկական գաղութների մարմանը:*

Իտալիա: Հայերն Իտալիայում համայնքներ են ձևավորել XIII–XV դարերում: Իտալական քաղաքների հետ ունեցած առևտրատնտեսական կապերի շնորհիվ մի շարք քաղաքներում հայկական փոքր համայնքներ են առաջացել: Իրանցից էր Հռոմը, որի բնակչությունն այնքան էր համալրվել հայերով, որ XIII դ. ուներ «Հայոց տուն» և երկու եկեղեցի: Հայերի հոսքը դեպի Իտալիա ուժեղանում է Կիլիկյան հայկական թագավորության անկումից հետո:

Իտալիայի ամենախոշոր ու նշանակալի գաղութը *Վենետիկ* քաղաքում էր: Վենետիկ ժամանող հայ վաճառականներն ունեին իրենց կենտրոնատեղին՝ «Հայոց տունը»: Վենետիկի հայկական գաղթօջախը XV–XVI դդ. դառնում է կազմակերպված հայկական կենտրոն: Վենետիկում հաստատված հարուստ վաճառականներից նշանավոր էին Շահ-

րիմանյանները, Միրիմանյանները, Շահումյանները և ուրիշներ:

Իտալիայի հայկական համայնքները և, առաջին հերթին, Վենետիկը նշանավոր էին ոչ այնքան առևտրափոխանակային հարաբերությամբ, որքան մշակութային առումով: *Հայ մշակույթի կարևոր նվաճումներից մեկը՝ տպագրությունը, սկզբնավորվել է Վենետիկում:*

Նիդերլանդներ: Հայերը Նիդերլանդներին ծանոթ են եղել XIV դարից: Հոլանդական *Ամստերդամ* քաղաքը համաշխարհային շուկայի և մշակույթի կենտրոն էր և ուներ «Եվրոպայի կայսրուհու» համբավ: Աստիճանաբար ուժեղանում է առևտրական ընտանիքների հոսքը, և ձևավորվում է հայկական համայնքը:

Հայկական առաջին տպարանն այս քաղաքում հիմնել է *Մստրթեսու Ծարեցին 1660 թ.*: Նա հայոց կաթողիկոսի պատվիրակն էր և ուղարկվել էր տպագրության գործը կազմակերպելու: Նրա գործը շարունակում է ժամանակի նշանավոր մտավորականներից *Ոսկան Երևանցին*:

Ամստերդամի գաղութը դադարում է գոյություն ունենալուց XVIII դ. վերջերին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ էր հասկանում՝ գաղութ (գաղթավայր) ասելով. որո՞նք են գաղութը բնորոշող հատկանիշները: Քանի՞ փուլի է բաժանվում հայկական գաղթավայրերի ընդհանուր պատմությունը:
2. Ե՞րբ և ինչ՞ու ստվարացավ Գրիմի հայկական գաղթօջախը:
3. Ե՞րբ է ստեղծվել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունը: Ովքե՞ր էին կազմում Կ. Պոլսի հայ բնակչությունը. ինչ՞ով էին նրանք զբաղվում:
4. Թվարկե՛ք լեհահայ նշանավոր գաղթօջախներ. ինչ արտոնություններ ունեին այդ գաղութները: Որո՞նք էին լեհահայ գաղութների մարման պատճառները:
5. Ե՞րբ և ո՞ր քաղաքներում են առաջացել Իտալիայի հայ համայնքները: Հայ մշակույթի ո՞ր իրադարձությամբ է նշանավորվել Վենետիկը:
6. Ինչ՞ու մեծացավ հայերի հոսքը դեպի Ամստերդամ. որքա՞ն գոյատևեց քաղաքի հայ համայնքը:

ԳԼՈՒԽ 1. ԱԶԳԱՅԻՆ–ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

§ 1. ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

Մեսրոպ Մաշտոցի պատմական առաքելությունը: IV դարի վերջում մայրենի լեզվով գիր և գրականություն ունենալն ազգապահպան խնդիր էր դարձել: Հայերեն գրավոր լեզուն կենսական անհրաժեշտություն էր թե՛ պետության, թե՛ եկեղեցու և դրանով իսկ ներկա ու ապագա սերունդներին դաստիարակելու և կրթելու համար: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց հետո հայոց լեզվով եկեղեցական գրականության բացակայությունը, առավել ևս Աստվածաշնչի՝ ասորերենով և հունարենով ընթերցումներն անհնարին էին դարձնում ժողովրդի լայն խավերին ծանոթանալու քրիստոնեական վարդապետությանը և յուրացնելու այն:

Վիճակը քիչ էր փոխվում հայերեն բանավոր թարգմանությունից, քանզի այդքան էլ շատ չէին օտար լեզուներին տիրապետողները, որպեսզի կարողանային միանգամից թարգմանություն կատարել մայրենի լեզվով: Ավելին՝ *հունարենը* պարսից արքունիքը դիտում էր որպես թշնամի երկրի՝ Հռոմեական կայսրության լեզու և Հայաստանում զավթողական քաղաքականության իրականացման ժամանակ նույնիսկ *արգելում էր* դրա կիրառումը՝ փոխարենը պարտադրելով *պարսկերենը*: Իսկ որպես եկեղեցական լեզու մնում էր դարձյալ ժողովրդի համար անհասկանալի ասորերենը:

Իրան գումարվեցին IV դ. վերջին Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը

Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև, այնուհետև՝ Հայաստանի արևմտյան մասում թագավորական իշխանության վերացումը: Այդ ամենը նշանակում էր, որ արդեն *վրանգված էր հայ Արշակունիների թագավորության գոյությունը*, դրանով իսկ՝ հայ ժողովրդի պետականորեն երաշխավորված քաղաքական և մշակութային կյանքը:

Մայրենի լեզվով հոգևոր գրականության պակասը սպառնում էր հենց իր՝ Հայ առաքելական եկեղեցու անկախ գոյությանը:

Հենց այդ տագնապալի ժամանակաշրջանում *Մեսրոպ Մաշտոցին* էր վերապահված հայոց ինքնության հզոր դրսևորումներից մեկի՝ գրերի գյուտի առաքելությունը:

Մեսրոպ Մաշտոցը ծնվել է 361 թ. Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղում՝ Վարդանի ընտանիքում: Կրթություն ստանալով՝ նա Տարոնից մեկնում է Մեծ Հայքի թագավորության մայրաքաղաք՝ Վաղարշապատ, և Խոսրով IV-ի արքունիքում գլխավորական ծառայություն կատարում: Միննույն ժամանակ նա արքունի մատենագիր դպիրների խմբի մեջ էր:

Փայլուն տիրապետելով մայրենի լեզվին՝ Մեսրոպ Մաշտոցն արքունիքի միջազգային գրագրություններում կիրառում էր նաև *հունարենի, ասորերենի, պարսկերենի* իր իմացությունը: Թողնելով ծառայությունը հայոց արքունիքում՝ Մաշտոցը քարոզչական գործունեության

նպատակով գնում է *Նախիջևան* գավառից հարավ գտնվող *Գողթան գավառը*: Քրիստոնեական ուսմունքը վարդապետելիս Մեսրոպ Մաշտոցը հայերեն բանավոր թարգմանում է *Սուրբ Գիրքը*:

Ըստ պատմիչ Դավար Փարպեցու՝ նա խորհում էր, թե «գոյություն ունեն հայոց լեզվի նշանագրեր, որոնցով հնարավոր է սեփական ձայնով և ոչ թե մուրացած լեզվով եկեղեցիներում շահել տղամարդկանց ու կանանց և առհասարակ ամբողջ բազմության սրբերը»: Այստեղ պատմիչը վկայել է նախամեսրոպյան շրջանում հայերեն գրերի գոյության մասին: Վարդան Արևելցին տեղեկացնում է, որ «հնուց հայերեն գիր է եղել», ինչը «վկայվեց Լևոն արքայի ժամանակ, քանզի դրամ գրավ Կիլիկիայում՝ դրոշմված հայերեն գրով... Հայկազուն թագավորներին» անուններով:

Հայ գրերի գյուտը և նշանակությունը: Մեսրոպ Մաշտոցը Գողթան գավառում քարոզչության ժամանակ միտք հղացավ հայոց լեզվի նշանագրերը գտնելու և ամենայն ջանասիրությամբ իր անձը նվիրեց այդ մեծ գործին: Մեսրոպ Մաշտոցն իր մտադրության մասին հայտնում է հայոց կաթողիկոս *Սահակ Պարթևին* և ստանում նրա հավանությունը: IV դարի վերջին գումարվում է *եկեղեցական ժողով*, որտեղ, ըստ Կորյունի, որոշվում է «հայ ազգի համար նշանագրեր գտնել»: Վռամշապուհ արքայի հովանավորությամբ խնդրի լուծմանն անմիջապես ձեռնամուխ են լինում Սահակ Պարթևն ու Մեսրոպ Մաշտոցը:

Վռամշապուհ արքային հայտնել էին, որ Դանիել անունով ասորի մի եպիսկոպոսի մոտ կան *հայերեն նշանագրեր*: Արքայի հանձնարարությամբ այդ նշանագրերը բերում են և երկու տարի դրանցով ուսուցանում աշակերտներին: Սակայն այդ նշանագրերն անբավարար եղան հարուստ հայոց լեզվի հնչյունային համակարգի օգտագործման համար:

Վռամշապուհի կարգադրությամբ

Մեսրոպ Մաշտոցը, ձեռնարկելով նոր նշանագրեր ստեղծելու գործը, մի խումբ աշակերտներով մեկնում է *Ամիդ, Եդեսիա* և *Սամոսատ* քաղաքներ:

Մեսրոպ Մաշտոցն աշակերտներին երկու խմբի էր բաժանել՝ մեկին կարգելով ասորական դպրության, իսկ մյուսին՝ հունական: Նա հանդիպում է Դանիել եպիսկոպոսին, սակայն նախկինից ավելի բան չգտնելով՝ անցնում է Եդեսիա: Ապա իր պրպտումները շարունակում է այլ վայրերում: Վերջապես *405 թ. Ուոհայում (Եդեսիա) Մաշտոցը սրբեծում է հայոց այբուբենը*:

Կորյուն վարդապետը և Մովսես Խորենացին գրում են հայոց գրերի՝ Աստծո շնորհով տրվելու մասին: Կորյունը գրել է. «Եվ այսպես նա բազում նեղություններ կրեց՝ իր ազգին մի բարի օգնություն գրնելու համար: Ամեն քան շնորհող Աստծուց իսկապես պարգևվեց նրան այդ բախտը. նա իր սուրբ աջով հայրաքար ծնեց նոր և սքանչելի ծնունդներ՝ հայերենի նշանագրեր»:

Մեսրոպ Մաշտոցը, գալով *Սամոսատ* քաղաք, գտնում է հունարեն գրչության արվեստի խորագիտակ Հռոփանոսին: Վերջինս գեղագրում է Մեսրոպ Մաշտոցի պատրաստած *36 նշանագրերը*, որոնցից յուրաքանչյուրին Հայոց աշխարհի մեծ ուսուցիչն անուն էր տվել. «Այբ, բեն, գիւ, դա... »:

Սուրբ Գրքի հայերեն թարգմանությունը անվանվեց *Աստվածաշունչ*, որից հայերեն թարգմանված ու գրված առաջին նախադասությունն էր. «Ճանաչել գիմաստությունն էի գիտաբար, իմանալ գրանս հանճարոյ»:

Հայրենիք վերադարձող Մեսրոպ Մաշտոցին Երասխի ափին մեծ հանդիսավորությամբ դիմավորում են Վռամշապուհ արքան, Սահակ Պարթև կաթողիկոսը, նախարարագունդ ավագանին՝ ժողովրդի բազմության հետ: Ապա նրանք միասին վերադառնում են մայրաքաղաք: Մեսրոպ

Մաշտոցն անմիջապես ձեռնամուխ է լինում հայերեն այբուբենով մանուկների ուսուցմանը: Մեսրոպ Մաշտոցը՝ հայ դպրության հիմնադիրը, գրել է հոգևոր ճառեր, երգեր, հատկապես շարականներ:

Լուսավորչական գործունեությունն ընդարձակելով Հայաստանում՝ Մեսրոպ Մաշտոցը գնում է *փառեր է սպեղծում նաև վրացիների և Ադվանքի ցեղերից՝* գարգարացիների համար:

Դպրոցը: Մեսրոպ Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը կրթական աշխատանքը ծավալեցին նախ Հայաստանի կենտրոնական երկրամասերում՝ մայրենի լեզվով դպրոցներ հիմնելով: *Առաջին վարդապետարանը՝* բարձրագույն դպրոցը, *հիմնադրվեց Վաղարշապատում:* Այստեղ պատրաստվում էին վարդա-

պետներ՝ ուսուցիչներ, որոնց շարքում էր նաև Մաշտոցի վարքագիր Կորյունը:

Այնուհետև Մեսրոպ Մաշտոցը հայոց դպրոցներ է հիմնում նաև *Արցախում (Ամարասի դպրոցը), Սյունիքում* և այլ վայրերում: Սահակ Պարթևի նամակով Մաշտոցը ներկայանում է բյուզանդական կայսր Թեոդոսիոս II-ին և ստանում նրա համաձայնությունը Արևմտյան Հայաստանում ևս դպրոցներ բացելու համար: Այդ առաքելությունը երկրի արևմտյան մասում նա իրականացնում է 419-422 թթ.: Դրանով իսկ *հոգևոր առումով Հայաստանը վերամիավորվում է:*

Հայոց գրերը հայ ծողոկորդի համար դառնում են գոյաբանման, ազգային ինքնության, արժեհամակարգի պահպանման հզոր միջոց բոլոր ժամանակներում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ՞ն IV դ. վերջում հրատապ խնդիր դարձավ մայրենի գիր ու գրականություն ունենալու հարցը: Ի՞նչ գիտեք Մեսրոպ Մաշտոցի մասին:
2. Վերհիշեք նախամաշտոցյան հայ գրերի մասին տեղեկությունները: Ինչ՞ն Դանիել եպիսկոպոսի մոտից բերված նշանագրերը անբավարար եղան օգտագործման համար: Ո՞ր քաղաքներում եղան Մեսրոպ Մաշտոցն ու իր աշակերտները: Ո՞րն է հայերեն առաջին նախադասությունը: Որտեղից է այն թարգմանված:
3. Որտեղ է բացվել առաջին վարդապետարանը: Դրանից հետո որտեղ հիմնվեցին հայոց դպրոցներ:
4. Վերհանեք գրերի գյուտի պատմական նշանակությունը:

Լրացուցիչ նյութ

Մովսես Խորենացին Մեսրոպյան նշանագրերի՝ աստվածային շնորհով ստեղծելու մասին

*Ս. Մեսրոպ
Մաշտոց.
Ֆրանչեսկո
Մաջոտտո*

Մեսրոպը պապիինում է աղոթքի: Եվ տեսնում է ո՛չ երազ քնի մեջ, ո՛չ տեսիլք արթնության մեջ, այլ սրտի գործարանում նրա հոգու աչքերին երևում է աջ ձեռքի թաթ՝ քարի վրա գրելիս, այնպես որ քարը գծերի հետքը պահում էր, ինչպես ձյունի վրա: Եվ ոչ միայն երևաց, այլև բոլոր (գրերի) հանգամանքները նրա մտքում հավաքվեցին, ինչպես մի ամանում: Եվ աղոթքից վեր կենալով՝ ստեղծեց մեր նշանագրերը (Հայոց պատմություն, Գ, 53):

§ 2. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՈՍԿԵՒԱՐԸ

Հայ մշակույթի պահպանման և հետագա զարգացման գործում անգնահատելի նշանակություն ունեցավ Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարով ստեղծված հայերեն նշանագրերի գյուտը:

Հազարամյակների պատմություն ունեցող հայոց լեզուն IV–V դդ. սահմանագլխին այնքան կատարյալ էր, որ մեսրոպյան նշանագրերի գյուտին անմիջապես հաջորդեցին համաշխարհային գրական և գիտական երկերի թարգմանությունը և հայ մատենագրության ու գիտության բարձրագույն արժեքների ստեղծումը:

Թարգմանչական գրականություն:

Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունն անգուգական երևույթ էր թարգմանչական արվեստի մեջ: Դարեր անց ֆրանսիացի գիտնականներն այն համարեցին *թարգմանությունների թագուհի*: Աստվածաշնչին հետևեցին համաշխարհային գիտության և պատմագեղարվեստական գրականության երկերի թարգմանությունները: Երկրում ծավալվեց *թարգմանչաց շարժումը*:

Թարգմանիչների շնորհիվ հայ ընթերցողը մայրենի լեզվով հաղորդակից դարձավ Արիստոտելի փիլիսոփայական երկերին, Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականությանը» և այլ երկերի: Հայերեն թարգմանությունների շնորհիվ պահպանվեցին Էվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրությունը», Արիստիդեսի «Ջատագովությունը», Հերմես Եռամեծի «Սահմանքը» և այլ երկեր, որոնց բնագրերը կորել են:

V դ. թարգմանությունների և ինքնուրույն գրականության լեզուն այնքան կատարյալ էր, որ մեսրոպյան հայ գրական ժառանգությունն անվանվեց *նսկեդարյան*: Ըստ Եղիշեի՝ Հայաստանում լուսավորչական շարժումն ընթանում էր «*Լաւ է կոյր աջօր, քան կոյր մարօր*» («*Լավ է աջով կոյր լինել, քան մարով*») նշանաբանով:

Պատմագրություն: V դարում մեծ վերելք ապրեց հայ պատմագրությունը:

Կորյուն վարդապետը գրել է «Վարք Մաշտոցի» երկը, որում մեծ խանդավառությամբ ու սիրով շարադրել է իր ուսուցչի՝ Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքն ու գործունեությունը՝ հայ գրերի գյուտը և լուսավորչական գործունեությունը:

Ազաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց» – ը նվիրված է Սբ Գրիգոր Լուսավորչի ու Տրդատ Մեծ թագավորի կյանքին ու գործունեությանը, Հայաստանում քրիստոնեության տարածմանն ու աշխարհում առաջինը պետականորեն ընդունմանը:

Փավստոս Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոց» – ն ընդգրկում է Հայոց աշխարհի՝ IV դարի առաջին տասնամյակներից մինչև Մեծ Հայքի թագավորության պարսկահռոմեական առաջին բաժանումն ընդգրկող ժամանակաշրջանի պատմությունը: Այն կարևոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանի քաղաքական ու հոգևոր կյանքի, թագավորական իշխանության, նախարարությունների ու եկեղեցու հարաբերությունների և օտար գավթիչների դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարի մասին:

Հայ պատմագրության թագն ու պսակն է *Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»* – ը, որը *հայ դասական պատմագիտության հիմնասյունն է*: Սահակ Պարթևի ու Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Մովսես Խորենացու հեղինակությունն այնքան մեծ էր, որ նա անվանվել է *Մեծն քերթող, Քերթողաշայր*: Մովսես Խորենացու երկը, որ գրվեց հայոց տանուտեր Սահակ Բագրատունու մեկենասությամբ, ընդգրկում է հայ ժողովրդի պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև V դ. 40–ական թվականները: Ժամանակագրական այդպիսի ընդգրկմամբ Մովսես Խորենացին հայ

պատմագրության մեջ առաջինը շարադրեց հայոց ամբողջական պատմությունը:

Պատմահոր երկը բաղկացած է երեք գրքից: Առաջին գրքում («Հայոց մեծերի ծննդաբանությունը») հեղինակը պատմական գրավոր սկզբնաղբյուրներից և հայոց բանահյուսությունից քաղված տեղեկությունների հիման վրա պատմում է հայոց անվանադիր նախնի Հայկ նահապետի ու նրան հաջորդած Հայկագուն սերունդների հայրենանվեր հերոսությունների ու աշխարհաշեն գործունեության մասին՝ մինչև Երվանդյան Տիգրանի և նրա զարմերի ժամանակները: Պատմահայրը զգալի տեղ է հատկացրել Աստվածաշնչին, ինչպես նաև հին առասպելներին և պատմական ավանդություններին:

Երկրորդ գիրքը կոչվում է «Բան միջակ պատմութեան մերոցն նախնեաց», որում շարադրված է Ք.ա. IV դ. վերջին քառորդից մինչև Ք.հ. IV դ. երրորդ տասնամյակի պատմությունը: Այս գրքի հիմնական դեմքերն են հայոց Երվանդ, Արտաշես, Տիգրան Մեծ, Արտավազդ, Վաղարշակ, Աբգար, Տրդատ Մեծ թագավորները, Սր Գրիգոր Լուսավորիչը և մյուս հոգևոր այրերը:

Երրորդ գիրքը վերնագրված է՝ «Ավարտաբանութիւն մերոց Հայրենեաց»: Այն ընդգրկում է մինչև 440 թ. ընկած պատմությունը և ավարտվում է Հայաստանում ստեղծված ծանր վիճակի նկարագրությամբ՝ «Ողբով»: Երրորդ գրքի պատմական դեմքերն են IV դարի և V դ. սկզբի ազգային գործիչները:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» երկը գրված է հայրենասիրական հզոր ոգով, որի հիմնական գաղափարն է հայոց ամբողջական պետության վերականգնումը՝ ապավինելով սեփական ուժին:

Մովսես Խորենացին գրել է նաև «Աշխարհացոյց» երկը, որը VII դարում շարունակել է Անանիա Շիրակացին:

V դարում հայ ժողովրդի՝ Սասանյան-

ների տիրապետության դեմ կազմակերպված մեծ ապստամբությունները նկարագրված են *Եղիշեի «Վասն Վարդանայեի Հայոց պատերազմին»* ու *Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց»* երկերում: Եղիշեի երկը նվիրված է Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած ժողովրդական հզոր ապստամբությանը: Ղազար Փարպեցին շարունակում է դեպքերի ընթացքն այնտեղից, որտեղ հասցրել էր Փավստոս Բուզանդը՝ 385–387 թթ.: Այդ շարադրանքը ներկայացնում է IV դ. վերջից մինչև V դ. վերջն ընկած պատմությունը, Վարդանանց ապստամբությունից հետո պատմում է Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած ապստամբության մասին:

Փիլիսոփայություն: Հայ գիտական միտքը վաղ միջնադարում ներկայանում էր փիլիսոփայության բնագավառում: IV դարում փիլիսոփայությամբ կամ իմաստասիրությամբ զբաղվել է նշանավոր ճարտասան ու մանկավարժ *Պարույր Հայկազնը*, իսկ V դարում հանդես եկան *Եզնիկ Կողբացին* և *Դավիթ Անհաղթը*:

Եզնիկ Կողբացին իր «Եղծ աղանդոց» երկում քրիստոնեական հավատքը պաշտպանել է հակադիր ուսմունքներից:

Հայ մեծագույն փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթն իր «*Մահմանք իմաստասիրութեան*» երկում մեծ տեղ է հատկացրել բնության ճանաչմանը: Նա ասում է. «*Ո՛ր հասան է գիտութիւն, ուր ոչ հասան է բնութիւն*»: Ըստ մեծ մտածողի՝ իմաստասիրությունը նպատակ ունի զարդարելու մարդկային հոգին:

Անհաղթը կատարել է գիտությունների դասակարգում՝ ըստ բնագիտության, թվաբանության և աստվածաբանության: Հետևելով անտիկ գիտության ավանդույթներին՝ Դավիթ Անհաղթն իր փիլիսոփայական երկերում լայնորեն համադրում է գիտելիքների տարբեր բնագավառների:

Բնական գիտություններ: Հայ բնագիտության մեջ Երկրի գնդաձևության գաղափարն առավել ցայտուն դրսևորվել է

V դարում *Դավիթ Անհաղթի* հայացքներում և *Գյուտ կաթողիկոսի* նամակում, իսկ VII դարում՝ ականավոր բնափիլիսոփա, մաթեմատիկոս, տիեզերագետ, աշխարհագետ ու մանկավարժ *Անանիա Շիրակացու* աշխատություններում:

Բնության զարգացման ուսումնասիրության առաջին աստիճանի վրա գիտնականները դնում էին տարրերի առաջացումը և դրանց փոխազդեցությունը: Հին մտածողները կարծում էին, որ նյութական աշխարհի հիմքում ընկած էին *չորս փարթեր՝ կրակ, օդ, ջուր, հող*: Արիստոտելն իր հերթին ներկայացրել է այդ խնդիրը: Դավիթ Անհաղթը նույնպես համարում էր, որ «մարմինը բաղկացած է չորս տարրերից, որոնց պատճառը գիտի բնական իմաստասերը» (այսինքն՝ բնափիլիսոփան):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Անտիկ շրջանի ինչ ստեղծագործություններ թարգմանվեցին հայերեն, դրանցից որո՞նք են պահպանվել միայն հայերեն թարգմանությամբ:
2. Պատմագրության բնագավառում ինչ ձեռքբերումներ եղան: Քանի՞ գրքից է կազմված Խորենացու «Հայոց պատմությունը», ինչ ժամանակագրական սահմաններ է ընդգրկում այն: Ո՞րն է Խորենացու մյուս ստեղծագործությունը:
3. Նշե՛ք IV–V դդ. հայ փիլիսոփաների անունները և նրանց ստեղծագործությունները: Ինչ հարցեր են արժարժել հայ փիլիսոփաներն իրենց ստեղծագործություններում:
4. Ներկայացրե՛ք Դավիթ Անհաղթի և Գյուտ կաթողիկոսի հայացքները:

§ 3. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՁԵՌՔԲԵՐՈՒՄՆԵՐԸ VI–VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Պատմագրություն: VI–VII դդ. իրադարձությունների մասին կարևոր սկզբնաղբյուր է *Սեբեոս* եպիսկոպոսի «*Պատմություն*»-ը: Պատմիչը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում հայ-բյուզանդական և հայ-պարսկական հարաբերությունների, ինչպես նաև պարսկա-բյուզանդական հակամարտության և դրան հաջորդած Արաբական խալիֆայության նվաճումների սկզբնական ժամանակաշրջանի մասին: Սեբեոսը հատուկ ուշա-

դարձնում էր Դավիթ Անհաղթի ժամանակակից Գյուտ կաթողիկոսը նույնպես համարում էր, որ նյութական աշխարհի հիմքում ընկած են չորս տարրերը:

Տիեզերագիտություն: Տիեզերագիտության բնագավառում անտիկ գիտության հիմնական նվաճումներից էր Տիեզերքում գտնվող մարմինների գնդաձևության գաղափարը:

Հետաքրքիր են Դավիթ Անհաղթի հաղորդած տեղեկություններն Արեգակի, Երկրի և Լուսնի համեմատական չափերի մասին: Նա գրում է. «*Ահավասիկ Արեգակը, բազմապատիկ մեծ լինելով, քան Երկիրը, թզաչափ է երևում*»:

Այսպիսով՝ V դ. հայ գիտությունը շարունակում էր անտիկ գիտության առաջադեմ ավանդույթները:

դրություն է հրավիրում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի և հայոց ամբողջական ու անկախ պետության վերականգնման՝ հայ քաղաքական և հոգևոր գործիչների հսկայական ջանքերի վրա: Ընդհանուր առմամբ՝ Սեբեոսի երկն արժեքավոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանի և հարևան երկրների պատմության մասին:

VII–VIII դարերի հայ պատմիչ *Մովսես Կաղանկատվացին* իր «*Պատմություն Աղուանից աշխարհի*» երկում մանրամասն

տեղեկություններ է հաղորդում Հայոց Արևելից կողմանց՝ Արցախ և Ուտիք աշխարհների, ինչպես նաև հայոց պետության և Հայ առաքելական եկեղեցուն ենթակա բուն Աղվանքի քաղաքական, եկեղեցական, մշակութային և ժողովրդագրական պատմության մասին:

Հովհաննես Մամիկոնյանի «Պատմություն Տարնոյ» երկը նվիրված է օտար նվաճողների դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարին:

VIII դ. պատմիչ *Ղևոնդն* իր «Պատմություն» երկում նկարագրել է հայ ժողովրդի ծանր վիճակը և հերոսական պայքարը Արաբական խալիֆայության տիրապետության դեմ:

Բնափիլիսոփայություն և փիլոսոփապետություն: Հնագույն աշխարհընկալումային և անտիկ փիլիսոփայության տիեզերագիտական հայացքները կարևոր դեր են խաղացել վաղ միջնադարում բնափիլիսոփայական մտքի զարգացման գործում:

Անանիա Շիրակացին բնափիլիսոփայական տեսանկյունից նոր և կարևոր դրույթներ արծարծեց՝ հիմքում ունենալով անտիկ գիտության դրույթները, որոնք նա ստեղծագործաբար մշակում և խորացնում էր: Շիրակացին հստակ ձևակերպել է աշխարհի գոյության գաղափարը՝ պայմանավորված հակադրությունների միասնությամբ ու պայքարով. «Շնունդը մահվան սկիզբն է, և մահը վերստին սկիզբն է ծննդյան, քանզի այս անընդհատ հակասությունից աշխարհը գոյարևում է»:

Անանիա Շիրակացին, իր տիեզերագիտական աշխատություններում ամփոփելով վաղմիջնադարյան Հայաստանի բնափիլիսոփայական մտքի նվաճումները, *գիտականորեն հիմնավորել է երկրի և փիեզերական մարմինների գնդաձևության գաղափարը:*

Նա քննադատում է աստղագուշակությունը և ցույց տալիս աստղային երկնքի ուսումնասիրության կարևորությունը՝

ճանապարհորդությունների և եղանակը կանխագուշակելու համար: Այս առումով կարևոր են նրա հաղորդումները Կենդանակերպի, Ծիր Կաթինի և Խեցգետնի համաստեղության մասին:

Անանիա Շիրակացին տեղեկություններ է հաղորդում Լուսնի ազդեցության հետ կապված մակընթացությունների ու տեղատվությունների, ինչպես նաև «աստղային երկնքի հետ կապված» երկրաշարժերի մասին:

Աշխարհագրություն: Վաղմիջնադարյան Հայաստանի աշխարհագրության և քարտեզագրության անուգական հուշարձանն է *Մովսես Խորենացու* (V դ.) և նրա գործը շարունակողի՝ *Անանիա Շիրակացու* (VII դ.) «*Աշխարհացոյց*»-ը: Իսկ հին և վաղմիջնադարյան ժամանակներում հայտնի աշխարհի աշխարհագրական նկարագրությունը պարունակող աշխատություն է՝ հագեցած համապատասխան քարտեզագրական նյութերով: Այն հիմնված է Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձեռնարկ»-ի մեթոդաբանության վրա:

«Աշխարհացոյց»-ում մեծ տեղ է հատկացված Հայաստանի և հարևան երկրների աշխարհագրությանը: Իսկ նշանակում է, որ գիտականորեն ստեղծվել էր թե՛ աշխարհագրական ձեռնարկ և թե՛ դրանում նկարագրված երկրների ու երկրամասերի քարտեզների ժողովածու՝ «*Ակրաա*»:

Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո հայ քաղաքական մտքի կենտրոնում էր հայոց պետականության և տարածքային ամբողջականության վերականգնման խնդիրը, ուստի կարևոր է համարվել հայոց երկրի տարածքային ամբողջական պատկերի ներկայացումը: Պատահական չէ, որ «Աշխարհացոյցը» հանգամանորեն նկարագրում է Մեծ Հայքի 15 աշխարհները և Փոքր Հայքը:

Անանիա Շիրակացին մեծ ներդրում ունի նաև մաթեմատիկայի բնագավա-

ում: *Նրա կողմից կազմված թվաբանության դասագիրքն աշխարհում հնագույնների շարքին է պատկանում:*

Տոմար: Տոմարական հաշվումների նպատակով 'Իվինի 554 թ. եկեղեցական ժողովն անդրադարձ է կատարում հայկական օրացույցին: *Բուն հայոց թվականի (Ք. ա. 2492 թ.)* կողքին սահմանվում է *Հայոց մեծ թվականը*, որի սկիզբ է համարվում 552 թ. *հուլիսի 11-ը*: Այնուամենայնիվ, Հայաստանում եկեղեցական տոների և ծիսակատարությունների ժամանակը որոշելիս անհամապատասխանություններ էին նկատվում՝ կապված հայկական արեգակնային օրացույցի շարժական լինելու հետ: Ուստի քրիստոնյա այլ երկրների նման՝ Հայաստանում ևս սկսեցին գործածել հատուկ աղյուսակներ՝ օրացուցային տարբերությունները կարգավորելու համար: Անանիա Շիրակացին «Անշարժ տոմար» կազմելու փորձ արեց:

Իրավունք և եկեղեցական կանոնական գրականություն: IV դարից աշխարհիկ իրավունքի կողքին Հայաստանում զարգացավ նաև եկեղեցական՝ կանոնական իրավունքը: Հայ Արշակունիների թագավորության վերջից երկրի օրենքների մշակման աշխատանքն իր վրա վերցրեց եկեղեցին: Հայ եկեղեցական իրավունքի մեջ կարևոր էին Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի, Սուրբ Սահակ Պարթևի և մյուս սուրբ հայրերի հաստատած կանոններն ու Հայ առաքելական եկեղեցու ժողովներում ընդունված կանոնախմբերը:

V դարի կեսերից հայ մտավորականներն իրենց ծանրակշիռ խոսքն են ասել՝ ի պաշտպանություն Տիեզերական առաջին երեք ժողովների քրիստոսաբանության վրա հիմնված Հայ առաքելական եկեղեցու դավանաբանության (Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի, կաթողիկոսներ Հովհաննես Ա Մանդակունի և Բարգես Ա):

Կազմվել է դավանաբանական բնույթի թղթակցությունների ժողովածու՝ «Գիրք թղթոց»՝ գրված V-IX դդ.: Կոմիտաս կաթո-

ղիկոսի ժամանակ կազմվել է եկեղեցու հայրերի գրվածքների հատվածներից հավաքված «Կնիք հաւապոյ» ժողովածուն:

Համաշխարհային պատմության մեջ «Կանոնագիրք Հայոց» երկը, որը կազմվել է կաթողիկոս Հովհան Գ Օձնեցու (717-728 թթ.) ջանքերով, *կանոնական իրավունքի վերաբերյալ առաջին ժողովածուն է*: 'Իրանում զետեղված են վաղմիջնադարյան կանոնական բազմաթիվ փաստաթղթեր: Հովհան Օձնեցու գրչին է պատկանում նաև պավլիկյանների վարդապետության դեմ ներկայացված «Ընդդէմ Գողիկեանց» գրվածքը:

Եկեղեցին գբաղվել է նաև քաղաքացիական, ընտանեկան, քրեական և դատավարական իրավունքի հարցերով:

Արվեստ: Հայ շինարարական արվեստի հնագույն ավանդույթները նշանակալից առաջընթաց ապրեցին միջնադարում: Հայ ազգային ճարտարապետությունը սրելով եկեղեցաշինության համաշխարհային գոլփգործոցներ:

Քաղաքաշինության և ամրոցաշինության մեջ ձեռք բերված մեծ փորձը լայնորեն օգտագործվեց վաղ միջնադարում: Հայ շինարարները շինությունների ամրությունն ապահովելու համար կիրառում էին հատուկ միջոցներ՝ օգտագործելով կապակցող կրաշաղախ նյութով շարվածքը:

Քրիստոնեական պաշտամունքային վաղ շրջանի շինությունները բազիլիկ տաճարներն էին, ինչպես *Ծիծեռնավանքի, Բասաղի, Արցախի Տիգրանակերպի, Երեւոյրի և Տնկորի եռանավ բազիլիկ եկեղեցիները*: Այնուհետև եկեղեցաշինության մեջ առաջ եկան կենտրոնագմբեթ կառույցները, որոնք ավելի դիմացկուն էին երկրաշարժերի ժամանակ: Երդիկավոր քարաշեն ծածկերը կառուցվում էին հնուց եկող հազարաշեն կոչվող ձևի օրինակով:

Եկեղեցաշինության վաղ շրջանի կառույցներից էր Վաղարշապատի Մայր տաճար Ա. Էջմիածինը, որը հիմնադրվեց

Ս. Գայանե եկեղեցին
Էջմիածնում

IV դարի սկզբին, ապա վերակառուցվեց V դարի 80-ական թթ.: Բազիլիկ շենքի հիմքի վրա է կառուցվել Մայր տաճարի խաչաձև գմբեթակիր շինությունը:

Նշանակալից էին հատկապես *Ավանի* (590-ական թթ.), *Սրենի* (613 թ.), *Հոփսիմե* (618 թ.), *Գայանե* (631 թ.) և *Զվարթնոցի* (641-661 թթ.) եկեղեցիները:

Ճարտարապետության հետ միասին զարգանում էր նաև *քանդակագործությունը*: Այդ բնագավառի հիասքանչ նմուշներից են Աղծքի դամբարանի, Երերույքի, Զվարթնոցի, Աշտարակի և այլ ճարտարապետական հուշարձանների քանդակները:

Հայկական ճարտարապետության ու քանդակագործության մեջ նոր երևույթ էր *խաչքարը*, որի ակունքներում էր կոթողներ կանգնեցնելու վաղեմի ավանդույթը (հնագույն մենհիրներ, վիշապաքարեր, Արարատյան՝ Վանի թագավորության դարաշրջանի կոթողներ, սահմանաքարեր, թևավոր խաչեր և այլն): Ճարտարապետական մանր կոթողային ձևների կայացնելով՝ *խաչքարը հայ կերպարվեստի յուրահարուկ տեսակ է*: Խաչքարը պատվանդանի վրա կանգնեցված սալաձև կոթող-խաչարձան է: Այն՝ որպես ճարտարապետական զարդ, կարող է նաև ագուցվել եկեղեցու որմի մեջ: Խաչքարերը կանգնեցվել են որպես կոթողներ՝ ի նշանավորումն օազմական հաղթանակների, պատմական կարևոր իրա-

դարձությունների, տաճարների, եկեղեցիների, աղբյուրների, կամուրջների կառուցման և ի հիշատակ նախնիների:

IV-VII դդ. կառուցված եկեղեցիները զարդարված էին *խճանկարներով* և *որմնանկարներով* (Քասաղ, Ս. Էջմիածին, Տեկոր, Զվարթնոց, Արուճ):

Հայ մատենագրության մեջ վաղմիջնադարյան շրջանից զարգացել է նաև գրքերը մանրանկարներով զարդարելու արվեստը, որը հետագա դարերում մեծ վերելք է ապրել: *Պահպանված հայկական առաջին մանրանկարները (VI-VII դդ.) չորսն են*, որոնք ունեն ավետարանական բովանդակություն: Հայտնության թեմային վերաբերող մանրանկարները կատարված են տպավորիչ գունագեղությամբ, իսկ կերպարների դեմքերն արտահայտչորեն ազգային ինքնատիպություն են կրում: Իրանք ներմուծված են «*Էջմիածնի Ավետարանի*» (989 թ.) ձեռագրի վերջում և պահպանվել են VI դ. փղոսկրյա կազմի տակ:

Վաղմիջնադարյան Հայաստանում զարգացել են նաև *եկեղեցական երգն ու երաժշտությունը*: Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևը, Կոմիտաս կաթողիկոսը հորինել են *չարականներ*՝ եկեղեցական արարողություններին և տոներին երգելու համար: Իսկ թատերական կյանքն արտահայտվել է թատերականացված խաղերի և հանդեսների ձևով:

Ուշագրավ էին հայ ոսկերիչների ստեղծած գործերը: Գեղարվեստական խեցեղենն ու ապակեղենը լայն կիրառություն են ունեցել հնադարյան ժամանակաշրջանից: Հայկական արհեստագործության և արվեստի գլուխգործոցների համբավը տարածվել էր Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Վաղ միջնադարում ստեղծված հարուստ մշակութային արժեքները պարարտ հող նախապարաստեցին հեղափոխում հայ մշակույթի հարստման և բուռն զարգացման համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ տեղեկություններ է պարունակում Սեբեոսի «Պատմութիւնը»: Ո՞ր շրջանի իրադարձությունների պատմությանն է նվիրված Սովսես Կաղանկատվացու աշխատությունը: Ո՞վ է «Պատմութիւն Տարոնոյ» երկի հեղինակը: Ինչ իրադարձությունների մասին է պատմիչ Գևորգի աշխատությունը:
2. Ինչ գիտեք Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտական հայացքների մասին:
3. Աշխարհագրական բնույթի ինչ աշխատություն է ստեղծվել վաղմիջնադարյան Հայաստանում:
4. Գվինի 554 թ. եկեղեցական ժողովը ինչ որոշում է կայացրել տոմարի վերաբերյալ:
5. Քրիստոնեություն ընդունելուց հետո Հայաստանում ո՞ւմ էր պատկանում օրենքների մշակման իրավունքը: Ինչո՞վ է հայտնի «Կանոնագիրք Հայոց» երկը, ո՞վ է դա կազմել:
6. Վաղմիջնադարյան հայկական եկեղեցական ինչ շինություններ կարող եք նշել: Նկարագրե՞ք դրանք: Ինչ է խաչքարը: Ո՞ր շրջանին են վերաբերում հայկական առաջին մանրանկարները:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ X–XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

§ 1. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԵԼՔԸ: ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ մշակույթի վերելքի պատմական պայմանները: Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում հայկական մշակույթն անկում էր ապրել: Իրավիճակը փոխվեց հայոց անկախ պետականության վերականգնման՝ Բագրատունյաց թագավորության հաստատման շրջանից:

Հայկական մշակույթի նոր վերելքը կապված էր նաև տնտեսական կյանքում տեղի ունեցող կարևոր տեղաշարժերի հետ: Քաղաքային բնակչությունը, որը հիմնականում զբաղված էր արհեստագործությամբ և առևտրով, արդեն չէր բավարարվում գոյություն ունեցող կրթական համակարգով, որը հիմնականում տալիս էր աստվածաբանական գիտելիքներ: Քաղաքներում ապրող հարուստ առևտրականները և արհեստավորները սովորաբար իրենց ձեռքում կուտակված միջոցների մի մասը ծախսում էին եկեղեցիներ, առանձնատներ կառուցելու, դպրոցներին նյութական աջակցություն

ցույց տալու և իրենց երեխաներին ավելի բարձր կրթության տալու համար: Այդպիսի գործունեությամբ նրանցից հետ չէին մնում հայկական իշխանական և արքայական տների ներկայացուցիչները:

Նախորդ ժամանակաշրջանում մշակութային կյանքի հիմնական կենտրոն վանքերի կողքին այժմ նման կենտրոն են դառնում քաղաքները՝ *Անին, Վանք, Գվինք, Կարսը, Արծնք, Սիսը, Տարսնք, Ադանան:*

X–XIV դդ. հայկական մշակույթի զարգացման կարևոր առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ վերելքը ոչ միայն հայրենի հողի վրա էր, այլև Հայաստանից դուրս: Առաջավոր Ասիայի տարբեր շրջաններում և քաղաքական ու մշակութային տարաբնույթ միջավայրերում հայտնված հայությունն իր ինքնության խնդիրը հիմնականում լուծում էր հայկական մշակույթի պահպանման և զարգացման միջոցով: Այդ պատճառով գաղթավայրերում ևս առաջանում

էին հայկական մշակույթի կենտրոններ:

Սելջուկյան արշավանքներից մինչև Զաքարյանների իշխանության հաստատումը հայկական մշակույթը վերելք էր ապրում գերագանցապես Կիլիկյան Հայաստանում: Իր գոյության ողջ ընթացքում Կիլիկյան Հայաստանը սերտ հարաբերությունների մեջ էր Խաչակրաց Արևելքի, Բյուզանդիայի և մուսուլմանական երկրների հետ: Այդ կապերը մեծ ազդեցություն ունեցան հայկական մշակույթի զարգացման վրա, քանի որ այն իր մեջ ներառեց տարաբնույթ մշակույթների որոշ հատկանիշներ: Այս պայմաններում *համահայկական մշակութային կենտրոնի գործառույթն* իր վրա վերցրեց *Հայոց կաթողիկոսությունը*, որը, տեղից տեղ փոխադրվելով, հաստատվեց Հռոմկլայում (1151–1292 թթ.), ապա՝ Սսում (1292–1441 թթ.):

Գպրոցները և համալսարանները:

Բագրատունյաց թագավորության, Կիլիկյան Հայաստանի և Զաքարյանների իշխանության ժամանակաշրջանում նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել նոր կրթական համակարգի առաջացման և զարգացման համար: Կրթության բնագավառում ի հայտ եկան նոր երևույթներ: Արհեստը, առևտուրը և ապրանքադրամական հարաբերությունները կրթությանը նոր պահանջներ էին ներկայացնում, քանզի հասարակությանն անհրաժեշտ էին ոչ միայն կրոնափիլիսոփայական, այլև կիրառական գիտելիքներ ունեցող մարդիկ:

Զարգացած միջնադարը նախորդ ժամանակաշրջանից ժառանգեց կրթության կազմակերպման և գիտելիքների հաղորդման այնպիսի կարևոր բաղադրիչ, ինչպիսին էր *«յոթ ազգայարվեստների»* համակարգը: Այն բաղկացած էր երկու ենթահամակարգերից՝ *Եռյակ* և *Քառյակ*: Առաջինը ներառում էր քերականությունը, տրամաբանությունը, ճարտասանությունը, իսկ երկրորդը՝

թվաբանությունը, երկրաչափությունը, երաժշտությունը, աստղագիտությունը:

Գպրոցները, որոնք հիմնականում եկեղեցու տնօրինության տակ էին, բաժանվում էին *ծխական, վանական և քրանարային* տիպերի: Արդեն IX դ. վանական և տաճարային դպրոցների հիման վրա ձևավորվում էին *նոր տիպի դպրոցներ՝ վարդապետարաններ*:

Քաղաքներում եկեղեցու իրավասությունից դուրս հիմնադրվում էին *աշխարհիկ դպրոցներ*, որոնց մի մասը վերածվում էր բարձրագույն տիպի դպրոցների:

Ուսումնագիտական գործի արդյունավետ կազմակերպման համար մեծ նշանակություն ուներ նաև անհրաժեշտ գրականության առկայությունը, ուստի դպրոցներին կից գոյություն ունեին *մատենադարաններ*: Գիրքը ձեռագիր էր՝ գրված մագաղաթա թերթերի վրա, ուստի շատ թանկ արժեք և պահվում էր հատուկ խնամքով:

X–XIV դդ. ուսումնագիտական գործը կազմակերպող նշանավոր գործիչներից էին *Գրիգոր Մագիստրոսը, Հովհաննես Իմաստասերը, Անանիա Նարեկացին, Ներսես Մեցին, Եսայի Նեցին, Ներսես Լամբրոնացին, Վահրամ Բարունին, Գրիգոր Տաթևացին*:

Զարգացած միջնադարում կրթական համակարգը բաղկացած էր երկու՝ տարրական և բարձրագույն տիպի դպրոցներից: Բարձրագույն տիպի դպրոցում կամ վարդապետարանում ուսումը տևում էր 7–8 տարի: Դասընթացը հաջողությամբ յուրացրած շրջանավարտը ստանում էր *վարդապետական գավազան*, որը նրան իրավունք էր տալիս զբաղվելու ուսուցչությամբ, քարոզչությամբ և գիտական գործունեությամբ: Յուրաքանչյուր վարդապետարանում գիտության որևէ բնագավառ ուներ գերակա ուղղություն:

Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր ուսումնագիտական կենտրոններից էին *Սանահինի* և *Հաղպատի վարդա-*

պեղարանները: Իրենց գիտամանկավարժական գործունեությունն այստեղ են անցկացրել ժամանակի նշանավոր գործիչներ Դավիթ Ալավկատրդին, Վարդան Արևելցին, Հովհաննես Երզնկացին:

Ժամանակի նշանավոր կրթական կենտրոններից էր նաև **Նարեկի վարդապեղարանը**, որն իր զարգացման բարձրակետին հասավ **Անանիա Նարեկացու** ուսուցչապետության տարիներին: Այստեղ է կրթություն ստացել աշխարհահռչակ բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացին:

Եթե X–XI դդ. համարվում են բարձրագույն դպրոցի կազմակերպման ժամանակաշրջան, ապա XII դարից սկսվում է նրանց վերելքի ժամանակաշրջանը. դրանց մի մասը ձեռք է բերում համահայկական նշանակություն: Այս տեսակետից մեծ էր **Անիի վարդապեղարանի** դերը, որի ուսուցչապետ **Հովհաննես Իմաստասերը** մշակեց վարդապետական կրթության նոր ծրագիր: Այն բաղկացած էր երկու բաժնից: Առաջինում ներկայացված էր դասավանդվող առարկաների ցանկը, իսկ երկրորդում՝ հանձնարարվող գրականությունը:

Հայկական մշակույթի զարգացման գործում նշանակալից դեր խաղաց նաև **Նոր Գեորգիի** (Գոշավանք) վարդապետարանը, որն իր ծաղկումն ապրեց ուսուցչապետ **Մխիթար Գոշի** օրոք: Այստեղ է կրթություն ստացել նշանավոր պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին:

Հայ մշակույթի զարգացման մեջ թերևս ոչ մի ուսումնագիտական կենտրոն այնքան կարևոր դեր չի խաղացել, որքան **Գլաձորի համալսարանը**: 1280-ական թթ. նշանավոր մատենագիր **Ներսես Մշեցին** հիմնադրում է Աղբերց վանքի դպրոցը, որը Եսայի Նշեցու բաբունապետության տարիներին հայտնի է դառնում **Գլաձորի համալսարան** անունով: Ուսումնագիտական գործընթացի կազմակերպման տեսակետից այն նման էր միջնադարյան Եվրոպայում ծնունդ առած համալսարան-

ներին: Համալսարանի ղեկավարը կոչվում էր **բարունապետ, իսկ դասախոսները՝ բարունիներ**: Համալսարանն ուներ երեք բաժանմունք, որոնք կոչվում էին ուսումնարաններ: Դրանք էին՝ գրչության արվեստի, հասարակական ու բնական գիտությունների և երաժշտության:

Գլաձորի համալսարանը համահայկական ճանաչում ուներ: Բարձրագույն կրթություն ստանալու համար այստեղ սովորելու էին գալիս ինչպես Հայաստանի տարբեր շրջաններից, այնպես էլ հայկական գաղթավայրերից:

Հայ մշակույթի զարգացման մեջ մեծ դեր է խաղացել նաև **Տաթևի համալսարանը**: Այն բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել հատկապես XIV դ. երկրորդ կեսին–XV դ. սկզբին, երբ համալսարանի ուսումնագիտական աշխատանքները ղեկավարում էին նշանավոր գիտնականներ **Հովհան Ռոտրնեցին** և **Գրիգոր Տաթևացին**:

Կրթական համակարգի և մշակույթի զարգացման գործում որոշակի դեր խաղացին նաև հայ հասարակության մեջ գործող կաթոլիկ քարոզիչների և նրանց հայ գործընկերների հիմնած հոգևոր-մշակութային կենտրոնները: Դրանցից առավել նշանակալից էին Արտազ գավառի Ս. Թադեոս առաքյալի վանքի մոտ գտնվող **Ծործորի**, ինչպես նաև **Քննայի**

Գրիգոր Տաթևացին իր աշակերտների հետ

դպրոցները: Ուսումնագիտական ինքնուրույն աշխատություններից բացի, այստեղ աշխատող գիտնականները մեծ ավանդ ներդրեցին արևմտավրոպական գիտական գրականությունը հայերեն թարգմանելու ուղղությամբ:

Կիլիկյան Հայաստանում կրթական գործի կազմակերպումը տնօրինում էր ոչ միայն Հայոց եկեղեցին, այլև պետությունը: Կիլիկիայում գործող բարձրագույն դպրոցների շարքում մեծ հռչակ էր վայելում *Սսի համալսարանը*: Սսի համալսարանում էին կրթություն ստանում Կիլիկյան Հայաստանի պետական գործիչները և գիտության նվիրյալները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Պարզաբանե՞ք այն նախադրյալները, որոնք նպաստեցին հայ մշակույթի վերելքին: Ի՞նչ գործառույթ ստանձնեց Հայոց կաթողիկոսությունը:
2. Ի՞նչ գործոններ նպաստեցին կրթության բարելավմանն ու զարգացմանը: Ի՞նչ տիպի դպրոցներ էին գործում: Ինչո՞ւ էին անհրաժեշտ մատենադարանները: X–XIV դդ. հայ կրթական գործի ի՞նչ նշանավոր կազմակերպիչներ գիտեք:
3. Ներկայացրե՞ք X–XIV դդ. կրթական համակարգը: Ի՞նչ նշանավոր համալսարաններ գիտեք: Որո՞նք էին նշանավոր ուսումնագիտական կենտրոնները Կիլիկիայում:

§ 2. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

IX դ. վերջերից սկսած՝ հայ պատմագրության վերելքը պայմանավորված էր ոչ միայն երկրի ներսում, այլև միջագային հարաբերություններում տեղի ունեցող բուռն իրադարձություններով, որոնք առնչվում էին հայ ժողովրդի հետ: X–XIV դդ. հայ պատմագրությունը չէր կարող բավարարվել պատմության շարադրման միայն այն ժանրերով, որոնք ժառանգություն էին մնացել նախորդ շրջանից: Առաջանում են նաև նոր ժանրեր, որոնց թվում էին *տիեզերական պատմությունը և փարեզրությունը* (ժամանակագրությունը):

Հայոց պատմության շարքը շարունակում է նշանավոր հասարակական-քա-

Հայ մշակույթի, մասնավորապես մանրանկարչության, գրչության արվեստի և երաժշտության զարգացման գործում մեծ դեր խաղաց *Հռոմկլայի* կաթողիկոսարանին կից *դպրոցը*:

Կիլիկյան Հայաստանի վանական տիպի դպրոցների շարքում հատկապես մեծ դեր խաղաց *Սկևռայի դպրոցը*, որն իր գոյությունը պահպանեց շուրջ 200 տարի: Այն հիմնադրել էր *Ներսես Լամբրոնացին*: Այստեղ դասավանդվող առարկաների շարքում առանձնահատուկ տեղ էին զբաղեցնում մանրանկարչությունը, երաժշտությունը և գրչության արվեստը:

ղաքական գործիչ, կաթողիկոս *Հովհաննես Գրասխանակերտցին* (897–929 թթ.): Նրա գրչին է պատկանում «Պատմութիւն Հայոց» աշխատությունը, որտեղ հեղինակը դեպքերի շարադրանքը սկսում է Հայկի ու Բելի ավանդությունից և հասցնում 924 թ.: Մասնավորապես Սմբատ I-ի և Աշոտ Երկաթի ժամանակաշրջանի պատմությունը նա շարադրում է մանրամասն՝ որպես դեպքերի մեծ մասի ականատես, իսկ որոշ դեպքերում՝ նաև մասնակից:

Հայոց պատմության շարքի հաջորդ պատմագիրը *Արիստակես Լաստիվերցին* է (XI դ.), որի «Պատմութիւն» աշխատությունը ներառում է 1000–1071 թթ.

ընկած ժամանակաշրջանի իրադարձությունները՝ հայ-բյուզանդական հարաբերությունները, սելջուկյան արշավանքներն ու աղանդավորական շարժումները և այլն:

Հայոց պատմության ժանրով է իր աշխատությունը գրել նաև XIII դ. պատմագիր *Կիրակոս Գանձակեցին*: Նրա «Հայոց պատմությունն» ընդգրկում է քրիստոնեության ընդունումից մինչև 1265 թ. ընկած ժամանակահատվածը: Հեղինակը մանրամասն ներկայացնում է հայ-վրացական հարաբերությունները, Ջաքարյանների իշխանությունը, Կիլիկյան Հայաստանում տեղի ունեցած կարևոր դեպքերը, հայ-մոնղոլական առնչությունները:

Հայ պատմագրության մեջ համաշխարհային պատմության շարադրանքի ժանրը՝ որպես նոր ուղղություն, հիմնադրել է *Սյրեփանոս Տարնեցին* (Ասորիկ), որն ապրել և ստեղծագործել է X դ. երկրորդ կեսին–XI դ. սկզբին: Նրա աշխատությունը կոչվում է «*Տիեզերական պատմություն*», բաղկացած է երեք բաժիններից: Ամենաարժեքավորը աշխատության երրորդ բաժինն է, որն ընդգրկում է 885–1004 թթ., քանի որ հեղինակը Հայաստանի պատմությունը հանգամանալից շարադրում է՝ շաղկապված Արաբական խալիֆայության և Բյուզանդիայի պատմության հետ:

Համաշխարհային պատմություն շարադրելու երկրորդ փորձը կատարեց XIII դ. նշանավոր մանկավարժ, եկեղեցական գործիչ *Վարդան Արևելցին*: Նրա աշխատությունը, որը նույնպես կոչվում է «Տիեզերական պատմություն», ընդգրկում է «անսկիզբ» ժամանակներից մինչև 1267 թ.: Որպես ականատես և իրադարձությունների մի մասի մասնակից՝ Վարդան Արևելցին մանրամասն շարադրել է մոնղոլական ժամանակաշրջանի պատմությունը:

X–XIV դդ. հայ պատմագրության մեջ

շարունակվում էր Հայաստանի առանձին տարածաշրջաններին նվիրված պատմության շարադրանքը: Այս ժանրի երևան գալը պայմանավորված էր նրանով, որ պետականության բացակայության դեպքում Հայաստանի որոշ տարածքներ ներառվում էին վարչաքաղաքական այլ սիավորումների կազմում, կամ ստեղծվում էին տեղական թագավորություններ և իշխանություններ: Այս ժանրի հիմնադիրը, արդեն ասվել է, Մովսես Կաղանկատվացին էր:

Այս ժանրով ստեղծագործող հաջորդ պատմիչը *Թովմա Արծրունին* էր (IX դ. երկրորդ կես–X դ. սկիզբ): Նրա աշխատությունը կոչվում է «Արծրունիների տան պատմություն», նվիրված է Վասպուրական նահանգի ու Արծրունիների տոհմի պատմությանը: Հեղինակը ներկայացնում է Արծրունիների ծագումը, նրանց պատմությունը մարզպանության և խալիֆայության շրջանում: Ամենաարժեքավորը աշխատության երրորդ մասն է, որն ընդգրկում է 850 թ. մինչև X դ. սկիզբն ընկած ժամանակահատվածը:

XIII դ. երկրորդ կեսի նշանավոր եկեղեցական-քաղաքական գործիչ *Սյրեփանոս Օրբելյանի* աշխատությունը վերնագրված է «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» և նվիրված է Սյունիք նահանգի պատմությանը: Աշխատության սկզբում հեղինակը ներկայացնում է Սյունիքի տեղագրությունը, Սյունյաց նախարարական տոհմի առաջացումը, հայ Օրբելյանների իշխանության հաստատումը Սյունիքում և նրանց գործունեությունը:

Քրիստոնեությունը մշակեց պատմության շարադրման սեփական ժանրը՝ *ժամանակագրությունը* (տարեգրությունը):

Հայ պատմագրության մեջ այս ուղղության հիմնադիրը Մատթեոս Ուռհայեցին է (XI–XII դդ.): Նրա «ժամանակագրությունը» ներառում է 952–1136 թթ. դեպքերն ու իրադարձությունները: Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրությունը տարածա-

կան լայն ընդգրկում ունի, քանզի ներառում է Առաջավոր Ասիայի ողջ տարածաշրջանի X-XII դդ. պատմությունը:

Հայ պատմագրության մեջ հաջորդ նշանավոր ժամանակագիրը *Սամուել Անեցին* է (XII դ.): Նրա աշխատությունը սկսվում է արարչագործությունից և հասցվում մինչև 1180 թ.: Քրիստոնեությունը մշակել էր ժամանակագրության շարադրման սեփական եղանակը, երբ աշխատությունը պետք է սկսվեր արարչագործությունից և հասցվեր հեղինակի ապրած օրերը: Սամուել Անեցին հետևել է ժամանակագրության շարադրման այս եղանակին:

XIII դ. նշանավոր ժամանակագիր էր

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ գործոններ նպաստեցին հայ պատմագրության վերելքին: Որո՞նք էին պատմագրության կարևոր խնդիրները:
2. Նշե՛ք հայ պատմագրության հիմնական ուղղությունները և հեղինակներին: Ներկայացրե՛ք այդ ուղղությունները և դրանց ներկայացուցիչներին աղյուսակի տեսքով՝ նշելով աշխատության վերնագիրը, ընդգրկած ժամանակաշրջանը, ստեղծման ժամանակը և այլն:

§ 3. ԻՐԱՎՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իրավունքը: XII դ. սկսած՝ բուռն վերելք ապրեց նաև հայ իրավագիտությունը: Նախորդ ժամանակաշրջանում հայ հասարակության իրավական հարաբերությունները կարգավորվում էին սովորությանի իրավունքով, «Կանոնագիրք հայոց» իրավունքի հավաքածուի մեջ ներառված կանոններով: Կիլիկյան Հայաստանում շրջանառության մեջ դրվեցին նաև բյուզանդական օրենքները, ինչպես նաև խաչակրաց օրենքները՝ *ասիզներ* անվանումով: Սակայն սրանք չէին բավարարում հայ հասարակության ներսում ձևավորված նոր երևույթների կարգավորմանը, ուստի

Կիլիկյան Հայաստանի պետական գործիչ, օրենսգիր *Սեբաստ Գունդարաբլը:* Նրա աշխատությունը, որը հայտնի է «*Տարեգիրք*» անվանումով, ներառում է 951–1272 թթ. իրադարձությունները: Ըստ տարիների՝ նա համառոտ շարադրում է Բագրատունյաց թագավորության շրջանի իրադարձությունները, իսկ առավել մանրամասն՝ Կիլիկյան Հայաստանի պատմության դեպքերը և երևույթները:

X-XIV դդ. հայ պատմիչների և ժամանակագիրների թողած աշխատությունները կարևոր սկզբնաղբյուրներ են ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև Առաջավոր Ասիայի երկրների պատմության ուսումնասիրության համար:

անհրաժեշտություն էր զգացվում ստեղծելու օրենքների նոր ժողովածու:

Հայկական *առաջին դատաստանագիրքը ստեղծել է Դավիթ Ալավկատրդին* մոտավորապես 1130 թ.: Այնտեղ ներառված են ինչպես եկեղեցական կանոններ, այնպես էլ աշխարհիկ օրենքներ: Դավիթ Ալավկատրդին հայ իրականության մեջ առաջին անգամ փորձ արեց իրավական մեկ համակարգի մեջ ներառելու եկեղեցական և աշխարհիկ իրավունքը և ստեղծելու միասնական օրենսդրություն:

Հայ իրավական մտքի հետագա զարգացման վրա որոշակի ազդեցություն

ունեցավ նաև *Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսի* (1166–1173 թթ.) հեղինակած «Թուղթ ընդհանրականը», ուր արձանագրված են ամուսնա–ընտանեկան իրավունքի որոշ նորմեր:

Միջնադարի հայ իրավական մտքի զրուխգործոցը *Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը»* է, որը կազմվել է 1184 թ.: Այդ ժամանակ Հյուսիսարևելյան Հայաստանում և Կիլիկյան Հայաստանում տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքը վերելք էր ապրում, ուստի հասարակական–քաղաքական հարաբերությունները վերափոխվում ու բարդանում էին: Անհրաժեշտ էր ստեղծել նոր դատաստանագիրք, որը կկարգավորեր հասարակության կյանքի բոլոր բնագավառները: Այդ նպատակին Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» ծառայեց շուրջ 700 տարի:

Մխիթար Գոշից հետո՝ 1265 թ., *Կիլիկյան Հայաստանում* նոր դատաստանագիրք է կազմում *Սմբատ Գունդարաբլի*: Չնայած այդ դատաստանագրքում տեղ են գտնում օտարերկրյա ծագում ունեցող մի շարք իրավանորմեր, սակայն նրա հիմքում դրվում են գերազանցապես հայկական սովորության իրավունքը, «Հայոց կանոնագիրքը» և Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը»: Սմբատի «Դատաստանագիրքը» բավարար էր Կիլիկյան Հայաստանի հասարակության իրավական հարաբերությունները կարգավորելու համար:

Չնայած դատաստանագրքերի երևան գալուն՝ իրավահարաբերությունների որոշ բնագավառներ դեռևս կանոնակարգվում էին եկեղեցական կանոններով: Այս տեսակետից *կարևոր նշանակություն ունեցավ 1243 թ. Սսի եկեղեցական ժողովը*, որն ընդունեց հասարակության ամուսնա–ընտանեկան և բարոյական կյանքը կարգավորող երկու տասնյակից ավելի կանոններ:

Բնափիլիսոփայություն: XI–XIV դդ. մեծ վերելք ապրեց նաև բնագիտությունը: Բագրատունյաց, ապա Զաքարյանների ժամանակաշրջանում Հայաստանում, այդ թվում՝ Կիլիկիայում զարգացում ապրող քաղաքային կյանքը և կրթական համակարգը նոր խնդիրներ էին դնում բնագիտության առջև:

Մետաղագործության զարգացումը և ճյուղավորումը պահանջում էին քիչ թե շատ ճշգրիտ տվյալներ մետաղների ֆիզիկական և քիմիական հատկությունների մասին: Մաթեմատիկական ճշգրիտ տվյալների կարիք ունեին ամրոցաշինությունը և քաղաքաշինությունը: Բնության, շրջակա միջավայրի և մարդու վերաբերյալ գիտելիքները ներառող, սակայն դեռևս լիովին չձևավորված գիտությունները (ֆիզիկա, քիմիա, բժշկություն) շարունակում էին զարգանալ փիլիսոփայության շրջանակներում: Այդ պատճառով *գիտության այս ճյուղը սրացել է բնափիլիսոփայություն անվանումը*: Բնափիլիսոփայության շրջանակներում քննարկում էին նաև աստվածաբանության հետ կապված խնդիրները, ուստի նույն գիտնականը զբաղվում էր բնագիտությամբ, աստվածաբանությամբ և փիլիսոփայությամբ:

Հայ բնափիլիսոփայության ձևավորման ակունքների մոտ կանգնած է միջնադարի նշանավոր գիտնականներից մեկը՝ *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին* (մոտ 990–1058 թթ.): Գրիգոր Մագիստրոսի կարծիքով՝ գիտելիքը կարելի է ձեռք բերել բանականության, զգայարանների, փորձի և հավատի միջոցով:

Բնափիլիսոփայության ներկայացուցիչները փորձում էին ուսումնասիրել բնության տարբեր երևույթներ, որպեսզի կարողանային գտնել ընդհանուր և մասնավոր օրինաչափությունները: Գրիգոր Մագիստրոսը և Հովհաննես Սարկավազը բնության մեջ գոյություն ունեցող չորս

հիմնական տարրերի (ջուր, հող, կրակ, օդ) փոխներգործության մեջ էին որոնում շրջակա միջավայրում տեղի ունեցող երևույթների բացատրությունը:

Նյութական աշխարհի և մարդու վերաբերյալ որոշ գիտելիքներ տեղ էին գտնում բժշկագիտությանը վերաբերող աշխատություններում: Բնափիլիսոփայության ներկայացուցիչ կարելի է համարել նաև *XII դ.* նշանավոր բժիշկ *Մխիթար Հերացուն*: Նրա «Ջերմանց մխիթարութիւն» աշխատության մեջ քննարկված են բժշկությանը վերաբերող տարբեր խնդիրներ: Նրա կարծիքով՝ հիվանդությունները ոչ թե չար ուժերի ներգործության արդյունք են, այլ պայմանավորված են բնական, նյութական պատճառներով:

XIII դ. նշանավոր գիտնական, Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական գործիչ *Վահրամ Բարունին* թողել է փիլիսոփայությանը վերաբերող մի շարք աշխատություններ: Նա գտնում էր, որ իրական աշխարհը գոյություն ունի՝ անկախ մարդու գիտակցությունից: Մարդն այդ աշխարհի մասին առաջին հերթին իմանում է իր զգայարանների միջոցով,

ապա բանականությամբ ստեղծում է ընդհանուր հասկացություններ:

Հայ բնափիլիսոփայության մյուսականավոր ներկայացուցիչը *Հովհաննես Երզնկացին* է (1250–1326 թթ.): Նա համակարգեց հայ բնագիտության և փիլիսոփայության նվաճումները և մատնանշեց նրա զարգացման հեռանկարները:

XIV դ. հայ նշանավոր փիլիսոփա *Հովհան Որոտնեցու* աշխատությունները նվիրված են տրամաբանության և իմացաբանության խնդիրներին: Նրա կարծիքով՝ մարդը չպետք է բավարարվի միայն զգայարանների միջոցով ձեռք բերած գիտելիքներով, այլ պետք է աշխատի դրանք ճշգրտել բանականության և փորձի միջոցով:

Միջնադարի ճանաչված փիլիսոփաներից էր *Գրիգոր Տաթևացին* (1340–1410 թթ.): Նա թողել է գիտական հարուստ ժառանգություն, որոնց մեջ նշանավոր են «Գիրք հարցմանց», «Ամոսն հատոր», «Չմոսն հատոր» աշխատությունները:

X–XIV դդ. հայ բնափիլիսոփայության զարգացումը հիմք դարձավ հետագա դարերի գիտական մտքի զարգացման համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրեք հայ իրավագիտական մտքի պատմությունը: Ինչ նշանավոր գործիչներ գիտեք: Որո՞նք են նշված ժամանակաշրջանի իրավունքի նշանավոր հուշարձանները:
2. Բնագիտական ուղղության ինչ գիտություններ էին շարունակում զարգանալ փիլիսոփայության շրջանակներում. ընդհանրական ինչ անունով է հայտնի գիտության այդ ճյուղը և ինչ խնդիրներ է ուսումնասիրում: Ներկայացրեք հայ բնափիլիսոփայության նշանավոր ներկայացուցիչներին ու նրանց գործունեությունը:

§ 4. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ

Գրականությունը: Մինչև X դարը գեղարվեստական գրականությունն ինքնուրույն բնագավառ չէր և հանդես էր գալիս եկեղեցական ու պատմագիտական գրականության հետ միասնա-

բար: X դ. գրականությունը ոչ միայն անջատվեց դրանցից և դարձավ մշակույթի ինքնուրույն բնագավառ, այլև առաջացան գրականության տարբեր ժանրեր:

X–XIV դդ. գարգանում էր ժողովրդական բանահյուսությունը, մասնավորապես՝ առակները և հերոսական վիպերգը: Հայ *առակագրության հիմնադիրը Մխիթար Գոշն* է, որը հավաքել և գրի է առել շուրջ 190 առակ: Առակների միջոցով աշխատում են դաստիարակել, համախմբել և լուսավորել ժողովրդին: Գոշի առակներում տեղ են գտել նաև ազգային ինքնագիտակցության և օտարների դեմ պայքարելու գաղափարներ:

Հայ առակագրության մյուս ներկայացուցիչը *Վարդան Այգեկցին* է (XII–XIII դդ.): Նրա առակների հիմնական թեման հասարակական կյանքն է՝ իր դրական ու բացասական կողմերով:

Պատմությունը ավանդվում էր ոչ միայն պատմիչների աշխատություններով, այլև ժողովրդական բանահյուսության, մասնավորապես նրա մի մասը կազմող հերոսական վիպերգերի միջոցներով: *IX–X դդ.* ստեղծվեց *«Սասնա ծռեր»*–ը: Այն իր մեջ խտացրել և ամփոփել է հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի կարևորագույն կողմերն ու բարոյական արժեքները: Միջնադարյան հայ մշակույթի ոչ մի ստեղծագործության մեջ այնքան ցայտուն ու խորիմաստ չի դրսևորվել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը, որքան «Սասնա ծռեր» վիպերգում:

Հայ գեղարվեստական գրականության առաջին նշանավոր դեմքը բանաստեղծ *Գրիգոր Նարեկացին* է (951–1003 թթ.): Դարաշրջանին հուզող խնդիրները դարձան նրա գլխավոր ստեղծագործության՝ *«Մապյան ողբերգության»* պոեմի թեման: Բանաստեղծը գտնում էր, որ մարդը պետք է այնքան մաքրվի, որ մերձենա Աստծուն:

Հայ գրականության հետագա վերելքը կապված է ժամանակի նշանավոր հասարակական–քաղաքական գործիչ, կաթողիկոս *Ներսես Շնորհալույս* (1100–1173 թթ.) գրական ստեղծագործությունների հետ: Բանաստեղծի ամենանշանավոր ստեղծագործությունը *«Մեր եղևիտյ»* պոեմն է: Չնայած պոեմի ստեղծման համար առիթ դարձավ Եդեսիա քաղաքի գրավումը մուսուլմանների կողմից, այնուամենայնիվ այնտեղ առաջ են քաշված ցրված հայությանը հայրենիքում համախմբելու, ներքին միասնություն ստեղծելու և օտար նվաճողների դեմ պայքարելու գաղափարներ:

Հայ միջնադարյան գրականության մեջ աշխարհիկ թեման առավել մեծ տեղ է զբաղեցնում *Ֆրիկի* (XIII–XIV դդ.) ստեղծագործություններում: Միջնադարի ոչ մի բանաստեղծ այդքան խորափանց ու հստակ չի նկարագրել մոնղոլ նվաճողների նկատմամբ հայ հասարակության մեջ առաջացած դժգոհությունը, որքան Ֆրիկն իր բանաստեղծություններում: Նրա ստեղծագործություններում մեծ տեղ է զբաղեցնում նաև սոցիալական թեման: Նա քննադատում է հասարակության մեջ գոյություն ունեցող անարդարությունը, անհավասարությունը, աշխատավոր բնակչության շահագործումը և հարստահարումը:

Ճարտարապետությունը և քանդակագործությունը: X–XIV դդ. մեծ վերելք էր ապրում նաև ճարտարապետությունը: Այս բնագավառում հատկապես *գարգանում են քաղաքաշինությունը, ամրոցաշինությունը և եկեղեցաշինությունը*:

Բազրատունյաց Հայաստանում, Զաքարյանների իշխանությունում, Կիլիկյան Հայաստանում մեծ վերելք էր ապրում նաև ամրոցաշինությունը: Այսպես՝ Կիլիկյան Հայաստանում կար 112 բերդ: Սովորաբար ամրոցը բաղկացած էր երկու մասից՝ միջնաբերդից և բուն ամրոցից: Երկուսն էլ ունեին իրենց առանձին պարիսպները: Միջնաբերդում էր իշխանական դռակը՝ իր օժանդակ կացարաններով, իսկ բուն ամրոցում

գիներները համար նախատեսված շինությունները, արհեստանոցները և օժանդակ շինություններն էին:

X–XIV դդ. մեծ վերելք էր ապրում նաև եկեղեցական ճարտարապետությունը: Այս ժամանակաշրջանում կառուցում էին ոչ միայն առանձին եկեղեցիներ, այլև *վանական համալիրներ (վանքեր)*: Վերջինս բաղկացած էր ոչ միայն պաշտամունքային շինություններից, այլև աշխարհիկ նշանակություն ունեցող շենքերից: Վանական համալիրում կային ուսումնագիտական կենտրոն, մատենադարան, ձեռագրատուն, արհեստանոց և այլ շինություններ: Վանական համալիրներից հատկապես նշանավոր էին Տաթևը, Սանահինը, Հաղպատը, Սևանը, Սկևռան, Այրիվանքը (Գեղարդավանք), Գոշավանքը: *Գեղարդավանքը* զարմացնում է իր ճարտարապետական ինքնատիպությամբ: *Այն իր մեջ ընդգրկում է աշխարհի եզակի եկեղեցական կառույցներ*, որոնց մի մասը փորված է ահեղի ժայռի (այր) մեջ՝ երկու հարկով: Դրա համար էլ այն կոչվում է նաև *Այրիվանք*:

Ճարտարապետության զարգացման գործում նշանակալից դեր խաղացին *Մանուել* և *Տրդատ* ճարտարապետները: Մանուել ճարտարապետը նախագծել և կառուցել է Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին, իսկ Ոստան քաղաքում՝ Արծրունիների թագավորական պալատը: Բագրատունիների արքունի ճարտարապետ Տրդատը հիմնականում աշխատել և ստեղծագործել է Անի քաղաքում: Այստեղ նրա նախագծով կառուցվել են Մայր տաճարը, որի շինարարությունն ավարտվել է 1001 թ., և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ զվարթնոցատիպ եկեղեցին:

X–XIV դդ. քանդակագործությունը զարգանում էր ճարտարապետությանը զուգընթաց: Քանդակները դրվում էին եկեղեցիների և շենքերի պատերի վրա: Սովորաբար տեղադրում էին մարդ-

կանց, կենդանիների, բույսերի, գանազան առարկաների պատկերներ և բարդ հյուսվածքներ (Աղթամարի Ս. Խաչ, Անիի Տիգրան Հոնենցի, Այրիվանքի եկեղեցիներ) և ընտրում էին աստվածաշնչյան – կրոնական ու աշխարհիկ թեմաներ: Այսպես՝ Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու պատերին պատկերված է խաղողի մշակության ամբողջ ընթացքը՝ որթի տնկումից մինչև գինու ստացումը:

IX–X դդ. քանդակագործության մեջ արվեստի ինքնուրույն ճյուղ դարձավ *խաչքարային* արվեստը, որը յուրահատուկ է միայն հայկական մշակույթին: Սովորաբար խաչքարերի վրա թողնվում էին արձանագրություններ, որոնք բովանդակում են խաչքարը ստեղծելու ժամանակը և առիթը, վարպետի և հուշարձանը կանգնեցնելու վերաբերյալ տեղեկություններ: Նշանավոր խաչքարագործ վարպետներից էին *Պողոսը* (Գոշավանք) և *Մոմիկը* (Նորավանք): X–XIV դարերից մեզ են հասել տասնյակ հազարավոր խաչքարեր:

Նկարչությունը: Մեծ վերելք ապրեցին նաև *մանրանկարչությունը* և *որմնանկարչությունը*: Մանրանկարչությունը՝ որպես արվեստի ճյուղ, ծառայում էր ձեռագրերի ձևավորմանը և զարդարմանը: Մանրանկարներով զարդարված *առաջին ամբողջական ձեռագիրը*, որը հասել է մեզ, վերաբերում է 851 թ.: Հայ մանրանկարչությունը հատկապես մեծ վերելք ապրեց XI–XIV դդ.: Այս ժամանակաշրջանում ստեղծված ձեռագրերի մեծ քանակությունը վկայում է կրթական մակարդակի բարձրացման մասին: Շատ հաճախ առանձին անհատներ պատվիրում էին նկարագարդ ձեռագրեր: Ձեռագիր պատվիրելը դարձել էր աստվածահաճո գործ: Մանրանկարչության բուռն վերելքը նպաստեց մի շարք դպրոցների առաջացմանը, որոնք միմյանցից տարբերվում էին ձեռագրի ձևավորման

Հովհաննես ավետարանիչ.
Ջեյթունի ավետարան, Թորոս Ռուպին, 1256 թ.

կանոններով և ընտրված թեմատիկա-յով: Գրանցից էին *Սկեռայի*, *Գրագարկի*, *Հռոմկրայի*, *Վասպուրականի* և *Սյունիքի դպրոցները*: Ինչպես քանդակագործները, այնպես էլ մանրանկարիչներն իրենց գործերի համար իբրև նյութ ընտրում էին ն աստվածաշնչյան, ն աշխարհիկ իրականությունից վերցված կերպարներ: Այդ ժամանակաշրջանի նշանավոր մանրանկարիչներից էին *Գրիգոր Միհնեցին* (Սկեռա), *Թորոս Ռուպինը* (Հռոմկրա), *Սարգիս Պիծակը* (Սիս), *Մամիկը* (Գլա-

ձոր), *Թորոս Տարնասցին* (Գլաձոր) և ուրիշներ:

Մանրանկարչությանը զուգահեռ Հայաստանում և Կիլիկիայում զարգանում էր *որմնանկարչությունը*: Բագրատունի, Արծրունի, Սյունի, Հեթումյան թագավորները և Ջաջարյանները իրենց կառուցած պալատների, ընդունելությունների դահլիճների և տաճարների ներսի պատերը զարդարել էին տալիս որմնանկարներով ու զարդանախշերով:

Տաճարների ներսի որմնանկարների նյութը հիմնականում վերցվում էր Հին և Նոր Կտակարաններից: Որմնանկարներն արվում էին այնպիսի կանոններով, որ վերարտադրվեն արարչագործությունից մինչև Հիսուս Քրիստոսի երկրային կյանքի ավարտն ընկած ժամանակահատվածի կարևոր դրվագները: Այսպիսի կանոններով են կատարվել Աղթամարի Ս. Խաչ, Տաթևի, Անիի Տիգրան Հոնենցի և Ախթալայի եկեղեցիների որմնանկարները: Որոշ որմնանկարներում Աստվածաշնչից վերցված կերպարների կողքին հանդիպում են նաև պատմական գործիչների դիմանկարներ: Այսպես՝ Աղթամարի Ս. Խաչի որմնանկարներում պատկերված է Գագիկ Արծրունին, իսկ Տիգրան Հոնենցի եկեղեցում՝ Տրդատ III-ը և Սր Գրիգոր Լուսավորիչը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Մինչև X դարը ինչպես էր հանդես գալիս գեղարվեստական գրականությունը: Համառոտ ներկայացրեք գրականության ժանրերը և դրանց նշանավոր ներկայացուցիչներին ու ստեղծագործությունները:
2. Ինչ գործոններ նպաստեցին ճարտարապետության վերելքին: Թվարկեք այդ ժամանակաշրջանի նշանավոր քաղաքներ, ամրոցներ, վանական համալիրներ: Ինչ նշանավոր ճարտարապետներ գիտեք. ինչ են նրանք կառուցել:
3. Ինչ գիտեք խաչքարերի մասին: Թվարկեք խաչքարագործ նշանավոր վարպետների:
4. Նկարչության ինչ տարատեսակներ զարգացան: Այդ ուղղությունների ինչ նշանավոր հուշարձան կարող եք նշել:

ԳԼՈՒԽ 3. ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ԳԺՎԱՐԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ (XV դ.–XVII դ. առաջին կես)

§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մշակույթի պահպանման և զարգացման պայմանները: Հայոց անկախ պետականության բացակայությունն ու Հայաստանում օտար տիրապետության հաստատումը, հայ իշխանական տների թուլացումը և տնտեսական անկումը լուրջ խոչընդոտներ էին նաև հայ մշակույթի ու գիտության զարգացման համար:

Հայկական մշակույթի զարգացման համար *կարևոր առանձնահատկությունն էր հայկական գաղթօջախներում հայ մշակութային արժեքների սրելը ու փոխադրումը բուն Հայաստանի փարածք:* Այդ հանգամանքն առավել ցայտուն դրսևորվեց հայ տպագրության ու կրթության ոլորտներում: Տարբեր գաղթօջախներում տպագրված գրքերի գրեթե ողջ տպաքանակը փոխադրվում էր Հայաստան և բաշխվում հայկական բնակավայրերում, վանքերում ու եկեղեցիներում: Այլևայլ երկրների հայկական գաղթօջախներում կրթություն ստացած հայ գիտնականներն ու մշակույթի գործիչները վերադառնում էին հայրենիք և իրենց գիտելիքները փոխանցում Հայաստանի դպրոցներում, տարբեր լեզուներից հայերեն թարգմանում անհրաժեշտ բնագիտական, աշխարհագրական և այլ բնույթի աշխատություններ:

Տպագրության սկզբնավորումը և զարգացումը: Տպագրության գյուտը եվրոպայում և հայերեն գրքերի տպագրության սկզբնավորումը նոր փուլ նախանշեցին և անգնահատելի դեր ունեցան հայկական մշակույթի զարգացման գործում:

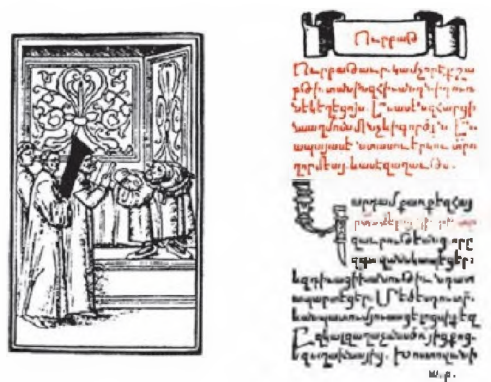
Հայկական տպագրության հիմնադիրը Հակոբ Մեղապարտն է: Հայերեն առաջին տպագիր գիրքը՝ «Ուրբաթա-

գիրքը», լույս տեսավ Վենետիկում 1512 թ.: Մեր միջնադարյան հեղինակներից առաջին անգամ տպագրության են արժանացել Ներսես Շնորհալու, Մկրտիչ Նաղաշի, Ֆրիկի, Հովհաննես Թլկուրանցու գործերը:

Հայ տպագրության մեջ հաջորդ քայլը կատարում է դիվանագիտական առաքելությամբ Հռոմ ուղարկված Աբգար դպիր Թոխաթեցին: Հռոմի թույլտվությամբ հայերեն նոր տպատառեր պատրաստելով՝ Աբգար դպիրը 1565 թ. անցնում է Վենետիկ: Վենետիկում նա մեծադիր թերթի վրա տպագրում է «Խառնային թուր փումարի գեղեցիկ և պիպանի» տոմարացույցը:

Աբգար դպիրը այնուհետև Վենետիկից փոխադրվում է Կ. Պոլիս և 1568-1569 թթ. կազմակերպում մի շարք գրքերի հրատարակություններ՝ «Ա. Ժամագիրք պատարագամատոյց», «Տօնացոյց», «Տաղարան» և այլն:

Այսպիսով՝ XVI դարում մշակույթի հայ գործիչները նոր ուղի բացեցին հայ ժողովրդի մեջ լուսավորության փարածման համար՝ տպագիր գիրքը դարձնելով հասու

Հայերեն առաջին տպագիր գիրքը. «Ուրբաթագիրք»

և մատչելի ընթերցողների անհամեմատ մեծաքանակ շրջանակների համար:

XVII դարը հայ տպագրության զարգացման գործում ավելի մեծ նվաճումների ժամանակաշրջան էր: Տպագրությունը տարածում ստացավ նաև հայկական մյուս գաղթօջախներում՝ *Լվով, Նոր Զուղա, Միլան, Փարիզ, Ամստերդամ, Կոստանդնուպոլիս*: Տպագրվեցին պատմական, հոգևոր, քերականագիտական, բնագիտական, աշխարհագրական և այլ բնույթի աշխատություններ: Տպագրվեց ավելի քան 160 անուն երկ:

Բաղիշեցի Հովհաննես Քարմատանենց երեցի ջանքերով **1616 թ. Լվովում** հիմնվեց տպարան:

1638 թ. Խաչատուր Կեսարացու ջանքերով հայկական տպարան է ստեղծվում նաև *Նոր Զուղայում*: Այս տպարանը հիմնվել էր ոչ թե Եվրոպայից բերված տպագրական գործիքներով, այլ ամբողջը ստեղծվել էր տեղում՝ չունենալով անգամ տպագրական գործի վարպետ կամ ուսուցիչ, փաստորեն՝ ինքնուրույն հայտնագործելով տպագրության գործը:

Դպրոցը: XV–XVII դարերում, չնայած քաղաքական ծանր իրավիճակին ու կորուստներին, Հայաստանում փորձել են շարունակել նախորդ դարաշրջանների կրթական ավանդույթները:

XV դարասկզբին Հայաստանում կրթական կյանքի կարևոր կենտրոն էր *Տաթևի համալսարանը*, որտեղ դասավանդում էր *Գրիգոր Տաթևացին*: Նրա դասախոսությունները գրի են առնվել ու ձևավորվել որպես դասագրքեր, որոնք օգտագործվել են նաև հայկական այլ դպրոցներում: Առավել նշանավոր էին Գրիգոր Տաթևացու «*Գիրք հարցմանց*» և «*Համառօտ լուծումն Առաքինությանն Արիստոտելի*» աշխատությունները: Դասավանդման համար օգտագործվում էին մարդակազմության, թվաբանության, քերականության, աստղաբաշխության վերաբերյալ հայ և օտար հեղինակների

աշխատությունները: Տաթևի համալսարանը եղել է վարդապետական աստիճան շնորհող առավել հեղինակավոր կենտրոնը:

1408 թ. Տաթևից շուրջ հարյուր ուսանողների հետ միասին *Մեծոփա* վանք է փոխադրվում Գրիգոր Տաթևացին և նոր շունչ հաղորդում այնտեղ Հովհաննես Մեծոփեցու առաջնորդությամբ գործող նշանավոր դպրոցին: Մեծոփա դպրոցը գոյատևել է մինչև XV դարի կեսերը:

XV դարի առաջին կեսին *Սյունիքում* գործել է *Հերմոնի դպրոցը*՝ Հովհաննես Հերմոնացու առաջնորդությամբ: Բուն Հայաստանում գործող դպրոցներից հիշատակելի են նաև Երզնկայի Ավագ և Կապուսի վանքերի, Այրիվանքի, Եղիվարդի վանքերին առընթեր դպրոցները և այլ ուսումնական կենտրոնները:

XV դարում մոտ վաթսուամյա բեղմնավոր գործունեություն է ունեցել *Ղրիմի Անպոնի անապատի հայոց դպրոցը*, որի ուսուցչապետն էր Սարգիս փիլիսոփան: XV–XVII դարերում ղրիմահայոց կրթական կարևոր կենտրոնն էր Սուրբ Խաչ վանքը: Այնտեղ դասավանդում էին ոչ միայն տեղի, այլև հրավիրված հեղինակավոր վարդապետներ:

XVII դարի առաջին տասնամյակներից հայկական դպրոցները բազմանում են ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ գաղթավայրերում: Դպրոցներ էին գործում հոգևոր շատ կենտրոններում:

XVII դարի սկզբներին Սյունյաց աշխարհում հիմնվում է *Հարանց անապատի դպրոցը*, որը նպաստում է Արևելյան Հայաստանի կրթական ու մշակութային առաջընթացին:

Մովսես Տաթևացին **1620 թ. հիմնադրում է Երևանի Անանիա առաքյալի անապատը** և մի քանի տարի անց՝ **Հովհաննավանքի դպրոցը**: 1635–1637 թթ. Հովհաննավանքի դպրոցը փոխադրվում է Էջմիածին, սակայն Հովհաննավանքում ևս ուսուցումը չի դադարում, այն-

տեղ դեռևս ուսանում էին շատ ուսանողներ, որոնց թվում էր Ջաքարիա Քանաքեռցի պատմիչը:

XVII դարում գիտակրթական աշխույժ գործունեություն է ծավալում *Բաղեշի Ամիրդորու վանքի դպրոցը*: Այն հիմնադրվել էր XVI դարի վերջին տասնամյակում: *Վարդան Բաղիշեցու* ուսուցչապետության ընթացքում աճում է ուսանողների թիվը, հավաքվում և արտագրվում են մեծարժեք շատ ձեռագրեր:

XVII դարի դպրոցական կյանքի կարևոր կենտրոն էր նաև *Նոր Ջուղան*:

Այնտեղ Խաչատուր Կեսարացու ջանքերով հիմնվում է դպրոց, որն ավելի քան հիսուն տարի կարևոր դեր է խաղում ջուղահայոց կրթական կյանքում: Դպրոցը տվել է ավելի քան 250 շրջանավարտ: Այս դպրոցի շրջանավարտներից էին Ոսկան Երևանցին, Հակոբ, Ստեփանոս և Աղեքսանդր Ջուղայեցի, Աստվածատուր Համադանցի կաթողիկոսները և ուրիշ շատ անվանի գործիչներ: Ինչպես մյուս դպրոցները, սա ես եղել է գրչության կարևոր կենտրոն, ունեցել իր մատենադարանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Մշակույթի ո՞ր բնագավառները սկսեցին զերակայել XV–XVII դարերում. ինչո՞ւ:
2. Ո՞վ է հայ տպագրության հիմնադիրը: Ո՞րն է հայերեն առաջին տպագիր գիրքը, երբ և որտեղ է լույս տեսել: Վերահանք տպագրության գյուտի նշանակությունը հայ մշակույթի զարգացման գործում:
3. XV դ. սկզբին ո՞ր համալսարանն էր դարձել կրթական կարևոր կենտրոն: Նշե՞ք Գրիգոր Տաթևացու գրչին պատկանող աշխատություններ:
4. Մինչև երբ է գոյատևել Մեծոփա դպրոցը: Թվարկե՞ք Հայաստանում և հայկական գաղթավայրերում XV–XVI դդ. գործող հայտնի ուսումնական կենտրոններ:
5. XVII դ. առաջին կեսին Հայաստանում ի՞նչ նշանավոր կրթարաններ էին գործում:

§ 2. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍԸ

Պատմագրությունը: Ուշ միջնադարը ծանր ժամանակաշրջան էր նաև հայ պատմագիտության զարգացման համար: Օտար ավերիչ արշավանքներն իրենց ծանր ազդեցությունը թողեցին տնտեսական ու քաղաքական իրադրության վրա: Այս շրջանում ավելի շատ կազմվում են մանր ժամանակագրություններ, դեպքերի համառոտ արձանագրումներ, և նվազում է խոշորածավալ «Պատմությունների» քանակը:

Այդ առումով մեծարժեք ստեղծագործություն է XV դարի հոգևոր ու հասարակական-քաղաքական խոշոր գործիչ *Թովմա Մեծոփեցու «Պատմութիւն Թամուր Լանկին և յաջորդաց իւրոց»* աշ-

խատությունը: Այդտեղ շարադրվել են XIV դարի վերջին քառորդի և XV դարի առաջին կեսին Հայաստանում ու հարակից երկրներում տեղի ունեցած կարևորագույն իրադարձությունները, Լենկ Թեմուրի և նրա հաջորդների ու թուրքմենական ցեղախմբերի միջև պատերազմական գործողությունները, այդ իրադարձությունների պատճառով Հայաստանի կրած տնտեսական ու քաղաքական վնասները:

XVII դարում գրված կարևոր աշխատություններից է *Գրիգոր Դարանադցու «Ժամանակագրությունը»*: Ականատես հեղինակը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Օսմանյան կայսրության

արևմտյան տարածաշրջանի քաղաքական իրադարձությունների ու հայ բնակչության վիճակի վերաբերյալ:

Մեծարժեք ստեղծագործություն է *Միմենոն Լեհացու*¹ XVII դարի առաջին տասնամյակներին ուղեգրական տպավորությունների տեսքով հեղինակած աշխատությունը, որտեղ ներկայացված են արժեքավոր տեղեկություններ Արևելյան Եվրոպայի երկրներում, Իտալիայում, Մերձավոր Արևելքում ու Եգիպտոսում հայկական գաղթավայրերի վերաբերյալ:

Բնագիտությունը և բժշկությունը:

XV դարի սկզբին գիտության խոշորագույն ներկայացուցիչներից էր *Գրիգոր Տաթևացին*: Նրա «*Գիրք հարցմանց*»-ը բնագիտական ու հասարակագիտական շատ խնդիրների շուրջ բացատրությունների, մեկնությունների հանրագիտարան է:

XV դարասկզբի նշանավոր գիտնականներից էր *Մսաթթևոս Ջուղայեցին*: Գրիգոր Տաթևացու մահից հետո նա գլխավորել է Տաթևի համալսարանը: Նա նշում էր, թե օտար գիտական մտքին հետևելու հետ միաժամանակ անհրաժեշտ է չմոռանալ կամ չանտեսել սեփական ժողովրդի ունեցած նվաճումները:

Գիտական մեծ վաստակով հայտնի է XV դարի առաջին կեսին ստեղծագործած *Հակոբ Ղրիմեցին* («Մեկնութիւն տումարի» և «Յաղագս բնութեան»):

XV դարի հայ նշանավոր գիտնականներից է կենսաբան ու բժիշկ, աստղագետ *Ամիրդովլաթ Ամասիացին* (մահ. 1496 թ.): Նա վաստակել էր բուժող բժշկի համբավ, դարձել օսմանյան սուլթանի անձնական բժիշկը: Նրա «Անգիտաց անպէտ» խորագիրը կրող աշխատությունը բնագիտական ու դեղագիտական գիտելիքների շտեմարան է:

XV դարավերջին սկիզբ առած աշխարհագրական մեծ հայտնագործություններն ու դրանց հետևանքով

XVI–XVII դարերում համաշխարհային գիտական մտքի զարգացման նոր փուլն իր մեջ ներառեց նաև Հայաստանը:

Արդեն իսկ Քրիստափոր Կոլումբոսի ճանապարհորդությունների շրջանում (XV դ. վերջ) եվրոպական երկրներում և մասնավորապես Իսպանիայում իր ճանապարհորդությունների մասին էր պատմում *Մարտիրոս Եպիսկոպոս Երզնկացին*: Նա Իսպանիայում հայտնվել էր նոր երկրների հայտնաբերման համար հանդերձավորված նավերից մեկի մեջ և մոտ յոթանասուն օր նավարկել Ատլանտյան օվկիանոսում: Նրա ուղեգրությունը հետագայում բազմիցս ընդօրինակվել է և ուղեցույց ծառայել նոր ճանապարհորդությունների համար:

Առավել հետաքրքիր ճակատագիր էր վիճակվել տեր *Եղիշե Սարբանկացուն*, որի գլխավորած արշավախումբը Մագելանից հետո այցելել էր *Հարավային Ամերիկա* (Հրո երկիր):

Արվեստը: Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական ծանր վիճակն իր կնիքն էր թողել նաև արվեստի զարգացման վրա: Չնայած աննպաստ հանգամանքներին՝ արվեստի մի շարք բնագավառներ այնուամենայնիվ շարունակել են որոշակի զարգացում ապրել:

Հաջողություններն ակնառու էին հատկապես մանրանկարչության բնագավառում: Ձևավորվել էին մանրանկարչության մի շարք դպրոցներ՝ իրենց ինքնատիպ առանձնահատկություններով:

Հայկական գաղթավայրերում հայտնի էին բարձրարվեստ ոսկերչությունն ու որմնանկարչությունը: *Նոր Ջուղայից* ռուսական ցար *Ալեքսեյ Միխայլովիչին նվիրված «Ալմաստե գահը»* արվեստի նշանավոր գործ է: Նոր Ջուղայի հայ արվեստագետներից *Բոգդան Սալթանովը*, հաստատվելով Մոսկվայում, աշխատել է գինապալատում և մեծ դեր խաղացել ռուսական արվեստի զար-

Ջուղայի խաչքարերը

գացման գործում: Նոր Ջուղայի հայ որմնանկարիչների կողմից XVII դարի առաջին կեսին կատարված ստեղծագործությունները մեր օրերում ևս հիացնունք են պատճառում:

Մեծ զարգացում է ապրել նաև *գորգագործական արվեստը*: Հայկական գորգերը արտահանվում էին շատ երկրներ և մեծ հռչակ ունեին: Հայտնի էին հատկապես հայկական «վիշապագորգերը»:

XV–XVII դարերում մեծ զարգացում է ապրում նաև *խաչքարային արվեստը*:

Հայ խոջաները *Հին Ջուղայի* գերեզմանատանը կանգնեցրել էին ավելի քան 10 հազար գեղեցիկ և ճոխ քանդակներով խաչքարեր ու խոյանման տապանաքարեր: Նրանց մի մասն արվեստի կատարյալ գլուխգործոցներ էին: Ցավալի է, որ մեր օրերում հայ բնակչության հետքերը Հին Ջուղայում ջնջելու նպատակով ադրբեջանցի ջարդարարների կողմից լիովին ոչնչացվել է համաշխարհային արժեք ունեցող հայ մշակույթի այդ հսկա գանձարանը:

Հարգեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞ր իրադարձություններն են նկարագրված Թովմա Մեծոփեցու աշխատության մեջ: XVII դ. գրված ինչ աշխատություններ կարող եք նշել, ո՞ւմ հեղինակությամբ:
2. Ի՞նչ գիտեք XV–XVII դդ. հայ բնագիտության մասին:
3. Ինչո՞վ է հայտնի Ամիրդովլաթ Ամասիացին:
4. Արվեստի ո՞ր բնագավառներն էին զարգանում XV–XVII դարերում: Ի՞նչ ճակատագիր ունեցան Հին Ջուղայի ավելի քան 10 հազար խաչքարերը:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- 2 միլիոնից մոտ 14 հազար տարի մեզանից առաջ — Պալեոլիթը Հայաստանի տարածքում
- Ք. ա. մոտ XII-X հազ. — Մեգոլիթ (միջին քարի դար)
- Ք. ա. մոտ X հազ. - VI հազ. կեսեր — Նեոլիթ (նոր քարի դար)
- Ք. ա. մոտ VI հազ. կեսեր - V հազ. վերջ — Էնեոլիթ (պղնձի-քարի դար)
- Ք.ա. IV-III հազ. — Բրոնզի դար
- Ք.ա. XXVIII-XXVII դդ. — Հայկական լեռնաշխարհի առաջին վաղ պետական կազմավորման՝ Արատտայի մասին հիշատակությունները
- Ք.ա. XV-XIII դդ. — Հայասա թագավորությունը
- Ք.ա. 859 թ. — Ուրարտուի առաջին արքա Արամի (Արամե) անվան հիշատակությունը ասորեստանյան արձանագրություններում
- Ք.ա. մոտ 835-825 թթ. — Սարգուրի I-ի գահակալումը
- Ք.ա. մոտ 830-ական թթ. վերջ — Տուշլա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքի հիմնադրումը
- Ք.ա. մոտ 810-786 թթ. — Մենուայի գահակալումը
- Ք.ա. 786-764 թթ. — Արգիշտի Առաջինի գահակալումը
- Ք.ա. 782 թ. — Էրեբունի ամրոցի հիմնադրումը
- Ք.ա. 776 թ. — Արգիշտիխինիլի քաղաք-ամրոցի հիմնադրումը
- Ք.ա. 764-735 թթ. — Սարգուրի II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 685-645 թթ. — Ռուսա II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 612 թ. — Պարոյրի գլխավորությամբ Հայկազունների թագավորության վերականգնումը
- Ք.ա. 331 թ. հոկտեմբերի 1 — Գավգամելայի ճակատամարտը. Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի անկախացումը
- Ք.ա. 201 թ. — Մեծ Հայքում Երվանդական ճյուղի իշխանության ավարտը
- Ք.ա. 190 թ. — Մազնեսիայի ճակատամարտը
- Ք.ա. 189 թ. — Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի, Ծոփքի և Կոմմագենեի անկախացումը
- Ք.ա. 189-մոտ 160 թթ. — Արտաշես I-ի գահակալումը
- Ք.ա. մոտ 185 թ. — Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցումը
- Ք.ա. 95-55 թթ. — Տիգրան II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 94 թ. — Հայ-պոնտական դաշինքի կնքումը
- Ք.ա. 87 թ. — Հայ-պարթևական հաշտության պայմանագրի կնքումը
- Ք.ա. 84 թ. — Տիգրան Մեծի բազմելը Սելևկյանների գահին
- Ք.ա. 80-70-ական թթ. — Տիգրանակերտի կառուցումը
- Ք.ա. 69 թ. գարուն — Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը
- Ք.ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6 — Տիգրանակերտի ճակատամարտը
- Ք.ա. 68 թ. սեպտեմբերի 22 — Արածանիի ճակատամարտը
- Ք.ա. 66 թ. սեպտեմբեր — Արտաշատի պայմանագրի կնքումը
- Ք.ա. 55-34 թթ. — Արտավազդ II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 30-20 թթ. — Արտաշես II-ի գահակալումը
- Ք.ա. 20-8 թթ. — Տիգրան III-ի գահակալումը
- Ք.ա. 8-5 թթ. — Տիգրան IV-ի գահակալումը
- Ք. ա. 2-Ք. հ 1 թթ. — Տիգրան IV-ի և Էրատոյի գահակալումը
- 18-34 թթ. — Զենոն-Արտաշեսի գահակալումը

- 62 թ. գարուն — Հռանդեայի ճակատամարտում Պետոսի պարտությունը
- 66-88 թթ. — Տրդատ I-ի գահակալումը
- 88-110 թթ. — Սանատրուկի գահակալումը
- 117-140 թթ. — Վաղարշ I-ի գահակալումը. Վաղարշապատ մայրաքաղաքի կառուցումը
- 185-198 թթ. — Վաղարշ II-ի գահակալումը
- 216-252 թթ. — Տրդատ II-ի գահակալումը
- 287-330 թթ. — Տրդատ III-ի գահակալումը
- 301 թ. — Քրիստոնեության հռչակումը որպես պետական կրոն
- 303 թ. — Վաղարշապատի Մայր տաճար Ս. Էջմիածնի կառուցումը
- 325 թ. — Նիկեայի առաջին տիեզերական ժողովը. «Հավատո հանգանակի» ընդունումը
- 330-338 թթ. — Խոսրով III Կոտակի գահակալումը
- 350-368 թթ. — Արշակ II-ի գահակալումը
- 354 թ. — Աշտիշատի ժողովի գումարումը
- 363 թ. — Պարսկաստանի և Հռոմի միջև պայմանագրի («ամոթալի») կնքումը
- 361-440 թթ. — Մեսրոպ Մաշտոց
- 370-374 թթ. — Պապի գահակալումը
- 371 թ. — Ձիրավի ճակատամարտը
- 388-414 թթ. — Վռամշապուհի գահակալումը
- 405 թ. — Հայոց գրերի գյուտը
- 428 թ. — Հայ Արշակունիների արքայատոհմի անկումը
- 443 թ. — Շահապիվանի ժողովի գումարումը
- 450-451 թթ. — Վարդանանց պատերազմը
- 450 թ. — Խաղխաղի ճակատամարտը
- 451 թ. մայիսի 26 — Ավարայրի ճակատամարտը
- 481-484 թթ. — Վահանանց ապստամբությունը
- 481 թ. — Ակոռիի ճակատամարտը
- 482 թ. — Ներսեհապատի ճակատամարտը
- 484 թ. — Նվարսակի պայմանագրի կնքումը
- 484 թ. — Վաչագան Բարեպաշտի գահակալման սկիզբը
- 571-572 թթ. — Հակապարսկական ապստամբությունը Վարդան Մամիկոնյանի (Կրտսեր Վարդան) գլխավորությամբ
- 591 թ. — Հայաստանի բաժանումը Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև
- 639 թ. — Հայաստանի վերամիավորումը Թեոդորոս Խշտունու գլխավորությամբ
- 640 թ. — Արաբական ներխուժումների սկիզբը
- 652 թ. — Հայ-արաբական պայմանագրի կնքումը
- 701 թ. — Դվին կենտրոնով Արմինիա վարչաքաղաքական միավորի ստեղծումը
- 703 թ. — Հակաարաբական առաջին ապստամբությունը Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ. Վարդանակերտի ճակատամարտը
- 774-775 թթ. — Հակաարաբական ապստամբությունը Արտավազդ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ
- 775 թ. ապրիլի 24 — Արձնիի ճակատամարտը
- 804-826 թթ. — Աշոտ Մնակեր Բագրատունին՝ հայոց իշխան
- 826-851 թթ. — Բագարատ Բագրատունին՝ հայոց իշխան
- 850-855 թթ. — Հակաարաբական հուժկու ապստամբությունը
- 855 թ. — Աշոտ Բագրատունին՝ հայոց իշխան և սպարապետ

- 862 թ. — Աշոտ Բագրատունու ճանաչվելը հայոց իշխանաց իշխան
- 869 թ. — Զաքարիա Չազկեցու նախաձեռնությամբ հայ իշխանների ժողովի հրավիրումը
- 885 թ. օգոստոսի 26 — Աշոտ Բագրատունու օձվելը հայոց թագավոր Բագարանում
- 885–1045 թթ. — Հայաստանի Բագրատունյաց թագավորությունը
- 908–1021 թթ. — Վասպուրականի թագավորությունը
- 961 թ. — Անիի հռչակվելը մայրաքաղաք
- 963–1065 թթ. — Կարսի թագավորությունը
- 978–1113 թթ. — Տաշիր–Ձորագետի (Լոռիի) թագավորությունը
- 987–1170 թթ. — Սյունիքի թագավորությունը
- 990–1020 թթ. — Գագիկ I Բագրատունի
- 1071 թ. — Մանազկերտի ճակատամարտը
- 1080–1198 թթ. — Ռուբինյան իշխանությունը Կիլիկիայում
- 1151–1292 թթ. — Հռոմկլան՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսության նստավայր
- 1184 թ. — «Խառաստանագրքի» կազմումը Մխիթար Գոշի կողմից
- 1187–1219 թթ. — Լևոն II Ռուբինյան՝ իշխան, ապա հայոց թագավոր
- 1199 թ. — Անիի ազատագրումը Զաքարյանների կողմից
- 1226 թ. — Հեթումյանների հաստատումը Կիլիկիայի հայոց գահին
- 1254 թ. աշուն — Հայ–մոնղոլական պայմանագրի կնքումը Կարակորումում
- 1280–ական թթ. սկիզբ — Գլաձորի համալսարանի հիմնադրումը
- 1375 թ. ապրիլի 16 — Սիս մայրաքաղաքի գրավումը
- 1441 թ. — Մայր Աթոռի վերահաստատումը Ս. Էջմիածնում
- 1461 թ. — Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության հիմնումը
- 1465 թ. — Սմբատ Արծրունու օձվելը հայոց թագավոր Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցում
- 1512 թ. — Հայկական տպագրության հիմնադրումը. «Ուրբաթագրքի» տպագրումը Հակոբ Մեղապարտի կողմից Վենետիկում
- 1547 թ. — Էջմիածնի գաղտնի խորհրդակցությունը Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ
- 1562 թ. — Գաղտնի ժողովի գումարումը Սեբաստիայում Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսի գլխավորությամբ
- 1604 թ. օգոստոս — 300 000 հայերի բռնագաղթեցումը դեպի Պարսկաստան
- 1639 թ. — Կարսե–Շիրինի պայմանագրի կնքումը

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն. «ՀԱՅՈՑ ԳՍՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՌԱՐԿԱՆ ԱՎԱԳ ԴՊՐՈՑՈՒՄ..... 3
 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՍՏՄԱՇԵԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԳԱՅՄԱՆՆԵՐԸ 6

Ա. ՄԱՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ԲԱԺԻՆ 1. ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ..... 12
 ԳԼՈՒԽ 1. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՆՔՆԵՐՈՒՄ..... 12
 § 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՆՆԱՇԵԱՐՀԸ ՔԱՐԻ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ Ք.Ա. IV ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԸ..... 12
 § 2. ԳԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ: ԱՐՎԵՍՏԸ: ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐՐԵՐԸ..... 16

ԲԱԺԻՆ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ..... 20
 ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ..... 20
 § 1. ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ..... 20
 § 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՀՆԱԳՈՒՑՆ ԳՐԱՎՈՐ ՀԵՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ..... 24
 ԳԼՈՒԽ 2. ՎԱՂ ԴԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
 (Ք.Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿ - Ք.Ա. I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՄԿԵՋԲ)..... 27
 § 1. ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՆՆԱՇԵԱՐՀՈՒՄ..... 27
 § 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ Ք.Ա. II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ
 ԵՎ Ք.Ա. I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՄԿՋԲԻՆ 31

ԲԱԺԻՆ 3. ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 34
 ԳԼՈՒԽ 1. ՎԱՆԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ..... 34
 § 1. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ՀՋՈՐԱՑՈՒՄԸ: ԱՐԳԵՇՏԻ I 34
 § 2. ՎԱՆԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԴՈՒՐԻ ԻԻ-Ի ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ՕՐՈՔ:
 ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ..... 39
 § 3. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԴԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ԲԱՆԱԿԸ..... 42
 ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ..... 46
 § 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք.Ա. VII ԴԱՐԱՎԵՐՁԻՑ ՄԻՆՁԵՎ Ք.Ա. 330-ՈՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ..... 46
 § 2. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք.Ա. 331-201 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ..... 50
 § 3. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
 ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԴԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ..... 53
 ԳԼՈՒԽ 3. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՏԱՇԵՄՅԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ..... 57
 § 1. ՆՐ ՀԱՐԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆՈՒՄԸ: ԱՐՏԱՇԵՄ I..... 57
 § 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՇԵԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ: ՏԵԳՐԱՆ II ՄԵԾ..... 62
 § 3. ՈԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՐ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻՍՅՈՒՄ..... 69
 § 4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՅՔԱՐՆ, ԸՆԴԴԵՄ ՀՈՒՄԻ ԾԱՎԱԼԱԳԱՇՏ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ:
 ԱՐՏԱՎԱՋԻ II 74
 § 5. ԱՐՏԱՇԵՄՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ..... 78
 ԳԼՈՒԽ 4. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՇԱԿՈՒՅՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ I-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ..... 81
 § 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀՈՈՄԻ ՈՒ ԳԱՐԹԵՎՄԱՆԻ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ..... 81
 § 2. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԱՐՇԱԿՈՒՅԵՆՆԵՐԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ..... 85
 § 3. ՄԵԾ ՀԱՅՔԸ III ԴԱՐՈՒՄ: ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ..... 88

ԲԱԺԻՆ 4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ..... 92
 ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ Ք.Ա. IX - Ք.Ա. III ԴԱՐԵՐՈՒՄ..... 92
 § 1. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 92
 § 2. ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ..... 95
 § 3. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇԵՐՁԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ..... 98
 ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԵԼԼԵՆԻՋՄԻ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆՈՒՄ..... 101
 § 1. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ..... 101
 § 2. ԳԻՐԸ, ԳՍՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏՈՄԱՐԸ..... 104
 § 3. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԹԱՏՐՈՆԸ..... 108
 § 4. ԱՐՎԵՍՏԸ: ԱՋԳԱՅԻՆ ԱՐԺԵՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
 ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՅԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ..... 110

Բ Մ Ս Ս
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂՎԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....116

ԲԱԺԻՆ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂՎԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԴՈՇՆՈՎՈՒՄԸ ԲՐԻՍՏՈՆԵՍԿԱՆ ԱՐԺԵՀԱՄԱԿԱՐԳԻՆ.....117

ԳԼՈՒԽ 1. ԲՐԻՍՏՈՆԵՆԻԹՅԱՆ ՀՈՉՄԿՈՒՄԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ:
ԱՎԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ117

§ 1. ԲՐԻՍՏՈՆԵՆԻԹՅԱՆ ՀՈՉՄԿՈՒՄԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ117

§ 2. ԱՎԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ121

ԳԼՈՒԽ 2. ԱՐՇԱԿՈՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ IV ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ V ԴԱՐԻ ՄԿՋԲԻՆ126

§ 1. ՊԱՅՔԱՐ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒժԵՂԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ126

§ 2. ԱՐՇԱԿ II ԵՎ ՊՄՊ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՔԱՂՎԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ129

§ 3. ՀԱՅՈՑ ԱՐՇԱԿՈՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԸ135

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ138

§ 1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ: ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ ... 138

§ 2. ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐԱԾ ԱՊՄՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ 481-484 ԹԹ.....143

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VI ԴԱՐՈՒՄ146

§ 4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VII ԴԱՐՈՒՄ150

§ 5. ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱԼԻՑԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ.....155

ԲԱԺԻՆ 2. ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԱՐԳԱՑԱԾ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ160

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ160

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՔՈՒՄԸ ԵՎ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ160

§ 2. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԵԼՔԸ164

§ 3. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ: ՏՆՏԵՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ168

§ 4. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՆԱՏՈՒՄ, ՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ.....172

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XI-XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ176

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XI ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ176

§ 2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՕՏԱՐ ՆՎԱՃՈՂՆԵՐԻ ԴԵՄ (XII-XIV ԴԴ).....179

ԳԼՈՒԽ 3. ԿԵԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ183

§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ ԿԵԼԻԿԻԱՅՈՒՄ183

§ 2. ԿԵԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ: ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՔՈՒՄԸ186

§ 3. ԿԵԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XIII-XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ190

§ 4. ԿԵԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ194

ԲԱԺԻՆ 3. ՀԱՅՈՑ ՔԱՂՎԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ.....198

ԳԼՈՒԽ 1. ԿՈՐՈՆՍՆԵՐԻ ԵՎ ՎԵՐԱԿԱՆՔՈՒՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆ (XV դ. -XVII դ. ստացիս կես).....198

§ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XV ԴԱՐՈՒՄ198

§ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVI ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ200

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՇԽՈՒԺԱՅՈՒՄԸ204

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ XV-XVII ԴԱՐԵՐՈՒՄ206

§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ: ԵՐՈՂՊԱՅԻ ԵՎ ԱՍԻԱՅԻ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ.....206

ԲԱԺԻՆ 4. ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ.....210

ԳԼՈՒԽ 1. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԲՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ.....210

§ 1. ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ.....210

§ 2. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՈՍԿԵԴԱՐԸ.....213

§ 3. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԵՆՔԵՐԵՐՈՒՄՆԵՐԸ VI-VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ215

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ X-XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ219

§ 1. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԵԼՔԸ: ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ219

§ 2. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....222

§ 3. ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՎ ԲՆԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ.....224

§ 4. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍԸ.....226

ԳԼՈՒԽ 3. ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ԴԺՎԱՐԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ (XV դ. -XVII դ. ստացիս կես)230

§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ230

§ 2. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍԸ232

ԱՇՈՏ ԱՂԱՍՈՒ ՄԵԼԹՈՆՅԱՆ, ՀԱՅԿ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ,
ԱՐՏԱԿ ԵՐԺՋԱՆԻԿՈՎԻՉ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ, ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԵՄԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ,
ԷԴՈՒԱՐԴ ԼԻՊԱՐԻՏԻ ԳԱՆԻԵԼՅԱՆ, ՎԼԱԳԻՄԻՐ ԲԱՒՇԻԻ ԲԱՐԻՈՒԴԱՐՅԱՆ,
ԳԱԳԻԿ ՍՈՒՐԵՆԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ՊՍՎԵԼ ԱՇՈՏԻ ՉՈՒՆՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

10-րդ դասարան
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀՈՍՔԵՐ

ԱՇՈՏ ԱԳԱՍԻԵՎԻՉ ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ, ԱՅԿ ԳՐԻԳՐՅԵՎԻՉ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ,
ԱՐՏԱԿ ԵՐԺՋԱՆԻԿՈՎԻՉ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ, ՊԵՏՐՈՍ ՕԳԱՆԵՍՈՎԻՉ ՕԳԱՆԵՍՅԱՆ,
ՅԴՄԱՐԴ ԼԻՊԱՐԻՏՈՎԻՉ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԲԱՒՇԻԵՎԻՉ ԲԱՐՄԱՐՅԱՆ,
ԳԱԳԻԿ ՍՈՒՐԵՆՈՎԻՉ ԱՐՄԵՆՅԱՆ, ՊԱՎԵԼ ԱՇՈՏՈՎԻՉ ՉՈՒՆՅԱՆ

ИСТОРИЯ АРМЕНИИ

10-Й КЛАСС

Общий и естественно-математический профили
(на армянском языке)

Издательство «Зангак», Ереван, 2014

Հրատարակչության տնօրեն՝	Էմին Մկրտչյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝	Արա Բաղդասարյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝	Լիանա Միքայելյան
Սրբագրիչ՝	Սերժ Մելքումյան
Համակարգչային ձևավորող՝	Լարա Հովսեփյան
Քարտեզագիր՝	Գրիգոր Բեգլարյան

Հեղինակային բոլոր իրավունքները պաշտպանված են:
Դասագրքում օգտագործված են լուսանկարներ Աշոտ Մելքոնյանի, Արտակ Մովսիսյանի,
Սամվել Կարապետյանի և «Զանգակ» հրատարակչության արխիվներից:

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 15 տպ. մամուլ, 19,35 պայմ. մամուլ: Տառատեսակը՝ «Լիլիթ»:
Տպաքանակը՝ 20 000 օրինակ:

0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2
Հեռ.՝ (+37410) 23 25 28, հեռապատճեն՝ (+37410) 23 25 95
Էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am

